

საქართველო რუსთაველის ხანაში

კუსთავის დაბადების 800 წლისთავისადმი
მიძღვნილი კვლეული

გეოგრაფიკა «მეცნიერება»
თბილისი
1966

კრებულში გაშუქებულია რუსთაველის დროინდელი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, რომელსაც არსებითი მნიშვნელობა აქვს გენიალური პოეტის შემოქმედების გაგებისათვის; ნაჩვენებია ამ შემოქმედების ორგანული კავშირი XI — XII საუკუნეების ქართულ სინამდვილესთან. წერილების ერთი ნაწილი ეძღვნება ეპოქის შესახებ ქართულ თუ უცხო ენებზე არსებულ რამდენიმე წყაროს, რომელიც აქამდე ნაკლებად ცნობილი ან შეუსწავლელი იყო.

სარედაქციო კოლეგია:

- ბ. მელიქიშვილი**
- მ. დუმბაძე**
- რ. კიკნაძე**
- ძ. ჩხატარაიშვილი**

გამია ღუმბაძე

საქართველოს ისტორიული სინამდვილა და შოთა რუსთაველი

შოთა რუსთაველი აღმავალი და ძლიერი ფეოდალური საქართველოს შვილი იყო და მისი შემოქმედება ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენდა. „ვეფხისტყაოსანის“ შეფასება და ავტორის იდეოლოგიის გარკვევა შეუძლებელი იქნება ისე, თუ არ გავითვალისწინებთ საქართველოს ისტორიულ ვითარებას XII საუკუნეში, როდესაც დიდი ქართველი ჰუმანისტი წარმოიშვა.

ამ წერილის მიზანია მოკლედ გააცნოს მკითხველს რუსთაველის ეპოქის ისტორიული განვითარება და აჩვენოს გენიალური პოეტის ნააზრევის ორგანული კავშირი მშობლიურ სინამდვილესთან, რამაც „ვეფხისტყაოსნის“ არაჩვეულებრივი წარმატება განაპირობა.

„მესიის მახვილი“—ასე უწოდებდნენ თავს ქართველი მეფეები ძლიერების ხანაში და ამით გვაუწყებდნენ, რომ მათ მოღვაწეობას მახლობელ აღმოსავლეთში მესიის ანუ ქრისტიანეთა მხსნელის მნიშვნელობა ჰქონდა. სინამდვილეში ქრისტეს წმინდა სახელს ამოფარებული მახვილი მაშინ არა მარტო „ურწმუნო“ მოძალადეთა ჩვენი სამშობლოდან განდევნისა და საქართველოს გაერთიანების საქმეს ემსახურებოდა, არამედ ქვეყნის საზღვრების გაფართოებასაც, რაც ათასობით აღამიანთა მსხვერპლს იწირავდა. „მესიის მახვილი“, რომელიც არსებითად პოლიტიკური ბრძოლის რელიგიურ საფარველს გამოხატავდა, ფეოდალთა კლასის მახვილი იყო და მისვე სოციალურ-პოლიტიკურ ბატონობას ემსახურებოდა.

საქართველო, X ს. მიწურულიდან მოყოლებული, თანდათანობით ძლიერდებოდა, ხოლო XII საუკუნეში მახლობელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთ უძლიერეს სახელმწიფოდ გადაიქცა.

X ს. მიწურულსა და XI ს. დამდეგს ძირითადად გაერთიანებულმა ქვეყანამ საკმაოდ მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვა ამიერკავკასიაში. მართალია, ამ დროს ქართული მიწა-წყლის მთლიანად გაერთიანება ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული, მაგრამ მეფე ბაგრატ III-ის საბრძანებელი მაინც გასცდა საკუთრივ საქართველოს ფარგლებს.

ბაგრატიონთა საგვარეულოს შემატთანე სუმბატ დავითის ძე, როგორც ფეოდალთა კლასის წარმომადგენელი და სამეფო სახლის პოლიტიკის მომხრე, რამდენადმე გაზვიადებულად წარმოგვიდგენდა ბაგრატ III-ის წარმატებებს¹. მიუხედავად ამისა, სუმბატს უეჭველად ჰქონდა საფუძველი აღტაცებული ყოფილიყო ბაგრატის გონივრული საგარეო პოლიტიკით. ბაგრატმა ადარბადაგან-შარვანის ქვეყანა ყმადნაფიცობის პირობით დაიმორჩილა და მას ხაკიცი დაადო; მისი გავლენის სფერომ მიაღწია კასპიის ზღვის ნაპირებამდე და აზერბაიჯანის მიწა-წყალზეც გავრცელდა.

საქართველოს ასეთი გაძლიერება, რა თქმა უნდა, შეაშფოთებდა ბიზანტიას, რომელსაც ამიერკავკასიაში თავისი პოლიტიკური გავლენის საბოლოო დაკარგვა ემუქრებოდა.

მიუხედავად ბიზანტიისა და ადგილობრივი დიდაზნაურების შემოტევებისა, XI საუკუნის პირველ ნახევარში ქართულმა სახელმწიფომ მაინც შეძლო ბაგრატ III-ის დროს (980—1114) მოპოვებულ წარმატებათა შენარჩუნება და თავისი პოლიტიკური გავლენის გაფართოება ამიერკავკასიაში. 1040 წ. უკვე ბაგრატ IV-მ თბილისის საამირო ყმობის პირობით დაიმორჩილა, ხოლო 1045 წელს სომხეთის დედაქალაქი ანისიც შემოიერთა, მაგრამ საქართველოს სამეფოს ძლევამოსილი წინსვლა ახალმა დამპყრობლებმა შეაფერხეს.

XI ს. შუა წლებიდან ბიზანტიის ქრისტიანულ სამყაროს თურქ-სელჯუკთა ურდოები შეესივნენ. ამავე საუკუნის 60-იან წლებიდან ისინი საქართველოს მოადგნენ და ქვეყანა ორჯის დაარბიეს (1065, 1068 წწ.) 1071 წ. თურქებმა მანაზკერტთან ომში სასტიკად დაამარცხეს ბიზანტიის ლაშქარი და იმპერატორი რომან დიოგენიც დაატყვევეს. ამავე დროიდან ბიზანტიის ტერიტორიაზე ჩაეყარა საფუძველი თურქ-სელჯუკების სახელმწიფოს, რომელსაც მეტად დამახასიათებელი სახელწოდება მიეცა—რუმის ანუ რომელიის, ე. ი. რომის (ბიზანტიის) სასულტნო. როგორც ამბობდნენ, იმ დროიდან ბიზანტიის იმპერატორს საკუთარი სასახლიდან შეეძლო დაენახა ის ტერიტორია, რომელიც მისმა უბოროტესმა მტრებმა დაიკავეს. დამპყრობლებმა სომხეთის სახელმწიფოც მოშალეს და ამიერიდან საქართველოს საგარეო მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა.

ჯერ კიდევ პირველი ორი შემოსევის დროს თურქებმა უდიდესი ზიანი მიაყენეს ქვეყანას². 1080 წლიდან თურქ-სელჯუკთა ძალადობამ კიდევ უფრო შეაძრწუნა მთელი ქვეყანა, დაიწყო „დიდი

¹ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., I, 1955, გვ. 382.

² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 309.

თურქობა“. მძარცველები საშოვრისაკენ დაძრული სეპეებივით მოედნენ ქართულ სოფლებს. „არა იყო მათ უამთა შინა თესვა და მკა, მოოკრდა ქუეყანა და ტყედ გარდაიქცა“³. ამიერიდან დაიწყო მომთაბარე თურქული ტომების მასობრივი ჩამოსახლება საქართველოში. ასეთ პოლიტიკურ ვითარებაში გამეფდა შუა საუკუნეების საქართველოს მომავალი დიდი ხელმწიფე დავით IV, რომელსაც ისტორიამ, დამსახურებისამებრ, აღმაშენებელი უწოდა.

დავითის საშინაო პოლიტიკაში სინამდვილის კრიტიკული გადასინჯვის ნაყოფი მოჩანდა. წარსული ისტორიის კარგი ცოდნა ეპოქის დიდ მოღვაწეს დროის შესაფერის ღონისძიებათა განხორციელებაში შეელოდა; მას სწორად შეუფასებია ძლიერ ფეოდალთა „ორგული ბუნება“, რომ ისინი განდიდება-გაძლიერების შემდეგ იწყებდნენ „განზრახვად ბოროტისა“ და საგარეო მტრებს ემხრობოდნენ. ამიტომ მეფე ცდილობდა, ქონებასა და დიდკაცობას დახარბებული ფეოდალები შეეზღუდა და მათი განდგომილების საფუძვლები მოეშალა.

დავით მეფისათვის შეუმჩნეველი არ უნდა ყოფილიყო XI—XII სს. საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების ზოგიერთი ტენდენცია. როგორც ჩანს, მშენებელი ხელმწიფე სამამულო მიწისმფლობელობის შემდგომ გაღრმავებაში სავსებით სამართლიანად ხედავდა ცენტრალური ხელისუფლების საფრთხეს. რა თქმა უნდა, იგი უძღური იყო საზღვარი დაედო ფეოდალიზაციის პროცესის შემდგომი გაღრმავებისათვის, მაგრამ ცდა არ დაუკლია, რომ სახელმწიფო მიწისმფლობელობას სამამულო-ფეოდალურზე გამარჯვება მოეპოვებინა. ფეოდალი-მეფე, ხელისუფლების ცენტრალიზაციისათვის ბრძოლაში, გაბედულად ეყრდნობოდა ნახევრად თავისუფალ მიწისმოქმედ ყმა-მოლაშქრეებს, საქალაქო მოსახლეობასა და წერილ-მფლობელ აზნაურებს, რომლებიც, ძლიერ ფეოდალთა მიერ შევიწროებულნი, მეფისავე მხარდაჭერას საჭიროებდნენ. ასეთი პოლიტიკის ფონზე გასაგები ხდება, რომ დავითი სოციალურად დაბალი ფენების გარკვეულ სიმპათიებს მოიხვეჭდა. დავითის დროის ერთი უცნობი მწიგნობარი წერდა—„უფალო, დაიფარე მკლავითა შენითა მალლითა მეფე დავით, მხოლოა მარტოა უმამოლსა მამაჲ“⁴.

დავით აღმაშენებელმა უარყო გამთიშველ და ქვეყნის მოღალატე ფეოდალებთან მორიგების ძველი პოლიტიკა და ბევრ მათ-

³ იქვე, გვ. 320.

⁴ კ. აკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. H, № 2251. აღნიშნული მიწაწერი გაგვაცნო კოლეგა თ. ხაუომიამ.

განს განდიდება-ანგარების ხარბი სურვილები ჩაუმწარა. ასე გაუსტწორდა იგი, მაგალითად, ცენტრალური ხელისუფლების დაუძინებელ მტერს ლიპარიტ ბაღვაშს—კლდეკარის ერისთავს⁵.

ძლიერი მტრის წყალობით დაჯაბნულ ქართველ მებრძოლთა სულისკვეთებაში მომავლის ჯანსაღმა რწმენამ თანდათან დასძლია დამარცხებისადმი შეგუების განწყობილება და ამის შედეგებიც მალე საგრძნობი გახდა. დავით მეფემ შიშის ზარი დასცა საქართველოში მოკალათებულ თურქ-სელჩუკთა ურდოებს.

XI ს. 90-იან წლებში თურქ-სელჩუკთა დიდი სახელმწიფო უფრო წვრილ პოლიტიკურ ერთეულებად დაიშალა და საქართველოს საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობაც შედარებით გაუმჯობესდა.

1104—1118 წლებში დავით IV-მ რიგ-რიგობით და საბოლოოდ შემოიერთა კახეთ-ჰერეთი, სამშვილდე, რუსთავი, გიში, უძლიერესი ციხე-ქალაქი ლორე და სხვ. რაც შეეხება თბილისის საამიროს, იგი ყმადნაფიცობის პირობით საქართველოს შემადგენლობაში შედიოდა, მაგრამ მისი საბოლოო შემოერთება დავით მეფეს მაინც ბრძოლის გზით მოუხდა 1122 წ. ამ წლიდან თბილისი, ნაცვლად ქუთაისისა, გაერთიანებული საქართველოს დედაქალაქად გამოცხადდა.

დავით მეფის მიერ განხორციელებული მრავალმნიშვნელოვანი რეფორმებისაგან ყველაზე უფრო დიდი მანც მუღმივი ჯარის შექმნა იყო. ყივჩაყთა 45 ათასი ოჯახის გადმოსახლების შედეგად საქართველოს 40-ათასიანი ცხენოსანი არმია შეემატა, ხოლო სახელმწიფოს პოლიტიკური გავლენა კავკასიონის მთავარ ქედს გადაღმაც გავრცელდა.

საქართველოს საგარეო პოლიტიკაში უფრო მკაფიოდ ჩამოყალიბდა საზღვრების შემდგომი გაფართოების ტენდენცია. საქართველო კავკასიაში ბიზანტიის როლს ჩემულობდა და იქ მოსახლე ქრისტიანების ერთ სახელმწიფოში გაერთიანებისათვის იბრძოდა. საქართველომ სამხედრო ოპერაციები თავის ფარგლებს გარეთ გადაიტანა და აღმოსავლეთ და სამხრეთ ამიერკავკასიაში (შარვანი, რანი, სომხეთი) მოკალათებულ თურქებს შეუტია.

საგარეო მტრების წინააღმდეგ ქართველთა, სომეხთა და აზერბაიჯანელთა ერთობლივ ბრძოლას XII საუკუნისათვის უმღიდრესი ტრადიცია ჰქონდა. ამიტომ გასაგებია, რომ უმთავრესად სომეხი ხალხი, რომელსაც ამ დროს უკვე აღარ ჰქონდა თავისი სახელმწიფო და შარვანის (ჩრდილო აზერბაიჯანის) მოსახლეობის დიდი ნაწილი,

⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 326.

რომელსაც აგრეთვე დიდი ზიანი მიაყენეს დამპყრობლებმა, თურქ-სელჯუკების წინააღმდეგ ბრძოლაში საქართველოსთან ერთად გამოდიოდნენ.

თავისი პოზიციების განსამტკიცებლად შარვანში დავითმა თავისი ასული თამარი შარვანშიაპ მანუჩეჰ II-ს მიათხოვა. ამ ფაქტმა დიდად შეუწყო ხელი შარვანისა და საქართველოს მკვიდროდ დაახლოებას რუსთაველის ეპოქაში.

1121 წ. აგვისტოში საქართველოს ომი ჰქონდა მაჰმადიან მეფე-მთავართა კოალიციასთან. ამ ომის ერთი მიზეზი დავით მეფის მიერ შარვანის სახელმწიფოს ყვანდაფიცობის პირობით შემოერთება და შარვანისავე ქალაქ ყაბალადან თურქთა გარეკვა იყო. ომი დიდგორის (მანვლისთან) მიდამოებში მოხდა და მაჰმადიანთა ლაშქრის განადგურებით დამთავრდა. დავით IV-ის გამარჯვებას ამ ომში საერთაშორისო მნიშვნელობა ჰქონდა. დავითმა უცილობლად დამტკიცა, რომ საქართველოს უნარი შესწევდა არა მარტო დაეცვა კავკასიის საქრისტიანო, არამედ „ყოველისმძლე“ თურქების ერთობლივი შეტევაც უკუეგდო და ევროპელ ჯვაროსანთა ძლიერი მოკავშირე ყოფილიყო.

1124 წ. საქართველოს ჯარებმა სომეხთა მხარდაჭერით გაათავისუფლეს სომხეთის დედაქალაქი ანისი, რომელიც სამოცი წლის განმავლობაში თურქ-სელჯუკებს ეპყრათ და იგი საქართველოს შემოუერთეს. სახელმწიფოს საზღვრები საგრძნობლად გაფართოვდა.

საქართველოს ბრძოლაში ამიერკავკასიის ხალხთა პოლიტიკური გაერთიანებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დავით IV-ის რელიგიურ პოლიტიკას, რომელიც საქართველოს შიგნით მცხოვრები ყველა ხალხის სარწმუნოების შემწყნარებლობას გულისხმობდა. თვით მაჰმადიანი მწერლების აღიარებით, დავით IV-მ საქართველოში მცხოვრებ მუსლიმანებს მეტად ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა. ეს ფაქტი გვანიშნებს, რომ იმთავითვე ისახებოდა სხვადასხვა შოდგმისა და სარწმუნოების ხალხთა შორის მეგობრობისა და სიყვარულის დიდი საკაცობრიო იდეა, რომელიც შემდგომში გენიალურმა შოთამ ასახა თავის უკვდავ კმნილებაში.

დავით IV-ის საგარეო პოლიტიკის შეფასებისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს მისვე ნაწარმოებს—„გალობანი სინანულისანი“, რომელშიაც მან საკუთარ თავსაც მსჯავრი გამოუტანა და მეზობელ სახელმწიფოთა დამოუკიდებლობის ხელყოფა თუ მათი ტერიტორიების შემოერთება მოსანანიებელ ცოდვად მიიჩნია. ამრიგად, დავით აღმაშენებელმა თავის მემკვიდრეებს არა მარტო ძლევა მოსი-

ლების დროშა „დავითიანი“, არამედ მალალი ზნეობრივი თვისებებიც უანდერძა.

დავით აღმაშენებლის შემდეგ საქართველოს სახელმწიფო განაგრძობდა ბრძოლას როგორც მოპოვებულის შენარჩუნებისათვის, ისე პოლიტიკური გავლენის გაფართოების მიზნითაც.

დიდი ქართველი ხელმწიფის გარდაცვალების (1125 წ.) შემდეგ თურქ-სელჩუკებმა შეძლეს ქ. ანისის დაბრუნება. ბორგავდა განძის საამირო, რომელიც საქართველოს გაძლიერებაში თავის საფრთხეს ხედავდა. ასეთ გართულებულ ვითარებაში საქართველომ, მართალია, განძის საბოლოო დამორჩილება ვერ შეძლო, მაგრამ ანისში მაჰმადიანური მმართველობის მოშლა და იქ ქართული მმართველობის აღდგენა მაინც მოახერხა. ამავე დროს საქართველომ სომეხთა მეორე დიდი ქალაქი დვინიც შემოიერთა და ამით თავისი გავლენა კიდევ უფრო შორს გაავრცელა (1161-1162 წწ.).

დავით აღმაშენებლის შემდგომი პერიოდი, ვიდრე XIII ს. 20-იან წლებამდე, საქართველოს ისტორიაში უაღრესად რთული ხანა იყო. ერთი მხრივ, საქართველო შეუჩერებლივ აფართოვებდა თავის გავლენის სფეროს კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთში, ეკონომიური განვითარებისა და ძლევამოსილ ლაშქრობათა შედეგად ქვეყანაში აურაცხელი სიმდიდრე გროვდებოდა; მეორე მხრივ, შინაგან სოციალურ ცხოვრებაში მომხდარმა ცვლილებამ, რაც უმთავრესად სამამულო მიწისმფლობელობის გამარჯვებაში გამოიხატა, სერიოზული გავლენა მოახდინა მეფის ცენტრალურ ხელისუფლებაზე და მისი საგრძნობი შესუსტება გამოიწვია.

საგარეო ასპარეზზე საქართველოს თავბრუდამხვევი გამარჯვება ჯერ კიდევ გრძელდებოდა და მსხვილ ფეოდალთა კერძო ინტერესებსაც ეხმაურებოდა. ფეოდალებმა თამარის დროს პირველი შეტევა, ცენტრალური ხელისუფლების შეზღუდვისა და თავიანთ საქვეყნო-საგამგეო უფლებათა გაფართოების მიზანს რომ ემსახურებოდა, წარმატებით დაამთავრეს და ამ ეტაპზე მოპოვებული მიღწევებით კმაყოფილდებოდნენ. ნახევრადთავისუფალ ფენებსაც ისე მწვეავდ არ შეჰხებია ბატონყმური უღლის სიმძიმე და ისინიც ლაშქრობით გართული იყვნენ. ასეთი ვითარება XII-XIII სს. მიჯნაზე გამოხატავდა ერთგვარ გარდამავალ ეტაპს, რასაც შემდეგში უფრო არსებითი ხასიათის ცვლილებები უნდა მოჰყოლოდა.

აღნიშნულ ეპოქაში იშვნენ და მოღვაწეობდნენ დიდი შოთა რუსთაველი და საქართველოს ყველაზედ უფრო პოპულარული მეფე თამარი. პირველმა მათგანმა თავის პოემაში ეპოქისა და მომავლის უმაღლეს მისწრაფებათა კვინტესენცია მოგვცა, ხოლო მეორემ, არა მარტო XII საუკუნის ყველაზედ უფრო „უხვი მოსავ-

ლის“, არამედ მიმზიდველ მორალურ თუ გარეგნულ თვისებათა მიზნითაც, ქართველი საზოგადოების მთელ მერმინდელ ისტორიაში უბაღლო და უბრწყინვალესი მეფე-ქალის სახელი დაიმკვიდრა.

ძლიერი ფეოდალები აქტიურად ერეოდნენ თამარის სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობასა და პირად ცხოვრებაშიც. ჯერ იყო და მათ საცილობელი გახადეს თამარის, როგორც ქალის, მეფობა, მაგრამ პროგრესულად მოაზროვნე ბანაკმა გაიმარჯვა. გაბატონებული კლასის მოწინავე წარმომადგენელთა შორის ქალთა და მამაკაცთა თანასწორუფლებიანობის იდეა, როგორც ჩანს, მომწიფებული იყო და თამარის გამეფებაც ამ იდეის დამადასტურებელ მნიშვნელოვან ფაქტს წარმოადგენდა.

დიდგვარიანი ფეოდალების სურვილით მოხდა თამარის პირველი ქორწინებაც გიორგი რუსზე, მაგრამ მან ქართველ პოლიტიკოსთა იმედები ვერ გაამართლა, იგი საქართველოდან გააძევეს. ამის შემდეგ გიორგი ცენტრალური ხელისუფლებით უკმაყოფილო ფეოდალებს დაუკავშირდა და რამდენჯერმე სცადა თავისი ძველი მდგომარეობის აღდგენა. 80-იან წლებში თამარის სახელმწიფომ ძლივს დააღწია თავი ფეოდალურ შინა ომებს.

XII ს. 90-იანი წლებიდან საქართველო საგარეო პოლიტიკის უფრო ფართო ასპარეზზე გამოვიდა. 1195 წ. თამარის ჯარებმა ბრწყინვალედ გაიმარჯვეს ომში შამქორთან, სადაც ირანის აზერბაიჯანის მფლობელის აბუბაქრის მრავალათასიანი ლაშქარი დაამარცხეს. შიშის ზარბაზო იცვალა საქართველოს მეზობელი მამადიანი ხელმწიფეები, რომლებიც ამიერიდან საქართველოს მეფის წინაშე ქედს იხრდნენ და ყმობის პირობით მორჩილებას უთვლიდნენ მას.

გიორგი III-ისა და თამარის დროს საგარეო ომები „ურწმუნოთა“ წინააღმდეგ ბრძოლის ელფერსაც ღებულობდა, თუმცა ქვეყნის შიგნით რელიგიური შემწყნარებლობის პოლიტიკა არ შეცვლილა. ამავე დროს მძიმე იყო დაპყრობილ ქვეყნებზე დაკისრებულ ხარკიც, რაც, რა თქმა უნდა, უალრესად ამწვავებდა წინააღმდეგობას საქართველოსა და მის მეზობელ ქვეყნებს შორის. განჯა, ნახჭევანი, არზრუმის, თავრიზის, ყარსის, ერზინჯის, არქემის, ხლათის და მრავალი სხვა ქალაქი თუ ქვეყანა საქართველოს მოხარკეები იყვნენ.

გასაგები იყო, რომ აღნიშნული დიდი მოვლენები, პირველ რიგში, რუმის სასულთნოს შეაშფოთებდა და საომრად განაწყობდა. 1203 თუ 1204 წელს სულთანმა რუქნადინმა ურიცხვი ლაშქარი შეპ-

⁶ ისტორიანი და აზმანი, კ. კეკელიძის გამოც., 1941, გვ. 59, 108 და სხვ.

⁷ იქვე, გვ. 129, 134, 135.

ყარა და საქართველოს სამხრეთ სანახებს მოადგა. ომი ბასიან⁹ში მოხდა⁸. ქართველებმა ამ ომში გაიმარჯვეს და ერთხელ კიდევ დაამტკიცეს თავიანთი სამხედრო უპირატესობა მახლობელ აღმოსავლეთში.

XIII ს. დამდეგს მკვეთრად შეიცვალა მდგომარეობა ბიზანტიის, ევროპელმა „მოკეთებმა“ (ჯვაროსნებმა) და თურქებმა მას დიდი ზიანი მიაყენეს და ეს ქვეყანა დაინაწილეს (1204 წ.). კონსტანტინოპოლის სახელმწიფოს უკვე აღარ შესწევდა უნარი სერიოზული წინააღმდეგობა გაეწია საგარეო მტრებისათვის. ასეთ ვითარებაში საქართველოს ჯარებმა შავი ზღვის სამხრეთი ნაპირები დაიპყრეს და მაშინ ბიზანტიის საზღვრებში მყოფ ამ რაიონში საქართველოს ვასალური სახელმწიფო—ტრაპიზონის სამეფო შექმნეს. ტრაპიზონის პირველ მეფედ თამარმა დასვა საქართველოს სახელმწიფო კარზე გაზრდილი, შთამომავლობით ბერძენი უფლისწული, მაგრამ დედის მხრივ ბაგრატიონთა ნათესავი ალექსი კომნენოსი¹⁰: საქართველოს მიერ დაარსებულმა ტრაპიზონის იმპერიამ გარკვეული ადგილი დაიკავა მსოფლიო ისტორიაში და თავისი არსებობის ორნახევარი საუკუნის განმავლობაში საქართველოს საიმედო მოკავშირე იყო. ტრაპიზონის სამეფოს დაარსების შემდეგ საქართველოს ჯარებმა ციხე-ქალაქი კარი (ყარსი) და მისი სანახებიც დაიპყრეს.

1210 წ. ლაშქრობის შედეგად ფეოდალურმა საქართველომ თავისი გავლენა ირანის შუა გულამდის გაავრცელა. „არცა... ოდესმე ქმნილ იყო ესევეითარი გამარჯუებაჲ. არცა მეფეთაგან, არცა მთავართაგან“, დასძენდა თამარის ისტორიკოსი¹⁰.

თამარის მეფობის ბოლო წლებისათვის საქართველოს იმპერია თავისი ბატონობისა და გავლენის ქვეშ აერთიანებდა მთელ კავკასიას. სამხრეთ-დასავლეთითა და სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს პოლიტიკური ჰეგემონიის სფეროში იყვნენ ძველი ბიზანტიის იმპერიის დიდი ნაწილი და ირანის აზერბაიჯანი. ჩრდილო-დასავლეთით საქართველოს საყმადნაფიცო მიწა-წყალი ტამანის ნახევარკუნძულამდე, ხოლო აღმოსავლეთით აფშერონსა და არდაველამდე წვდებოდა.

თამარის გარდაცვალების შემდეგ საქართველოს ვეებერთელა სახელმწიფოს სათავეში ახალგაზრდა გიორგი ლაშა მოექცა. მისმა

⁸ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 124—125.

⁹ ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება თამარ მეფისა (ქართლის ცხ., II, 142).

¹⁰ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 136—137.

გამოუცდლობამ და ჭაბუკურმა სიფიცემ, უდავოდ, ცუდი გავლენა მოახდინა ქართული სახელმწიფოს შემდგომ ბედზე და, ისედაც რთულ სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებაში, რამდენადმე დააჩქარა კიდევ ცენტრალური ხელისუფლების შემდგომი დასუსტება.

ქართველი ხალხის დაუცხრომელი ბრძოლა თურქ-სელჯუკი აგრესორების წინააღმდეგ ფართო გამოხმაურებას პოულობდა დასავლეთ ევროპაში. ჯვაროსნები და საქართველო აღნიშნული დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლაში ერთნაირად დაინტერესებულები იყვნენ. ამით აიხსნებოდა, რომ ეგვიპტისა და პალესტინისათვის მებრძოლი ევროპელი რაინდები საქართველოსაგან დახმარების მიღებაზე ოცნებობდნენ. საქართველოს, თავის მხრივ, პალესტინა-იერუსალიმისადმი გარკვეული ინტერესები ჰქონდა. იქ მყოფი ქართული ჯვრის მონასტრის გარდა, მაჰმადიანთა ხელში საქრისტიანოს ცენტრად აღიარებული იერუსალიმის გადასვლას ქართველი „მესიის მახვილი“, რა თქმა უნდა, ვერ შეურიგდებოდა.

დაახლოებით 1219 — 1220 წლებში, გიორგი ლაშამ რომის პაპის წერილი მიიღო. მას ჯვაროსანთა ახალ ლაშქრობაში მონაწილეობას სთხოვდნენ. ლაშაც გამოეხმაურა ამ მოწოდებას და სალაშქროდ ემზადებოდა, მაგრამ გეგმები ჩაიშალა. საქართველოს საზღვრებს ახალი და ძლიერი დამპყრობლები მოადგნენ.

ჯრუჰის (იმერეთშია) ოთხთავის ერთი მინიატურა, XII ს. რომ ეკუთვნის, ასახავს ზვარში მომუშავე ორ კაცს, რომელთაგან ერთი ბარავს, ხოლო მეორე მყნობით გართულა. როგორც ჩანს, მხატვარი ეტრფოდა ვაზს—ივერიელთა სამეურნეო მოღვაწეობის ერთ-ერთ ძირითად დარგს.

აღმავალი ფეოდალური საქართველო არა მარტო ძლევამოსილი ომებითა და სამხედრო-პოლიტიკური უპირატესობით იყო ცნობილი, არამედ თავისი მაღალი სამეურნეო განვითარებითაც, რომელმაც მისი პოლიტიკური და კულტურული გაძლიერება განაპირობა.

XI-XII სს. საქართველოს სახელმწიფოს გაძლიერებას და გაფართოებას, ისევე როგორც მოსახლეობის არაჩვეულებრივ მატებას, სახელმწიფო მართვა-გამგეობის გართულება და ხარჯების აურაცხელი ზრდა მოჰყვა. თითქმის ხუთმილიონიანი, თუ უფრო მეტი არა, მოსახლეობის ქვეყანა ამ დროს, თავისი განვითარებული ბარისა და მთის მეურნეობით, არა მარტო საკუთარ მოთხოვნილებებს იკმაყოფილებდა, არამედ ფართო საგარეო სავაჭრო ურთიერთობა-

შიც იყო ჩაბმული და ადგილობრივი პროდუქციის საგრძნობი ნაწილი მეზობელ ქვეყნებშიაც გაჰქონდა.

ფეოდალური კლასისა და მისი სახელმწიფოს გაზრდილ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად და ფართო მასშტაბის საგარეო პოლიტიკის განსახორციელებლად საკმაო არ იყო სოფლისა და საქალაქო ვეურნეობის არსებული მოცულობა და არც ის ნადავლი თუ ხარკი, რომელსაც საქართველო ძლევამოსილ ლაშქრობათა შედეგად ღებულობდა. ასეთი ხარკ-ნადავლი ოდნავადაც ვერ აანაზღაურებდა იმ დიდ ხარჯებსა და მსხვერპლს, რაც ხშირი ომების განუყოფელი თანამგზავრი იყო.

XII ს. ისტორიკოსები ხშირად ალტაცებით მოგვითხრობენ ნადავლის თუ ყმადნაფიცი ქვეყნებიდან შემოსული ხარკის შესახებ. ასე, მაგალითად, დიდგორთან გამარჯვების შედეგად, 1121 წ., ყოველი სამეფო აღივსო ოქროთა და ვეცხლითა, არაბულითა ცხენებითა, ასურულითა ჯორებითა, კარვებითა, სრა-ფარდაგებითა, სხვთა უცხოთა ჭურჭლებითა საბრძოლელთა... რაოდენმან ქარტამან და მელანმან დაიტოოს აღწერად!¹¹ ნადავლის კიდევ უფრო დიდ რაოდენობაზე მიუთითებენ ომების თანამედროვე მემკვიდრეები გიორგი III-ის თუ თამარ მეფის დროს. „მოიღეს (შამქორის ომში გამარჯვების შედეგად) ნიჭი, არმადანი და განძი აურაცხელი: კაცი—ჯელმწიფე-აზნაურითგან მონამდის,—ათორმეტი ათასი, ავაზაჲ ორმეოცი. ცხენი ოცი ათასი, ჯორი შუდი ათასი, აქლემი ათხუთმეტი ათასი; დროშათა სხუათა, სიმრავლეთა საჭურჭლეთა, ოქროთა და ლართა ვინაჲმცა იქმნა ჰამარი?“¹² არანაკლები შედეგებით დასრულებულა ომები ეანის ტბის რაიონში, ბასიანში, ირანში და სხვაგან¹³.

იგივე ისტორიკოსები ხშირად გვაუწყებენ, რომ საქართველოს მეფეები ყოველი გამარჯვების, ტახტზე ასვლის, შვილის შეძენის თუ სხვა მრავალ შემთხვევებში უხვად აძლევდნენ საჩუქრებს ერთ-ერთ ფეოდალებსა და ქერივ-ობოლ-მათხოვრებს. მაგალითად, თამარმა ტახტზე ასვლისას „განჯსნა საჭურჭლენი, მონაგებნი პაპათა და მამათა მისთანი“, გაჰყო ორად, პირველი ნაწილი „ზეციასთვის“ წეინახა, ხოლო მეორე საჩუქრებად დაარიგა: „და ესეოდენისა წარმომდინებელ იქმნა ლარისა, მშობელთადმდე და დღეინდლადმდე არ წარგებულისა, რომლისა რიცხუი ურიცხუო არს და ჰამარი უჰაჰრაივი“¹⁴. მისვე დროს თბილისში თითქმის ყოველდღე სამი თუ ოთ-

¹¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 341.

¹² ისტორიანი და აზმანი, გვ. 109.

¹³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 98, 125, 140.

¹⁴ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 76.

ბი მახარობელი მოდიოდა და „სახელ-განთქმულისა ქალაქისა ტფილისისა შემოსავალი წელიწადისა მასვე და ერთსა წელიწადსა არა ეყვის გასაცემრად მახარობელთა ზედა“¹⁵.

აღნიშნული და სხვა მსგავსი მაგალითები ჰქონდა მხედველობაში ქართველ გენიოსს, როცა თინათინის ტახტზე ასვლასთან დაკავშირებით როსტევეან მეფის მიერ წარმოთქმულ ანდერძს გვატყობდა: „უხვად გასცემდი, ზღვათაცა შესდის და ვაეღინების“¹⁶.

სახელმწიფოსა და ფეოდალებს კარგად ესმოდათ, რომ არსებობის ძირითად წყაროს წარმოადგენდა საკუთარი ქვეყნის მეურნეობა, რომელიც მატერიალური დოვლათის მწარმოებელი საზოგადოების ექსპლოატაციას ემყარებოდა. ამიტომ ფეოდალური სახელმწიფო ზრუნავდა მეურნეობის სხვადასხვა დარგების განვითარებისათვის. „და იყო ქართლსა შინა პური და ღვინო ფრიადი“, შენიშნავდა ქართველი მემკვიდრე¹⁷.

აღმოსავლეთ საქართველოში პურეულისა და ვაზის მოსავლიანობა ოდითგანვე მორწყუვას ემყარებოდა. სარწყავი არხების გარდა, ხელოსნობის, ვაჭრობისა და საქალაქო ცხოვრების განვითარებისათვის საჭირო იყო მეტ-ნაკლები მშვიდობიანი ცხოვრება, საკუთრების დაცვა, ბრძოლა მეკობრე-თავდამსხმელთა წინააღმდეგ, სავაჭრო საქარავნო გზების გაუმჯობესება, ხიდების, ქარავასლებისა და ფუნდუკების მშენებლობა. ამ თვალსაზრისით, შეიძლება ითქვას, XII საუკუნეში უფრო მეტი გაკეთდა, ვიდრე წინარე ხანაში.

დავით IV-ის მეტსახელი „აღმაშენებელი“ თავისთავად მეტყველებს, რომ მის დროს მშენებლობა არნახული მასშტაბით უნდა გაჩაღებულიყო. შენდებოდა სოფლები, ქალაქები, ეკლესია-მონასტრები, სასახლეები, არხები, გზები და ქარავასლები. „ხოლო ამათ თანა... რაოდენნი კიღნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქვაფენილ ყვნა“, — დასძენს დავითის ისტორიკოსი¹⁸.

დავითის დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მომთაბარე თურქ-სელჯუკების განდევნას საქართველოდან, განსაკუთრებით კი მტკვარ-იორის ნაყოფიერი ველებიდან¹⁹. მათი გაძევების შემდეგ იმ ადგილებში და სხვაგანაც კვლავ ფეხი შოილდა ქართულმა ინტენსიურმა მეურნეობამ, ისევ პურის ყანებმა და ზვრებმა დაფარეს მე-

15 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 130.

16 ვეფხისტყაოსანი. ა. ჯარამიძის, კ. კეკელიძის და ა. შანიძის რედ., 1951; სტროფი 49.

17 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 309.

18 იქვე, გვ. 353.

19 იქვე, გვ. 332—333.

ჯოგეთა მიერ გადაქედილი მინდვრები, გლეხურმა მეურნეობამ სული მოითქვა.

ფეოდალურმა სახელმწიფომ აღადგინა ბევრი მოშლილი და გაიყვანა მრავალი ახალი სარწყავი არხი. ამ დროს უნდა შეკეთებულიყო რუსთავის დიდი არხი, რომელიც მტკვრის წყლით რწყავდა გარდაბნის ველებს. განაახლეს სხვა არხებიც. XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოში დიდი საირიგაციო მშენებლობა მიმდინარეობდა. გაითხარა დიდი არხები ტირიფონის ველზე, გორის ახლოს რუის-ურბნისის სანახებში, მუხრანის თვალუწყედენ მინდორზე, სამგორში, ალაზნის გაღმა ნაპირზე, შიგნით კახეთში და სხვ. დიდი სარწყავი სისტემების გარდა, საქართველო იმ დროს დასერილი იყო პატარ-პატარა სარწყავ-ნაკადულებით თითქმის ყველგან, სადაც კი ეს შესაძლებელი და ცალკეულ გლეხთა თუ თემებში გაერთიანებულ მწარმოებელთა ენერგიისათვის მისაწვდომი იყო.

სარწყავი სისტემის ასეთი განვითარების შესაბამისი იყო პურეული კულტურების მოსავლიანობის ზრდა, ბალ-ვენახების გაფართოება, მეაბრეშუმეობა-მესელეობის წინსვლა, მეფუტკრეობა, მეცხოველეობა და, საერთოდ, ეკონომიური განვითარება.

საქართველოს სოფლის მეურნეობის განვითარებაში დიდი როლი შეასრულა საწარმოო ტექნიკის განვითარებამ. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გაარკვია, ჩვენში, დასავლეთ ევროპასთან შედარებით რამდენიმე საუკუნით უფრო ადრე, არსებობდა ფრთიანი სახვნელი იარაღი—ერქვანი, შემდეგ კი, XII საუკუნეში, უფრო განვითარებული ტიპის ასევე ფრთიანი და მძიმე გუთანი გაჩნდა. „იგი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა: უკანა ერქვანს წარმოადგენდა, წინა—საზიდს, რომელსაც ფაშფალაკი ჰქვიან“. გაუმჯობესება საზიდს შეეხო. ნაცვლად ორი თანატოლი თვალისა, საზიდს დიდი და პატარა გოგრები (ველისა და კვალის) გაუკეთეს და შესანიშნავად გაიაზრეს საზიდის თვლების ტოლმეტობის დანიშნულება. ასეთი შედარებით მძიმე, მაგრამ საზიდის გაუმჯობესების შედეგად მსუბუქად სახმარი გუთანი შრომის ნაყოფიერების ზრდაში ახალ საფეხურს გამოხატავდა.

იერს იცვლიდა და დროის შესაფერის მაღალ დონეზე ყალიბდებოდა XII ს. ქართული სოფელი. უკანასკნელმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ქვემო ქართლის მიდამოებში თვალნათლივ დაგვანახეს მაშინდელი სოფლების სამეურნეო-კულტურული განვითარების მაღალი საფეხური (ი. გპელიშვილი, გ. ლომთათიძე).

თეთრი წყაროს რაიონის ნასოფლარებში მცხოვრები გლეხის სახლ-კარი რამდენიმე ოთახისა და სათავსოსაგან შედგებოდა. თითქმის ყველა სახლს ჰქონდა საცხოვრებელი დარბაზი, ბოსელი, სა-

კუჭნაო, სათონე და მარანი. სახლები ჩვეულებრივ ერთსართულიანი და ბანიანი ყოფილა.

სტურის მაღალი დონის მაჩვენებელია სოფელთა საოჯახო ინვენტარი: მოჭიქული თიხის ნაირ-ნაირი ჯამები და ფიალები, რომლებსაც ორნამენტები ამშვენებდა. უფრო მეტი რაოდენობით ჰქონდათ უბრალო თიხის ჭურჭელი. ნაჭივჭავეებისა და ნადარბაზევის ქალები ნაირფერადი მინის სამაჯურებით იკაზმებოდნენ. მათ სუფრას ამშვენებდა პური, ღვინო, ხორცი, რძის ნაწარმი, ბოსტნეული, ხილი და სხვ. ყველაფრიდან ჩანდა, რომ გლეხობის საგრძნობი ნაწილი კარგად იყენებდა მეურნეობისათვის ხელისშემწყობ ბუნებრივ პირობებს.

რა თქმა უნდა, მწარმოებელთა უმეტესობა იმ დროს ბატონყმური უღლის ქვეშ გმინავდა და მწვავე ექსპლოატაცია საგრძნობლად ზღუდავდა მათი მეურნეობის შემდგომ განვითარებას. ფეოდალები, როგორც წესი, გლეხთა შრომის ზედმეტ პროდუქტს ითვისებდნენ.

არაჩვეულებრივად განვითარდა ხელოსნური წარმოება სოფლებსა და ქალაქებში. ხელოსნური ნაწარმი მაშინდელი საზოგადოების უაღრესად ფაქიზ გემოვნებაზე მიუთითებდა. ეს არც არის გასაკვირი, რადგან XII საუკუნისთვის ქართულ ხელოსნურ ოსტატობას მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია ჰქონდა.

სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის განვითარებას ვაჭრობის დიდი გაფართოება მოჰყვა. ამ დროისათვის სავაჭრო საქმიანობა იზიდავდა საზოგადოების ყველა ფენას. ვაჭრებთან მკიდროდ იყვნენ დაკავშირებული მეფეები, დიდი და მცირე ფეოდალები, ეკლესია, გლეხები.

XII საუკუნეში არაჩვეულებრივად გაფართოვდა ფულის — „ოქროს“ მნიშვნელობა. ფული თითქმის ყოველისმომცველი ექვივალენტის როლს ასრულებდა. „ნახე თუ ოქრო რასა იქმს, კუერთხი ეშმაკთა ძირისა“, ამბობდა შოთა რუსთაველი²⁰. ფულით ანუ სიმდიდრის გზით შეიძლებოდა „აღზევება“, დიდი თანამდებობის მოპოვება სამეფო კარზე, თავის დაღწევა სასჯელისაგან. ფული ბორცვებისა და „პატიოსნების“ სათავე იყო და კლასობრივი საზოგადოების ისედაც ღრმა ტკივილებს ამწვავებდა.

ვაჭრები დიდ როლს ასრულებდნენ სახელმწიფოს ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. იყვნენ თავისუფალი და არათავისუფალი ვაჭრები — „ვაჭართუხუცესები“, „დიდვაჭრები“, „ყმა-ვაჭრები“ და სხვ. მაგრამ ვაჭართა განსხვავებული კლასობრივი ხასია-

²⁰ სტროფი 1196.

თი—ნაღდი ანგარიში, ყიდვა და გაყიდვა მოგების მიზნით და ამასთან დაკავშირებული ცდუნება—ნამდვილად უპირისპირდებოდა ფეოდალური ზედაფენების ერთი ნაწილის რაინდულ კეთილშობილებასა და სენტიმენტალიზმს. ასეთი რაინდების სულისკვეთებას გამოხატავდა დიდი შოთა რუსთაველი, რომელიც ვაჭართაღმი თავის გულგრილ დამოკიდებულებას ამჟღავნებდა²¹.

XI-XII საუკუნეებში თვალსაჩინოდ განვითარდა საქართველოს საქალაქო ცხოვრება. მეურნეობის წინსვლამ განაპირობა ამ დროს ახალი ქალაქების წარმოშობა. ძველ ქალაქთა რიგს შეემატნენ და მეტად მნიშვნელოვან სავაჭრო-სახელოსნო და თავდაცვით ცენტრებად იქცნენ ქალაქები: ატენი, გორი, ჟინვანი, ბარალეთი და სხვ. ამავე დროს განსაკუთრებით გაფართოვდნენ ძველი ქალაქები: თბილისი, დმანისი, რუსთავი, სამშვილდე, თმოგვი, ახალქალაქი, ახალციხე, ოძრხე, ქუთაისი, თელავი და სხვ., რომლებიც თავიანთი სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობით საკმაოდ ფართოდ იყვნენ ცნობილი მახლობელ აღმოსავლეთში.

საქართველოს მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა კავკასიის, მახლობელი აღმოსავლეთის, აზიის, დასავლეთი ევროპისა და რუსეთის სამეფო-სამთავროებთან.

საქართველოს სოციალური ვითარება XII საუკუნეში, თავისი უმთავრესი ნიშნების მიხედვით, ხასიათდება სამამულო-ფეოდალური მიწისმფლობელობის არაჩვეულებრივი ზრდითა და „დიდებული“ არისტოკრატის როლის გაფართოებით სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში.

„დიდება“ მეფის მიერ აზნაურისათვის თანამდებობის მინიჭებას ნიშნავდა და პირველ საფეხურზე იგი, მართლაც, მძლავრი იარაღი იყო მეფის ხელში“. „დიდების“ გაცემისა თუ წართმევის გზით მეფე თავისი ხელისუფლების გაძლიერებისათვის იბრძოდა, მაგრამ იბრძოდნენ დიდების ზარისხით აღჭურვილი აზნაურებიც, რომლებსაც ასეთი უფლების მემკვიდრეობაში შენარჩუნება სურდათ.

გარკვეული კონტურებით ყალიბდებოდა დიდებული, მაგრამ ჯერ კიდევ მეფის მოხელე, აზნაურის სახლი. საკმაოდ ვრცელი მიწა-წყალის, ციხე-ქალაქის, საგვარეულო მონასტრის, შეიარაღებული ლაშქრის, წვრილ აზნაურთა და ყმათა დიდი რაოდენობის

²¹ სტროფი 1040.

მფლობელობა ახასიათებდათ დიდებულებსა და ერისთავებს, რომლებიც გახელმწიფების გზაზე იდგნენ.

XII ს. 80-იან წლებში დიდებულ ფეოდალთა მოძრაობას ყუთლუ-არსლანის მეთაურობით საქართველოს მეფის ხელისუფლების საგრძნობი შეზღუდვა მოჰყვა. მართალია, მემატიანე გვაუწყებს, რომ თამარ დაჯდა მეფედ „ნებითა ღმრთისათა“²², მაგრამ მისივე მოთხრობიდან კარგად ჩანს, რომ იგი ფაქტიურად „ნებითა დიდებულთა“ გამეფდა; თამარი დიდ ფეოდალთა „თანადგომითა და ერთნებობითა“ უძღვებოდა სახელმწიფოს²³.

საქართველოს მართვა-გამგეობა მეფისა და ძლიერ ფეოდალთა ხელში იყო²⁴. მართალია, ეს ერისთავები მაშინ სახელმწიფოს მორჩილ მოხელეებად ითვლებოდნენ, მაგრამ მათი ფართო უფლებები, განცალკევებული და ვრცელი საგამგეო რაიონები და ოლქები, ფეოდალური საკუთრების განუხრელი ბატონობისა და კავშირურთიერთობათა სუსტი საშუალებების პირობებში, სეპარატიზმის საფუძვლებს შეიცავდა.

სახელმწიფო-სავაზიროს შიგნითაც, თუმცა ნელა, მაგრამ მაინც, ისახებოდა ვაზირობის სამემკვიდრეოდ დაუფლების ტენდენცია. ამირსპასალარ გამრეკელის გარდაცვალების შემდეგ მისი თანამდებობა უბოძეს ზაქარია მხარგრძელს, სარგის ამირსპასალარის შვილს, „მჯდომსა სომეხთა მეფისა ადგილსა პატრონსა ლორისასა, მოუმატეს ქალაქიცა რუსთავი“²⁵. შემდეგში, როცა „მიიცულა ზაქარია“, მისი ადგილი მისვე ძმამ ივანემ დაიკავა,²⁶ ივანე კი ისე გაძლიერდა, რომ ათაბაგობის (უფლისწულის აღმზრდელის) პატივი მიიღო და სამეფო კარის უმაღლეს მოხელეს, ვაზირთა უპირველესს—ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს დაუპირისპირდა. ასეთი რამ ყოველთვის მშვიდობიანი გზით როდი ხდებოდა. ფეოდალებს შორის სახელოებისა და მიწებისათვის დაუცხრომელი ბრძოლა მიმდინარეობდა.

თამარის პირველი ისტორიკოსი ასახელებს ჰერეთის ერისთავს ასათ გრიგოლის ძეს, „რომელმან მისტაცა მძლავრობით და მორევითა საღირს კოლონკელის ძესა და მცირე-ჟამ ქონებასა შინა იაჯა

²² ქართლის ცხოვრება, II, 116.

²³ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 78.

²⁴ იქვე.

²⁵ იქვე, გვ. 95.

²⁶ იქვე, გვ. 137.

არიშინის ადგილსა დაჯდომაჲ სასთაულითა, და ჳელთ-უღვა შვილსა თუსსა გრიგოლს ჳერეთის ერისთაობაჲ²⁷.

ფეოდალთა ასეთი გაძლიერება იმის შედეგი იყო, რომ ქვეყანაში სამამულო-ფეოდალური მიწისმფლობელობა ბატონობდა; უკვე საკმაო ხანი გასულიყო, რაც სამამულო სისტემამ, ე. წ. საკარგავების სისტემა (როცა მიწა მეფეს ეკუთვნის, ხოლო მოხელე-ფეოდალი ამ მიწას მხოლოდ ერთგული მოხელეობის პერიოდში ფლობს) ძირითადად გამოდევნა. XII საუკუნეში საკარგავი, რომელიც რუსთაველთან იხსენიება („სრული საკარგავი“, სტროფი 336), გადანაშთის სახით არსებობს.

გაბატონებული საზოგადოების უმრავლესობის გარჯილობა უმთავრესად ლაშქრობასა და გართობა-ნადიმობაში გამოიხატებოდა²⁸. მათი „ჭირისა“ და მწუხარების მიზეზი ცხოვრების ერთფეროვნებით მოყირკება, წარმტაცი თავგადასავლის ძიება და მიჯნურობა იყო²⁹. მაგრამ ძლევამოსილ ლაშქრობათა პერიოდი როცა იწურებოდა, ფეოდალთა დიდ ნაწილს საკუთარი მეურნეობისადმი ყურადღება უნდა გაემახვილებინა, რათა გაზრდილი მოთხოვნები შემოსავლის მატების გზით შეეცნო. ამისთვის მათ ორი გზა ჰქონდათ! საკუთარი საბატონო სახნავ-სათესის გაფართოება ყმა-გლეხთა შრომითი ბეგრის ზრდის ხარჯზე და მწარმოებელთა ნატურალური გადასახადების გადიდება. ორივე გზას მწარმოებელთა ექსპლოატაციის გამწვავება მოსდევდა; მათგან მეორე გზა უქნარა ფეოდალისათვის უფრო მარტივი იყო და მთელი სიმძიმე გლეხურ მეურნეობას აწევბოდა.

აღნიშნულ ვითარებაში მწარმოებელთა მდგომარეობა საგრძნობლად შეიცვალა. XII საუკუნეში სწრაფი ტემპით გრძელდებოდა ნახევრადთავისუფალ ყმა-მოლაშქრეთა (ანუ მდაბიორ მოლაშქრეთა) ფენის გაქრობა. ასეთი მოლაშქრეები, მართალია, ფეოდალთა მიწებზე სახლობდნენ და ომისაგან თავისუფალ დროს შრომობდნენ, მაგრამ მათ დიდ ნაწილს პიროვნული თავისუფლება ჳერ კიდევ შერჩენოდათ. ახლა ისინი ერთიმეორეზე მიყოლებით და საბოლოოდ ჳკარგავდნენ ამ პირად თავისუფლებასაც. სულ უფრო და

27 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 79.

28 ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 131; ისტორიანი, და აზმანი, გვ. 139; „ვეფხისტყაოსანი“, სტროფი. 333—„შეველი, შევექმნი ნადიმი, ნიდაგ ლხინსა ჩვეულმან“.

29 „არა არს ლონე დარჩომისა ჩუენისა თუნიერ ლაშქრობისა და რბეისა“ (ისტორიანი და აზმანი, გვ. 65). დამახასიათებელია აგრეთვე დავითის ისტორიკოსის შენიშენა ფეოდალთა უქნარობის შესახებ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 358).

უფრო მატულობდა ფეოდალთა მიწებზე დამაგრებულ და მძიმედ დაბეგრულ მწარმოებელთა ანუ გლეხთა რიცხვი. მწარმოებელთა უმრავლესობამ პირადი თავისუფლება დაკარგა. „XII ს. მიწურულისთვის ეს პროცესი ძირითადად უკვე დასრულებული იყო“ (აკად. ნ. ბერძენიშვილი).

პირადი თავისუფლების დაკარგვის, ყმა-მოლაშქრეთა უფლებრივი დამონებისა და, საერთოდ, ბატონყმური ექსპლოატაციის გამწვავების პირობებში, არაჩვეულებრივად გამრავლდა გლახაკ-მათხოვართა რაოდენობა. ამავე დროს გაიზარდა მეკობრე-შპარცეულ ავანაჯთა რიცხვი. მეკობრეობა ამ დროს გლეხთა სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ გაშლილ კლასობრივ ბრძოლას გამოხატავდა³⁰.

საქართველოს ბარის ცხოვრებაში მომხდარმა ძვრებმა დიდი გავლენა მოახდინეს ჩვენი ქვეყნის მთიან რაიონებზე. ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობა თავისუფალ მთაში იჭრებოდა და იქ ზონობის უღელი შექმნდა. საერო ფეოდალებს ამ დროს საეკლესიო ფეოდალებიც გვერდში ამოუდგნენ და ერთად იბრძოდნენ მთიელთა „გასაქრისტიანებლად“, რაც მაშინ მთიანეთში ფეოდალთა ბატონობის დამყარების მიზნებს ემსახურებოდა. ასე იყო, მაგალითად, თამარ მეფის დროს, როდესაც ფხოველები და დიდოელები აჯანყდნენ, ხოლო მათ წინააღმდეგ სახელმწიფოს მიერ გაგზავნილმა რაზმებმა იქ ცეცხლი და მახვილი დაატრიალეს—„დაწუეს ავად, მოსწყვდეს ურიცხუი კაცი“³¹.

ამრიგად, როგორც ამ მოკლე მიმოხილვიდან დავინახეთ, ფეოდალიზმი საქართველოში XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე საბოლოოდ მომწიფდა. სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის, ხელოსნური წარმოების, საქალაქო ცხოვრებისა და ვაჭრობის შედარებით განვითარებული დონე, ისევე როგორც კულტურის არაჩვეულებრივი აყვავება, იმაზე მიუთითებდა, რომ საქართველოში იქმნებოდა წინამძღვრები ახალი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ურთიერთობის ჩასახვისა და რენესანსულ იდეათა განვითარებისათვის.

საქართველოს სოციალურ-ეკონომიურსა და პოლიტიკურ განვითარებას ორგანულად ერწყმოდა კულტურული აღმავლობა. შემოქმედებით ძალთა გაფურჩქვნა იგრძნობოდა თითქმის ყველა სფეროში. არაჩვეულებრივად დაიხვეწა ადამიანთა გემოვნება.

³⁰ მეკობრეობის საკმაოდ დიდ მასშტაბზე გვანიშნებს რუსთაველიც (სტროფები 1043 — 1044).

³¹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 138.

ფეოდალური აღორძინების სული იგრძნობოდა რუსთაველის ეპოქაში ნაგებ სასახლეებსა და ეკლესია-მონასტრებში, რომლებიც სამშენებლო ტექნიკისა და არქიტექტურული უბადლოებით დღესაც გვხიბლავენ. საკმაოა დაესახელოთ გელათის, ბერთუბნის, იკორთის, ყინცვისის, ვარძიის, ბეთანიის, ფიტარეთის, წულარულაშენისა და სხვ. ტაძრები, რათა დავრწმუნდეთ, რომ ქართულმა სამშენებლო ხელოვნებამ იმ დროს მსოფლიო მნიშვნელობის ძეგლები შექმნა.

ხელოვნების სფეროში ნათლად იგრძნობოდა მოაზროვნე ოსტატების მისწრაფება თავი დაეღწიათ „ღვთაებრივი სულის“ ტყვეობიდან და მოეცათ უფრო თავისუფალი ასახვა, რომელშიაც არსებული სინამდვილისა და ადამიანურობის მაჯისცემა იგრძნობოდა. ეს კი იმის მაჩვენებელი იყო, რომ ქართული ხელოვნება ვეღარ ეგუებოდა ბიბლია-სახარების უსიცოცხლო მოტივებს და ახლისავენ, ცხოვრებისეული მოვლენებისაკენ, მისწრაფოდა.

არაჩვეულებრივად გაიზარდა ქართული სწავლა-გნთლების კერათა რაოდენობა საქართველოს შიგნითაც და მის გარეთაც. სკოლა არსებობდა თითქმის ყველა ეკლესია-მონასტერში. ამავე დროს წარმოიშვნენ უფრო მაღალი ტიპის სასწავლებლები—გელათისა და იყალთოს აკადემიები, რომლებშიაც მოწინავე მეცნიერები მოღვაწეობდნენ და იმ დროის საკაცობრიო იდეებსაც ეხმაურებოდნენ. კერძოდ, გელათის აკადემია, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვებით რომ ეთქვას, იქცა „ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეორედ იერუსალემად, სასწავლოდ ყოვლისა კეთილისად, მოძღუარად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრად უაღრეს მისსა...“³².

განათლების აუცილებლობის შეგნება სულ უფრო მეტად ეუფლებოდა გაბატონებულ ფენებსა და მასებსაც. მეცნიერების საფუძველთა ცოდნა, როგორც ჩანს, სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობისათვის საჭირო პირობა ყოფილა. ამის მაგალითს იძლეოდა დავით აღმაშენებელი, რომელიც მაშინ გამოჩენილ მეცნიერებს ეკამათებოდა. ერთი პაექრობის დროს მისთვის უთქვამთ კიდევ: „ჩუენ, ბეფეო, მოწაფე გუეგონე ამათ მოძღუართა თქუენტა, გარნა, ვითარ ვხედავთ, შენ სამე ხარ მოძღუარი მოძღუართა“³³...

XI-XII საუკუნეებში საქართველოში ცოცხლობდა დემოკრატიული საწყისების შემცველი შეხედულება, რომლის მიხედვით ადამიანის პირად ღირსებას, წოდებრივ შთამომავლობასთან შედარებით, უპირატესობა ენიჭებოდა. არც თუ ისე იშვიათი იყო შემთ-

³² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 330-331.

³³ იქვე, გვ. 357.

ტყეები, როცა დავით აღმაშენებელი და გიორგი III „უგვარობს“ აწინაურებდნენ.

არნახულ სიმაღლეს მიაღწია ქართულმა სამეცნიერო და მხატვრულმა მწერლობამ. ნათლად გამოვლინდა სასულიერო მწერლობის დაქვეითებისა და საერო ლიტერატურის აღორძინების პროცესი. სასულიერო მწერლობა უკვე ვერ აკმაყოფილებდა ამდღებულ კულტურის საზოგადოებას.

შრომის პათოსის თანდათანობითმა გაღრმავებამ ბზარი გააქლო რელიგიურ ცრურწმენებს და ადამიანის ოცნება ზეციური სამყაროდან დედამიწაზე ჩამოიყვანა. საერო ლიტერატურამ სასულიეროს სძლია და ნიადაგი შეუმზადა ჰუმანისტურ-კაცთმოყვარულ იდეებს. აზროვნების ცენტრში ექცეოდა ადამიანური სამყარო, ცხოვრებისეული იდეები. საერო ნაკადები ღრმად შეიჭრა აგრეთვე სასულიერო ლიტერატურაშიც.

XI-XII საუკუნეებში დაიწერა ჩინებული საისტორიო ნაწარმოებები, რომელთა შორის დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება ეპოქის იშვიათ ქმნილებად უნდა ჩაითვალოს. ეს ავტორი თავისი დროის საქართველოს ისტორიული განვითარების მოვლენებზე ფიქრობდა და კრიტიკული აზროვნების ნიმუშებსაც იძლეოდა. იგი ცდილობდა აეხსნა ფეოდალური საზოგადოების სოციალური ბუნების დამახასიათებელი ზოგიერთი თვისება, ეძებდა შინაფეოდალური ბრძოლის გამომწვევ მთხზებს. ფართო განათლებითა და ისტორიული სინამდვილის ცოდნით გამოირჩეოდნენ აგრეთვე თამარის ისტორიკოსები, რომელთაც ძვირფასი ნაშრომები დაგვიტოვეს.

რუსთაველის გენიალურ ქმნილებას წინ უძღოდა ისეთი შესანიშნავი ნაწარმოებები, როგორც არიან ჩახრუხადის „თამარიანი“, შავთელის „აბდულმესიანი“, „ვისრამიანის“ ქართული თარგმანი და სხვ.

რუსთაველის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებას წინ უძღოდა აგრეთვე ქართული ფილოსოფიური აზრის მაღალი დონე, რომელიც იოანე პეტრიწის მოღვაწეობით აღინიშნა.

მოწინავე ფილოსოფოსებმა ანტიკური ხანის ბერძენ ფილოსოფოსთა ნააზრევი მოიშველიეს და ბრძოლა გამოუცხადეს საეკლესიო-დოგმატიკურ აზროვნებას. პეტრიწი ქართულ აზროვნებაში ნეოპლატონური ფილოსოფიის წარმომადგენელი იყო. ანტიკური ფილოსოფიით (პლატონი, არისტოტელე) გატაცება და მსჯელობის საფუძვლად რეალური სინამდვილის აღიარება უკვე სქოლასტიკის წინააღმდეგ აშკარა ბრძოლასა და ჰუმანიზმს გამოხატავდა.

შოთა რუსთაველი მაშინდელი საქართველოსა და მთელი ამა-

ერკავკასიული სამყაროს ღვიძლი შვილი იყო. ამიერკავკასიის ხალხთა თავისებურ გაერთიანებას საქართველოს ჰეგემონიით, მიუხედავად მისი მამოძრავებელი პოლიტიკური ტენდენციისა, ქართული, სომეხი და აზერბაიჯანელი ხალხების შემდგომი კულტურული განვითარებისათვის, უდავოდ, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. შემთხვევითი როდი იყო, რომ რუსთაველის ეპოქაში მოღვაწეობდნენ მოძმე აზერბაიჯანელი ხალხის ისეთი დიდი მოაზროვნეები, როგორიც იყვნენ ნიზამი განჯელი და ხაყანი შარვანელი. შარვანი მაშინ საქართველოსთან დაკავშირებული იყო და ქართულმა სინამდვილემაც დიდი როლი შეასრულა ხაყანის შემოქმედებაში. ნაწილობრივ ასევე ითქმის ნიზამის მშობლიურ ქალაქ განჯაზეც.

ამიერკავკასიელ ხალხთა ცხოვრების მეტ-ნაკლებად საერთო პირობებმა შეუშზადეს ნიადაგი დიდ მოაზროვნეთა შემოქმედებას. ამიტომ გასაგებია, რომ მათ ნააზრევში, რომელიც მშობელი ხალხების სიბრძნეს ემყარებოდა, ზოგიერთ ნათესაურ პარალელსაც ვხვდებით.

„ვეფხისტყაოსანი“, მიუხედავად მისი ალეგორიული სიუჟეტური ფორმებისა, ავტორის თანადროულ ქართულ სინამდვილეს ემყარება. პოემის შინაარსში უდავოდ მოჩანს XII საუკუნის საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების ანარქული და ავტორის დამოკიდებულება ეპოქის უმთავრესი მოვლენებისადმი.

„ვეფხისტყაოსანში“ ვხვდებით თამარის დროის ისტორიკოსთა თხზულებებში მოთხრობილი ამბების რემინისცენციებსა და, ზოგ შემთხვევაში, ტექსტობრივ სიახლოვესაც.

ანისისათვის ბრძოლის წინ მეფე გიორგი მესამემ ვრცელი სიტყვით მიმართა თავის მეომრებს: „ხედავთა თუ რაოდენ უფრო სასახელო არს მწნებრივ სიკუდილი, ვიდრეღა სენითა და განდრობითა განლუღლებასა შინა, რამეთუ სახე და სახელი კეთილი საუკუნოდ გზად გუყუების!“³⁴. ანალოგიურია რუსთაველის შეხედულებაც³⁵.

გიორგი რუსისა და ძლიერ ფეოდალთა შემოტევები რომ მოიგერიეს, „შეიქმნა მშვიდობა, რომელი აროდეს სადა ვის უხილავს და „ერთბაშად ძოვდეს ლომი და ქარი და იხარებდეს ვეფხი თიყანთა თანა და მგელი ცხოვართა თანა“³⁶. ასეთივე შედარება მოაქვს რუსთაველსაც³⁷.

³⁴ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 58—59.

³⁵ ვეფხისტყაოსანი, სტრ. 800.

³⁶ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 95.

³⁷ სტროფი 1664.

„ვეფხისტყაოსანში“ იგრძნობა მწვავე კრიტიკა იმ ფეოდალურ-
შისა და ვაჭრული ზედაფენებისა, რომელთაც თამარის უნებურად
მას საქმროდ უცხო კაცი მოუყვანეს და ამით ქვეყანა მძიმე გან-
საცდელში ჩააგდეს. ამ შემთხვევაში დიდი პოეტისა და თამარის
ისტორიკოსების მოსაზრება ერთმანეთს ემთხვევა. მაგალითად, ბა-
სილი აღნიშნავდა, რომ გიორგი რუსისა და თამარის ქორწილი მოხ-
და „შემდგომად მრავლისა ცილობისა, თენიერ ნებისა მისის (თა-
მარისა)“³⁸. არანაკლებად მწვავე შედეგებით სრულდება ნესტან-
დარეჯანისათვის გარედან მოწვეული საქმროს ამბავი (სტროფები
548—558).

რუსთაველი და ქართული საისტორიო მწერლობა ბევრ რამე-
ში ეხმაურებიან ერთიმეორეს, ერთხმად გამოდიან ცენტრალური
ხელისუფლების ინტერესთა დასაცავად, აღიარებენ მეფისადმი
ზორჩილებასა და სამშობლოს ინტერესებისათვის თავდადებული
ბრძოლის აუცილებლობას, ქადაგებენ კლასებს შორის ზავსა და
პოლიტიკურ ცხოვრებაში ქალისა და კაცის თანასწორუფლებიანო-
ბის კეთილშობილურ იდეებს (ამავე დროს მათ შორის იდეოლო-
გიური სხვაობაც დიდი იყო).

დავითისა და თამარის ისტორიკოსები მოგვითხრობენ, რომ სა-
ქართველოში თავისუფლად თანამშრომლობდნენ ქრისტიანები და
მამკაღიანები, სხვადასხვა ხალხის წარმომადგენლები. ანალოგიური
სურათია „ვეფხისტყაოსანშიც“.

რუსთაველმა უმღერა სახელმწიფოებს, ქვეყნებსა და ხალხებს
შორის ძმურ თანამშრომლობას, მათ ძალთა გაერთიანებას ბორო-
ტის წინააღმდეგ და კეთილის გამარჯვებისათვის³⁹.

რუსთაველთან მძაფრადაა დაპირისპირებული ვაჭრული სი-
ძუნწე-გაუმადლობა და ფეოდალურ-რაინდული გულუხვობა, სა-
ბოძეარის დიდი რაოდენობით გაცემა, რაც მეტად ფართოდაა აღ-
წერილი მაშინდელ საისტორიო მწერლობაში.

როგორც ზემოთ ითქვა, ძლევამოსილ ლაშქრობათა შედეგად
საქართველოში აურაცხელი განძეულობა შემოდიოდა—ოქრო
ვერცხლი, იარაღ-საჭურველი, საქონლის ჯოგი და სხვ. ანალოგიურ
სურათებს ხშირად ვხვდებით „ვეფხისტყაოსანში“: „გავგზავნენ
უოვლგნით ლაშქარნი, ალაფი ავადებიინე, ერთობ სავსენი მოვიდეს,
თავიცა ვალალებინე“; „წამოვიხვნენ საქურჭლენი, სახელმწიფო

³⁸ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 120. იხ. აგრეთვე ისტორიანი და აზმანი, გვ.
81.

³⁹ სტროფი 1663 და სხვ.

დავიავრე“; „მუნ იღვის გორი ლარისა, სტაერისა და ატლასისა“ და სხვ.⁴⁰.

თავისი დროის ფაქტებს ემყარება რუსთაველი, როცა საზღვრების მკველ „მონაპირეთა“ შესახებ მსჯელობს და შესანიშნავად ახასიათებს მათ მოვალეობას (სტროფები 143, 147, 149, 156, 163).

ვეფხისტყაოსანში რუსთაველმა იდეალური ფორმით, სოციალური ზავის სახით, წარმოგვიდგინა XII ს. საქართველოს ფეოდალური საზოგადოება. დიდი პოეტის სოციალური შეხედულებანი გარკვეულ წინააღმდეგობას შეიცავს. ერთი მხრივ, იგი ფეოდალური კლასის იდეოლოგია და ფეოდალურ ურთიერთობას იცავს, მეორე მხრივ, ადამიანის მიერ ადამიანის ჩაგვრა არ მოსწონს. ეს კი იმის მაჩვენებელია, რომ პოეტი არსებულ სოციალურ-პოლიტიკურ სინამდვილესაც უხდის ხარკს და ამავე დროს ფიქრობს საოცნებო მომავალზე, როცა ადამიანებმა ნამდვილი თავისუფლება და თანასწორობა უნდა მოიპოვონ. თავისი შეხედულებებით პოეტი უდავოდ დგას ორი სამყაროს ზღურბლზე და შორსაც იხედება, რითაც არსებულ სინამდვილეს წინ უსწრებს.

რუსთაველს არ მოსწონდა კლასებად გათიშული საზოგადოება, როდესაც ადამიანთა შორის ოდინდელი თანასწორობა უკვე დიდი ხანია დარღვეულიყო და ინდივიდუალისტურ ინტერესთა ბრძოლის ასპარეზად გადაქცეულიყო. ერთი მხრივ, იგი თითქოს ეგუებოდა არსებულ სინამდვილეს:

„პატრონისა სამსახური არაოდეს არ წახდების“ (780); „პატრონისა ვერა მკვერეტმან ყმამან რამცა გაიხარნა“; „რაცა ვის რა ბედმან მისცეს, დასჯერდეს და მას უბნობდეს: მუშა მიწყვიე მუშაკობდეს, მეომარი გულოვნებდეს“ (11); „ხამს მეფეთა ერთგულობა, ყოფა გვმართებს ყმასა ყმურად“ (154); „ვართ უმოყვრესი მე და შენ ყოველთა პატრონ—ყმათასა“ (155) და სხვ. მაგრამ, მეორე მხრივ, ვეფხისტყაოსანში ისეთი ადგილებიცაა, სადაც პოეტი სოციალურ სინამდვილეს ვერ ეგუება და მის გარდაქმნას მოითხოვს.

რუსთაველის „პატრონყმური“ ზავი უმთავრესად გაბატონებული კლასის შიგნით ზავს გულისხმობს. პატრონი და ყმა რუსთაველთან უმეტეს შემთხვევაში ფეოდალური კლასის საშინაო იერარქიაზე მიუთითებს, გვიჩვენებს პატრონყმურ კიბეს თვით მაღალი და დაბალი რიგის ფეოდალებს შორის, რომლებიც თავიანთ სოციალურ ბატონობას სახელმწიფოებრივი მორჩილების თუ უმცროს-უფროსების წესით განაგებენ.

გენიოს პოეტს, რა თქმა უნდა, კარგად ესმის, რომ ფეოდალებს

⁴⁰ სტროფები 455, 464, 1438 და სხვ.

შორის თანხმობა მარადიული არაა, ისინი ერთიმეორეს მტრობენ, მაგრამ მას მიაჩნია, რომ ასეთი მტრობა და ლალატი უნდა მოისპოს არა მარტო ფეოდალების შინაგან ურთიერთობაში, არამედ ფეოდალთა და მიწის მუშათა ურთიერთობაში: „კაცი ცრუ და მოლალატი ხამს ლახვრითა დასაჭრელად“ (162); „ვით მოიხმაროს მონამან პატრონსა ზელა ხრმალია“ (1485).

რუსთაველის ეპოქაში ფეოდალიზმის ე. წ. პატრონყმური საფეხური (ადრეფეოდალური ურთიერთობის გაგებით) უკვე გავლილი სტადია იყო. „პატრონყმობა“ გულისხმობდა ფეოდალური პირობითი მიწისმფლობელობის გამარჯვებას, როდესაც მწარმოებელთა დიდ ნაწილს პირადი თავისუფლება ჯერ კიდევ შერჩენოდა. რუსთაველის დროს კი, XII-XIII სს. მიჯნაზე, მწარმოებელთა ძირითადი მასა მწვავე ბატონყმურ ჩაგვრას განიცდიდა. ამიტომ რუსთაველს ჰქონდა საფუძველი ეფიქრა, რომ სჯობდა ის დრო, როდესაც ბატონებსა და ყმებს შორის ისეთი დაპირისპირება არ ყოფილა როგორც იყო მაშინ, როდესაც ქვეყანაში ნახევრადთავისუფალ მშრომელთა და თავისუფალ მოთემეთა ფენები სჭარბობდნენ. დიდ პოეტს ჯერ კიდევ თვალნათლივ შეეძლო ეხილა სასოკლო თემების გადმონაშთები (თუნდაც მთიანეთში), რომლებიც, გარეგნულად შიინც, ოდინდელ თავისუფლებასა და უკლასო საზოგადოებას განასახიერებდნენ. ასეთი გადმონაშთები საქართველოში თავისებურ გავლენას ახდენდა გენიალური პოეტის სოციალურ-პოლიტიკურ აზროვნებაზე.

„ვეფხისტყაოსანში“ „პატრონყმური“ იდილიისა და სოციალური ზავის გამომრიცხველი მომენტებიც შეინიშნება და, ჩანს, რომ ეს „ზავი“, თუ იგი კლასებს შორის ოდესმე არსებობდა, დარღვეული იყო. ამაზე მეტყველებენ უკვე ნახსენები სტროფები მეფის ერთგულების მოწოდების, ლალატის დაგმობის, პატრონის წინააღმდეგ ხმლის მოქნევის გაკიცხვისა და სხვ. შესახებ⁴¹. დამახასიათებელია აგრეთვე სამამულო-სამემკვიდრეო მფლობელობის სურათები არა მარტო მიწის საკუთრების, არამედ თანამდებობათა დაუფლების საკითხშიც (სტროფები—534, 544, 565, 600, 601, 604) და სხვ. რუსთაველი ადამიანთა კოლექტივის თავისუფლებას უმღერო-

⁴¹ „ვეფხისტყაოსნის სოციალურ-პოლიტიკური ფონის რიგი საკითხებისა სწორადაა გააზრებული აკად. ა. ბარამიძის მონოგრაფიაში „შოთა რუსთაველი“, თბილისი, 1958 წ.

და. ამით იყო იგი ჰუმანიზმისა და რენესანსული იდეების დიდი მესიტყვე. ჰუმანიტი პოეტი ვერ შეურიგდებოდა დაბალი ფენების ჩაგვრას და საზოგადოების მაღალი ფენებისაგან მოითხოვდა სოციალური უსამართლობის მოსპობას: „მეც გლახაკთა საჭურჭლე, ათავისუფლე მონები“ (803). ასეთი მოთხოვნა იმ დროისათვის უდიდესი მნიშვნელობისა იყო.

„ვეფხისტყაოსანში“ უდავოდ ჩანს ავტორის სიმპათიები მშრომელი მასებისადმი. პოეტი უგალობს შრომას როგორც ადამიანის ყოველგვარი წარმატების პირობასა და საფუძველს: „არ იცი, ვარდი უეკლოდ არავის მოუკრებიან!“ (877), „მაშა ლხინსა ვინ მოიმკის პირველ ჳირთა უმუშაკო?“ (879), „ნუ სდევ წადილთა ნებასა“ (880), „მაგრა ბოლოდ ლხინსა მისცემს, ვინცა პირველ ჳირსა გასძლებს“ (915) და სხვ. ზოგიერთ სტროფში ავტორი, საფიქრებელია, შეფარვით გამოგვეცემს თავის გულისწყრომას არსებული სოციალური უსამართლობისადმი—„რალა იგი სინათლე, რასაცა ახლავს ბნელია?!“ (36), „ვარდთა და ნეხვთა ვინათგან მზე სწორად მოეფინების...“ (49) და სხვ.

რუსთველოლოგიურ ლიტერატურაში არსებული მოსაზრება, რომ რუსთაველი ერისთავთ-ერისთავი და მეჭურჭლეთუხუცესი იყო, სათანადოდ დასაბუთებული არაა. ისტორიკოსებმა (მ. ლორთქიფანიძე, ნ. შოშიაშვილი, დ. მუსხელიშვილი და სხვ.) სწორად გვიჩვენეს, რომ ჰერეთის ერისთავთ-ერისთავის სახელთან რუსთაველის დაკავშირებას საფუძველი არ ჰქონია. რაც შეეხება დებულებას რუსთაველის მეორე თანამდებობის შესახებ, ამ საკითხში თითქოს ერთსულოვნება ჩანს და თვლიან, რომ დიდი პოეტი შეთავსებით მეჭურჭლეთუხუცესიც იყო.

რუსთაველის ვინაობაზე მსჯელობისას, რაკი სხვა წყაროები არ ვაგვაჩნია, ერთადერთ საფუძველად „ვეფხისტყაოსანი“ რჩება. ამიტომ, ბუნებრივია, დაისვას საკითხი იმის შესახებ. თუ რამდენად ეთავსებიან ერთიმეორეს ავტორის აზროვნების სფერო, ერთი მხრივ, და ერისთავთ-ერისთავისა და მეჭურჭლეთუხუცესის, ისევე როგორც, საერთოდ, უმაღლესი არისტოკრატიული ზედაფენის წარმომადგენელთა იდეოლოგია, მეორე მხრივ. გასათვალისწინებელია ისიც, თუ რამდენად ასატანი უნდა ყოფილიყო ასეთი „შეთავსებითი სამუშაო“ დიდი ჰუმანიტისათვის, რომელმაც მთელი თავისი ცხოვრების საუკეთესო წლები და ძირითადი ენერჯია ცოდნის გამდიდრებასა და „ვეფხისტყაოსანს“ შეაღია.

მეჭურჭლეთუხუცესი თამარის დროის საქართველოს ოთხ ვაზირთაგან ერთ-ერთი იყო. ამ რიცხვს რუსუდან მეფის დროს კიდევ ორი ვაზირი შეემატა. საქართველოს სახელმწიფოში კი მაშინ,

როგორც ვიცით, დაახლოებით ხუთი მილიონი სული ცხოვრობდა. წართალია, იმ დროს მართვის ბიუროკრატიული სისტემა არ ყოფილა, ფეოდალური ქვეყნის გამგებლობა პროვინციებში ძლიერ ფეოდალთა ხელში იყო, ფეოდალებს მმართველობის ფუნქციებიც ჰქონდათ, მაგრამ მაინც საკმაოდ რთული იყო სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია, რომელიც, ცენტრალურ მოხელეთა ასეთი სიმცირის პირობებში, დიდ ენერჯიას, დროსა და შესაძლებლობას მოითხოვდა.

მექურტლეთუხუცესი არსებითად სამეფო კარის ეკონომიური ცხოვრებისა და პოლიტიკის გამგებელ-განმახორციელებელი იყო. ფინანსები, ვაჭრობა, სამეფო საგანძურები და ყველაფერი, რაც კი სამეფო შემოსავალ-გასავალს უკავშირდებოდა, მექურტლეთუხუცესის საზრუნავში შედიოდა. მის განკარგულებაში იყო მოხელეთა დიდი რაოდენობა — სახელმწიფო ქონების შემნახველ-აღმრიცხველები, ხაზინადრები, სამეფო დომენის მეურნეობის ზედამხედველები და მსახურები, სავაჭრო ბაჟების ამკრები მოხელეები, „მექურტლენი ქალაქისანი“, „ქალაქის ამირანი“ და სხვ.

მექურტლეთუხუცესის მოღვაწეობის მთავარი შინაარსი — ბრძოლა სახელმწიფო კარის შემოსავლის გაზრდისათვის—მას ვაჭარ-საქმოსანთა ფართო ფენებთან აკავშირებდა და თამარის დროს იყო ისეთი შემთხვევა, როდესაც ეს თანამდებობა დიდვაჭარ-ფინანსისტების წრეებიდან გამოსულსა და სიმდიდრით აზღვეებულ პირს ეკავა. ამის ნათელი მაგალითია აბულასანი—ქართლის ერისთავთ-ერისთავი და საქართველოს სახელმწიფოს მექურტლეთუხუცესი XII ს. 80-90-იან წლებში⁴². აბულასანი, როგორც ეს შ. მესხიამ დაამტკიცა, ვაჭრული ზედა ფენებიდან ამოტივტივდა მაღალი არისტოკრატიის რიგებში.

ჩვენ ზემოთ უკვე შევნიშნეთ, რომ შოთა რუსთაველის რაინდული სენტიმენტალიზმი და კეთილშობილება მძაფრად უპირისპირდებოდა ვაჭრული ფენების იდეოლოგიასა და მისწრაფებებს. სიმართლისა და მეგობრობისათვის თავდადების, უქონელთა უზრუნველყოფისა და ყველასათვის ბედნიერების მქადაგებელი პოეტი ვაჭრული ფენებისა და ყოვლისმძლე დიდ ფეოდალებისაგან შორს უნდა ყოფილიყო⁴³.

42 პ. ინგოროყვას მოსაზრებით, შოთა რუსთაველი 1166 წ. ახლოს დაიბადა, ხოლო მექურტლეთუხუცესად დანიშნეს 79 წლის ასაკში (!), 1245 წ. (პ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, ტ. I, 1963, გვ. 670—671).

43 ვერ კიდევ 1935 წელს, სახელოვანი მწერალი მიხეილ ჭავჭავაძე იწერდა: „უეკველია, რომ შოთა რუსთაველი (მესხი) ზემოთურ კლასს ეკუთვნოდა. მაგრამ არა მგონია, რომ ის პირველი რიგის ფეოდალი ყოფილიყო („ლიტერატურული საქართველო“, 1965, 17/XII).

ალბათ წარმოუდგენელიც იქნებოდა ისეთი მეჭურჭლეთუხუცესი, რომელიც სამეფო სიმდიდრის დაგროვების ნაცვლად ქადაგებდა: „უხვად გასცემდი, ზღვათაცა შესდის და გაედინების (სტრ. 49), „რასაცა გასცემ, შენია; რას არა, დაქარგული!“ (50), „ჩემსა ნუვინ ნუ დაჰმალავს საჭურჭლესა დადებულსა“ (53), „უბრძანა: წადით, გახსენით, რაცა სად საჭურჭლენია!“ (54), „ალაფობდეს საჭურჭლესა მისსა, ვითა ნათურქალსა“ (55); პოეტი ასეთ საქციელს იწონებს; „გლახაკთა მიეც საჭურჭლე, ოქრო ვერცხლი და რვალია“ (158), „მიეც გლახაკთა საჭურჭლე“... (803). პოეტი დაუნდობლად გმობდა გაუმადლობასა და პატივმოყვარეობას, რაც მაღალი არისტოკრატიის თვისება იყო: „გული კრული აკაცისა, ხარბი და გაუძლომელი“ (718) და სხვ.

შოთა რუსთაველის პორტრეტი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში და მისი ცნობილი წარწერა, სადაც „დამხატავი შოთა“ და „რუსთველი“ იკითხება („რუსთველი მიწერილია ტექსტის ბოლოს, ცალკე, თითქოს უადგილო ადგილას“ (შ. ამირანაშვილი) და იმავე მონასტრის აღაპებში მოხსენიებული შოთა მეჭურჭლეთუხუცესი, ჩვენი აზრით, ვერ იძლევა საფუძველს იმის დასამტკიცებლად, რომ გენიოს პოეტს მეჭურჭლეთუხუცესის დიდი თანამდებობაც ჰქონდა. ამჯერად ჩვენ ამ საკითხის უფრო დეტალური განხილვისაგან თავს ვიკავებთ და შევნიშნავთ მხოლოდ იმ არსებით გარემოებას, რომ რუსთაველის შემოქმედება და მეჭურჭლეთუხუცესობა ერთიმეორეს ვერ ეთავსება.

„ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი დიამეტრალურად უპირისპირდება აგრეთვე ერისთავ-ერისთავთა მიზნებსა და მისწრაფებებს. მართალია, ყველა ერისთავთ-ერისთავი ერთნაირი არ იყო, მაგრამ მათთვის საერთოდ დამახასიათებელი თვისება საკმაოდ ცნობილია: ერისთავთ-ერისთავები თამარის ღროს ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეები და ვრცელი პროვინციების გამგებლები იყვნენ. ამავე ღროს მეტად ფართო იყო მჯთი უფლება-მოვალეობანი; ერისთავებს თავიანთ საგამგეო ოლქებში სამხედრო-ადმინისტრაციული და სამოსამართლო უფლებები ჰქონდათ. ისინი, პირდაპირი თუ შენიღბული გზით, ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების წინააღმდეგ და საკუთარი ინტერესებისათვის იბრძოდნენ. რუსთაველი კი ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერების მომხრე იყო და ამით საშუალო თუ დაბალი არისტოკრატიისა და მოსახლეობის ფართო ფენების ინტერესებსაც ეხმაურებოდა.

რუსთაველი, შესაძლებელია, მართლაც იყო „ვინმე მესხი“ (მიუხედავად ცნობილი სტროფის—1165—სხვაგვარი გაგებისა), თავმდაბალი „უჩინო“ ბრძენი, საშუალო თუ დაბალი არისტოკრა-

ტიის წარმომადგენელი, წერილი მფლობელი, რომელიც მის თანადროულ უმაღლეს წრეებში ცნობილი ვერ იქნებოდა. ალბათ ეს იყო იმის მთავარი მიზეზი, რომ გენიალური მოაზროვნე თავისი ეპოქის წერილობით წყაროებში მოხსენებულნი არაა. XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე შექმნილი „ვეფხისტყაოსანი“, საფიქრებელია, მოგვიანებით გაერცვლდა საზოგადოებაში და პოეტს არ დასცალდა, რომ მისი სწორუპოვარი ქმნილების საყოველთაო აღიარებით დამტკბარიყო.

დიდმა პოეტმა ლიტერატურულად გადაამუშავა და განავითარა მშობელი ხალხის სიბრძნე და ისევ ხალხს უანდერძა. სამაგიეროდ ქართველმა ხალხმა „ვეფხისტყაოსანი“ ყველა წიგნზე უფრო მეტად შეიყვარა და, როგორც უძვირფასესი რელიკვია, გამოატარა ცხოვრების დიდ გზაზე.

მარიამ ლორთქიფანიძე

სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XII ს. საქართველოში

(ბატონყმობის გამარჯვების საკითხისათვის)

XI-XII საუკუნეების საქართველოს სოციალური განვითარება ბატონყმობის გამარჯვების ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა.

XI-XII საუკუნეების საქართველოში გლეხობა ორ დიდ ჯგუფად იყო გაყოფილი. ერთ ნაწილს ჯერ კიდევ შეეძლო ერთი ბატონიდან მეორე ბატონთან გადასვლა, ე. ი. მამულიდან ადგომა, ხოლო მეორე ჯგუფს ეს უფლება წართმეული ჰქონდა¹. მაგრამ ასეთი მდგომარეობა X — XII საუკუნეების მანძილზე, რასაკვირველია, არ იყო სტაბილური. განვითარება გლეხთა საბოლოო დაყმევების გზით მიმდინარეობდა და XIII საუკუნის დასაწყისისათვის წათი მთავარი მასა მიწაზე იყო მიმაგრებული².

უშუალო მწარმოებელთა ის ნაწილი, რომელიც ჯერ კიდევ ფლობდა მიწის საკუთარ ნაკვეთებს და თავისუფალი იყო ფეოდალურ ვალდებულებათაგან, ამ პერიოდში უკვე უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენდა. ის „ძნელად მისასვლელ ხეობებსა და მაღალმთიან რაიონებში აფარებდა თავს“³.

გლეხთა ის ნაწილი, რომელიც იჭდა ფეოდალის მიწაზე და გარკვეული პირობებით ამუშავებდა მებატონის მიწას, იხდიდა საბატონო ვალდებულებებსა და ჯერ კიდევ ჰქონდა მამულიდან წასვლის უფლება, ქმნიდა დამოკიდებულ გლეხთა ფენას⁴.

გლეხთა ის ნაწილი, რომელიც არა მარტო სარგებლობდა ბატონის მიწით და ამუშავებდა მას, არამედ მიმაგრებულიც იყო ამ მიწაზე და არ სარგებლობდა თავისუფლად წასვლის უფლებით, იყო

¹ ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე. შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 430.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. („საქართველოს ისტორიის საკითხები“, II, თბ., 1965), გვ. 51.

³ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 430.

⁴ იქვე.

პირადად უფლებო და ეკუთვნოდა, როგორც არასრული საკუთრება, ფეოდალს, ქმნიდა ყმაგლეხთა (крепостные) ფენას⁵.

ეს მეორე ფორმა გლეხთა ექსპლოატაციისა იყო ყველაზე მეტად სრულყოფილი და მძიმე. ამ შემთხვევაში გლეხი დამოკიდებულია ფეოდალზე არა მარტო იმის გამო, რომ მას მიწა უჭირავს, არამედ იმიტომაც, რომ ფეოდალს იურიდიული და სასამართლო-ადმინისტრაციული უფლებაც აქვს მასზე.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში თითქოს აღარ არის სადავო საკითხი იმის შესახებ, რომ XI-XII საუკუნეებში ჩვენში ინტენსიურად მიმდინარეობდა გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პროცესი და რომ XIII ს. დასაწყისში ეს პროცესი ძირითადად დასრულებულია.

გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პროცესთან უშუალოდაა დაკავშირებული გლეხობის კლასად ჩამოყალიბების პრობლემა.

გლეხობის როგორც კლასად ჩამოყალიბების, ისე მიწაზე მიმაგრების პროცესი ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვის პერიოდიდან იწყება. მაგრამ რათა უშუალო მწარმოებელთა ძირითადი მასა მიწაზე იქნეს მიმაგრებული, ამისათვის ის გლეხად, პირადად დამოკიდებულ და სხვის მიწაზე მოსახლე მიწის მუშად უნდა იქცეს.

გლეხობის კლასად ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით ჩვენ აღნიშნული გვაქვს, რომ X საუკუნის გასულისათვის საქართველოში ძირითადად სრულდება გლეხობის კლასად ჩამოყალიბების პროცესი, რაც ქართული ფეოდალიზმის ისტორიაში ერთ-ერთი განმსაზღვრელი პირობაა ადრეფეოდალური ურთიერთობის დასრულებისა და განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურის დაწყებისა.

იმ საბუთიანობას, რომელიც აღნიშნულ საკითხზე მოტანილია ჩვენს ნაშრომში⁶, სადაც ძირითადად ნარატიული წყაროებისა და დოკუმენტების მონაცემებია გამოყენებული, ამჯერად გვსურს კიდევ დაუშვათ ერთი რამ, სახელდობრ, XI საუკუნის ქართული საკანონმდებლო ძეგლის ჩვენება, რაზეც ადრე ყურადღება არ მიგვიქცევია და სათანადოდ არ შეგვიფასებია.

როგორც ცნობილია, ბექა-აბბულას სამართლის წიგნს ერთვის ბაგრატ კურაპალატის სამართლის ნაწყვეტი. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის ეს ნაწყვეტი დიდ აზრთა სხვადასხვაობისა და მსჯელობის საგანია ქართულ ისტორიოგრაფიაში⁷, სადავოა ძეგლის

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 7, 1956, стр. 356.

⁶ იქვე.

⁷ ვ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 68—88.

⁸ იხ. ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 44—60.

შემდგენელის ბაგრატ კურაპალატის ვინაობა, სახელდობრ, რომელი ბაგრატ კურაპალატია ეს — პირველი, მესამე თუ მეოთხე? ბაგრატ I კურაპალატის საკითხი თითქოს გამორიცხულია და დავა ბაგრატ III და IV შორის მიმდინარეობს; თუმც უკანასკნელ ხანს აზრები ბაგრატ IV-ის სასარგებლოდ იხრება⁹, მაგრამ ჩვენთვის ამ დეტალებს დიდი მნიშვნელობა არა აქვთ. ჩვენთვის მთავარია, რომ კანონმდებლობა XI საუკუნეს განეკუთვნება, რაც თითქოს არავითარ დავას აღარ იწვევს.

აღნიშნული საკანონმდებლო ძეგლის (ბექა-აღბუღას სამართლის გაგრძელება, მუხლები 99—160) ცალკეული მუხლები ითვალისწინებს დანაშაულის სხვადასხვა სახეებს. „101—115, 121—123 მუხლები ითვალისწინებენ სამღვდელთა და ეკლესიის წინააღმდეგ მიმართულ სხვადასხვა დანაშაულს, 116—120, 124—160 მუხლები უმთავრესად სისხლის სამართლის ნორმებს შეიცავენ, გვხვდება სამოქალაქო სამართლის ნორმებიც. სისხლის სამართლის დანაშაულთა შორის აღნიშნულია მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, შეურაცხყოფა, ცილისწამება, მუქარა, სქესობრივი დანაშაული, ქალის მოტაცება, ცოლის დაგდება, გაძარცვა და ქურდობა. საოჯახო სამართლიდან გათვალისწინებულია ოჯახის გაყრისა და საუხუცესოს მიცემის წესი“¹⁰. ასეთია ამ ძეგლის შედგენილობა.

ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმ გარემოებას, თუ XI ს. საკანონმდებლო ძეგლი როგორ წარმოგვიდგენს თავის თანამედროვე საზოგადოებას. ეს საკანონმდებლო ძეგლი ასახელებს მეფე-ეპისკოპოსებს, ეკლესიის სხვა მსახურთ, დიდებულებს, აზნაურებს და გლეხებს. გაბატონებული ფეოდალური საზოგადოება ამ ძეგლის შემდგენელისათვის, მეფისა და ეკლესიის მსახურთა გარდა, ორი ფენისაგან შედგება—აზნაურთა და დიდებულთაგან. მათ მიმართ ჩადენილი დანაშაულისათვის სასჯელი მნიშვნელოვნად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. დიდებულის სისხლი აზნაურის სისხლზე მეტად ფასობს, რაც სრულიად შეესაბამება XI საუკუნის საქართველოს ვითარებას.

რაც შეეხება მწარმოებელ საზოგადოებას, აქ ის მხოლოდ და მხოლოდ „გლეხის“ სახით არის წარმოდგენილი, მწარმოებელთა სხვა სახეს ეს ძეგლი არ იცნობს.

მართალია, ძეგლი არ არის მთლიანი სახით დაცული და შეიძლება გაჩნდეს ეჭვი, რომ სხვა სახის მწარმოებელთა (ვთქვათ, თავისუფალი მწარმოებლის) შემცველი მუხლები ჩვენ ხელთ არ

⁹ ი. დოლიძე, იქვე.

¹⁰ დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

გვაქვს, მაგრამ შინაარსი კანონმდებლობისა ასეთ შესაძლებლობას გამორიცხავს, რადგან: საკანონმდებლო ძეგლის ცალკეულ მუხლებში ლაპარაკია როგორც სისხლის სამართლის, ასევე სამოქალაქო სამართლის სხვადასხვა სახის დანაშაულებზე. დანაშაულებთან დაკავშირებით განსაზღვრულია სასჯელის სახეები იმის მიხედვით, თუ ვის ეხება ეს — ეკლესიას, დიდებულს, აზნაურს თუ გლეხს. გადაკვეთილია სასჯელების თუ საზღაურის ნორმები დიდებულთა, აზნაურთა თუ გლეხთათვის, ასე რომ საზოგადოების რომელიმე სხვა ფენის წარმომადგენელი კიდევ რომ არსებობდეს, ის ამ კონტექსტში აუცილებლად იქნებოდა მოხსენიებული. ხოლო უკანასკნელ მუხლში (160), სადაც ლაპარაკია „საპიროზე“, სრულიად გარკვევით არიან ჩამოთვლილი საზოგადოების ის წარმომადგენლები, რომელთაც დანაშაულის გამო შეიძლება სასჯელი დაეღობოთ; ესენი არიან: დიდებული, აზნაური და გლეხი. „საპირო“ სპეციალური სასჯელია, რომელიც, სისხლის დაურევების გარდა, უნდა გადაიხადოს დამნაშავემ საჯარო ხელისუფლების სასარგებლოდ. „საპირო“ საჯარო ხასიათის სასჯელია, რომელიც არ შედის სისხლის დაურევების ფასში¹¹.

ამ მუხლში ნათქვამია: „საპირო და ამის მისითა წესითა წინა გაუძღუნეთ და აგრე გაიბრძვენენ: დიდისა დიდი გააჩინეთ, და ცოტასა—ცოტა. ესე გლეხისა სისხლისა, დიდებულთა და აზნაურთა საპირო იქმნების: ოცდაათი ათასი, ჩვდმეტი ათასი, თორმეტი ათასი, შვდი ათასი, როგორც ვის მართებს ეგრე გააჩინეთ“¹².

როგორც ვხედავთ, საჯარო ხელისუფლების სასარგებლოდ დაწესებულ გადასახადს, „საპიროს“, რომელსაც უნდა იხდიდეს ყველა დამნაშავე, კანონმდებელი აწესებს დიდებულზე, აზნაურსა და გლეხზე. აღნიშნულის საფუძველზე, ვფიქრობთ, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ უკვე XI საუკუნეში მწარმოებელთა ძირითადი მასა გლეხია, ხოლო არამწარმოებელი—აზნაური და დიდებულია. ე. ი. გლეხობა კლასად არის ჩამოყალიბებული. ამასთანავე, რასაკვირველია, არსებობენ თავისუფალ მწარმოებელთა წარმომადგენლები (განსაკუთრებით მთიან ზონაში), მაგრამ საერთო კანონმდებლობაში ისინი არ იხსენიებიან.

გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ბექა-აღბულას სამართალი, აზნაურებსა და გლეხებს გარდა, იცნობს მსახურებს, რომელნიც, როგორც ცნობილია, ფეოდალური ურთიერთობის ხა-

¹¹ ი. დოლიძე, დსახ. ნაშრ., გვ. 52.

¹² ბაგრატ კურაპალატის სამართალი. მითითებული გამ. მუხლი 160, გვ. 342.

ნაში გარდამავალ ფენას წარმოადგენდნენ. ბექას კანონმდებლობა მხოლოდ აზნაურად აღზევებულ მსახურებზე ზრუნავს.

ბექა მანდატურთუხუცესის სამართლის მეშვიდე მუხლში კვი-თხულობთ: „თუ მსახური მოკლას რომელი აზნაურშვილად მისსა პატრონსა ჰყვეს, თორმეტი ათასი თეთრი გარდაიხადოს“. ასეა ეს მუხლი წარმოდგენილი 1672 წლის ნუსხაში, ხოლო ვახტანგისეულ ნუსხაში იგივე მუხლი უფრო ვრცელადაა მოცემული, სახელდობრ: „თუ მსახური მოკლას რომელი მისსა პატრონსა აზნაურის შვილად ჰყვეს—თორმეტი ათასი თეთრი დაუურგოს. და თუ მსახურად ჰყვეს—ათასი დაუურგოს“¹³.

შემდეგ კანონმდებელი განაგრძობს (მუხლი 9) და აღნიშნავს: (1672 წლის ნუსხით) „ქოთლოსნისა და აბჯროსნისა, კარვოსნისა ბატონისაგან ჯელი ჰქონდეს, მისი სისხლიცა თორმეტი ათასი თეთრი არს. და გერშიცა იმავე წესით“. იგივე მუხლი ვახტანგის რედაქციაში ასეა: „ქოთლოსნისა და აბჯროსნისა და კარვოსნისა და პატრონთან რომ ჯელი აქვდეს ანუ ჰქონებოდეს, მისი სისხლი თორმეტი ათასი თეთრი იყოს, ამად რომე კარვოსნობა ესე ყოველთა წესია, აზნაურული სჭირს, და რომელსა მსახურსა ისი ყველა საქმე სჭირს, ისრე სრულად.

და პატრონთა საქირო ჯელი არა აქვდეს და არცა ჰქონებოდეს, აზნაურად ჰყვეს,—მისი ექვსი ათასი თეთრი იყოს.

და გერშისაცა ამავე წესით იყოს“¹⁴.

1672 წლის ნუსხით მეათე მუხლი ასეა წარმოდგენილი:

„თუ ქოთლოსან კარვოსანი აზნაურად მსახურობდეს ბატონთა და მოკუდეს, მას უკანით მისი ნათესავი ველარა ისრე მსახურებდინ ბატონთა, მისი სისხლი ათასი თეთრი იყოს“; ვახტანგისეულით: „თუ კარვოსან—ქოთლოსანი აზნაურშვილად მსახური ყოფილიყოს და მოკვდეს, და მას უკანით იმისა ძმა ანუ შვილი და ნათესავი ვერლარა მისით წესითა მსახურებდეს მისთა პატრონთა, მისი სისხლი ათასივე თეთრი იყოს“¹⁵.

ამის შემდეგ აღნიშნულია, რომ გლეხის სისხლი ოთხას თეთრს ფასობს.

როგორც ვხედავთ, ბექას კანონმდებლობა საზღვრავს აზნაურის ტოლი მსახურის სისხლს და შემდეგ—გლეხის სისხლს. ამ მხრივ ნიშანდობლივია, რომ 1672 წლის ნუსხა არ იცნობს ვახტან-

¹³ ბექა მანდატურთუხუცესის სამართალი, ი. დ. ო. ლ. ი. ძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 289.

¹⁴ იქვე, გვ. 289—290.

¹⁵ იქვე, გვ. 290.

გისეული რედაქციით დანამატს 7 მუხლისათვის „და თუ მსახურად ჰყვეს ათასი დაუურვოს“.

ამ მუხლების მიმართ შეიძლება გავავრცელოთ ვარაუდი, რომ აქ ვახტანგის ხელი ურევია და ზოგ მუხლს დამატებები აქვს, ეს ნაწილიც („თუ მსახურად ჰყვეს, ათასი დაუურვოს“) ვახტანგისდროინდელი ჩანამატი შეიძლება იყოს.

აღბუღას კანონმდებლობაში „მსახური“, როგორც ჩანს, ფეოდალურ-გაბატონებული საზოგადოების წევრია. კანონმდებლობის იმ ერთადერთ მუხლში, სადაც მსახურია მოხსენიებული, მისგან ყმის წასვლაზეა ლაპარაკი. 78 მუხლში ვკითხულობთ: „თუ დიდებულსა გინა აზნაურსა, გინა მსახურსა, ვისცა მომართებული ყმა ჰყვეს, კიდე წაუვიდეს, თუ რა ავი ანუ კარგი წაილოს მან ანუ ბატონისა ანუ მეზობლისა, ვისიცა წაილოს მან კაცმან, კიდევ უზლოს დაუკლებლად“¹⁶.

როგორც ვხედავთ, აღბუღას კანონმდებლობა შესაძლებლად თვლის, რომ მსახურს ჰყავდეს „ყმა“, ე. ი. ამ კანონმდებლობით გამოორიციხულია „მსახურის“ გლეხობა, რადგან იგივე კანონმდებლობა უკრძალავს გლეხს ყმის ყოლას. აღბუღას კანონმდებლობის 71 მუხლი გვაუწყებს: „თუ გლეხსა წარმავალისა გლეხისათვის გაეწიოს ანუ მოგუაროს იგი გლეხი და ანუ მისმან ბატონმან ქელთა მისცეს იგი გლეხი. და გლეხი გლეხს მკუდრად ნუ ირჩის არცა მართებს, და არცა სყიდვასა ემართლების და არცა იგი ღირსა“¹⁷.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, გლეხობის კლასად ჩამოყალიბება და მათი მიწაზე მიმაგრება ფეოდალური ურთიერთობის ჩასახვის დროიდანვე იწყება, მაგრამ გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პროცესის ინტენსიურად განვითარებისათვის აუცილებელია, რომ მწარმოებელთა ძირითად მასას გლეხები შეადგენდნენ, რაც ჩვენთვის საინტერესო ხანაში განხორციელებული ჩანს.

გლეხთა მიწაზე მიმაგრებისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ცენტრალური ხელისუფლების სიძლიერეს. მიწაზე მიმაგრების პროცესი ინტენსიურად მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება წარიმართოს, თუ სახელმწიფოში მმართველობა მეტ-ნაკლებად ცენტრალიზებულია და განხორციელებულია ერთი ქვეყნის შიგნით ცალკეულ კუთხეებსა და პოლიტიკურ ერთეულებზე საერთო კონტროლი. უნდა არსებობდეს ისეთი საერთო ძალა, რომელიც ერთი მემატონიდან მეორესთან გაქვეულ გლეხს უკან დააბრუნებს, ა-

¹⁶ იქვე, გვ. 324.

¹⁷ იქვე, გვ. 320.

ძულებს ამათუიმ მებატონეს მასთან შეკედლებული გლეხი დაუბრუნოს მის ძველ ბატონს.

საქართველოში ქვეყნის გაერთიანება და ერთიანი ხელისუფლების ჩამოყალიბება გაერთიანებული საქართველოს მეფის სახით ხელს უწყობდა ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების საფუძველზე გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პროცესის გაღრმავებას და სწორედ ამიტომაც ვარაუდობენ, რომ ეს პროცესი განსაკუთრებით ინტენსიურად ჩვენში X საუკუნის ბოლოდან მიმდინარეობს.

საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების შემდეგ იქმნება შედარებით უკეთესი და ხელსაყრელი პირობები შემდგომი ეკონომიური აღმავლობისათვის, სოფლის მეურნეობის განვითარებისათვის, ვაჭრობისა და ხელოსნობის შემდგომი დაწინაურებისათვის, ახალი ქალაქების შექმნისა და კულტურის დაწინაურებისათვის.

ფეოდალური საქართველოს ეკონომიური სიმდიერის საფუძველს მიწათმოქმედება წარმოადგენდა, რომელიც იყო ქართველი ფეოდალების შემოსავლისა და სიმდიდრის უმთავრესი წყარო. ფეოდალიზმის განვითარება და ადრეფეოდალურიდან განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურზე გადასვლა ჩვენში მსხვილი მიწათმფლობელობის შექმნის ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა.

ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარება, საქონელბრუნვის ზრდა და ამასთან დაკავშირებით საერთაშორისო ვაჭრობის გაფართოება, ახალი ქალაქების შექმნა და საქალაქო ცხოვრების გაცხოველება აძლიერებს ქართველ ფეოდალებში ძირითადი მწარმოებლების არა მხოლოდ პოლიტიკური და ეკონომიური დამორჩილების სურვილს, არამედ ქმნის მეურნეობის ინტენსიური მეთოდების გამოყენების დიდ მოთხოვნილებას მიწათმოქმედების, მათი სიმდიდრის მთავარი წყაროს, შემოსავლიანობის ზრდისათვის.

გაერთიანებულ საქართველოში გლეხთა ექსპლოატაციის გაძლიერების მიზნით მთავარი ყურადღება ექცეოდა მიწაზე გლეხობის მიმაგრების პროცესის დაჩქარებას, პროცესს, რომელიც საქართველოში დიდი ხნის დაწყებული იყო, ხოლო ამ დროს უკვე მასობრივ ხასიათს ატარებდა.

მიწაზე გლეხთა მიმაგრების პროცესი, რომელსაც გაერთიანებულ საქართველოში მასიური ხასიათი უნდა მიეღო, საფიქრებელია, გარკვეული დროით შეფერხდებოდა თურქ-სელჯუკთა შემოსევებისა და ბატონობის ხანაში.

როგორც ცნობილია, თურქ-სელჯუკები ცდილობდნენ დაპყრობილი ქვეყნების საწარმოო საშუალებანი, საწარმოო ძალები და მთელი ეკონომიკა თავისი მომთაბარე ფეოდალური საწარმოო

ურთიერთობისათვის დაექვემდებარებინათ. მსხვილი მიწისმფლობელობა არ შეეფერებოდა მეურნეობის მათ სისტემას. მომთაბარე ნესაქონლეობა, რომელიც მათი მეურნეობის წამყვან და გაბატონებულ დარგს წარმოადგენდა, ვრცელ საძოვრებს მოითხოვდა და ამდენად მათი აგრარული პოლიტიკის შედეგად თურქთა მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში მიმდინარეობს მსხვილი ფეოდალური სახლების დაშლა და გადაშენება და ვრცელდება წვრილი მიწათმფლობელობა. მსხვილი მიწათმფლობელობის მოსპობის გამო გლეხების მდგომარეობა ემსგავსება იმ მწარმოებელთა მდგომარეობას, რომელთა დამოკიდებულება შედარებით მსუბუქი იყო, მაგრამ ეს, რასაკვირველია, არ გულისხმობს გლეხთა მდგომარეობის შემსუბუქებას. ეს ე. წ. შემსუბუქება გაპირობებული იყო გლეხთა ფეოდალური დამოკიდებულების შესუსტებით საკუთარი ფეოდალებისაგან. მათ მიერ ერთი ადგილიდან მეორეზე თავისუფლად გადასვლის უფლების მოპოვებით, რაც პასუხობდა იმ დროს მომთაბარეული ფეოდალიზმის პრინციპებს, დამპყრობელთა აგრარულ პოლიტიკას.

მიწაზე გლეხთა მიმაგრების პროცესის შეფერხება დამპყრობელთა ცხოვრების პრიმიტიული დონის, განუვითარებელი საწარმოო საშუალებებისა და მათი საწარმოო ძალების სისუსტის შედეგი იყო.

ამავე დროს გასათვალისწინებელია ისიც, რომ დაპყრობილ ხალხთა გავლენით თურქების ეკონომიკამაც თანდათან იკვალა სახე. იქტა აშკარად გამოხატულ სამხედრო ლენად იქცა და თურქი ფეოდალი იქტადარი ნელ-ნელა დაინტერესებული ხდება იქტას მიწებზე მსხდომ მწარმოებელთა ექსპლოატაციით, რადგან ის ექსპლოატაციის ამ ფორმის უპირატესობას აშკარად ხედავს.

„დიდ სელჯუკთა“ სახელმწიფოში დამპყრობლები მოექცნენ ირანელების გავლენაში, მცირე აზიაში კი ლაზების, სომხებისა და ბერძნების. ახლაც გამეორდა ის, რაც ადრე არაბთა ბატონობის ხანაში მოხდა¹⁸. ამასთანავე, როგორც ცნობილია, თურქთა პარპაშმა საქართველოში დიდხანს ვერ გასტანა, XII ს. 20-იანი წლებისათვის საქართველო გაიწმინდა თურქთა ურდოებისაგან და დროებით შეფერხებულ გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პროცესი ახალი გაქანებითა და მასშტაბებით გაიშალა.

მიწაზე გლეხთა მიმაგრება, ბატონყმობის განმტკიცება, იყო ის ძირითადი სოციალური პროცესი, რომლის ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა XII საუკუნის საქართველოს ფეოდალური განვითარება.

¹⁸ ვ. გაბაშვილი, თურქ-სელჯუკების შემოსევები და ბატონობა (ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 135).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აკად. ს. ჭანაშია თვლის, რომ XI-XII საუკუნეების საქართველოში გლეხობა ორ ჯგუფად იყო გაყოფილი, რომელთაგანს ერთს, შედარებით უმნიშვნელოს, ჯერ კიდევ შენარჩუნებული ჰქონდა ბატონის მიწიდან ადგომისა და სხვა ბატონთან გადასვლის უფლება, ხოლო მეორეს ეს უფლება უკვე დაკარგული ჰქონდა, ე. ი. მიწაზე იყო მიმაგრებული¹⁹. ვანვითარება, ბუნებრივია, მიწაზე მიმაგრების პროცესის ხაზით ვითარდება და გლეხობის ფეოდალური დამოკიდებულების გამკაცრება და საკუთრივ ბატონყმურ ურთიერთობაში გადასვლა ამ ეპოქაში სულ უფრო და უფრო ჩქარი ტემპით წარმოებს²⁰. დებულება ბატონყმობის გამარჯვების შესახებ ძირითადად გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტითაა შეპირობებული, ხოლო გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფაქტის მთავარ საყრდენად ბეჭა-აღბულას სამართლის ჩვენება და ყაზან-ყაენის განკარგულებაა მიჩნეული.

ბეჭა და აღბულას სამართლის წიგნით, მებატონის მიერ გაქცეული გლეხის ძებნისა და უკან დაბრუნების ვადა 30 წლითაა განსაზღვრული. როგორც მითითებული სამართლის 77 მუხლი გვაუწყებს, თუ ყმა ბატონისაგან წასულია, ბატონმა არ იცის, ის სად არის, მაშინ „პირველადვე დაწესებული ოცდაათი წელიწადი არს შეკუთვლილი“²¹. როგორც მოტანილი მუხლიდან ჩანს, გლეხის მიწაზე მიმაგრება XIV საუკუნის საქართველოში უკვე დიდი ხნის მომხდარი ფაქტია, რადგან კანონმდებელი მებატონისაგან გლეხის ძებნისათვის დაწესებულ 30-წლიან ვადას ძველითგანვე არსებულად თვლის²².

აღბულას სამართლის ამ ცნობილი მუხლის გარდა, მიწაზე მიმაგრების საკითხისათვის, შეიძლება ამ სამართლის სხვა მუხლებიც გამოვიყენოთ. ბეჭას სამართლის 44 მუხლიდან ჩანს, რომ კანონმდებლობა მიწას ამაგრებს მწარმოებელზე, ე. ი. წარმოდგენილია მეორე მხარე ამ მოვლენისა, არა გლეხის მიმაგრება მიწაზე, არამედ მიწის მიმაგრება გლეხზე. „თუ ბატონმან ყმას მამული მისცეს და იმა მამულისა მიწა დაწინდებულ იყოს, ვის დაეწინდოს, მანვე დაიქსნას. ვისაც ის მიწა აქუნდეს, დაუკლებლად უნდა და უცილებ-

¹⁹ ს. ჭანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 430.

²⁰ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 51.

²¹ აღბულა ათაბაგ-ამირსპასალარის სამართალი, დასახ. გამ., გვ. 323.

²² Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII — XVI вв.) საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 71.

ლად²³. ეს გარემოება (მიწის მიმაგრება გლეხზე) უფრო ნათლად მომდევნო მუხლებიდან ჩანს. „თუ კაცმან კაცისა მამული გააკაც-რიელოს რგვთა ანუ ნაგებითა (ობლობისა) და გარდახუეწისთვის რომე მამული მან მოიკლოს, დაჭირვა (ა) არას ემართლების, ნახე-ვარი ფასი მისცეს (და ადგილი შემამულეს)“²⁴, და შემდეგ: „თუ ფუზის მკვდრი გარეთ იყოს და მერმე მამულ(სა) ზედა მოვიდეს, ვისგან ჰქონებოდეს, დაჭირვას (ა) არას ემართლების, რა გინდ (ა) დიდი ხანი დაეყოს“²⁵. როგორც ვხედავთ, კანონმდებლობით მიწა გლეხზეა მიმაგრებული, რაც წარმოადგენს ძირითად პირობას მე-ურნეობით გლეხის დაინტერესებისათვის, ე. ი. მეურნეობის ინტენ-სიობისათვის. როგორც ჩანს, აღებულ ხანაში, ეს გარემოება საფ-რთხის ქვეშაა დაყენებული, რაც აიძულებს კანონმდებელს საგან-გებოდ აღინიშნოს გლეხის უფლება მიწაზე²⁶. ნიშანდობლივია, რომ, განსხვავებით 77 მუხლისაგან, რომელიც აღბუღას კანონმდებ-ლობაშია, აქ მოტანილი მუხლები ბეჭა მანდატურთუხუცესის სა-მართალშია წარმოდგენილი, რაც ამ მოვლენის სიძველის სასარგებ-ლოდ ლაპარაკობს.

ბეჭა-აღბუღას სამართლის გარდა, XIV საუკუნის დასაწყისისა-თვის ჩვენში გლეხების მიწაზე მიმაგრების შესახებ გარკვეულ წითითებას იძლევა ყაზან ყაენის 1303 წ. ბრძანება, რომლის თანახ-მად ირანში გლეხებს აეკრძალათ თვითნებურად გადასვლა ერთი ადგილიდან მეორეზე. როგორც ცნობილია, ამ კანონს საქართვე-ლოშიც ჰქონდა მოქმედება, რაც აქაც გლეხების მიწაზე მიმაგრება-ზე²⁷ მიუთითებს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ თვით ირანში გლეხთა მიწაზე მიმაგრებას ყაზან ყაენის მიერ გამოცემულ ამ ბრძანებაზე უფრო ადრე უკვე ჰქონდა ადგილი, ყაზან ყაენმა ამ ფაქტის იურიდიული გაფორმება მოახდინა²⁸. ამ ბრძანებას საქართ-ველოს მიმართაც კანონის ძალა სწორედ იმიტომ ჰქონდა, რომ გლეხთა მიწაზე მიმაგრება ჩვენში უკვე ცხოვრებაში არსებული მოვლენა იყო, რომელიც, შესაძლებელია, არ იყო კანონმდებლო-ბით დადგენილი.

ქართული საისტორიო წყაროები, უკვე მითითებულის გარდა, საკმაოდ მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდიან გლეხთა მიწაზე მიმაგ-

²³ დასახ. გამ., გვ. 305.

²⁴ მუხლი 54, გვ. 310.

²⁵ მუხლი 56, გვ. 311.

²⁶ Н. Бердзенишвили, Очерк..., დასახ. გამ., გვ. 82.

²⁷ ი. დოლიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 18.

²⁸ И. Петрушевский, О прикреплении крестьян к земле в Ира-не в эпоху монгольского владычества ВИ, 1947, გვ. 65 — 66, 69.

რების ისტორიისათვის. ამ თვალსაზრისით, ვფიქრობთ, გარკვეულ ინტერესს ბადებს „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ დაცული ერთი დეტალი. ბასილ ზარზმელის ცნობით, სოფელ ძარლუელ კაცს ბერად აღკვეცა უნდოდა. ის ხშირად დაიხარებოდა სერაპიონთან და თხოვდა მას კურთხევას და მისგან მცირე ევლოგიის მიღებას, მაგრამ სერაპიონი აყოვნებდა და ნოცდა ურჩევდა. ბოლოს, სერაპიონის გარდაცვალების შემდეგ ეს ძარლუელი კაცი აღკვეცეს ბერადამის შემდეგ ეს კაცი მიდის სოფელში, რათა წამოიღოს ზოგი რამ თავის სახლიდან. მაგრამ თანასოფლელები აბეზღებენ მას უფალთან, რომელიც მას მღევრებს გამოუყენებს, მაგრამ ის შეასწრებს ეკლესიაში შესვლას და თავისი ევლოგიის საკურთხეველში შეგდებას. ბასილი წერს: „მაშინ აღიღო ევლოგია იგი და რაოდენი რაჟ ეძლო სახლით თვისით და სივლტოლაჟ იჭუშია. ვინაჟცა დევნა-უყვეს უკანა მისსა და შეწვენითა მის წმიდისაჟთა ვერ ეწინეს. და ვითარცა შევიდა კაცი იგი მონასტრად და მღევარნიცა იგი უკანა მისსა ვითარცა ენება, რაჟთა შეიპყრან და წარუღონ, რაჟ იგი აქუნდა, და მიიწია კაცი იგი დამართებით სარკუმელსა ეკლესიისასა და შეაგდო, რაჟ იგი აქუნდა ქელსაჯოცელსა შინა გამოკრული. და ესრეთ უღონო რა- იქმნეს მღევარნი იგი“²⁹... მოტანილ ცნობაში ჩვენს ყურადღებას. რამდენიმე მომენტი იპყრობს. პირველი ის, რომ თანასოფლელები ბერად აღკვეთილს აბეზღებენ მის უფალთან, ე. ი. თანასოფლელები თვლიან, რომ უფალს მის პიროვნებაზე აქვს უფლება. არც ავტორს და არც თვით პიროვნებას არ უკვირს, რომ მას მღევრებს უყენებენ. უაღრესად ნიშანდობლივია, რომ ბატონს უფლება აქვს არა მარტო გაქცეულის პიროვნებაზე, არამედ მის ქონებაზეც, ე. ი. გამოდის, რომ აქ უკვე მოქმედებს ძალა, რომლითაც ბატონს უფლება აქვს გლეხის პიროვნებაზე და ყველაფერზე, რაც მას ეკუთვნის. ბატონყმობის უფრო კლასიკური ფორმის წარმოდგენა გაძნელებოდა.

მოტანილი ცნობის საფუძველზე შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ადგილი აქვს არა მხოლოდ გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ცალკეულ ფაქტებს, არამედ ასეთი ხასიათის დამოკიდებულება საქართველოში ჩვეულებრივი მოვლენაა.

გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პრობლემის გარკვევისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება იმ გარემოებას, თუ ჩვენთვის საინტერესო ხანაში როგორ წარმოებდა საქართველოში გლეხების გაყიდვა. გლეხების ყიდვა-გაყიდვა XI საუკუნისათვის რომ ჩვეუ-

²⁹ ბასილ ზარზმელი, ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, თბ., 1964, გვ. 344.

ლებრივი მოვლენა იყო, ეს ცნობილია, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა, თუ როგორ ხდება გლეხების გაყიდვა ან შეწირვა—მიწიანად თუ უმიწოდ.

XI საუკუნის დოკუმენტური მასალა ასაბუთებს, რომ გლეხები, როგორც წესი, ძირითადად მიწიანად იყიდებოდნენ. ამ მხრივ ნიშანდობლივია, რომ XI საუკუნის ჩვენს ხელთ არსებული რამდენიმე საბუთიდან ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე პასუხს სამი საბუთი იძლევა: ნიკორწმინდელის „დაწერილი“, მცხეთის საბუთი XI ს. (მელქისედეკ კათალიკოსის „დაწერილი“) და გიორგი მეორის 1072 წ. სიგელი შიო მღვიმის მონასტრისადმი.

ამ თვალსაზრისით ყველაზე მდიდარი მონაცემებია ნიკორწმინდელის „დაწერილში“.

ამ საბუთში, სადაც მონასტრისათვის გლეხის შეწირვის სამი შემთხვევაა აღნუსხული, აქედან ორჯერ გლეხი შეწირულია მიწიანად³⁰, ერთხელ—გაუგებარია. საბუთში ვკითხულობთ: „წორბელამან შემოსწირა ზნაკუას გლეხი“... „ვარაზ—ვაჩე შემოსწირა ძისა მისისათვის ფუთს გლეხი“³¹... „ხოლო იქვე შემდეგ ნათქვამია, რომ „წირქულელისა ძემან შემოსწირა გლეხი „გ“³². აი ამ მესამე შემთხვევაში, რადგან არ არის დასახელებული გლეხის საცხოვრებელი ადგილი, ვერ ვიტყვი, ის მიწიანადაა შეწირული თუ უმიწოდ.

იმავე „დაწერილში“ დადასტურებულია გლეხის გაყიდვის შვიდი შემთხვევა და ყველა შემთხვევაში გლეხი იყიდება მიწიანად.

„XI ს-სათვის გლეხის გაყიდვა თუ შეწირვა, უმეტეს შემთხვევაში, მიწიანად ხდება. გლეხი იყიდება მიწის იმ ნაკვეთთან ერთად, რომელზედაც ის ზის. გლეხის გასხვისების საბუთებში უუკველად აღნიშნულია აგრეთვე ის პუნქტიც, სადაც ეს გლეხი ცხოვრობს. აქედან შეიძლება დავასკვნათ რომ გლეხი იყიდება მიწისთან ერთად. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ე. ი. გლეხი რომ უმიწოდ იყიდებოდეს, აზრი არ ექნებოდა გეოგრაფიული პუნქტის ხსენებას“³³.

ასე რომ ყველა ამ შემთხვევებში (გარდა ერთი საექვო შემთხვევისა) ნიკორწმინდელის „დაწერილით“ შეწირული ან გაყიდული გლეხები მიწაზე მიმაგრებულნი არიან³⁴.

³⁰ მ. ბერძნიშვილი, ნიკორწმინდელის „დაწერილი“. მასალები... 34, 1962, გვ. 35.

³¹ დასახ. გამოც., გვ. 33, 156.

³² იქვე, 17.

³³ მ. ბერძნიშვილი, გლეხთა კატეგორიები, XI—XII სს. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. 1, თბ., 1960, გვ. 142.

³⁴ იქვე.

ასევე მიწაზე მიმაგრებული არიან ის გლეხები, რომელთაც მეღქისედეკ კათალიკოსი სწირავს მცხეთის საყდარს. მეღქისედეკ კათალიკოსმა თავის უამისმწირველს შესწირა „თქმს გლეხნი სამნი ფუძითა სრულითა... ოტათლიანს გლეხნი ა. ციხე—დიდს გლეხი :ა: ყოველნივე ფუძითა სრულითა“³⁵. აქაც, როგორც ვხედავთ, მითითებულია გლეხთა ადგილსამყოფელი და ის ფუძე, რომელიც ამ გლეხებს ეკუთვნით. ასევე თავის მიწიანად არიან მოხსენიებულნი გიორგი II 1072 წლის საბუთში შიო მღვიმის მონასტრისათვის შეწირული გლეხები „ციხედიდის გლეხნი და მიწაი,—ნიჩზისს გლეხნი და მიწაი“³⁶.

სხვა შემთხვევები გლეხების შეწირვის თუ გაყიდვისა XI საუკუნის საბუთებით თითქოს არ უნდა იყოს დამოწმებული. როგორც ვხედავთ, დამოწმებული რამდენიმე შემთხვევიდან მხოლოდ ერთხელ არის გაუგებარი—გლეხს მიწიანად სწირავენ თუ უმიწოდ, ყველა სხვა (დაახლოვებით 15) შემთხვევაში გლეხის შეწირვა თუ გაყიდვა მიწიანად ხდება.

რაც შეეხება XII—XIII საუკუნეებს, აქ ჩვენ ხელთ არსებული დოკუმენტებიდან 15-მდე საბუთში არის ლაპარაკი გლეხთა ყიდვასა და შეწირვაზე (გიორგი III საბუთი 1170 წლისა, თამარის რამდენიმე საბუთი და XIII საუკუნის რამდენიმე საბუთი—ძირითადად 60-იან წლებამდე). როგორც წესი, ყოველთვის გლეხის შეწირვა თუ ყიდვა ხდება მიწიანად³⁷. გიორგი III საბუთში სრულიად გამართული ფორმულაა მოკცემული ნასყიდ გლეხებზე. საბუთის გამკეში წერს: „ციხედიდს გლეხნი ძველადვე ნასყიდნი, მათითა სამართლიანითა, ტყითა, წყლითა, ველითა“³⁸.

ჩვენ მიერ დასახელებულ საბუთებში ყველგან არის ეს ფორმულა ამა თუ იმ სახით. მაგ., მანდატურთუხუცესმა და ამირსპასალარმა ჭიაბერმა შესწირა შიომღვიმეს სხვა მრავალთა შორის „ჟინოვნით მიხითარაის ძენი, დავითის შვილნი, უქროი და მახარაი, ბრაჭი და ინე, მათითა სახლითა, და მამოლითა“³⁹. იმავე შიომღვიმისთვის თამარის დროინდელი სიგელით შეუწირავთ „ერთი ფუძე უღეხი დაოთს ვახშამისძე და რუეთს უშიშარაისძე“⁴⁰ და მრავალი სხვა.

³⁵ ქრონიკები, 1, გვ. 185.

³⁶ ისტ. საბ. შიომღვიმის მონასტრისა, გვ. 11.

³⁷ შიომღვიმის ისტ. საბ., გვ. 22, 24, 26, 63, 64, 67. ქრონიკები II, გვ. 189, 135. საქართველოს სიძველენი, ტ. III, დამატება, გვ. 4.

³⁸ საქართველოს სიძველენი, III, დამატება, გვ. 4.

³⁹ შიომღვიმის ისტ. საბ., გვ. 22.

⁴⁰ იქვე, გვ. 24

XII-XIII საუკუნეების ჩვენ მიერ აღნუსხულ საბუთებში მხოლოდ იშვიათი გამონაკლისია, როდესაც გლეხი უმიწოდ იხსენიება. ანტონ ჭყონდიდლის სიგელში (1202 წ.), სადაც შიომღვიმის ზონასტრისათვის მის მიერ წყლის გაყვანაზეა ლაპარაკი, დასახელებულია „ერთი მეორშაფათე გლეხი სახელით პატარ და მეორე გლეხი გარეთ მოსული ქაჩაბურაისძე, ესენიცა წყაროსავე მიუყენებით მკაზმავად“⁴¹. როგორც ვხედავთ, დოკუმენტში, ამ უმიწაწყლო გლეხზე საგანგებოდაა მითითებული, რომ ის გარეთმოსულია, ე. ი. სადღაცოდან, ალბათ, დასავლეთ საქართველოდანაა გადმოსული. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია, რომ „XII-XIII საუკუნეებში თანდათან ხდება ასეთი გლეხების გაქრობა მათი ყმობის პირობების გაუარესების გზით. ეს კი თავისთავად მაჩვენებელია ბატონყმური ურთიერთობის კულმინაციისა“⁴².

XI-XII საუკუნეების საბუთებით, როგორც წესი, გლეხის შეწირვა და ყიდვა-გაყიდვა მიწიანად ხდება, რაც ერთხელ კიდევ ადასტურებს გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პროცესის ძირითადად დასრულებას XII საუკუნეში.

საქართველოში გლეხობის მიწაზე მიმაგრების პრობლემის კვლევისათვის, ვფიქრობთ, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს XII საუკუნის სომხური საკანონმდებლო ძეგლის, მხითარ გოშის „სომხური სამართლის“ ჩვენებათა გათვალისწინება“⁴³.

მხითარ გოში თავის „სომხურ სამართალში“ საგანგებოდ ეხება გლეხების ბატონის მიწიდან ადგომისა და წასვლის უფლების საკითხს. „სამართლის“ II განყოფილების მესამე მუხლში კანონმდებელი წერს: - „შემოქმედმა ადამიანის არსება შექმნა თავისუფლად, ბატონთაგან დამოკიდებულება კი მიწისა და წყლის მოთხოვნილებამ გამოიწვია და მე მიმაჩნია შესაფერად ასეთი გადაწყვეტილება, რომ ადამიანს, რომელიც დატოვებს მებატონეს (მიწას და წყალს), უნდა შეეძლოს ცხოვრება იქ, სადაც მას მოესურვება. მაგრამ თუ მებატონეთაგან ვინმე არ მოითმენს ამას და წასულს ძალით აიძულებს დაბრუნდეს, მაშინ მამის სიკვდილის შემდეგ თავისუფალი არიან მისი ის შვილები, რომელნიც დაიბადნენ სხვა ადგილას და არა იქ (მამის ძველ საცხოვრებელ ადგილას)“⁴⁴.

⁴¹ იქვე, გვ. 27.

⁴² მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 157.

⁴³ „Армянский судебник“ Мхитаря Гоша. Перевод с древнеармянского А. А. Паповяна. Редакция, вступительная статья и примечания Б. М. Арутюняна. Ереван, 1954.

⁴⁴ Армянский судебник Мхитаря Гоша, II, 3. „Создатель сотворил человеческое существо свободным — зависимость же от господ возникла

ე. ი. იგულისხმება, რომ იველ ადგილას დაბადებულნი არ არიან თავისუფალნი, აღარ შეუძლიათ ადგომა და წასვლა.

მხითარ გოშის „სამართლის“ ჩვენ მიერ მოტანილი მუხლი გარკვეულ აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს თანამედროვე სომეხ ისტორიკოსთა შორის. რომ აქ სწორედ გლეხთა მიწაზე მიმაგრებაზეა ლაპარაკი. ეს უდავოდ მიაჩნიათ მთელ რიგ სომეხ ისტორიკოსებს (ს. ერემიანი, ბ. არუთინიანი, ლ. ბაბაიანი...), მაგრამ სადავო საკითხია თუ სომხეთის რომელ ნაწილზე შეიძლება ვრცელდებოდეს მიწაზე მიმაგრების კანონი და აგრეთვე დავაა ამ პროცესის ხასიათზე, გოშის ეს მუხლი გულისხმობს იმას, რომ მიწაზე მიმაგრება მომხდარი ფაქტია და ავტორი მხოლოდ ფიქსაციას ახდენს მისას, თუ გლეხთა მიწაზე მიმაგრება მხოლოდ ცალკეული ფეოდალების სურვილია და ამდენად ამ დროს დასაწყის სტადიაში მყოფი პროცესია.

აკად. ს. ერემიანი მხითარ გოშის სამართლის ამ მუხლის საფუძველზე ასკვნის, რომ XII საუკუნის დასასრულიდან სომხეთში გლეხი, როგორც წესი, მიწაზე იყო მიმაგრებული. სხვა ადგილას დასახლება მას მხოლოდ თავისი ბატონის ნებართვით შეეძლო, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მას ძალით დააბრუნებდნენ უკან⁴⁶.

ასევე ესმის „სამართლის“ ეს მუხლი ო. ბაბაიანს. ამ ხანის სხვა სომხური წყაროების დახმარებით ის ასკვნის, რომ ეს მუხლი აშკარად მიუთითებს სწორედ გლეხთა მიწაზე მიმაგრების არსებობაზე ამ დროის სომხეთში⁴⁷.

გარკვეულ დაეჭვებას მოტანილი მუხლის ასეთი გაგების მიმართ გამოთქვამს ბ. არუთინიანი⁴⁸. მისი აზრით, აქ უფრო საფიქრებელია, რომ ავტორი უთითებს მებატონეთა ძალადობაზე, ვიდრე არსებულ და უკვე დაკანონებულ ვითარებაზე⁴⁹.

აღსანიშნავია ამასთან ისიც, რომ ბ. არუთინიანი მაინც შესა-

из-за нужды в земле и воде. И я считаю подобающим такое решение, чтобы человек, покинувший господское (землю и воду), был волен жить там, где он захочет. Но если кто из господ не потерпит этого и сильно заставит ушедшего вернуться, то после смерти отца свободны те дети, которые родились в другом месте, а не там (на месте прежнего отцовского жительства)*. მითითებული გამ. გვ. 150.

⁴⁶ С. Еремян, Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма, ВИ № 7, 1951, стр. 63.

⁴⁷ Л. Бабаян, К вопросу о закреплении крестьян в Армении домонгольского периода. Ереван, 1961, стр. 11 — 30.

⁴⁸ А. Арутюнян, Социально-экономическое положение крестьян в Армении XII в. ВИ № 8, 1952, стр. 53 — 55.

⁴⁹ იქვე, გვ. 55.

ქლებლად თელის დაუშვას, რომ მხითარ გოშის სამართლის ეს მუხლი, გლეხთა მიწაზე მიმაგრების ფართო გავრცელებას გულისხმობს. ამ შემთხვევაში, მისი აზრით, ასეთი მდგომარეობა შეიძლება ყოფილიყო სომხეთის იმ რაიონებში, რომელნიც პოლიტიკურად საქართველოს ფარგლებში იყვნენ მოქცეული⁴⁹.

ამგვარად, სომხეთის იმ რაიონებში, რომელნიც ქართული საბელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდნენ, არც ეს ავტორი უარყოფს გლეხთა მიწაზე მიმაგრების დადასტურებას კანონმდებლობით⁵⁰.

ამასთანავე გასათვალისწინებელია, რომ, როგორც მხითარ გოშის სამართლის საერთო ხასიათიდან ჩანს, ის ცდილობს გლეხთა მდგომარეობაში დაიცვას ძველიდანვე არსებული ტრადიციული ნორმები. გოში მიმართავს მებატონეებს, რომ მათ გლეხი საბატონო ვამულში არ ამუშაონ კვირაში ერთ დღეზე მეტი⁵¹. საბატონო ღძვენთან დაკავშირებით „სამართლის“ ავტორი აღნიშნავს, რომ როგორც სახალწლო, ასევე სხვა დღესასწაულებისათვის დაწესებულ ძღვენს გლეხები შეძლებისდაგვარად უნდა იხდიდნენ. არ უნდა ჰქონდეს ადგილი უსამართლო შევიწროვებას და უნდა მოიხსნოს საერთოდ უსამართლო ჩვევები, რადგან თვით ძღვენი უწესო ჩვევების შედეგად დადგინდა⁵².

მოტანილი და სხვა ასეთი ხასიათის ადგილები გვაფიქრებინებენ, რომ XII საუკუნის სომხეთში გლეხთა ექსპლოატაციის ზრდა და ამასთან დაკავშირებით კლასობრივი ბრძოლის გამწვავება უბიძგებს მხითარ გოშს დაუქიროს მხარი შედარებით უფრო ძველ ტრადიციას და ის, რაც მის დროს ხდება, გლეხთა მდგომარეობის გაუარესების ხაზით, არსებული ტრადიციის დარღვევად მიიჩნის. როგორც ცნობილია, მხითარ გოში ფეოდალიზმის იდეოლოგია და სწორედ ამიტომ მას ეშინია ფეოდალური წესრიგის დარღვევის, მან იცის, რომ ქვეყნის კეთილდღეობას ძირითადად მწარმოებელთა მდგომარეობა განსაზღვრავს, რომ მეფე და მებატონეები ვალდებული არიან დაიცვან ისეთი ნორმები გლეხთა ექსპლოატა-

⁴⁹ დასახ. ნაშრ., გვ. 55, აღსანიშნავია, რომ მხითარ გოშის „სამართალს“, როგორც სომხეთში გლეხთა მიწაზე მიმაგრების დამადასტურებელ საბუთს, უთითებს ი. პეტრუშევსკიც. იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 61.

⁵⁰ ნიშანდობლივია, რომ სომხეთში ბატონყმობის საქართველოდან გავრცელების აზრი ადრეც გამოთქმულა, სწორედ მხითარ გოშის „სამართლის“ განხილვასთან დაკავშირებით. იხ. ლ. მელიქსეთ-ბევი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“ და მათი ეინაობა, თბ., 1928, გვ. 232—233.

⁵¹ მითითებული გამ., გვ. 141, II, 1.

⁵² იქვე, II, 1, გვ. 147—148.

ციისა, რომ ამ გლეხებს არსებობა და თავისი მებატონის რჩენა შეეძლოთ. ამასთანავე გასათვალისწინებელია სამართლის ძეგლის ან მუხლის ერთი ნიუანსი. კანონმდებელი გარკვევით უთითებს, რომ ადგომის და წასვლის უფლება არა აქვთ იმ გლეხებს, ვინც „სარგებლობენ ბატონის მიწით და წყლით“. ე. ი. შესაძლებელია უმიწა-წყლო გლეხებს აქვთ ადგილგადანაცვლების უფლება, მაგრამ ბატონის მიწაზე მჯდომთ არა⁵⁵. აქვე გასათვალისწინებელია ისიც, რომ როგორც მხითარ გოში წერს, მებატონის მიერ გაქცეული ყმის დაბრუნების შემთხვევაში სხვა ადგილას დაბადებული შვილები ადგილგადანაცვლების თავისუფლებით სარგებლობენ. მხითარ გოში ამით წყვეტს თავის მსჯელობას ამ საკითხზე, მაგრამ, ვფიქრობთ, თუ ლოგიკურად გავყვებით მხითარ გოშის მსჯელობას, უნდა დავასკვნათ, რომ საკუთარ მებატონესთან ცხოვრების დროს დაბადებული შვილები არ სარგებლობენ თავისუფალი ადგილგადანაცვლების უფლებით, ე. ი. გლეხთა მიწაზე მიმაგრება არ არის მხოლოდ ცალკეულ ფეოდალთა სურვილი.

ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმ გარემოებას, რომ ამ საკითხის მკვლევარი თითქმის ყველა სომეხი ისტორიკოსი ერთხმად აღიარებს საქართველოს ფარგლებში შემავალი სომხეთის ნაწილებისათვის მხითარ გოშის სამართლის ძეგლის ამ მუხლის ისეთ გაგებას, რომ აქ სწორედ უკვე გლეხობის მიწაზე მიმაგრების პროცესის განვითარებულ სტადიასთან გვაქვს საქმე, ე. ი. საქმე გვაქვს ბატონყმობის გამარჯვებასთან.

ამგვარად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას XII საუკუნის დასასრულისათვის გლეხთა მიწაზე მიმაგრების პროცესის ძირითადად დასრულების შესახებ ბეჭა-აღბულას კანონმდებლობასა და ყაზან-ყაენის განკარგულებასთან ერთად, ვფიქრობთ, ასაბუთებს XI-XII საუკუნეების ქართული დოკუმენტების ჩვენება და მხითარ გოშის „სომხური სამართლის“ მითითება.

ბატონყმობის დამახასიათებელ ნიშანთვისებას გლეხთა მიწაზე მიმაგრებასთან ერთად გლეხთა პირადი დამოკიდებულების ის მხარეც შეადგენს, რაც შრომითი ბეგარის და, კერძოდ, საბატონო პირადი სამსახურის თანდათანობით ზრდაში ვლინდება.

შრომითი ბეგარა, ისევე როგორც გლეხთა მიწაზე მიმაგრება, სხვა ქვეყნების მსგავსად, ფეოდალიზმის ჩასახვის დროიდანვე არსებობს ჩვენში. როგორც არაერთგზისაა აღნიშნული, საქართველოში შრომითი ბეგარა V-VI საუკუნეებიდან უნდა აჩნებულყო, მაგრამ მაშინ ის ვრცელდებოდა უშუალო მწარმოებელთა შედარე-

⁵⁵ О. Бабаян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12.

ბით მცირე ნაწილზე, იმ ნაწილზე, რომელიც გლეხთა ფენას ქმნიდა. შრომითი და ნატურალური ბეგარავალდებული მწარმოებლების რიცხვი, ე. ი. გლეხთა რიცხვი თანდათან იზრდებოდა, რის შესაბამისად ადრეფეოდალური ურთიერთობა განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურზე გადადიოდა.

ადრეფეოდალურ ხანაში შრომითი ბეგარა, ნატურალურთან შედარებით, შეიძლება უფრო მეტად ყოფილიყო გავრცელებული, რადგან ის იმ დროს ექსპლოატაციის უფრო მარტივ და მოხერხებულ ფორმას წარმოადგენდა. ეკონომიურად და სოციალურ-იურიდიულად ამა თუ იმ ფეოდალზე დამოკიდებული მწარმოებელი მიდიოდა მებატონის მამულში და იქ მუშაობით იხდიდა თავის ვალს მის წინაშე. სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარება შესაძლებელს ხდიდა ნატურალური ბეგარის ფართოდ გავრცელებასაც, რაც ეკონომიური დამოკიდებულების გამოვლინების უმთავრეს ფორმას წარმოადგენდა, მაგრამ გარეეკონომიური დამოკიდებულების გამოვლინების ძირითადი ფორმა შრომითი ვალდებულებაა.

რომ. აღებული ხანის საქართველოში შრომითი ბეგარა, როგორც საგლეხო ვალდებულება, არსებობდა და არსებობდა უაღრესად გავრცელებული და მძიმე ფორმით, ამაზე ჩვენ ამჟამად სიტყვას არ გავაგრძელებთ, რადგან ეს სათანადო ადგილას აღნიშნული არის. მაგრამ საჭიროდ მიგვაჩნია გავამახვილოთ ყურადღება ერთ ფაქტზე, რომელიც, ჩვენი აზრით, ხაზგასმით ამჟღავნებს გლეხთა ამ მოვალეობის სოციალურ—გარეეკონომიურ ნიადაგზე წარმოშობილობას⁵⁴ და ამდენად, ადასტურებს ბატონყმობის არსებობის ფაქტს.

XII-XIII საუკუნის მთელი რიგი დოკუმენტებით დასტურდება, რომ არსებობს გარკვეული რაოდენობა გლეხებისა, რომელნიც ნატურალურ გადასახადს უხდიან ერთ ბატონს იმიტომ, რომ მის მიწაზე სხედან, ხოლო მუშაობით ემსახურებიან მეორეს, რადგან სოციალურად, პიროვნულად მასზე არიან დამოკიდებულნი⁵⁵. მაგ., მეფე გიორგი III 1170 წლის სიგელით შიომღვიმის მონასტერს განუახლებს ძველ შეწირულებებს, უმტკიცებს შეუვალობას, მაგრამ აღნიშნავს, რომ მის მიერ შეწირული სოფლების ნაწილს მაინც მართებთ მეფის სასარგებლოდ მუშაობა. მას შემდეგ, რაც ჩამოთვლილია მეფის მიერ მთლიანად შეუვალობა მინიჭებუ-

⁵⁴ შ. ბერძენიშვილი, გლეხთა კატეგორიები XI—XII სს., გვ. 130, მონივე, გლეხთა გამოსაღებები XI—XII სს., ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, VII, 1964, გვ. 132—133.

⁵⁵ იქვე.

ლი მამულები აღნიშნულია, რომ „თუნიერ საჯნავი გუმსახურონ ორი დღე რუეთელთა, შიოსუბნელთა და ჩიქუნურელთა, ამან სამ- მან სოფელმან და ორი დღე სამკალი ამათვე სამთა სოფელთა“⁵⁶. 1258 წ. გაცემული კახა თორელის საბუთით, რკონის მონასტრისათვის მის მიერ შეწირული გლეხების ნაწილი ნატურალურ გადასახადს ერთ ბატონს უხდის, შრომით ბეგარას—მეორეს. საბუთში კვითხულობთ: „ორი მიწა მეტეხთა ღთის მშობლისა იყო შეწირული... მორბედის ძის მიწა ვარძიის ღთისმობლისა იყო შეწირული და მასვე მოვაჯსენე. ხობლაისძე და აბესაძე კავთას შეწირულნი იყუნეს და მასვე შევსწირენ. ესენი ბეგარს რაითაც შეწირულნი არიან მუნ მიიღებდნენ და სამართალი და მამითადი განაღამცა თქუენივე იყო“⁵⁷. ე. ი. ჩამოთვლილ მიწებზე მოსახლე გლეხები მიწაზე დაკისრებულ ნატურალურ გამოსაღებს სხვა მონასტრებს უხდიან იმ მონასტრებს, ვისაც მიწა ეკუთვნის, მაგრამ პირადად კახა თორელს ემსახურებიან და ისიც რკონის მონასტერს მათ ამ პირად სამსახურს სწირავს.

როგორც ცნობილია, ბატონყმობა საბატონო სამსახურის შედეგია. ბატონყმობის ეს ერთ-ერთი საფუძველი ჩვენში ფეოდალიზმის ჩასახვის დროიდან არსებობს, მაგრამ საქართველოს გაერთიანების შედეგად შექმნილი პირობები ხელს უწყობს სოფლის მეურნეობის შემდგომ განვითარებას, მეურნეობის რენტაბელური დარგების განვითარებას, ხელს უწყობს საბატონო ზვარ-ხოდაბუნების გაფართოებას, რაც მოითხოვს შრომითი ბეგარის გაზრდას და ისიც X საუკუნიდან XIII საუკუნემდე საგრძობლად იზრდება.

IX-X საუკუნეთა მიჯნაზე გაცემული საბუთით, გლეხს ბატონის მამულში მუშაობა წელიწადში რამდენიმე დღე მართებთ⁵⁸, ხოლო XIII ს. შუა წლებში კახა თორელი ბატონის მამულში კვირაში ხუთი დღის მუშაობას აწესებს⁵⁹. ამასთანავე ქვეყნის გაერთიანების შედეგად გაზრდილი სახელმწიფოებრივი ხელისუფლება მეტ შესაძლებლობას იძლევა გარეშე ეკონომიური იძულების რეალიზაციისათვის, რომლის გამოხატულებას ბატონის წინაშე პირადი სამსახური შეადგენს.

⁵⁶ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, დამატება ე. თაყაიშვილის გამო., 1926, გვ. 5.

⁵⁷ ქრონიკები, გვ. 135.

⁵⁸ ისტორიული საბუთები შიო მღვიმის მონასტრისა, გვ. 2.

⁵⁹ ქრონიკები, II, გვ. 136.

ამგვარად, ქვეყნის საერთო ეკონომიური განვითარება და პო-
ლიტიკური ვითარება ქმნიან წინაპირობებს გლეხობის შემდგომი
სოციალური დამონებისათვის, რაც ბეგარის გაზრდა-გაძლიერების
გზით გლეხთა მიწაზე მიმაგრებასა და ამდენად ბატონყმობის საბო-
ლო გამარჯვებაში ვლინდება XII საუკუნის დასასრულისათვის.

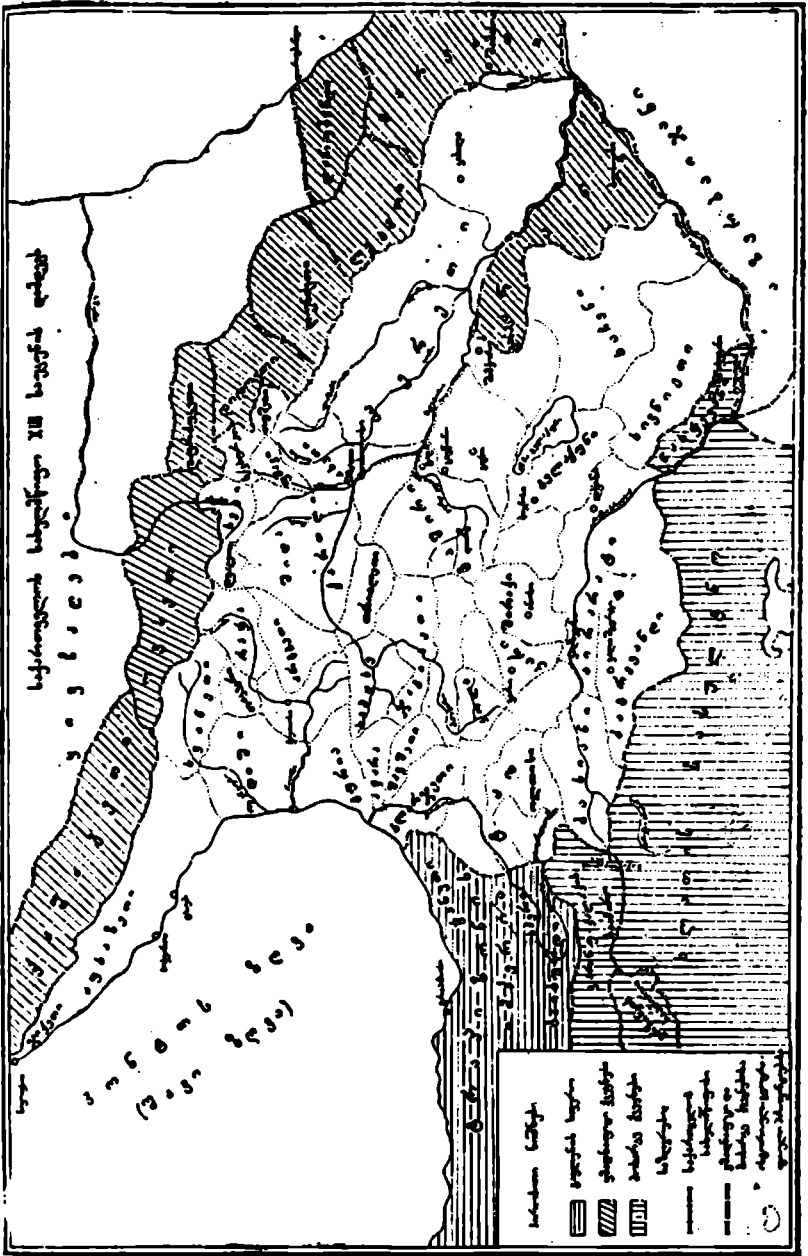
საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დასაწყისში

XIII საუკუნის დამდეგისათვის საქართველო ვრცელსა და მრავალეროვან სახელმწიფოს წარმოადგენდა. ამ სახელმწიფოში, საკუთრივ ქართული ტერიტორიის გარდა, შედიოდა არაქართველი მოსახლეობაც, რომელიც ცენტრზე დამოკიდებულების სხვადასხვა საფეხურზე იდგა. საქართველოს სახელმწიფო ორგანიზმში დაპყრობილ თუ შემოერთებული ქვეყნების მიმართ სხვადასხვა პოლიტიკას მიმართავდა: ნაწილს უშუალოდ იერთებდა, ნაწილს ყმადნაფიცად იხდიდა, ზოგისაგან ერთდროულ ხარკს იღებდა და ზოგსაც რეგულარულ ხარკს აკისრებდა. ძირითადი განმსაზღვრელი საქართველოს პოლიტიკისა დაპყრობილი ქვეყნის მოსახლეობის რელიგიური შემადგენლობა იყო. იმ ტერიტორიას, სადაც ქრისტიანი მოსახლეობა ჭარბობდა, საქართველო „სამეფოდ იქერდა“, ე. ი. უშუალოდ იერთებდა, და აქ მმართველობის ისეთსავე სისტემას ამყარებდა, როგორც საკუთრივ საქართველოში¹. ხოლო იმ ქვეყნებს, სადაც მოსახლეობის უმრავლესობა მაჰმადიანი იყო, დამოკიდებული ქვეყნების სხვაგვარ რიგებში აქცევდა და „ყმადნაფიცობის“ (ვასალის) ან მოხარკის პირობებში აყენებდა. მოხარკე და ყმადნაფიცი ქვეყნების რიცხვი საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულში უფრო მეტი იყო, ვიდრე „სამეფოდ დაქვრილი“, უშუალოდ შემოერთებული ტერიტორია.

საქართველოს ყმადნაფიცები იყვნენ: აღმოსავლეთით შარვანი² და რანი. ჩრდილოეთით: ქაშაგეთი, ოვსეთი, დურძუქეთი, დი-

¹ საქართველოს ისტორია, მკვლევარები ხელნაწერის უფლებით, I, თბ., 1955, გვ. 175.

² შარვანის დამოკიდებულება საქართველოსთან—ესაა ყმადნაფიცობის (ვასალის) საუკეთესო მაგალითი. შარვანშაჰი „მონებითა ყმებრივითა“ ემსახურებოდა თამარ მეფეს („ისტორიანი და აზმანი“... ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბ., 1959, გვ. 39₁₁₋₁₈). პ. ინგოროყვა რატომღაც შარვანის სამეფოს საქართველოს სახელმწიფოში შეძევალ ავტონომიურ სამეფოდ თელის (იხ. მისი „რუსთველიანას ეპილოგი“, თბულებათა კრებული, ტომი I, 1963, გვ. 284), თუმცა ადრე იგი მას ვასალურ სახელმწიფოდ მიაჩნდა (გიორგი მერჩულე,

Երկրագործական սահմանները 1880 թվականի վերջերս

დოეთი, ლუნძეთი, ლეკეთი და დარუბანდი³. საქართველოს მოხარკე ქვეყნები იყვნენ: ხლათის სასულტნო, ერზინკის სასულტნო, კარნუ-ქალაქის (არზრუმის) საამირო, ნახჭევანის საამირო სამხრეთით⁴, ხოლო დასავლეთით საქართველოს ემეზობლებოდა დამოკიდებულების უკვე სხვა საფეხურზე მდგომი—საქართველოს გავლენის სფეროში მოქცეული ტრაპიზონის იმპერია.

სამეფოდ დაქვრილი ტერიტორია, ანუ უშუალოდ საქართველოს საზღვრებში მოქცეული ტერიტორია უკვე დავით აღმაშენებლის დროიდან თანდათანობით ფართოვდებოდა და XIII საუკუნის დამდეგისათვის მოიცავდა შარვანის დასავლეთ ნაწილს და ჩრდილო სომხეთს. ჩვენი ამოცანაა, განისაზღვროს ის სამიჯნო ზოლი, რომელიც საქართველოსათვის უშუალოდ შემოერთებულ არაქართულ ტერიტორიებსა და ყმადნაფიც (ან მოხარკე) ქვეყნებს შორის გადიოდა.

აღმოსავლეთი საზღვარი საქართველოს სახელმწიფოსი მდ. ჩალან-უსუნზე ანუ თეთრ წყალზე გადიოდა. ამ წყლის აღმოსავლეთით შარვანი, საქართველოს ყმადნაფიცი ქვეყანა მდებარეობდა. რომ სახელმწიფო საზღვარი საქართველოსა და შარვანს შორის მდ. ჩალან-უსუნზე გადიოდა, ამას მოწმობს ქამთააღმწერელი: „წარვიდა ყაენი ქვეყნად შარვანშასა, საზღუართა საქართუელოსათა, ადგილსა, რომელსა უწოდიან ჩალანუსუნი, ესე იგი არს თეთრი წყალი“⁵. ქამთააღმწერლის მეორე ცნობითაც საქართველოს აღმოსავლეთი საზღვარი შამახის მთის ძირას გადის. მართლაც, თეთრი წყალი შამახის მთის დასავლეთ ფერდობს ჩამოუდის. ქამთააღმწერლის ცნობით, როცა მონღოლებმა საქართველო დუმენებად დაპყვეს, ყველაზე აღმოსავლეთით მდებარე დუმენის მეთაურად ეგარსლან ბაკურციხელი დანიშნეს. ეგარსლან ბაკურციხელის დუმენში შედიოდა ტერიტორია თბილისიდან შამახის მთამდე: ეგარსლან ბაკურციხელს „ქელთ უღვეს

1954, გვ. 284). სრულიად საწინააღმდეგო აზრი გამოთქვა ა. ალი-ზადემ, რომელიც X საუკუნეში საბუთებზე დაყრდნობით ცდილობს დაამტკიცოს შირვანის სრული დამოუკიდებლობა XII ს-ში (იხ. მისი წინასიტყვაობა მინორსკის წიგნზე. «История Ширвана и Дербента» 1963).

³ ამ ქვეყანათა ყმადნაფიციობაზე აშკარა მითითება დაცულია ბასილი ეზოს-მოძღვართან (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 147 II-III).

⁴ ამ ქვეყანათა მოხარკეობაზე ცნობები შემონახულია ბასილი ეზოსმოძღვართან (ქართლის ცხოვრება, II, 140) „ისტორიანსა და აზმანში“ (ქართლის ცხოვრება, II, 100), ლაშა გიორგის მემატიანესთან (ქართლის ცხოვრება, I, 370, 18-22), ქამთააღმწერელთან, (ქართლის ცხოვრება, II, 151, 152, 156), და იბნ-ალ-ასირთან.

⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 251, II-III.

სპა ჰერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა, ტფილისითგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახიისა⁶. ამ ორი ცნობით ცხადი ხდება, რომ საქართველოს სახელმწიფოს აღმოსავლეთი საზღვარი შამახიის მთასა და თეთრწყალზე გადიოდა. საკუთრივ საქართველოს ეთნიკური საზღვარი კი უფრო დასავლეთით, — გიშის წყალზე გადიოდა⁷. იმ მხარეს, რომელიც საქართველოს ეთნიკურ საზღვარსა და სახელმწიფო საზღვარს შორის იდო აღმოსავლეთით, ყაბალა ერქვა.

როდესაც მონღოლებმა ამიერკავკასიის ქვეყნები დაიპყრეს. მათ ეს მხარე (ისე როგორც საერთოდ ყოველი დაპყრობილი ტერიტორია) საგადასახადო ერთეულებად დაჰყვეს. ამიერკავკასიის ქვეყნებმა შეადგინეს შემდეგი საგადასახადო ერთეულები: საქართველო, შარვანი, რანი და დიდი სომხეთი (ცენტრით ქ. ხლათში)⁸. ამასთან იმ საგადასახადო ერთეულში, რომელსაც საქართველო ეწოდებოდა, შედიოდა, საკუთრივ საქართველოს გარდა, შარვანის დასავლეთი და სომხეთის ჩრდილო ნაწილები, ანუ თამარის დროის მთელი სამეფოდ დაჰყერილი ტერიტორია. ცალკე საგადასახადო ერთეულებად იქცნენ საქართველოს ყოფილი მოხარკე და ყმად ნაფიცი ქვეყნები. მონღოლთა საგადასახადო ერთეულის ზუსტი განსაზღვრა მოცემული აქვს ეამთააღმწერელს; იგი აღწერს თუ როგორ დაჰყვეს მონღოლებმა საქართველო ღუმენებად და ვინ დააყენეს თითოეული ღუმენის სათავეში: „პირველად ეგარსლან ბაკურციხელი... მას ჰელთ უდვეს სპა ჰერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა ტფილისითგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახიისა; და შანშეს ჰელთ უდვეს მამული მისი და ავაგისი; ვარამ გაგელსა ჰელთ უდვეს ყოველი სომხეთი; გრიგოლ სურამელსა ქართლი, და გამრეკელსა თორელსა... ჰელთ უდვა ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუქალამდე; ხოლო ცოტნე დადიანსა და რაჰის ერისთავსა ყოველი იმერი სამეფო“⁹.

ამ საინტერესო ცნობის გულდასმით შესწავლა შესაძლებლად ხდის საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრების დადგენას. აღმოსავლეთი საზღვარი, როგორც ზემოთაც ითქვა, შამახიის მთასა და თეთრწყალზე გადიოდა. დასავლეთი საზღვარი „ყოველი იმერი

⁶ იქვე, II, გვ. 207—208.

⁷ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, თბ., 1919, გვ. 13—14.

⁸ ჰამდალახ ყაზვინის ეს ცნობა ამოღებულია ბარტოლდის წერილიდან *Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче*. СПб., 1911, გვ. 23—24.

⁹ ეამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 207—208.

სამეფოს“ მოიცავდა. სამხრეთით კი საზღვრისპირა მხარეები ყოფილა: ყოველი სომხითი, შანშესი და ავაგის მამული და სამცხე-ჯავახეთი კარნუ ქალაქამდე. იმისათვის, რომ გაიკრევეს, თუ სად გადიოდა სამხრეთი საზღვარი, უნდა გაიკრევეს, რა კონკრეტულ ტერიტორიას მოიცავდა ვარამ გაგელის საგამგეო („ყოველი სომხითი“) და შანშეს საგამგეო (რომელსაც, საკუთარის გარდა, ავაგის მამულიც ჩაბარდა).

შანშე მანდატურთუხუცესი ზაქარია მხარგრძელის, ამირსპასალარის ერთადერთი შვილი იყო. ხვარაზმელთა შემოსევისას შანშეს ანისი ჰქონდა ჩაბარებული. ჟამთააღმწერელი ასე გადმოგვცემს ხვარაზმელთა შემოტევის ამბავს: „მოიწივნეს ადარბადაგანსა... მოიწივნეს ქუეყანად მქარგრძელთა, რამეთუ ივანე ათაბაგსა ეპყრა დვინი და ანისი მიეცა ძმისწულისა მისისა შანშესდა, მანდატურთუხუცესისათვის“¹⁰. ამ ცნობაში ის მომენტი საინტერესოა, რომ მოცემულია მხარგრძელთა სახელო ქვეყნის კონკრეტიზაცია—ესაა დვინისა და ანისის მხარე. ამასთან ამ მხარეთა სამხრეთ მოსაზღვრედ ადარბადაგანია დასახელებული. დვინი, როგორც სომხითისა და ადარბადაგანის ზღვარი, მოხსენებულია „ისტორიანსა და აზმანთა“ ავტორთანაც¹¹. დვინი იყო ცენტრი სომხური პროვინციის აირარატისა, რომელიც მდ. არეზის (რახსის) შუა წელის ხეობას მოიცავდა. ეს პროვინცია (აირარატი) ადარბადაგანს ესაზღვრებოდა და, როგორც ადარბადაგანის მოსაზღვრე, საქართველოს სახელმწიფოს სამხრეთი ზღვარიც იყო. ადარბადაგანი საქართველოს სახელმწიფოს სამხრეთი მეზობელი იყო და იმ ტერიტორიას წარმოადგენდა, საიდანაც მტერი უშუალოდ საქართველოს უტევდა. ეს მომენტი გარკვევით ჩანს ჟამთააღმწერლის შემდეგი ცნობიდან: გარნისის ბრძოლის შემდეგ სულტანი ჯალალ-ედ-დინი „მიიქცა ადარბადაგანს და ნახჭევანს და მიერ აღაოჯრებდეს საქართველოსა“¹².

როგორც ითქვა, დვინი (აირარატი), საქართველოს სახელმწიფოს სამხრეთი პროვინცია, ივანე ათაბაგის საგამგეო იყო. ივანეს გარდაცვალების შემდეგ მისი საგამგეო მისმა ვაჟმა ავაგ ათაბაგმა დაიმკვიდრა¹³. ამავე დროს ავაგის სახლად იწოდება ბიჯნისი¹⁴. ბიჯნისი კი მდებარეობდა მდ. რაზდანზე გელაქუნის თემში. აქედან

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, II, 169_გ-გ.

¹¹ „...მიმართა... დვინად, აწ რომელ არს აირარატისა ძირსა ზღვარი სომხითისა და ადარბადაგანისა“ (იქვე, 51_ა).

¹² იქვე, II, 171.

¹³ იქვე, 171₁₇.

¹⁴ იქვე, 172₁₈, 180₁₈, 237₁₁, 239₂₀.

დასკვნა: თვით ეს თემიც ავაგის საგამგეოში შემავალად უნდა ჩაითვალოს. მის ბიძაშვილს შანშეს კი ანისი ეპყრა. ახლა მონღოლებმა ორივე ეს მხარე — შანშეს საგამგეო (ანისი) და ავაგის საგამგეო (დვინი და გელაქუნი) — ერთ ღუმენად აქციეს და მისი მეთაურობა შანშე მანდატურთუხუცეებს ჩააბარეს. ამ ღუმენის სამხრეთი საზღვარი პროვინცია აირარატის სამხრეთი ზღვარია, ამ პროვინციაში შემავალი სურმანით (სომხ. სურბ-მარი)¹⁵.

ახლა დავერჩა გასარკვევი ვარამ გაგელისათვის ჩაბარებულ ღუმენის საზღვრები. „ვარამ გაგელსა ჳელთ უდევს ყოველი სომხითი“, — ნათქვამია ჟამთააღმწერლის ზემომოტანილ ცნობაში. „ყოველი სომხითი“ თამარის პირველ ისტორიკოსს შემდეგნაირად აქვს განსაზღვრული: გიორგი რუსის სასარგებლოდ მოწყობილი აჯანყებისას „ქურდ-ვაჭრისა იქით გასდგომოდა (—თამარ მეფეს—მ. ბ.) ყოველი სომხითი: ივანე ვარდანისძე, პატრონი გაგისა; მაყა, პატრონი კაეწონისაჲ—კაენი თვთ ვარდანისი იყო, და სხუანი მის ქუეყანისა აზნაურნი და აზნაურის შვილნი, თუნიერ ზაქარია ვარამის ძისა“¹⁶. ამ ციტატით ქურდვაჭრის იქითა (ე. ი. აღმოსავლეთი) მხარე სახელდება სომხითად, რომელშიაც იგულისხმება კაენისა (მდ. აღსტევის ხეობაში) და კაეწონის (მდ. ქურდვაჭრის—დებედის მარჯვენა მხარეს) ციხეები. ამ შემთხვევაში ყოველ სომხითად იგულისხმება ქურდვაჭრის ხევისა (ქურდვაჭრის ხევი დღევანდელი დებედაა)¹⁷ და მდ. აღსტევის შორის მოთავსებული ტერიტორია. (ამ პროვინციის ქართული სახელი გარდაბანია); მაგრამ ვარამ გაგელის საგამგეო აღსტევის აღმოსავლეთითაც ვრცელდებოდა.

რომ გაგელის საგამგეო უფრო აღმოსავლეთითაც ვრცელდებოდა, ეს ჩანს ჟამთააღმწერლის შემდეგი ცნობიდან: „აიშვედრა სულტანმან საქართველოსა შემოსლუად... მივიდა და მოაოჭრა ყოველი ქუეყანა დვინისი, კუსტისა დვინისასა და ყოველი ანისი, სომხითი, გაგვი ვიდრე განძამდე, შანქორი. უწინარეს ამისა ვარამ გაგელსა, ... ამას აქუნდა შანქორი და მიმდგომნი მისნი ქუეყანანი“¹⁸. აქედან გამოდის, რომ „გაგი ვიდრე განძამდის“ (განძა—არა ქალაქის, არამედ ქვეყნის—რანის—მნიშვნელობით) ერთი გარკვეული ტერიტორიის ცნებაა, რომელშიაც იგულისხმება შამქორიც. „შანქორი და მიმდგომნი მისნი ქუეყანანი“ ვარამ გაგელს ეკუთვნის. ასე რომ შამქორის მიმდგომნი

¹⁵ იქვე, 212₂.

¹⁶ იქვე, II, 51₁₋₉.

¹⁷ ი. ჭავჭავაძის შვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბ., 1948, გვ. 23.

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, II, 171—172.

ქვეყანა საქართველოს სახელმწიფოს აღმოსავლეთით მდებარე ერთ-ერთი საზღვრისპირა მხარე ყოფილა. ამ მხარეში ივულისხმება გელაქუნის ტბასა და მდ. მტკვარს შორის მოქცეული ტერიტორია.

ზემოთ ჩვენ ვამბობდით, რომ მონღოლთა მიერ ღუმენებად დაყოფილი საქართველოს სახელმწიფოს უკიდურესი სამხრეთი მიჯნა აირარატის თემი („ღვინის კუსტი“) იყო. აქედან საზღვარი მდ. არეზს მიჰყვებოდა (არეზის შუა წელი მთლიანად საქართველოს სახელმწიფოში იყო). არეზი ნახჭევნითა და ჯულით (ჯულფა) საქართველოს სახელმწიფოს აგრეთვე სამხრეთ საზღვარს წარმოადგენდა. არეზის გადალახვა ნახჭევანსა და ჯულასთან საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებს გარეთ გასვლას ნიშნავდა. ეს გარემოება გარკვევით ჩანს თამარის პირველი ისტორიკოსის შემდეგი ცნობიდან: როდესაც თამარმა სპარსეთს ლაშქრობა ბრძანა, შეყრილი ლაშქარი ტფილისს მეფის წინაშე მოვიდა. მეფისაგან დალოცვილი ლაშქარი „წარემართნეს სპარსეთად. ჩაველეს პირი ნახჭევნი სა და გავიდეს ჯულას და რაქსსა“¹⁹. სპარსეთის ლაშქრობიდან დაბრუნებულმა ჯარმა „დაუტევენეს მშვიდობით მყოფნი ადარბადაგანისანი და ქალაქნი ადარბადაგანისანი. გამოვლეს რაქსი და შემოვლეს პირი ნახჭევნი სა და მოვიდეს ტფილისს მეფეს წინაშე“²⁰. ორივე ამ ცნობით „რაქსის გამოვლა“ და ნახჭევნის პირის „ჩავლა-შემოვლა“ საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრების გადალახვას ნიშნავს.

ნახჭევნის საზღვრისპირობას ადასტურებს უამთააღმწერლის კიდევ ერთი ცნობა: სულტანი (ჯალალედინი) მიიქცა ადარბადაგანს და ნახჭევანს და მიერ ალაოჯრებდეს საქართველოსა“.—ამ ცნობიდანაც გარკვევით ჩანს, რომ ნახჭევნის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორია საქართველოა—„მიერ (ე. ი. იქიდან) ალაოჯრებდეს საქართველოსაო“²¹. სტეფანოს ორბელიანისთვისაც ნახჭევანი საქართველოს საზღვრისპირა ქვეყანაა. მისი სიტყვით ელიგუმ ორბელმა სთხოვა ელდიგოზ ათაბაგს, რომ ის ნახჭევნის მხარეში დაენიშნათ, რადგან „ეს მხარე ახლოსაა საქართველოსთანო“ (*აჲჲჲ ხრქჲრ (აჲჲ) მითაჲიჲჲ ზ ჰ ლქრჲჲ*)²²).

რაქსი რომ საქართველოს სამხრეთი საზღვარი იყო, ეს უფრო

¹⁹ „ისტორიანი და აზმანი“, ქართლის ცხოვრება, 11, 104.

²⁰ იქვე, გვ. 109.

²¹ იქვე, 11, 171.

²² *ს თ ხ ა ნ ნ ი ა ო რ ე ლ ხ ა ნ — ღ ა მ ა ი ჰ ი ჰ ი ნ ნ ა ნ ა ნ ე ჰ ი ა ხ ა ს ა ნ*, თბ., 1910, 392.

ჯარკვევით ჩანს ბასილი ეზოსმოდვარის ტექსტიდან. ბასილი ეზოს-
 მოდვარი ასეთ ზოგად განსაზღვრებას აძლევს თამარის მიერ „სა-
 მეფოდ დაქერილ ტერიტორიას: „... მათ ყოველთაგან, რომელნი
 აიხუნა, ზორაკერტით რახსამდის, გავით განძამდის და ჭავახეთით
 სპერამდის“²³. ამ ფრაზაში ჩვენ ვხედავთ თამარის მიერ დაქერილ
 (—„აიხუნა“—დაიჭირა) ტერიტორიის საზღვრებს. ერთი მხრივ, ეს
 ტერიტორია მდებარეობს ზორაკერტსა და რახსს შორის, მეორე
 მხრივ, გაგსა და განძას შორის და ბოლოს ჭავახეთსა და სპერს შო-
 რის. რა კონკრეტული მხარეები იგულისხმება ამ ზოგად საზღვრებს
 შორის? ზორაკერტი იგივე ქურდვაქრის ხევი, აწ მდ. დებედის ზე-
 მო წელია²⁴. ეს მდინარე ირჩანის მთაში (ანუ აწინდელ ყარაღაჯის
 მთაში) იღებს სათავეს.²⁵ ეს მთა ჭავახეთის ქედის ბოლო ნაწილს
 წარმოადგენს. ქართლისა და სომხეთის საზღვრად ვახუშტს მიაჩნია
 ბამბაყის მთები²⁶ (აწინდელი ნომენკლატურით ბაზუმის მთები). რო-
 მელიც მდ. ზორაკერტს „ზურტაკეტს“ სამხრეთიდან ესაზღვრება. მა-
 შასაღამე, ზორაკერტის სათავე და ბამბაყის მთები წარმოადგენენ
 საქართველოს ეთნიკურ საზღვარს. თამარმა კი დაიჭირა ან ეთნიკუ-
 რი ზღვრის სამხრეთი ტერიტორია ვიდრე რახსამდე. დასავლეთი სა-
 ზღვარი თამარის მიერ დაქერილი ტერიტორიისა სახელდებულია
 სპერად („...ჭავახეთით სპერამდის“), ხოლო აღმოსავლეთით თამარის
 მიერ შემოერთებული ტერიტორია განსაზღვრულია გაგსა და განძას
 შორის მდებარედ. გავი იმავე შემოხსენებული მდ. დებედის ქვემო
 წელზე მდებარე ციხეა (დღევანდელი აღჯაყალა)²⁷. ასე რომ მდ. დე-
 ბედა ყოფილა ის დაახლოებითი მიჯნა, რომლის სამხრეთითა და აღ-
 მოსავლეთით განლაგებულია თამარის მიერ შემოერთებული ტერი-
 ტორია, რომლის უკიდურესი ზღვარი აღმოსავლეთით არის განძა
 (განძის საათაბაგო, რანი), სამხრეთით მდ. არეზი ანუ რახსი (აწ არა-
 ქსი), ხოლო დასავლეთით პროვინცია სპერი (ჭოროხის ზემო წელ-
 ხე).

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ტერიტორიაში „გავით განძამ-
 დის“ შედიოდა აგრეთვე „შანქორის მიმდგომნი ქვეყანანი“ ანუ მხა-
 რე გელაქუნსა და მტკვარს შორის.

მაგრამ შანქორის ქვეყნიდან ნახჭევან—რახსამდე, სამხრეთი

²³ ქართლის ცხოვრება, II, 144.

²⁴ დ. მუსხელიშვილი, აღჯაყალა—გავის ციხე (საქართველოს ისტორი-
 ული გეოგრაფიის კრებული, I, 1960), გვ. 130.

²⁵ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 28.

²⁶ ვახუშტის გეოგრაფიული ატლასები. საქ. ც. ა. ძვ. ხელნ. ფ., № 103.
 საქ. ხელნ. ინსტიტუტი, ფ. H 2079.

²⁷ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

მიმართულებით კიდევ ორი სომხური პროვინცია დევს—ხაჩენი და სივნიეთი. ხაჩენი უშუალოდ ემეზობლებოდა განძის საათაბაგოს. შედიოდა თუ არა ეს ორი თემი (ხაჩენი და სივნიეთი) საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში? განძისა და რაჯის დასახელება, როგორც საქართველოს სახელმწიფოს აღმოსავლეთი და სამხრეთი მეზობლებისა, თავისთავად დადებითად უპასუხებს ამ კითხვას. მაგრამ, ამას გარდა, ჩვენ გვაქვს სხვა მითითებანიც. სტეფანოს ორბელიანს გადმოცემული აქვს, რომ ზაქარია ამირსპასალარმა და ივანე ათაბაგმა ქართველთა და სომეხთა გაერთიანებული ძალებით გაათავისუფლეს „სომხეთი სპარსთა ბატონობისაგან: დაიპყრეს (*აიჩნ*) ქვეყნები არანიდან ვიდრე შუა ბასიანამდე, ბარკუშათიდან²⁸ მენკერტამდე (მანასკერტამდე), აიღეს კარი, ვალარშაკერტი, კალზვანი, სურბმარი, ანისი, ანბერდი, ბიჯნისი და გარნისი, დედაქალაქი დვინი, გარდმანი, განძა, ჩარეჭი, ჰერკი, შამქორი, შაქი, ბარდავი, ჩარაბერდი, ხოლო 660 (1211) წელს დაიმორჩილეს სივნიეთის ოლქი, ოროტანი, ბოროტანი, ბლენი და ბარკუშატი. თუმცა ეს დაპყრობანი სხვადასხვა დროს მოხდა“...²⁹ ამ ვრცელი ცნობიდან ჩვენთვის საინტერესოა ის მომენტი, რომ სივნიეთის შემოერთება საქართველოს მიერ იმავე შინაარსით არის გაგებული, როგორც ანისისა და დვინის შემოერთება. ანუ რომ აქაც ჩვენ გვაქვს „სამეფოდ დაქერილი“ ტერიტორია. რომ სივნიეთი „სამეფოდ დაქერილ ტერიტორიათა რიცხვშია, ეს უფრო ნათლად ჩანს სტეფანოს ორბელიანის შემდეგი სხვა ცნობიდანაც (მიუხედავად იმისა, რომ სტეფანოს ორბელიანს სურს წარმოადგინოს ორბელიანთა საგვარეულოს სრული დამოუკიდებლობა).—ლიპარიტ ორბელს „ივანე ათაბაგმა მეფის (—იგულისხმება თამარ მეფის) ბრძანებით მისცა (*ჩრამანსაჲ მთავარიჩნ თაჲ*) სოფლები ვაიოც-ძორსა და გელაქუნში და კაიენში და აგრეთვე მიეცა სივნიეთი ციხეებით ოროტანით და ბარკუშატი“³⁰. აქ ჩვენთვის ხაზგასასმელია ის მომენტი, რომ ლიპარიტ ორბელის ეს მფლობელობა საქართველოს მეფის წყალობით მოდის. ეს გარემოება კი გარკვეულად სივნიეთსაც სამეფოდ დაქერილ ტერიტორიათა რიცხში აყენებს.

ასევე უნდა ითქვას ხაჩენის მიმართაც. ხაჩენის მფლობელი ეასაყ (ზოგი ვარიანტით ვახტანგ) ხაჩენელი საქართველოს მეფის დიდებულთა. დავით სოსლანმა ხაჩენელისაგან იყიდა ცხენი, რომ-

²⁸ ბარკუშათი უნდა იყოს ეახუშტის რუკებზე აღნიშნული მდ. ბარკუშა, მტკვრის მარჯვენა შენაკადი ბარდავის აღმოსავლეთით.

²⁹ სტეფანოს ორბელიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 391—392.

³⁰ იქვე, გვ. 397.

ლის საფასურად გაიღო ხაჩენის პროვინციაში მდებარე ციხე და სოფელი ქარმანი³¹. ხაჩენი რომ საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრებშია, ეს გარკვევით ჩანს თამარის დროს მოწყობილი ერთ-ერთი ლაშქრობის აღწერიდან: „ოღესმე ჟამსა ერთსა შინა შეყრილნი გავიდეს გელაქუნად და ჩაიარეს ხაჩიანი და ჩავიდეს ქუეყანად ყარყრისისად, და მიუწიეს ბელაყანადის და მოარბიეს ყოველი არეზი და ამოიარეს კარი განძისა... და ყარყრით შანქორამდის ექვისი დღე იარეს. და რომელი დღე გარდასრულა, თუმცა არა მოწეულ იყვნეს ლაშქარნი და არა შემობმოდეს“³². ამ აღწერილობიდან ცხადია, რომ ყარყრის ქვეყანა ბელაყანსა და არეზთან (არეზის ქვედა წელზე) მდებარეობს და რომ ბრძოლა ხდებოდა არეზის პირას და ყარყრის ქვეყნიდან დაწყებული ვიდრე განძამდე. ხოლო ლაშქრის მარშრუტში მოხსენიებული გელაქუნი და ხაჩიანი (ხაჩენი) ლაშქრობის ობიექტები არ ყოფილან. ეს მხარეები გზად ედო ყარყრის ქვეყნისკენ მიმავალ ლაშქარს და, რაკი ამ პროვინციებში ლაშქრობა არ მომხდარა, თავისთავად ცხადია, რომ ეს მხარეები უკვე შესული იყო საქართველოს საზღვრებში.

სტეფანოს ორბელიანის ზემო მოყვანილ ცნობაში, რომელიც საქართველოს ფარგლებში შესულ სომხურ მიწებს ეხება, ამ მიწების აღმოსავლეთ საზღვრად შუა ბასიანია დასახელებული, ხოლო სამხრეთით უკიდურეს საზღვრად ვალარშაკერტი: „დაიწყრეს ქვეყნები არანიდან ვიდრე შუა ბასიანამდე, აიღეს კარი, ვალარშაკერტი (ვალაშკერტი), კალზვანი (ალზევანი)“³³. აქ დასახლებული ვალარშაკერტი, ქართული ვალაშკერტი (თანამედროვე სახელწოდება ალაშკერტი) სომხური პროვინციის ბაგრევანდის ცენტრია და მდებარეობს მდ. ევფრატის მარჯვენა შენაკადის ბაგრევანდის ხეობაში.

პროვინცია ბაგრევანდისა და ბასიანის საქართველოს სახელმწიფო საზღვრებში არსებობის ნათელსაყოფად მრავალი საბუთი არსებობს.

უპირველეს ყოვლისა, აქ უნდა მოვიხსენიოთ ჟამთააღმწერლის ცნობა საქართველოს დუმენებად დაყოფის შესახებ. ამ ცნობაში სამხრეთ-დასავლეთი დუმენი ასეა ლოკალიზებული: „გამრეკელსა თორელსა ...ქელთ უღდა ჭავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ-ქალაქამდე“³⁵. ეს დუმენი მოიცავს ტერიტორიას ჭა-

³¹ „ისტორიანი და აზმანი“, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 69.

³² იქვე, გვ. 59—60.

³³ სტ. ორბელიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 391.

³⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 208.

ვახეთიდან კარნუ-ქალაქამდე (ახლანდელ ერზერუმამდე). ამ ტერიტორიაში კი ბასიანი თავისთავად იგულისხმება. სარგის ჭაყელმა, რომელმაც თავის საგამგეო ქვეყანას მონღოლთა გადასახადებისაგან შეუვალობა მოუპოვა, XIII საუკუნის შუაში თავის ძალაუფლების ქვეშ დაიპყვიდრა საქართველოს სახელმწიფოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი (თამარის დროინდელ საზღვრებში). მიჯნები სარგისისა და მისი შვილის — ბექა ჭაყელის ქვეყნისა მკაფიოდ ჩანს ეპითალმწერლის შემდეგი აღვილიდან. როდესაც თურქი აზატ-მოსე წარმოვიდა... „მოოჭრებად ყოვლისა საქართველოსა“, ბექამ „მოუწოდა ყოველთა მის ქუეშე დაწესებულთა ტასისკართან ვიდრე ბასიანადმდე“³⁶. ე. ი. ტასისკარიდან ბასიანამდე ვრცელდებოდა ბექა ჭაყელის საგამგეო. ამრიგად ცხადი ხდება, რომ ბასიანი იყო სამხრეთი საზღვარი თვით საქართველოს სახელმწიფოსი.

საერთოდ სამცხე-საათაბაგოს, როგორც თამარის დროინდელი საქართველოს სამხრეთი ნაწილის მემკვიდრის, საზღვრების გარკვევა ნათელს გახდის თამარის დროინდელ საზღვრებსაც. ბექა ჭაყელის კუთვნილ ქვეყანაზე გვაქვს კიდევ უფრო დეტალური ცნობა: „ესე ბექა განდიდებულ იყო და აქუნდა ტასისკართან ვიდრე სპერამდე და ვიდრე ზღუამდე: სამცხე, აქარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალისხევი, ხოლო ჭანეთი სრულიად მოსცა ბერძენთა მეფემან, ამასვე აქუნდა ტაო, არტანი, კოლა, კარნიფორა და კარი“³⁷. ესაა თამარის დროინდელი სამხრეთი საქართველო. საინტერესოა, რომ ამავ საზღვრებში დარჩა სამცხე-საათაბაგო მომდევნო საუკუნეებშიც. ამაზე მკაფიოდ მეტყველებს XV ს-ში შედგენილი ე. წ. „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელთმთავართა სია“. ამ სიაში ჩამოთვლილი არიან სამცხის ეპისკოპოსები, რომლებიც საქართველოს კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ. ეს ეპისკოპოსებია: მაწყვერელი, კუმურდოელი, იშხნელი, ანჩელი, მტბევაარი წურწყაბელი, წყაროსთულელი, ერუშნელი, ვალაშკერტელი, ანელი, კარელი, ბანელი და დადაშნელი³⁸. ამ საბუთში კარელი, ანელი და ვალაშკერტელი ეპისკოპოსების მოხსენიება ააშკარავებს ამ მხარეებში მართლმადიდებელი მოსახლეობის არსებობას. აქ ჩამოთვლილთაგან ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა სამცხე-საათაბაგოს განაპირა მხარე-

³⁶ ეპითალმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 312-15.

³⁷ იქვე II, გვ. 304.

³⁸ თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, გვ. 53—54. ამ საეპისკოპოსოთა ლოკალიზაცია იხ. ჩვენ მიერ შედგენილ რუკაზე „საქართველო XVI საუკ. პირველ ნახევარში“ („საქართველოს სსრ ატლასი“) გვ. 253-254.

ებში მდებარე საეპისკოპოსოები, რადგან მათი სამოქმედო ასპარეზის გარკვევით თვით სამცხე-საათაბაგოს საზღვრებიც გაირკვევა.

ამ საბუთში ვალაშკერტელის შესახებ ნათქვამია: „ვალაშკერტელის სამწყსო ყაზევანს ზეითი, ვალაშკეთის აქათ ხინუსი და დევაბონის აქეთი“. ხინუსი ბაიბურთთან არის, ხოლო დევაბონი ანუ დევაბონის მთა არის ის ქედი, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთიდან ეკერის ბასიანის პროვინციას და რომელზედაც გადადის გურჯი ბოლაზის ქეობა ანუ საქართველოს ყელი. ეს ყელი, ვახუშტის თქმით, არის „საზღვარი საქართველოსა და ბერძენთა“³⁹. მაშასადამე, ვალაშკერტელის სამწყსო კალზევანსა და დევაბონის (იგივე საქართველოს ყელის) შორის მდებარე ტერიტორია ყოფილა. ეს ტერიტორია კი, თავის მხრივ, მოიცავს ბიგრევეანდსა (—ცენტრით ვალაშკერტში) და ბასიანს. და რაკი ორივე ეს პროვინცია ვალაშკერტელის სამწყსოა, ვალაშკერტელი კი საქართველოს კათალიკოსს ექვემდებარება, ამიტომ ბასიანიც და ბაგრევეანდიც საქართველოს (ამ შემთხვევაში სამცხე-საათაბაგოს) ფარგლებში ყოფილა.

ამრიგად ირკვევა, რომ საქართველოს ყელი (გურჯი-ბოლაზი) დევაბონის მთით ყოფილა საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვარი.

დასავლეთი საზღვარი სამცხე-საათაბაგოსი სპერი და ჭანეთია. ორივე ეს პროვინცია თამარის მიერ დაარსებულ ტრაპიზონის იმპერიაში შედიოდა⁴⁰. XIII საუკუნის ბოლოს ბექა ჭაყელმა თავის ქვეყანას შეუერთა აგრეთვე ჭანეთიც: „ხოლო ჭანეთი სრულიად მოსცა ბერძენთა მეფემან“, —ნათქვამია ჟამთააღმწერელთან⁴¹. სპერი ბექას დროსაც საქართველოს ფარგლებს გარეთ დარჩა⁴².

ბასილი ეზოსმოძღვრის მიხედვით თამარის მიერ შემოერთებული მიწების მოსაზღვრე მხარეებია—რაჯსი, განძა და სპერი („ზორაკერტით რაჯსამდის, გავით განძამდის და ჭავახეთით სპერამდის“). ამ კონტექსტის მიხედვით სპერი საქართველოს საზღვრებს გარეთ მოქცეული პროვინციაა. ზემოთ ჩვენ ვამბობდით, რომ სპერი ტრაპიზონის იმპერიაში შედიოდა. სპერს აღმოსავლეთით ემიჯნებოდა პროვინციები პარხალი და კლარჯეთი, რომლებიც საკუთრივ საქართველოში შედიოდნენ. საქართველოს სახელმწიფოს საზღვარი

³⁹ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 141.

⁴⁰ ბასილი ეზოსმოძღვარი, ქართლის ცხოვრება, II, 142^გ, მიქელ პანარეტოსის „ტრაპიზონის ქრონიკა“, აღ. გამყრელიძის გამოც. (მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33. თბ., 1960), გვ. 16.

⁴¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 304.

⁴² ბექა ჭაყელის დროს სპერი ბაიბურთითურთ თურქებს უპერიათ. ჟამთააღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 313—315.

პარხალისა და კლარჯეთის დასავლეთით, ფორჩხის წყლის ხეობას მიჰყვებოდა⁴³.

კლარჯეთიდან დაწყებული საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი შავი ზღვის პირს მიჰყვებოდა. უკიდურეს წერტილად ჩრდილო-დასავლეთი საზღვრისა ნიკოფსია ჩანს. ცნობილია გამოთქმა „ნიკოფსით დარუბანდამდის“. თამარის ისტორიკოსები რამდენჯერმე ახსენებენ ნიკოფსიას, როგორც საქართველოს უკიდურეს ზღვარს დასავლეთით („მოუწოდეს სპათა იმერთა და ამერთა, ნიკოფსით დარუბანდამდის;“ „ბრძანე, რათა ნიკოფსით დარუბანდამდე აღიჭურნენ“)⁴⁴. ჟამთააღმწერელიც ამგვარადვე გადმოგვცემს XIII საუკუნის მეორე მეოთხედის საქართველოს საზღვრებს. „ვიითარ აღსრულდა მეფე (—ლაშა გიორგი—მ. ბ.), შეკრებს ყოველნი წარჩინებულნი მის სამეფოსანი... ნიკოფსით ვიდრე დარუბანდამდის“⁴⁵. იგივე ისტორიკოსი ვახტანგ დავით ნარინის ძის გამეფებას (1289 წ.) ასე აღწერს: „დაიპყრა ყოველი საქართველოს ნიკოფსით დარუბანდამდის“⁴⁶. საქართველოს სახელმწიფოს ამ ორი უკიდურესი მიჯნის დასახელებისას თუ ერთი (დარუბანდი) საქართველოს ყმადნაფიც ქვეყანას წარმოადგენს, მეორე—ნიკოფსია—გარკვევით საქართველოს სახელმწიფოში შემავალი პუნქტია. ეს გარემოება გარკვევით ჩანს მსახურთუხუცესი ვარდან დადიანის სახელისუფლო ქონების დახასიათებაში. „ვარდან დადიანი ...ლიხთაჟით პატრონი ორბეთისა და კენისა, ლიხთაჟით ნიკოფსამდის უცილობელად მქონებელი“⁴⁷. ნიკოფსია პუნქტია თანამედროვე კრასნოდარის მხარეში, ძველი ჩიქეთის ტერიტორიაზე⁴⁸. ჩიქეთი კი საქართველოს შემადგენლობაშია უკვე ბაგრატ III დროს, რომელმაც „დაიპყრო ყოველი კავკასია... ჩიქეთითგან ვიდრე გურგანდამდე“⁴⁹.

საქართველოს ჩრდილოეთი საზღვარი გადიოდა კავკასიის მთავარი ქედის თხემზე ვიდრე შამახიის მთამდე; ამ საზღვრის იქით ჩრდილოეთით განლაგებული იყო საქართველოს ყმადნაფიცი ქვეყნები: ქაშაგეთი, ოვსეთი, ღურბუკეთი, დიდოეთი, ლუნძეთი და ლეკე-

⁴³ ვახუშტი, აღწერა... გვ. 134.

⁴⁴ ქართლის ცხოვრება, II, 94; 103.

⁴⁵ იქვე, 243.

⁴⁶ იქვე, 293.

⁴⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელ თანი, კ. კეკელიძის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 91₅, უანასკნელი სიტყვა ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემაში მოცემულია „ქონებასა“—ს ფორმით.

⁴⁸ კონსტანტინე პორფიროგენეტი, De administrando imperio — გეორგია, ტ. IV., ნაკვ. II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბ., 1952, გვ. 221—233.

⁴⁹ სუმბატ დავითის ძე, ქცა, I, 382₁₇.

თი. საქართველოს ფარგლებში კი რჩებოდა: დვალეთი, ხევი, ფხოვი (ხევსურეთი) და თუშეთი. უკიდურესი პუნქტი ჩრდილოეთით იყო დარიალის ციხის ჩრდილოეთით, მდინარე თერგზე მდებარე ჩიმი.

აღნიშნულ საზღვრებში მდებარეობდა საქართველოს სახელმწიფო, რომლის მიწა-წყალი, ბასილი ეზოსმოძღვრის ანგარიშის მიხედვით, ორჯერ უფრო მეტი იყო იმასთან შედარებით, რაც თამარ მეფეს დაუტოვეს მისმა წინაპრებმა: „გარნა ლომი ბრჭალთაგან საცნაურ არს და თამარ საქმეთაგან: ვის უნდეს ცნობად, იხილნეს ქალაქნი, ციხენი და თემნი სულტანთა სასხდომნი, მისგან ახმულნი, მზლუარნი, რომელნი მას დახუდეს მას გარეთ მისსა სამეფოსა, ორად განფართებულნი. და ამისგან ცნას მეძიებელმან საქმეთამან“⁵⁰.

* * *

წერილს ერთვის XIII საუკუნის დამდგვის საქართველოს სახელმწიფოს სქემატური რუკა.

ამ რუკაზე მოცემულია საქართველოს სახელმწიფო („სამეფოდ დაქვრილი“ ტერიტორია), მისი ყმადნაფიცი და მოხარკე ქვეყნები. რუკაზე დატანილია საქართველოს სახელმწიფოში შესული ქართული და არაქართული უმთავრესი პროვინციები და წინამდებარე წერილში ნახსენები გეოგრაფიული სახელები; რუკაზე საორიენტაციოდ აღნიშნულია აგრეთვე ზოგი სხვა პუნქტიც.

⁵⁰ ქართლის ცხოვრება, II, 123-124.

ბ. ლომინაძე

სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობა VIII-XII საუკუნეების საქართველოში

ეკლესიასა და მეფეს შორის დამოკიდებულების განსხვავებულ ეტაპები საქართველოში ქრონოლოგიურად ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: 1. IV საუკუნიდან—მეფობის გაუქმებამდე, 2. პოლიტიკური დაშლილობის ხანა (VI ს-დან) და 3. ერთიანი, ცენტრალიზებული, მონარქიის პერიოდი.

ეკლესია საქართველოში, როგორც ახალი ძალა, დახმარებას საჭიროებდა. ამიტომ პრაქტიკა თავისთავად ითხოვდა ეკლესიის ეფემერს მეფესთან. ამ ურთიერთობაში მკაფიოდ ისახება ეკლესიის დამორჩილებული მდგომარეობა მეფის ხელისუფლებისადმი, რაც დასრულებული სახით ვახტანგ გორგასალის მეფობაში ვლინდება. ძველ რელიგიებზე ქრისტიანობის გასაბატონებლად და საეკლესიო ქსელის გასაფართოებლად ერთ-ერთ ძალას სამეფო ხელისუფლება წარმოადგენდა. ქართლის მეფეთა პოლიტიკა მტკიცედ იყო მიმართული ერთიანი რელიგიის გაბატონებისკენ. ამ მიზნის განხორციელება მეფეს უხდება მოსახლეობაზე ძალდატანების გამოყენების გზითაც. მეფეები ებრძვიან ირანის ანტიქრისტიანულ პოლიტიკას დიპლომატიური ან პირდაპირი გზით. მეფე ვახტანგ გორგასალი აშენებს ახალ ეკლესიებს გარკვეული ტერიტორიული პრინციპით. იმ მიზნით, რომ ქრისტიანობამ მოიცვას ქვეყნის ყველა ნაწილი, საეკლესიო რაიონებს მტკიცედ უქვემდებარებს ქართლის აღმინისტრაციულ-საგამგეო დაყოფას (თორმეტი საეპისკოპოსოს დაარსება), ხოლო კათალიკოსობის შემოღებით აღწევს ეკლესიის ცენტრალიზაციას. 506 წლის დოკუმენტური წყარო ქართლში ასახელებს 33 საეპისკოპოსოს. ქართველი მეფის პრაქტიკულ მოქმედებასა და შეხედულებებში ეკლესიაზე ზრუნვა საერო საქმის თანატოლად არის მიჩნეული. მეფე განაგებს ეკლესიის ორგანიზაციულ საქმიანობას. ეკლესიის დაწინაურების პროცესი მშვიდობიანი არ ყოფილა. ეკლესია, როგორც მზარდი ფეოდალური ძალა, საბოლოოდ იბრძვის დამოუკიდებლობისათვის. წინააღმდეგობა ცენტრალურ ხელისუფლებასთან გარკვეულად გამოხატულია. ვახტანგ მეფესა და

მცხეთის ეპისკოპოსს მიქაელს შორის ჩამოვარდნილი უთანხმოება ამ ბრძოლის ერთ-ერთი ანარეკლია. „ვერცხლის მოყვარე“ მიქაელის სახით მეფე ებრძვის ეკლესიის გაზრდილ მიწისმფლობელობას¹.

* * *

ქართლში მეფობის გაუქმება (523 წ.) და ერისმთავრობის დაწყება (VI ს. დასასრული) ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ეკლესიის შემდგომი გაძლიერებისა და დამოუკიდებლობისათვის. გარეშე ძალაც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ეკლესიის ამ მიმართულებით განვითარებისათვის, ჯერ კიდევ აღრიდანვე, სპარსეთი, აღგილობრივ წრეებში პოლიტიკურ მოკავშირეთა მოპოვების მიზნით, ახერხებდა საეპისკოპოსო კათედრებზე თავის მომხრეთა დასმას (ეპისკ. მობიდან), ხელს უწყობდა ეპისკოპოსთა უფლებების გაძლიერებას (გლონქორ ეპისკოპოსს უბოძა ქართლისა და პერეთის ერისთაობაც). ბიზანტიის გავლენის საწინააღმდეგოდ სპარსეთი ახერხებდა ქართლში სარწმუნოებრივი მიმართულების შეცვლასაც (506 წ. საეკლესიო კრების მიერ საქართველოში, სომხეთსა და აღბანეთში მონოფიზიტობის გამოცხადება) და სხვ. ასევე, ბიზანტია, მისი პოლიტიკური ჰეგემონობის პერიოდში, მარჯვედ იყენებდა საეკლესიო წრეებს თავისი ორიენტაციის დასანერგად (608 წ. სომხეთისა და საქართველოს შორის საეკლესიო განხეთქილება, საქართველოში დიოფოზიტობის აღიარება).

სამეფო-სამთავროებად დანაწილებულ საქართველოში, როცა ქვეყანა მოკლებული იყო ერთ პოლიტიკურ ცენტრს, მცხეთის კათალიკოსი თავისი ვრცელი მიწისმფლობელობითა და მრავალრიცხოვანი საეკლესიო-ადმინისტრაციული ქსელით ქვეყნის გამაერთიანებლის როლში გამოდიოდა.

ეკლესია ეკონომიურად ძლიერი იყო. ამ პერიოდის საეკლესიო ორგანიზაციაში ფეოდალური არისტოკრატია უკვე გაბატონებულია. კათალიკოსი და მისი ხელქვეითი ეპისკოპოსები საკუთარ საყდრო-სამფლობელოებს ქმნიდნენ, რომელთაც მეტ-ნაკლებად დამოუკიდებელი ადმინისტრაციული და სასამართლო უფლებები მოეპოვებოდათ. ეპისკოპოსები ცდილობდნენ, რომ ეს უფლებები საეპარ-

¹ ეკლესიის მდგომარეობა IV-V საუკუნეებში ვრცლად მიმოხილული გვაქვს ნაშრომში: „ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად მიღება და ეკლესიის პირველი ორგანიზაცია საქართველოში IV — V სს.“ ნაშრომი შესრულებულია საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის 1960 წ. გვერდით და ინახება ხელნაწერის სახით იმავე ინსტიტუტის ფეოდალიზმის ისტორიის განყოფილების არქივში.

ქიო-სამწყსოს მასშტაბითაც გაევრცელებინათ. საეკლესიო მიწის-მფლობელობა, როგორც უფრო ძველი და დიდი მოცულობის მქონე, უპირისპირდებოდა ერისმთავრებისა და მთავარ-ხელმწიფეების ახალ მემამულეობას. ამავ პერიოდს მიეკუთვნება ფართო სამონასტრო მშენებლობანი, რომლებიც ეკლესიის სისტემაში მსხვილ და მოუკიდებელ გაერთიანებებად ყალიბდებიან (გარეჯა VI ს., ხანძთა VIII ს.).

ეკლესიის ავტორიტეტის გაზრდას ეპოქის განსაკუთრებულმა თავისებურებამაც შეუწყო ხელი. სპარსელების, არაბებისა და სხვა დამპყრობელთა ბატონობის პერიოდში, ქრისტიანობა ასრულებდა ენისა და კულტურის დამცველის როლს. ეკლესია ფართოდ იყენებდა ქრისტიანობის პროპაგანდას თავისი გავლენის ამალგებისათვის.

ეკლესია თავისი ფართო ორგანიზაციით და სასამართლო იურიდიციით, რომელსაც განურჩევლად ყველა ქვეშევრდომი ემორჩილებოდა, სპობდა ქვეყნის შიგნით ეთნიკურ-პოლიტიკურ საზღვრებს. უკვე X ს-ში დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს საეკლესიო-კულტურული გაერთიანება ფაქტია. ქართული ეკლესიის მოღვაწეთა ქადაგება — „ქართლად ფრიადი ქვეყანა აღირიცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის“ — ეპოქის იმ პირობებში, მტრის წინააღმდეგ გაერთიანებული ბრძოლის შეგნებას აღვივებდა.

პრაქტიკულ ვითარებაში ვხედავთ, რომ ეკლესია აქტიურადაა ჩაბმული ფეოდალურ დაჯგუფებათა ბრძოლებში, ხოლო, ცალკეულ შემთხვევებში, მისი პოლიტიკურ-მორალური გავლენა ადგილობრივ ხელისუფლებაზე (გარეშე ძალაზე დაყრდნობით თუ ისე) საკმაოდ დიდია². ცენტრალურ საერო ხელისუფლებასთან ეკლესიის

² ტაო-კლარჯეთის სამთავროში: აშოტ კურაპალატისა და ანჩის ეპისკოპოსის ცქირის დამოკიდებულება, როცა აშოტი უძღურია წინააღმდეგ ეპისკოპოსის მოქმედებას; მთავრებს (აშოტს, გუარაშს) უფლება არ აქვთ საეკლესიო თანამდებობიდან გადააყენონ ან არ დანიშნონ მათთვის არასასურველი პირი (ეპისკოპოსი ცქირი, კათალიკოსი არსენი), მთავარს უფლება არ აქვს; ჩაერიოს საეკლესიო ორგანიზაციულ და სარწმუნოებრივ საქმეებში (VIII-IX სს.). სამცხეში ეპისკოპოსს გიორგი მანყვერელს ფართო სასამართლო-ადმინისტრაციული უფლებები აქვს თავის ეპარქიაში (IX ს.); ეპისკოპოსმა საბა მტბევეარმა შავშეთი დაიჭირა და მისი მმართველი გახდა (XI ს.). და სხვ.

ბრძოლის ერთ-ერთი ანარეკლი უნდა იყოს ერთი ცნობა, რომელიც სტეფანოზ ერისმთავარს (VII ს.) ასე ახასიათებს: „ეკლესიათა ფრიად ძვირს უყოფდა“ („თხრობაჲ სასწაულთათვის შიონისთა“) და სხვ. ეკლესია ცენტრალური ხელისუფლების სერიოზული მეტოქე იყო.

გიორგი მერჩულეს ნაწარმოებში „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“ (დაიწერა 951 წ.) ასახულია ტაო-კლარჯეთის სამთავროს ვითარება VIII-IX საუკუნეებში, აქ დახატულია ტიპიური სურათი ეკლესიის დიდი გავლენიანობისა საერო ხელისუფლებაზე, სადაც ეკლესია წარმოდგენილია როგორც დამოუკიდებელი ძალა. რამდენადაც იმ დროის საქართველოს ისტორიულ სიტუაციაში ამის რეალური საფუძვლები შეგვიძლია დავინახოთ, შეიძლება ვთქვათ, რომ ამ ნაშრომში ჩვენ საქმე გვაქვს არა იმდენად ავტორის სუბიექტურ შეხედულებათა ლიტერატურულ-მხატვრულ გამოხატვასთან, არამედ, უფრო, არსებული სინამდვილის სწორ გადმოცემასთან. ეს ნაწარმოები მოწმობს, რომ X საუკუნისათვის უკვე თეორიულადაც ჩამოყალიბებული აზრი არსებულა საეკლესიო და საერო ხელისუფლებათა ურთიერთობაზე, რომელიც აღიარებდა საეკლესიო ხელისუფლების უპირატესობას საეროზე³.

აღნიშნულ თეორიაში ეკლესიის უპირატესობის აღიარება, ვითარების ამჟამად გაიდევალებაა, ისე როგორც ეს შუა საუკუნეების თეორიებს სჩვეოდათ, მაგრამ ყველა შემთხვევაში ის მაინც ეპოქის ზიმართულების ამსახველად ჩაითვლება.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართულ ორიგინალურ მწერლობაში ჯერჯერობით არ ჩანს ისეთი ნაშრომი, სადაც სისტემაში მოყვანილი იქნებოდა აღნიშნული მოძღვრება, ისე, როგორც ეს ჩვენ დასავლეთ ევროპამ მოგვცა⁴. მაგრამ გიორგი მერჩულეს ლიტერატურულ ნაწარმოებში ასე მკაფიოდ გადმოცემული ეს შეხედულებები გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ქართულ მწერლობაში ხსენებული მოძღვრების შესახებ სპეციალური ნაშრომი არსებობდა.

³ გ. მერჩულეს ნაწარმოებს ეხებიან: ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1946, 114; შ. ნუცუბიძე, ქართული ფილოსოფიის ისტორია, 1, 1956, 356-357.

⁴ V საუკუნეში ჩრდილო აფრიკის ქ. იპონიის ლათინმა ეპისკოპოსმა აერელიუს ავგუსტინემ (354—340) ნაშრომში, *De civitate Dei* ჩამოაყალიბა მწყობრი მოძღვრება სასულიერო ხელისუფლების უპირატესობის შესახებ საერო ხელისუფლებაზე. XI—XV საუკუნეებში ავგუსტინეს ამ თეორიას რომის პაპები მარჯვედ იყენებდნენ საერო ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

გ. მერჩულეს თხზულებაში ჩამოყალიბებული შეხედულებანი შეიძლება ასე გადმოვცეთ:

1. საერო ხელისუფლება ღმერთმა დააწესა, მეფეს მიღებული აქვს „ფლობაჲ კელმწიფებისაჲ ზეგარდმო“ (24)⁵, ამიტომ მეფისადმი პატივისცემა ღვთისადმი პატივისცემას ემსგავსება. მეფობის დაწესებით ღმერთმა თავისი კეთილგანწყობილება გამოხატა ადამიანებისადმი. „სადა არს პატივი მთავრობისაჲ, მუნ არს მსგავსებაჲ ღმრთეებისაჲ რამეთუ თქუნენ, კელმწიფენი, უფალ-გყვნა ღმერთმან ქუეყანისა განგებასა, ვითარცა გულისხმა-ვჰყოფთ კეთილის ყოფასა ღმრთისასა ჩუენდა მომართ მეფობითა შენითა“ (11). მეფის საქმიანობას ღმერთი უძღვის, „ნათელი დაუსაბამოჲ უძღვის“ (24).

2. მეფეები განაგებენ მხოლოდ „ქუეყანას“, მიწიერ სამეფოს. ისინი ბატონობენ მხოლოდ ერთ ხალხზე და მხოლოდ დროებით. ქრისტე ხელმწიფე კი ქვეყანასაც, ზეცასაც და ქვესკნელსაც განაგებს. მას ემორჩილება ყველა დაბადებული, ანგელოზნი და კაცნი, მისი მეფობა არის საუკუნო და უცვლელი. ქრისტე სრული ხელმწიფეა, ამიტომ მას უპირატესობა აქვს (მიწიერ) ხელმწიფესთან შედარებით.

ბაგრატ კურაპალატი სასახლეში იწვევს საბან იშხნელ მონაზონს, რომელიც „მეფის“ მიწვევაზე არ ცხადდება, განმეორებით მას სთხოვს მისი უფროსი გრიგოლი. ამის შემდეგ ის მიდის მეფესთან, ხოლო დაუმორჩილებლობის მიზეზს მეფეს ასე განუმარტავს:

„ღიდებულო მეფეო, შენ ქუეყანისა კელმწიფე ხარ, ხოლო ქრისტე ზეცისა და ქუეყანისა და ქუესკნელთაჲ. შენ ნათესავთა ამათ მეფე ხარ, ხოლო ქრისტე ყოველთა დაბადებულთაჲ, შენ წარმავალთა ამათ ჟამთა მეფე ხარ, ხოლო ქრისტე საუკუნოჲ მეუფე და სრული ჰგიეს უცვალებელი, უჟამოჲ, დაუსაბამოჲ, დაუსრულებელი მეუფე ანგელოზთა და კაცთაჲ. და უფროჲს შენსა ჰქარარს სმენაჲ სიტყუათა მისთაჲ, რომელმანცა ბრძანა ვითარმედ: „ვერვის ჰელმწიფეების მონებაჲ ორთა უფალთაჲ“, არამედ აწსიტყუითა ძმისა და მოძღუარისა ჩემისა გრიგოლისითა მოვედ წინა შე შენსა“ (26). აქ საბანის მსჯელობა და მისი საქციელი, ორივე ერთად, ასაბუთებს აზრს ორი სახელმწიფოს შესახებ: მიწიერი—ქვეყნიერი სახელმწიფო და ქრისტეს—ღვთის სახელმწიფო, ქრისტე არის ქვეყნიერი მეფის ხელმწიფეც. მაშასადამე, მეფე

⁵ ყველგან მითითებულია გამოცემა: „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები I, 1964. აქ „მეფე“ იხმარება ქვეყნის მმართველის აღსანიშნავად. ტაო-კლარჯეთის გამგებელთა ოფიციალური ტიტული ის ჯერ კიდევ არაა.

ქრისტეს ემორჩილება, ხოლო ქრისტეს ნაცვალი ქვეყნად, ამ კონცეპციის მიხედვით, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ეკლესიაა. ამრიგად, ქვეყნიერი მეფე და ყველა კაცი ეკლესიას უნდა დაემორჩილოს. ეკლესია თავის თავზე აღიარებს მხოლოდ ქრისტეს ხელმწიფობას.

ეს შეხედულება საბანის საქციელში იმ მხრივ არის გამოხატული, რომ იგი მიდის არა მეფის, არამედ გრიგოლის (ამ შემთხვევაში ეკლესიის წარმომადგენლის) გამოძახებაზე და პირდაპირ უცხადებს მეფეს: „უფროსს შენსა ჟერ არს სმენაჲ სიტყუათა მისთაჲ (ქრისტეს, ბ. ლ.)... არამედ აწ სიტყვითა ძმისა და მოძღურისა ჩემისა გრიგოლისითა მოვედ წინაშე შენსა“.

3. მიწიერ სახელმწიფოში ანუ ქვეყნიერ სამეფოში ხდება ხალხის მომზადება „უკანასთვლის ჟამთა“ (22). ამას უშუალოდ ეკლესია აკეთებს. რომ ეს დანიშნულება ქვეყნიერმა სამეფომ შეასრულოს, მეფე უნდა იყოს „მორწმუნე“, „ღმრთის მსახური“. ეს კი გამოიხატება ეკლესიისადმი სამსახურში. ავტორის აზრით, ღმერთიც მხოლოდ ასეთი მეფეების „მთავრობას“ აღიღებს და ამრავლებს; ასეთი მეფეები არიან ხალხის კეთილდღეობისათვის მოვლინებულნი და სხვ. მაგალითად, ბაგრატსა და მის ძმებზე ნათქვამია: „ყოვლადვე კეთილად მსახურებითა და მადლითა ქრისტესითა განდიდნა მეფობაჲ სამთა მათ ძმათაკელმწიფეთაჲ“ (24); „ღმერთის მსახურნო მეფენო, ჰეშმარიტად გულნი თქუენნი კელთა შინა ღმრთისათა არიან“ (24) და სხვ.

ამ ნაწარმოებში მეფე-მთავრები იხსენიებიან განუყრელი ეპიტეტით: „მორწმუნე მეფე“, „კეთილმსახური მეფე“, „ღმრთის მსახური მეფე“. ყველა ისინი დახასიათებული არიან ეკლესიისადმი გულუხვი სამსახურით, ეკლესიისაგან შემკობილი არიან ქება-დიდებათ, მათთვის აღვლენილია ლოცვა-ვედრება. ეკლესია უყოყმანოდ ადასტურებს ტაო-კლარჯეთის ამ „მეფეთა“ სისხლით წარმომავლობას ებრაელთა მეფის დავითისგან (თქმულება შეიმუშავეს ოვით ბაგრატიონებმა). გრიგოლ ხანძთელი მიმართავს „კეთილად მსახურ“ ამოტ კურაპალატს: „ქრისტემან უმეტესად დიდებით დაიციეინ მეფობაჲ შენი... დავით წინასწარმეტყუელისა და უფლისა მიერ ცხებულისა შვილად წოდებულო კელმწიფეო, მეფობაჲ და სათნოებანიცა მისნი (დავითის ბ. ლ.) დაგიმკვიდრენ ქრისტემან ღმერთმან, რომლისათვისცა ამას მოგახსენებ: არა მოაკლდეს მრავლობაჲ შვილთა შენთა და ნათესავთა მათთაჲ ქუეყანათა უკუნისამდე ჟამთა, არამედ იყვნენ იგინი მტკიცედ უფროს კლდეთა მყართა და მათათა საუკუნეთა და დიდებულ იყვნენ“ (11).

ბაგრატი პირადად შედარებულია დავით წინასწარმეტყველ-

თან და პეტრე მოციქულის მოწაფე ბაგრატ მღვდელ-მოწამესთან და სხვ. (24).

ამრიგად, ქართულმა ეკლესიამ მეფობა ვერ უარყო, მაგრამ მან არ მიიღო ისეთი მეფე, რომელიც ეკლესიას არ ემსახურება და არ ემორჩილება.

გ. პერჩულეს ნაწარმოებში დახატულია „ღვთისმსახურ მეფეთა“ სახელმწიფო.

„ღვთისმსახურნი მეფენი“ თავიანთი „მოკვდავი მეფობით“ „უკვდავი მეფობის“ დამყარებას ემსახურებიან. ეს ნიშნავს მეფეების მიერ ეკლესიების „დანერგვას“ და მათთვის „შეწვევას“. ეკლესია მეფისათვის „უხილავი“ საომარი იარაღია და აღემატება მის ყოველ ხილულ იარაღსა და ლაშქარს. „ღმრთის მსახურნი მეფენო... თქვენ მოგცა უფალმან დანერგვაჲ უკუდავთა ჯელმწიფეთა წმიდათა ეკლესიათა მოკუდავითა მეფობითა. და შეწვევნაჲცა მათი უხილავად საჭურველ ყო თქვენდა უფროჲს ხილულთა საჭურველთა და უმრავლეს ბევრთა მკედართა“ (27).

ეკლესია არის „უკვდავი ხელმწიფე“, რადგან იგი ქრისტეს განსახიერებაა ამ ქვეყნად: „წმიდასა ეკლესიასა სახელდევ გუამად შენდა და წმიდასა შენსა სახელსა ზედა და სახელსა წმიდათა შენთასა შეუძქრელად აღაშენენ და დაამტკიცენ წმიდანი ეკლესიანი“. ეკლესია „მორწმუნე ერთა შესავედრებელია“ და აგრეთვე „შემდგომად სიკუდილისა მათისა ნაცვლად მათთა ეკლესიანი აქუნდენ სიმტკიცედ და სიჭადულად შენთა სამწყსოთა, ჰეშმარიტთა ქრისტიანთა, ვიდრემდის კუალად მოხვიდე დიდებით წმიდათა თანა“ (10). ეკლესია განაგებს ქვეყანას ვიდრე დასასრულამდე.

მეფეთა უშუალო მოვალეობაა ეკლესიისათვის ზრუნვა, მეფობა განაგონ ღვთის კანონებით, „სიტყვისაებრ უფლისა“: „მოღვაწეობაჲ წმიდათა ეკლესიათაჲ და ნუგეშინის-ცემაჲ გლახაკთაჲ და ყოვლისა ერისა სამართლით განკითხვაჲ სიტყვისაებრ უფლისა, ვითარმედ: „ნუ თუალხუმი თუ შჯით, არამედ სასჯელო სამართალი საჯეთო“. (იქვე, 27).

„მორწმუნე“ მეფეები არიან „სიმტკიცე ეკლესიათა და ქრისტიანობის ზღუდე“ (13). ღმერთმა ასეთი მეფეები ხალხს დაუწესა, რათა ხალხმა შეძლოს ღვთის ვედრება, რომ ცოდვებში არ ჩაცვივდნენ: „მორწმუნე მეფენი... ყოველთა ერსა ზედა მთავარ-ყვნა, რაჲთა სიმართლით განიკითხვიდენ მათ შემკობილნი სამოსლითა ბრწყინვალითა, ხოლო რაჲთა არა დაუტეონ გონება მათი ხილულთა მათ ნივთთა შინა, არამედ კეთილთა მათ საუკუნეთა გულისკმა-ჰყოფდენ“ (22).

4. ქვეყნიერ სამეფოში სჯულსა და სარწმუნეობას უშუალოდ

ემსახურება ეკლესია (სამღვდელოება); ხუცები, ეპისკოპოსები და მონაზვნები ამზადებენ ხალხს უკანასკნელი განკითხვისათვის. გრიგოლ ხანძთელი წყრომით უპასუხებს გუარამ ხელმწიფეს, როცა ის მას ეკითხება—აქვს თუ არა უფლება ერის კაცს შემოიღოს რაიმე საეკლესიო წესი ან ასწავლოს ხალხს და სხვ. „ტვირთი შჭული-საჲ და წესი ქრისტეანობისაჲ... რომლისათვის ჩვენ ვართ თავს მღებნი უკეთუ ვინმე მტკიცედ იპყრას და შეუცვალებლად საქმით ჰყოფდეს და არა სიტყვით“ (42). სამღვდელოების, ეკლესიის, გარეშე შეუძლებელია ადამიანთა „ხსნა“: „აწ არა ვინაჲ არს კაცთა ცხოვრებაჲ თვინიერ მღვდლობისა, რომლისათვის... უფალი ბრძანებს: უკეთუ ვინმე არა მეორედ იშვეს და არა შიილოს წმიდა საიდუმლოჲ ვერ შევიდეს სასუფეველსა ცათასა“ (3)⁶. მღვდელი (სამღვდელოება) ქრისტეს ნაცვალა ამ ქვეყნად: „მღვდელი უფროჲს არს ყოველთა დიდებთა სულიერთა და კორციელთა, რამეთუ ქრისტეს ნაცვლობა არს ჰეშმარიტისა ღმრთისა“ (3). ეკლესია ქრისტეს მაგიერია, „რამეთუ წმიდასა ეკლესიასა სახელსდევ გუამად შენდა... (10). ეკლესია სიკვდილის შემდეგაც განაგებს სამწყსოს, ვიდრემდის ქრისტეს მეორედ მოსვლამდე (იქვე). ეპისკოპოსიც, როგორც მღვდელი, ღვთის ანგელოზია, მასწავლებელი, რომელიც ხალხს ჰეშმარიტებას ასწავლის: „ბაგეთა მღვდელისათა დაიცვან სამართალი და სჯული პირისა მისისაგან გამოიძიონ, რამეთუ ანგელოზი უფლისა ყოველისა მპყრობელისა არს იგი“ (3).

ამ კონცეპციითვე ადამიანთა „განწმენდის“ საქმეში საეპისკოპოსო ეკლესიებზე ნაკლები როლი უღაბნოთა ეკლესიებსა და მონაზვნებს არ მიუძღვით. მართალია მონაზვნებს მღვდლობა ეპისკოპოსისაგან მიღებული არა აქვთ, მაგრამ მღვდლობის ძალა მათ ეძლევათ მონაზვნად შედგომის დროს. „უკუნაჲსათჳს ჟამთა დაბადნა იგინი (მონასტრები, ბ. ლ.) მონაზონთა სამკვიდრებელად და ყოველთა ქრისტეანეთა შესავედრებლად ორკერძოვე“ (22). მონასტერი „უმანკოებს“ იცავს ვნებისაგან, ვნებულებს სინანულითა და სასჯელით კურნავს. შევედრებულს „ღვთის შვილად“ გახდის (35). „მსოფლიოთა მათ წმიდათა საყდართა არა უმრწემეს არიან წმიდანი უღაბნოთა ეკლესიანი, საყდარნი ღმრთისა დიდებისანი, დაღაცათუ მღვდელობაჲ ეპისკოპოსთაგან მიეცემის ყოველთა მღვდელთა, არამედ პირველთა წმიდათა მამათა მეუღაბნოეთაგან ესრეთ ვისწავეთ, ვითარმედ, რომელი მადლი მიეცემინ კაცსა ჟამსა ნათლისღებისასა, იგივე მადლი ვიხილეთ, ოდეს ხატი მონაზონებისა შიქუნ

⁶ „მეორედ შობა“-ნათლობა, „წმიდა საიდუმლო“-ზიარება, „ცათა სასუფეველი“ -ღვთის სამეფო.

ახლად მონაზონსა და ეგრეთვე წმიდისა საქმისა მიღებასა... ვითარცა იგი ისრაჲლსა შორის ქალაქნი განეწესნეს შესავედრებელად კაცის-მკვლელთა, ეგრეთვე წმიდანი უდაბნონი ყოველთა შესავედრებელ არიან, რამეთუ უმანკოთა მფარველნია ვნებისაგან მსოფლიოჲსა და ვნებულთა ნავთსადგურნი არიან სასოვებით სინანული-სა მიცემითა და შჯულის-ღებითა“... (35).

5. საერო ხელისუფლება თავის უშუალო მოვალეობას (ეკლესიის სამსახურს) ახორციელებს ეკლესიისადმი მატერიალური დახმარებით. როგორც ზემოთ განვიხილეთ, „ღვთის სამსახური“ მეფისა გამოიხატება საეპისკოპოსო საყდრების აშენებაში, საყდრებსა და მონასტრებზე მატერიალურად დახმარებაში: „მისცა ღმერთმან კელმწიფებაჲ მორწმუნეთა მეფეთა აღშენებად საყდართა საეპისკოპოსოთა“... ხოლო მონასტრებს მონაზონნი აშენებენ „თვინიერ ქვეყნისა მეფეთა ბრძანებისა“ (22) და სხვ.

ღვთის სამსახურით ანუ ეკლესიისადმი მატერიალური დახმარებით მეფე „თანამონაწილე“ ხდება ეკლესიის საქმიანობისა: „პელმწიფენი კეთილად მსახურნი შრომასა მათსა (საეპისკოპოსო საყდართა და მონაზონთა, ბ. ლ.) თანამონაწილე იქმნებიან საფასეთა უხუად მიცემითა“ (22).

მეფემ ეკლესიას, ვითარცა თავის „თანამეომარს“, ე. ი. თანაშემწეს, უნდა უნაწილოს სამეფო შემოსავალი. ეკლესიის ძამები „ხელმწიფეებს“ მიმართავენ: „გულისხმაჲყავთ, ვითარცა იგი აბრაჰამ მამათ-მთავარმან და დავით წინასწარმეტყუელმან სწორად მეპომეთა მისცა ნატყუენავთა მათგან ნაწილი, ეგრეთვე კეთილთაგან თქუენთა გლახაკნი და ეკლესიანი წაწილელულ არიედ მარადის“ (27).

არა მხოლოდ მეფე არის ეკლესიის სიმტკიცე (იხ. ზემოთ), ეკლესიაც არის მეფობის სიმტკიცე და იარაღი. („უხილავი საჭურველი“). „უხილავად საჭურველი იგი (ეკლესია, ბ. ლ.) თქუენდა (მეფეთა, ბ. ლ.) უფროის ხილულთა საჭურჭველთა და უმრავლეს ბევრთა მხედართა“ არის (27. სრული ტექსტი იხ. ზემოთ). მეფისადმი ეკლესიის დახმარება იმაში გამოიხატება, რომ იგი მეფეს („ღვთის მსახურ მეფეს“) უნაწილებს თავის „კეთილს“, — „მოზიარეს ყოფს ლოცვასა თანა“. ეკლესია მეფეს მიმართავს: „საფასეთა უხუად მოცემითა... ყოვლადვე მოზიარე ხარ ლოცვასა ჩუენსა თანა“ (22). მეფე მიმართავს: „არა სამართალ არს კეთილთა თქუენთა უნაწილებაჲ“ (20).

„ლოცვასა თანა“ მოზიარობა და „კეთილთა“ წილადობა როგორც მეფისადმი უხილავი დახმარება, გულისხმობდა ეკლესიის მიერ მეფობის წარმატებისა და განმტკიცებისათვის ლოცვა-

კურთხევას. ამგვარად, ეკლესიას მეფე ესაჭიროება ფიზიკური არსებობისათვის. „ღეთის მსახურ“ მეფეთა მოვალეობაში ეკლესიისადმი მატერიალური „შეწევა“ შედის აუცილებელ ნაწილად, რომელიც მას ეკლესიისაგან უნაზღაურდება. აქ არის საეკლესიო და საერო ხელისუფლების მოვალეობათა გაცვლა-შეზავება, რომელიც ორივეს თანაარსებობასა და საჭიროებას ასაბუთებდა ადამიანთა „საბოლოო ხსნისათვის“, მაგრამ, რადგან ეს უკანასკნელი მხოლოდ ეკლესიის განუყოფელ უფლება-მოვალეობად იყო მიჩნეული, გამოდიოდა ამ გავრთიანებაში ეკლესიის უპირატესი მდგომარეობის აღიარება.

„შეზავების“ თეორია გ. მერჩულეს ნაშრომის სხვა ადგილას ასეა ჩამოყალიბებული: ადგილობრივი „მთავარი“ გაბრიელი მიმართავს გრიგოლ ხანძთელს: „...მოგუეცინ უფალმან გულს მოდვინეთ მსახურებაჲ სიწმიდისა შენისასა, რათა სიტყუაჲ იგი მოციქულისაჲ ჩვენ შორის აღესრულოს, ვითარმედ—„თქუენი ნამეტნავი მათისა ნაკლულევანებისა და მათი ნამეტნავი თქუენისა ნაკლულევანებისა. აწ ჩუენ თანა არს ჳორციელი კეთილი და თქუენ თანა არს სულიერი კეთილი, და ესე შევზავნეთ ურთიერთას, თქუენ მონაწილე გუყვენით წმიდათა ლოცვათა თქუენთა ცხორებასა ამას და შემდგომად სიკუდილისა, და ძუალნი ჩუენნი ღირს ჳყვენით დასხმად წმიდათა თანა ძუალთა თქუენთა და ლოცვაჲ ჩუენთეს უკუნისამდე განაწესეთ მონასტერსა თქუენსა, და ჩუენ აღვითქუამთ ცხორებასა ჩუენსა და ცხორებასა შვილთა ჩუენთასა“ (9)⁷.

6. საერო ხელისუფლებას ეკისრება ეკლესიის სამსახური, ეკლესიისადმი ზრუნვა, მაგრამ მას უფლება არ აქვს ჩაერიოს საეკლესიო საქმეებში. მეფეს უფლება არ აქვს განაგოს ეკლესიის არც ორგანიზაციული და არც სარწმუნეობრივი საქმე. ამგვარად, აქ ზრუნვა გათიშულია უფლებასთან. ეკლესია დამოუკიდებელია საერო ხელისუფლებისაგან. მთელი ეს შეხედულება ნაშრომში გადმოცემულია რელიეფურად შემდეგ ეპიზოდში: გუარამ ხელმწიფემ ჭავჭავთის კრებაზე ვერ დაიმორჩილა ეკლესიის წარმომადგენლები, რათა მათ საკათალიკოსო ტახტზე არ დაედგინათ მისთვის არასასურველი პიროვნება არსენი. ეკლესია განმარტავს: მორწმუნე მეფეები საეკლესიო კრებებს ძველადაც ესწრებოდნენ, მაგრამ ისინი მხოლოდ უსმენდნენ მამებს და მათგან სწავლობდნენ: „მორწმუნენი მეფენი არა თუ მათ თანა შჯულის-მოძღურებასა იკადრებდეს, არამედ შჯულის გამოძიებასა მათსა იკითხიან და ითხოიან სატყვისა გამოცხადებაჲ“. ვინც მეფე ახლა ამას დაარღვევს, დაისჯება

⁷ შტრ. ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სპარტლის ისტორია, 11, 1928, 92.

როგორც შჯულის შეურაცხყოფელი (42). მეფეებს არ აქვთ უფლება „საეკლესიო მოძღვრებისა“ „დაღაცა—თუ სამართლად საგონებელ იყოს“. მათ არც საეკლესიო წესდების გადმოღების უფლება აქვთ, თუნდაც ის კარგი იყოს და არც იმის უფლება, რომ „წმიდა წიგნებიდან“ თვითონ ასწავლონ ხალხს (იქვე). „შჯულისა და ქრისტიანობის წესის“ მასწავლებელი და დამცველი მხოლოდ ეკლესიაა (იქვე). ერისკაცმა თუ „რაამე კეთილი წესი“ კპოვოს, მისი საქმე არ არს, „უმჯობეს დუმილი არს“, მაგრამ თუ ვერ ძაღედვას ეს... „აუწყოს თვისა ეპისკოპოსსა და თუ ჯერ იყოს, მან ასწაოს თვისა სამწყსოსა“ და სხვ. (იქვე).

მოტანილი შეხედულება სრულიად გამორიცხავს მეფის ჩარევას ეკლესიის შინაორგანიზაციულ-სარწმუნოებრივ საქმეებში, ამავე დროს, როგორც ზემოთ განვიხილეთ, მეფის მოვალეობა არც გულისხმობდა უშუალოდ საეკლესიო საქმიანობას (ეკლესიას მხოლოდ მატერიალურად ეხმარება). ამრიგად, გამოდის, რომ ეკლესია როგორც თავისი საგანგებო საქმიანობით, ისე უფლებრივად აღიარებულია როგორც მეფისაგან დამოუკიდებელი.

ზემოგანხილული მასალის საფუძველზე გიორგი მერჩულეს თხზულებაში წარმოდგენილი კონცეპცია შეიძლება ასე ჩამოვაყალიბოთ: საერო ხელისუფლება ღმერთმა დააწესა. ზეფე განაგებს ქუეყანას დროებით, სრულყოფილი ხელმწიფე-მეფე არის მხოლოდ ქრისტე, რომელიც მარადიულად განაგებს ქვეყანას, ცას და ქვესკნელს. მიწიერი მეფე ემორჩილება ქრისტე-მეფეს. ეკლესია არის ქრისტეს ნაცვალი ქვეყნად; ამიტომ მეფე ეკლესიას უნდა დაემორჩილოს. მიწიერ სახელმწიფოში ხდება ხალხის განწყენა-მომზადება უკანასკნელი ჟამისათვის. ამას უშუალოდ ეკლესია აკეთებს, ამიტომ, მიწიერ სამეფოში რომ ეს შესრულდეს, ქვეყნიერი მეფე უნდა იყოს „ღვთის მსახური“ ანუ ეკლესიის მსახური, ასეთი მეფეები აშენებენ ეკლესიებს, ეხმარებიან მას მატერიალურად და ხალხს მართავენ ღვთის კანონების მიხედვით.

„ღვთის მსახური“ მეფეები თავიანთ ასეთი მიწიერი საქმიანობით მონაწილე ხდებიან ეკლესიის სასულიერო საქმიანობისა: „ხორციელი კეთილის“ მისთვის განაწილებით უზრუნველყოფენ ეკლესიის არსებობას. სამაგიეროდ ეკლესია მეფეს უნაწილებს თავის „სულიერ კეთილს“, რასაც მეფობის დიდებასა და მისთვის ლოცვა-ვედრებაში გამოხატავს. მეფე ზრუნავს ეკლესიაზე, მაგრამ მას უფლება არ აქვს ჩაერიოს ქვეშევრდომთა სასულიერო საქმეში, რომელიც ეკლესიის განუყოფელი უფლებაა, მეფეს უფლება არ აქვს შეეხოს ეკლესიის არც შინაგან წყობილებას. ამგვარად, ამ კონცეპციის მიხედვით, მეფე მართავს ხორცს, ეკლესია—სულს, ისი-

ნი ერთიანდებიან ერთი მიზნის—„ადამიანთა ხსნის“—უზრუნველსა-
ყოფად, მაგრამ ეკლესია საეროზე უპირატესია, რადგან მისი განუ-
ყოფელი უფლებაა „ადამიანთა გადარჩენა“. მეფე არის ეკლესიის
დამხმარე.

შეუძლებელია აქ არ დავინახოთ გარკვეული მსგავსება ავგუს-
ტინეს იდეებთან. ავგუსტინე და მერჩულე აღიარებდნენ ღვთისმსა-
ხურ მეფეთა სახელმწიფოს, ეკლესიის უპირატესობას საერო ხელი-
სუფლებზე და სხვ. მაგრამ ქართულ კონცეფციაში ეკლესია და მე-
ფე ერთმანეთთან უფრო დაკავშირებული არიან, ვიდრე ავგუსტი-
ნეს მიხედვით. ქართველი მეფე „მოზიარეა“ ეკლესიის სასულიერო
საქმისა, რამდენადაც ის მას მატერიალურად ეხმარება. ავგუს-
ტინესთან ასეთი პირდაპირი კავშირი აღიარებული არ არის. ამას-
თანავე, ქართულში სახელმწიფოს მიწიერი მიზანი („ეკლესიების
დანერგვა“) თვით არის ეკლესიასთან პირდაპირი კავშირის დამყარება,
ავგუსტინესთან კი სახელმწიფოს მიწიერი მიზანი (ზავი და
კეთილდღეობა) ეკლესიისათვის გამოდის როგორც საშუალება
(„ღვთის სახელმწიფოს“ დამყარებისათვის საჭიროა მეფობა, ხოლო
მეფე ასრულებს ეკლესიის ნებას). ნიშანდობლივ ფაქტად უნდა ჩაი-
თვალოს, რომ დასავლეთის ეკლესია შემდგომ საუკუნეებშიც, (რო-
ცა პაპების ხელში ავგუსტინეს თეორია მოქმედი იარაღი გახდა),
საერო ხელისუფლებას მიიჩნევდა ეკლესიის „დამცველ“ ძალად
(ქვეყანაში ზავისა და სამართლიანობის დამამყარებლად), სხვა კავ-
შირს მასთან მაშინაც არ ცნობდა. ამასთანავე, საერო ხელისუფლე-
ბას თუმცა აღიარებდა, მაგრამ ღვთისაგან დადგენილად ის თვლიდა
მხოლოდ ეკლესიას, რომის პაპს. ყოველივე ეს განსხვავებულობა
იმ სინამდვილის ანარეკლად უნდა ჩავთვალოთ, რომ დასავლეთში
ეკლესია შედარებით ძლიერი იყო, მისი დამოუკიდებლობა პოლი-
ტიკურად და ეკონომიურად გაცილებით ღრმა იყო, ვიდრე საქარ-
თველოში. ამიტომაცაა, რომ დასავლურ თეორიაში ეკლესიისა და
სახელმწიფოს ურთიერთდამოკიდებულება უფრო მეტადაა გათი-
შული, ვიდრე ქართულ თეორიაში.

იეროკრატული იდეების წარმოშობას საქართველოში, რო-
გორც აღვნიშნეთ, თავისი სოციალურ-პოლიტიკური საფუძვლები
მოეპოვებოდა. უპირველეს ყოვლისა, ეს იყო ეკლესიის პოლიტიკუ-
რი და ეკონომიური სიძლიერე ამ პერიოდში ერთი მხრივ, მეორე
მხრივ, ბრძოლა ეკლესიასა და საერო ხელისუფლებას შორის. ეკ-
ლესიამ მოგვცა ამ სიძლიერის თეორიული დასაბუთება, მაგრამ
მოგვცა ის გადაჭარბებულ ფერებში. ამავე დროს იმის მტკიცების
საჭიროება, რომ ეკლესია მეფეს არ ემორჩილებაო, მიუთითებდა
საერო ხელისუფლების მისწრაფებას ეკლესიის დაქვემდებარები-

სათვის. ამ ბრძოლაში ეკლესიამ მეფობა ვერ უარყო, რადგან მეფობას საქართველოში ძველი ტრადიცია ჰქონდა, მაგრამ აღიარა ისეთი მეფე, რომელიც ეკლესიას ემსახურება და მას ემორჩილება. ეკლესიის პოლიტიკური ბატონობის ეს იდეა შუა საუკუნეების ცხოვრების უაღრესად რეაქციული გამოხატულება იყო: იგი ეკლესიას პოლიტიკურ საქმესაც ხელში უგდებდა, მაშინ როცა მის საგამგეო პრივილეგიას მწერლობა და იდეოლოგია შეადგენდა.

გ. მერჩულეს თხზულებაში ჩამოყალიბებულ შეხედულებას მოეპოვება სრული ანალოგია სხვა ნაწარმოებშიც. XII საუკუნის ლიტერატურულ ძეგლში „თხრობაჲ სასწაულთათვის შიონისათა“ დაცულია VII ს-ის ცნობა სტეფანოზ ერისმთავარსა და ეკლესიას (შიომღვიმის მონასტერი) შორის ურთიერთობაზე*. თეორიული მსჯელობა, რომელიც ფაქტის აღწერას ახლავს, ნათლად გამოხატავს ეკლესიის უპირატესობის იდეას.

* * *

XII საუკუნეში ეკლესიისა და სახელმწიფოს ურთიერთდამოუკიდებულებამ როგორც თეორიულ ისე პრაქტიკულ გადაწყვეტაში საკმაოდ განვითარებული სახე მიიღო. მეფე დავით აღმაშენებლის მიერ ეკლესიისადმი აღებული კურსი თითქმის აღარ შეცვლილა საქართველოს სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში. ამ კურსის დამახასიათებელი თვისება იყო საერო ხელისუფლების აშკარად გამოხატული უნივერსალური უფლებები საეკლესიო სფეროში. ეკლესიას რჩებოდა მხოლოდ მორალური ავტორიტეტი.

აღნიშნული გეზის ჩამოყალიბებას ხელი შეუწყო ეპოქის ისტორიულმა პირობებმა.

საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების პროცესში ეკლესია მთლიანი ფრონტით ვერ გამოდიოდა, გარკვეული ნაწილი რეაქციონერ დიდგვარიან აზნაურთა მხარეზე იბრძოდა. ასეთი მდგომარეობა რჩებოდა ქვეყნის გაერთიანების, X საუკუნის მიწურულის, შემდეგაც კარგა ხანს⁹.

ეკლესიის მოკავშირეობისათვის ბრძოლის პროცესში ცენტრალური ხელისუფლების მნიშვნელოვან გამარჯვებად ჩაითვლება

* ილ. აბუღაძე, ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, 1955.

⁹ ასე მაგალითად, ზანელი ეპისკოპოსი იოვანე საერო ფეოდალებთან ერთად ბაგრატ IV მეფის მოლაპატეთა ჩგუფშია (მატიანე ქართლისაჲ 182); 1047 წელს მაწყვერელი ეპისკოპოსი მეფეს ლაღატობს (იქვე, 187); მეფე დავით აღმაშენებლის წინააღმდეგ მრავალი მონასტერი გამოსულა, ისინი მეფეს დაუსჯია: „მონასტერნი გამიმწარებინაო“; რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებაზე მეფის მოწინააღმდეგე არაერთი ეპისკოპოსი გადააყენეს და სხვ.

პატრიარქობის დაწესება (XI-ს 20-იან წლებში პირველი პატრიარქი მელქისედეკი), დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე ეკლესიის დემოკრატიზაციის ცდებს მეფე ბაგრატ IV დროს.

პატრიარქობა გაერთიანებულ ქართულ მონარქიას ესაჭიროებოდა თავისი სრული პოლიტიკური სუვერენიტეტის დასადასტურებლად საერთაშორისო ასპარეზზე.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანება საბოლოოდ ვერ დასრულდებოდა, თუ ეკლესიაც, ეს დიდი ფეოდალური ძალა, მონარქიას არ დაეჭვემდებარებოდა.

ერთიან მონარქიასთან ეკლესიის მოკავშირეობაში განსაკუთრებული როლი მცხეთის კათალიკოსმა და მეფეების მიერ ახლად დაარსებულმა საეპისკოპოსო ეკლესიებმა შეასრულეს. მცხეთის ამ ინტერესს ქვეყნის გაერთიანებისათვის უპირველესად განსაზღვრავდა ძველი დროიდანვე მიმდინარე მისი იერარქიული ცენტრალისტური წყობილება, რომელიც ისეთივე იყო, როგორც სახელმწიფო, და, რაც მთავარია, მისი უკვე საგრძნობლად გაზრდილი მიწისმფლობელობა, რომელიც საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში იყო შექრილი¹⁰.

ასეთ სიტუაციაში ეკლესიის დაქვემდებარებისათვის ბრძოლა წარმოადგენდა ცენტრალური ხელისუფლების იმ საერთო ბრძოლის ნაწილს, რომელიც მიმართული იყო დიდგვარიანი ფეოდალების წინააღმდეგ.

ერთიანი, ძლიერი ხელისუფლებისათვის ბრძოლის პროცესში წარმოიშვა დიდგვარიან აზნაურთა შეხედულება, რომელიც თავისებურად განსაზღვრავდა მეფის ხელისუფლების წარმოშობასა და მის უფლებებს. ამ შეხედულებით აღიარებულია მეფის ხელისუფლების აუცილებლობა, მეფეებს აღგენენ ერისთავ-აზნაურები, მეფე აზნაურთა ხელისუფალია. ერისთავ-აზნაურებს შეუძლიათ გადააყენონ არასასურველი მეფე. მეფე მათთან თანხმობით განაგებს ქვეყანას, მხოლოდ ასეთი მეფე არის ღვთისაგან ნაკურთხი.

ეს აზრი გატარებულია ლეონტი მროველის თხზულებაში, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“. ამასვე ეთანხმება ჭუანჭერის თხზულებაც (ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა)¹¹.

¹⁰ ბ. ლ. მ. ი. ა. ძ. ე, ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან (მცხეთის საკათალიკოსო). წაითხულება მოხსენებად ისტორიის ინსტიტუტში 1949 წ. 5 იანვარს, ოქმი № 6; ეკლესიის როლი ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში, წაითხულება მოხსენებად ისტორიის ინსტიტუტში 1952 წ. 22 დეკემბერს, ოქმი № 28.

¹¹ ბ. ლ. მ. ი. ა. ძ. ე, შეხედულებანი მეფის ხელისუფლებაზე საქართველოში XI-XII საუკუნეებში. წაითხული იყო მოხსენებად თბილისის უნივერსიტეტის სამეცნიერო კონფერენციაზე 1945 წ. 20 თებერვალს.

ამგვარად, იქმნებოდა განსხვავებული ვითარება, როცა მეფის მომხრეთათვის უკვე აღარ კმაროდა მეფის ხელისუფლების ღვთისაგან მომდინარეობის აღიარება და ა. შ. საჭირო იყო უფრო მკაცრი არგუმენტი მეფის თვითმპყრობელური უფლებების დასასაბუთებლად. საჭირო იყო ერთმართველი მეფის ავტორიტეტის ამაღლება. ასეთი შეხედულება განვითარებულია დავით აღმაშენებლის თანამედროვე ისტორიკოსის ნაშრომში: „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ (XII ს.), დავით აღმაშენებლის მიერ შიომღვიმისადმი ბოძებულ ანდერძის შესავალში (1123 წ.) და რუის-ურბნისის ძეგლის წერაში (1103 წ.)¹². მეფის თვითმპყრობელური უფლებების მტკიცებას რეალური საფუძველიც ჰქონდა დავით აღმაშენებლის შეფობის დროს.

დავითის ისტორიკოსი მრავალმთავრობას გმობს, ერთმპყრობელობას ღვთისაგან დადგენილად აცხადებს; მეფის ყოველ ღონისძიებას დიდაზნაურთა ხელმწიფობის წინააღმდეგ დადებითად აფასებს. ერთმართველობის მოწინააღმდეგე მეფე-მთავრებს და ერისთავებს ავტორი უწოდებს: „ნაშობნი იქედნეთანი“, „ეუნდრუკი“, „მეფეთ-მეფე ქმნილი ვნებითა“, „უმეცრად უსამართლო“, „უმჯულო“, „ავაზაკი“ და სხვ. დავითის ისტორიკოსის ნაშრომში დახატულია „თვითმპყრობელი მეფის“ სახელმწიფო. თვითმპყრობელი მეფე ღმერთის ნაცვალია დედაშიწაზე. მეფობა იგივე ღვთის გამგებლობაა, მეფე დავითი აცხადებს, რომ მის სამეფოს განაგებს თვითონ ღმერთი: „თვით მეფე-მეფეთაჲ (ღმერთი, ბ. ლ.) იქმოდა საქირველთა უჭირველად; ცხადად წინააღმდგომთა განმგებობისა თვისისათა მისცემდა (მას, დავითს, ბ. ლ.) მოსასრველად“ (დავითის ანდერძი)¹³; „თვით იგი ოდეს მარწმუნა მის მიერ განგებულსა მეფობასა“ (იქვე); „ვინათგან ღმერთი ესრეთ განაგებდა საქმეთა დავითისთა“ (დავითის ისტორიკოსი, 208)¹⁴.

მეფის მოწინააღმდეგენი ღვთის წინააღმდეგებად ითვლებიან, მათ თვით ღმერთი სჯის: დავით მეფე თავის მტერს ძაგანს ღმერთის მოწინააღმდეგედ თვლის: „ძაგანმან შემაწუხებელმან ღვთისა“; იგი თვითონ ღმერთმა დასაჯა: „ესე არ ითნა ესრეთ ყოფად საშჯელმან გამოუძიებელმან, ცხად არს, რამეთუ ღვთისამან“, „შელტოლვილი მღვიმესა, მომცა ღმერთმაო“ (იქვე). მეფის მოქმედებას წინ მიუძღვის ზეციდან ჩამოსული წმინდანი, რომელიც მეფის საქმეს თვი-

¹² ბ. ლ. მ. ი. ნ. ა. ძე, დასახ. ნაშრომი.

¹³ მითითებულია ყველგან გამოცემა: თ. ჟორდანი, ისტ. საბუთები, შიომღვიმის მონასტრისა, 1897.

¹⁴ მითითებულია ყველგან გამოცემა: ქართლის ცხოვრება, ანასუელი ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, 1943.

თონ აკეთებს: „წმიდა მოწამე გიორგი განცხადებულად ყოველთა სახილველად წინაუძღოდა მას და მკლავითა თუისითა მოსრვიდა ზედა მოწვეწულთა უსჯულოთა მათ წარმართთა“ (დავითის ისტორიკოსი, 217). მეფეები იბადებიან ღვთისნებით, სამეფო გვირგვინს თვით ღმერთი გადასცემს მათ. ისტორიკოსი აცხადებს: „ამას მარტოდ შობილსა გიორგისაგან, თუით მამამან დაადგა გუიერგუინი მეფობისა, და უქვეშაარიტესი ვთქუათა, თუით მამამან ზეცათამან პოვა დავით, მონა თუისი, და საცხებელი მისი წმიდა სცხო მას“ (იქვე, 205). დავითი ამბობს: „ბუნებითსა მას პორფირსა თვით მფლობელობისა თანა, მეფობისაცა თანა, შარავანდედი მარწმუნენ“ (გალობანი სინანულისანი, 514)¹⁵.

ეკლესიამ დავითი აღიარა: „ღვთის სახედ“, „საჩინო ვითარცა მზე“, „ვითარცა ეთერი ნივთთა შორის“, „ბუნებით ღმერთი, მადლით ღმერთი ქმნულთა შორის“ (არსენი ბერი, 528, 529)¹⁶. დავითი მამაღმერთის მარჯვნივ ზის ქრისტესთან ერთად: „ესე გვირგვინოსანი მრჩობლ მარჯუნენ“ (ძეგლის წერა, 522)¹⁷. ეკლესია ადასტურებს, რომ დავითი ებრაელთა მეფის ჩამომავალია: მას აქვს „სული დავითიანი“ (იქვე, 529; ამასვე იმეორებს დავითის ისტორიკოსიც). დავითი არის „მხნე, ბრძენი, მართალი და წმინდა“ (ძეგლის წერა, 522).

ამგვარად, მეფის პიროვნება აყვანილია ღვთაებამდე, ის ხორციელ ღმერთად არის გამოცხადებული, მამასადამე, მისი ნება აბსოლუტურია და გაუზიარებელი. ეს არის მეფის თვითმპყრობელობის დასაბუთება. ამ თეორიის თანახმად ყველაფერი, სასულიერო და საერო საქმე, სამეფოში მეფის უზენაესობას ექვემდებარება. დავით აღმაშენებელი პირდაპირ აღიარებს, რომ ღმერთმა ის დაადგინა მატერიალურისა და სულიერის მეფედ და გამაერთიანებლად: „ხატსა თვისასა მამსგავსე და საკვრელად გრძნობადისა და გონიერისა მეფობისად დამიწესე“ (გალობანი სინანულისანი)¹⁸.

დავითის მეფობის სილიადე შედარებულია ალექსანდრე მაკედონელთან („მეორე ალექსანდრე“) აქილევსთან, მოსიმახოსთან, სოლომონ და დავით მეფეებთან. საეკლესიო მოღვაწეობით გატო-

¹⁵ მითითებულია ყველგან გამოცემა: მ. საბინინი, საქართველოს სა-
მოთხე, 1884.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ აქ არის თავისებური გადმოღობა იმ საეკლესიო მოძღვრებისა, რომელიც
აღიარებდა, რომ ღმერთმა პირველადამიანს მიანიჭა „საცნაურისა“ და „გრძნო-
ბადის“ გავების უნარი, შავრამ მან დაჰკარგა ეს „მადლი“, „შეცოდების“ გამო.

ღებულთა იმპერატორ კონსტანტინე დიდთან და იმპერატორ თეოდოსთან (დავითის ისტორიკოსი, ძეგლის წერა, არსენ ბერი).

მეფის თვითმპყრობელობისა და ლეთაებრივობის ეს აზრი გაიზიარა საერო პოეზიამ (შავთელი, ჩახრუხაძე, შოთა რუსთაველი), ასევე შემდგომმა ისტორიოგრაფიამაც, მათ ახალი არაფერი დაუმატებიათ¹⁹.

მეფის ხელისუფლებაზე XII საუკუნეში შემუშავებული ეს შეხედულებანი მსგავსებას პოეზებს ბიზანტიურთან. ბიზანტიაში ჩვენ გვაქვს სულ სხვა ნიადაგზე აღმოცენებული იმპერატორის კულტის განვითარება, მომდინარე წარმართული იმპერიიდან, რომელიც ქრისტიანულმა ეკლესიამ უმტკივნეულოდ მიიღო და აკურთხა. საქართველოში მეფის „ღვთის გამგებლობისა“ და „ღვთისსწორობის“ იდეა შემუშავდა ცენტრალური ხელისუფლების ერთმართველობისათვის ბრძოლაში. ინტერესს იწვევს ზოგიერთი პირდაპირი დამთხვევები. ბიზანტიის სინამდვილეშიც იმპერატორი მიჩნეული იყო „ხორციელ ღმერთად“, „ღვთისსწორად“ (*θεομορφος*), იქაც იმპერატორი განიხილებოდა როგორც ღმერთის მოადგილედ დედამიწაზე, არა მხოლოდ იმ თვალსაზრისით, რომ იგი იყო უმაღლესი ხელისუფალი, არამედ, როგორც პიროვნება ღვთისნიერი სულიერი თვისებებით აღჭურვილი. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულების ერთი ადგილი თითქოს პირდაპირი განმეორებაა ბიზანტიის იმპერატორის ბასილ დიდის (976—1025) მიერ ნათქვამისა შვილის გამეფებისას: „შენ გვირგვინი მიიღე ღვთისაგან ჩემი ხელით“ (იხ. ზემოთ). ბიზანტიის მსგავსად ქართველი მეფეებიც ხშირად შედარებული არიან კონსტანტინე დიდთან, თეოდოსთან, ალექსანდრე მაკედონელთან, სოლომონ ბრძენთან და ა. შ. მაგრამ განსხვავებაც ისაა, რომ ბიზანტიაში იმპერატორის ხელისუფლებამ X ს-დან მკვე-

¹⁹ ასე, მაგ., თამარ მეფისდროინდელი ისტორიკოსის აღიარებით, თამარი არის ღვთისაგან „ცხებული“ (ისტორიანი და აზმანი, 78); „სამგზის სანატრელი და სამებისაგან ოთხად თანააღზევებული, რომელი ეთეროვან იქმნა ხელმწიფეთა შორის“ (იქვე, 54); „მზეთა-მზე, ნათელი ნათლისა“ (იქვე, 92); თამარმა „შუა ძე სწორი ძისა ღმრთისასა“ (იქვე, 96). „ღმრთისაგან ღმერთქმნილნი დაეით და თამარ“ (იქვე, 101); ანტონ კუონდიდელი წერს: „ღვთის სწორი მეფეთ მეფე თამარი“ (თ. უორდანი, შიო-შღვიძის ისტ. საბ.); პოეტი ჩახრუხაძე ამბობს: „თამარ ეთქვა ნათლად დასაბამისად... თან-გამწყოდ ძისად, სწორად მამისად“ (გამოც. ფ. ლოლაშვილისა, ძველი ქართველი მეზობენი, I, 1957, 204). „ღმერთმა მით მოგვცა მისი საქწარი“ (იქვე). „ვეფხისტყაოსანში“ მეფე არის ღვთისაგან დაბადებული, ღვთის სახე: „მისგან არს ყოელი ხელმწიფე სახითა მის მიერითა“. აქ თანდილი მეფე როსტევეანზე ამბობს „ღმრთისა სწორნი მოვიმდურვენ“ (იხ. ვ. ნოზაძე, „ვეფხისტყაოსანის საზოგადოებათმეტყველება“, 1958, 34—35).

თრად მიიღო გარეგნული ნიშნებით თეოკრატიული ხასიათი, საქართველოში კი ასეთი რამ არ ყოფილა.

ამგვარად შეიძლება ითქვას, რომ მეფის უზენაესი ხელისუფლების შესახებ ქართული თეორიული თვალსაზრისი ძირითადად ბიზანტიური სისტემის ანალოგიურია, ქართველ მეფეს ყველა სფეროში, მათ შორის ეკლესიაშიც, უმაღლესი სუვერენული უფლება უნდა სჭეროდა. ასეთი იყო ეკლესიასა და სახელმწიფოს შორის ურთიერთობის ზოგადი თეორიული გადაწყვეტა საქართველოში.

განვიხილოთ ქართველი მეფის საეკლესიო ხელისუფლება.

დავით აღმაშენებლის ვრცელი სახელმწიფო, რომელიც ეროვნულ საზღვრებს ბევრად გასცდა (ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე და ოვსეთიდან არაგაწამდე), ხასიათდებოდა ცენტრალიზმით, შესაფერი მაღალი დონის სამხედრო წყობითა და სოციალურ-ეკონომიური სტრუქტურით.

დავითის საეკლესიო პოლიტიკა იმ დიდი პოლიტიკის ნაწილი იყო, რომელიც ქვეყნის გაერთიანებასა და კულტურულ წინსვლას ემსახურებოდა. დიდგვარიან ფეოდალებთან ბრძოლაში დავითმა შეძლო გამამწყვეტი გამარჯვება მოეპოვებინა ეკლესიაზეც. თვით ამ ბრძოლის პროცესში ჩამოყალიბდა მეფის საეკლესიო ხელისუფლება.

1. საეკლესიო მართველობაში მემკვიდრეობის წესი ცხოვრების მიერ კარგა ხნის დაკანონებული იყო, მაგრამ ახლა დაინტერესებულმა მხარემ ეს კანონიკური დარღვევა მარჯვედ გამოიყენა ეკლესიაში თავის მომხრეთა გასაყვანად. როგორც ცნობილია, დავითმა მოიწვია რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება, რომელმაც ამ საბაბით მრავალი დიდგვარიანი ეპისკოპოსი და ხუცესი მოაშორა ეკლესიას. კრებას იწვევს უშუალოდ მეფე „დიდთა წყლულებათა კურნებად“. „საეკლესიოთა სამღუდლოთა და საქრისტიანოთა ძიებისათვის“. კრებას თვით მეფე ესწრება: „შემოკრიბნა ყოველნი წინაშე მისსა ეამსა და ადგილსა ჭეროვანსა“ (დავითის ისტორიკოსი, 207). „წყლულება“ ის იყო, რომ „წმიდანი ეკლესიანი, სახლნი ღმრთისანი, ქუაბ ავაზაკთა ქმნილნი უღირსთა და უწყესოთა მამულობით დაეპყრნეს საეპისკოპოსონი ვითარცა ავაზაკთა“, „ყოველი ცდომა განმართეს, კეთილი და სათნო ღმრთისა წესი ყოველი დაამტკიცეს, უღირსად გამოჩინებულნი განკუთვნეს და შეაჩუენნეს, გარდამოსთხინეს საყდართაგან, დალათუ ძნელა იყო ესე, რამეთუ იყუნეს კაცნი მთავართა და წარჩინებულთა შვილნი, რომელთა უწყესოდ დაეპყრა საყდრები და მათ წილ ქეშმარიტნი და სათნონი ღმრთისანი მწყემსნი დაადგინნეს და ძეგლი ქეშმარიტი სარწმუნოებისა აღწერეს“... (იქვე). მეფის მიერ საეკ-

ლესიო კრების მოწვევა ასეთი ფართო გეგმით თავისთავად ადასტურებდა მეფის უფლებებს საეკლესიო საქმეებში და ეკლესიაც შეურიგდა მეფის ჩარევას. მეფის ამ მოღვაწეობას კრება ადარებს ბიზანტიის იმპერატორების მოღვაწეობას, რომლებიც ასევე იწვევდნენ საეკლესიო კრებებს (ძეგლის წერა, 522). არსენ ბერიც ამ კრების გამო დავითს ადარებს იმპერატორ კონსტანტინე დიდს: „დასაბამ უცდომელისა ქრისტიანობისა, ვითარცა დიდი კონსტანტინე თვით მპყრობელთა შორის“ (არსენ ბერი, 529); ამასვე იმეორებს დავითის ისტორიკოსიც: — „ესეცა მიმსგავსებულად დიდისა კონსტანტინესა აღასრულა მეფემან დავით“ (დავითის ისტ. 204). ყურადღებას იპყრობს XIII საუკუნის ცნობა, სადაც მკაფიოდ არის გამოხატული სამღვდლოების შეხედულება მეფის ამგვარ დანიშნულებაზე. 1263 წლის საეკლესიო კრება მეფეს მიმართავს: „ჭრმლითა თანაუდქვით სჯულთა და წესთა სამღვდლოთა სამღოთთა წერილთა მოძღურებისაებრ“.

2. ეკლესიაზე ცენტრალური ხელისუფლების „უშუალო გავლენის მოპოვების მიზნით“ დიდმნიშვნელოვან ღონისძიებას წარმოადგენდა საერო და სასულიერო ხელისუფლების გაერთიანება, რომელიც დავით მეფემ მოახდინა. ეს იყო, როგორც ნ. ბერძენიშვილმა დაწვრილებით შეისწავლა, მეფის საკუთარი მოხელისათვის (სამდივანმწიგნობროს უფროსის), მწიგნობართუხუცესისათვის, ჰყონდიდის ეპისკოპოსობის მინიჭება. ამის შედეგად საეკლესიო საქმეებზე მეთვალყურეობა მეფის მოხელის გზით იქნებოდა შესაძლებელი, ანუ მეფეს საშუალება ეძლეოდა უშუალოდ ჩარეულიყო საეკლესიო საქმეებში. საერთოდ მწიგნობართუხუცესის ფართო საეკლესიო ხელისუფლების დამადასტურებლად უნდა მივიჩნიოთ აგრეთვე დავითის მიერ ამ მოხელისათვის ერთხანს ბედიელალავერდელი ეპისკოპოსის კათედრის მიმატებაც (დავითის ისტორიკოსი, 220; ანდერძი, 18, 19).

საყურადღებოა, რომ ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელმწიფო-საეკლესიო ხელისუფლება დადასტურებული გვაქვს XIV საუკუნეშიც. მას ეკითხება, მეფის საკუთარი მონასტრის გარდა, სამეფოში არსებული ყველა მონასტერი, საეპისკოპოსო და სამრევლო ეკლესიები, ხუცეები, მონაზონნი და საერთოდ „რაც საეკლესიო დასნი არიან“²⁰. უეჭველია, ეს განგებულობა მომდინარეობს დავით აღმაშენებლის დროიდან, ხოლო XIV ს-ში ცდილობენ

²⁰ „გელათისაგან კიდე საყდარნი და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცენი და მონაზონნი და რაც საეკლესიონი დასნი არიან ყველა ჰყონდიდელს და ხაწოლის მწიგნობარის საცლოისა“ (9, კარის გარიგება).

აღადგინონ მონღოლებამდელი მდგომარეობა. აქვე მოსატანია XIII ს-ში ბასილ ჭყონდიდელ--მწიგნობართუხუცესის დიდი როლი საეკლესიო საქმეებში, რაც, მაგალითად, ეკლესიებისათვის მამულების ჩამორთმევაში გამოიხატა.

3. ეკლესია მეფის ხელისუფლების უმეშვეო კონტროლსა და დამოკიდებულებაში მოექცა. ყოველ საეკლესიო საქმეს, როგორც დისციპლინარულს, ისე სასულიეროს, „ყოველ საეკლესიო განგებას“, სამეფო კარი, მეფის ხელისუფლება, აწესრიგებს. დავითის დროს: „მონასტერნი, საეპისკოპოსონი ეკლესიანი წესსა და რიგსა ლოცვისასა და ყოვლისა საეკლესიოსა განგებისასა დარბაზის კართ მიიღებდიან, ვითარცა კანონსა უცდომელსა ყოვლად შუენიერსა და დაწყობილსა. კეთილ-წესიერებასა ლოცვისა და მარხვისასა“ (დავითის ისტორიკოსი, 226).

4. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში გატარებულია აზრი, რომ მეფე თავის მოვალეობად თანაბრად თვლის სასულიერო და საერო საქმეებს. სამღვდელეობა ისევე უშუალოდ განიცდის მეფის ზემოქმედებას როგორც „მსოფლიონი“. საინტერესოა ასეთი მითითება: „და კუალად მღვდელთ-მოდღუართა, ბღდელთა, დიაკონთა და მონაზონთა და ყოველთა კაცთა ესევე საქმე ექმნა წესიერება, გზა ყოველთა სათნოებათა მიმართ, რამეთუ შიშითა მისთა ვერ იკადრებდიან უწესოდ სლვად, ვინადგან უწყოდინ არა რას დაფარულობა წინაშე მისსა... რამეთუ ვერცა მსოფლიო ვინმე და ვერცა მოქალაქე, ვერ მჭედარი და ვერ რომელი პატივი და ასაკი იკადრებდა განდრეკილად სლვად“ (იქვე, 229).

„ღვთის სამსახური“ (ეკლესიების აშენება და სხვ.) ეს არის სანაცვლო-სამაგიერო, რომელსაც მეფე უხდის ღმერთს მის მიერ მეფობის წარმატებით წარმართვისათვის: „ვინადგან ღმერთი ესრეთ განაგებდა საქმეთა დავითისთა და წარუმართებდა ყოველთა გზათა მისთა და მოსცემდა ჟამადჟამად ძლევათა... არცა იგი უღებდა განმრავლებად საქმეთა კეთილთა და სათნოთა ღმერთისათა... არამედ იქმოდა მათ... (მოთხრობილია გელათის აშენება და სხვ.). მაგრამ, ამავდროს, რათა მეფეს ღვთისაგან ხელი მოემართოს, მაჲ ღმერთს უნდა ემსახუროს. მაგალითად, რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ჩატარებით დავითი „მოიმადლებდა ღმერთსა და სარგებელი იქნებოდა. რომლისა სანაცვლოდ იხილეთ თუ რა განაგო ღმერთმან“ (ჩამოთვლილია დავითის წარმატებები კახეთში და ა. შ.). ამგვარად, აქ ჩვენ გვაქვს მერჩულესაგან რადიკალურად განსხვავებული შეხედულება. გ. მერჩულესთან მეფეს ღვთისმსახურებისათვის (ეკლესიების აშენება და სხვ.) „ღვთის შემწეობა“ ეძლევა უშუალოდ ღვთისაგან კი არა, არამედ მხოლოდ ეკლესიის

მეშვეობით („სულიერი კეთილი“). რასაკვირველია, აქ უნდა და ვინახოთ განსხვავებული პოლიტიკური სიტუაციების ერთგვარი ანარეკლი, სახელდობრ ის, რომ დავითის სახელმწიფოში საერო ხელისუფლება უკვე განთავისუფლებული იყო ეკლესიის პოლიტიკური ბრჭყალებისაგან.

5. მეფის „კეთილმსახურება“, „ღვთისმსახურება“ დავითის სახელმწიფოში გამოხატულია მეფის მიერ ეკლესია-მონასტრების მშენებლობით (გელათი, შიომღვიმე, მშენებლობები კახეთში, საზღვარგარეთ); ეკლესიისადმი პრივილეგიების მინიჭებით მეფემ „გათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ და ლავრანი მოსაქარგავეთა მაჭირვებელთაგან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა შინა ყოვლისა ქირისა და ბეგრისაგან, რათა თავისუფალთა სამღრთო მსახურება მიუპყრან“ (დავითის ისტორიკოსი, 227).

საერო ხელისუფლებასთან ეკლესიის დაახლოების ერთ-ერთი გამოხატულებაა ის ფაქტი, რომ ეკლესიის წარმომადგენელნი მონაწილეობენ სახელმწიფო საქმეებში. სამეფო დარბაზს ესწრებიან: მოძღვართ-მოძღვარი, კათალიკოსი და მონასტრების წინამძღვრები („ხელმწიფის კარის გარაგება“ და სხვ.) მეფის უახლოესი მრჩეველები ბერები არიან, მწიგნობართუხუცესიც ბერია (ვიდრე ჭყონდიდელობას მიიღებდა, მანამდეც ბერი იყო).

ეკლესიის დევიზი — რასაც იმ დაგმობს, მას უფლება არ აქვს იარსებოს სახელმწიფოში — ახლა, დავითის დროიდან, მეფის მკაცრ კონტროლში ექცევა. იგი, ფაქტიურად, შებრუნებით სრულდება. 1263 წლის საეკლესიო კრება უსაყვედურებს მეფეს წესის დარღვევას: „წესი სახლისა და პალატისა თქუენისასა ესე ყოფილა: ვინცა ვინ დაკრულვილა, რაითაც მიზეზითა და საქმითა, თქუენ მიერცა შერისხულა, მამული დასჭირვია და ლაშქართა შიგან არ შეშვებულა“. უეჭველია, ეს დევიზი ეკლესიის ბატონობის ძველი ნიშანია, რომელსაც ახლაც იყენებს სახელმწიფო.

6. ერთიანი რელიგიისათვის ბრძოლა დავითის საეკლესიო-სახელმწიფოებრივ პოლიტიკაში თავისებურადაა გადაწყვეტილი, რომელიც ანალოგიას ვერ პოულობს იმ დროის ქრისტიანულ სახელმწიფოებში. სხვანაირად რომ ეთქვათ, საქართველოს სახელმწიფოში ერთიან სახელმწიფოს ერთიანი ეკლესია არ შეესაბამებოდა. მეფის პოლიტიკა ამ მხრივ მკვეთრად მიჯნავს სახელმწიფოში შემავალ ქართულ მოსახლეობას (ანუ საკუთრივ საქართველოს) არაქართული მოსახლეობისაგან, რომელთაც დაკარგული არ ჰქონდათ სახელმწიფოებრივი თუ ეთნიკური თვისებები.

ა) საკუთრივ საქართველოს ტერიტორიაზე გატარებულია ერთიანი ეკლესიის პრინციპი, მაგრამ იგი აბსოლუტური მაინც არ

არის. მეფე იბრძვის აქ ქართული ქრისტიანული ეკლესიის არა მარტო დაცვისათვის, არამედ გავრცელებისთვისაც. ჯერ კიდევ თავისუფალ თემებში ქრისტიანობის შეტანა მეფის პოლიტიკური უფლებების გავრცელებაც იყო (და ეროვნული შემდგომი კონსოლიდაციის დაჩქარებაც). საერთოდ ამ პოლიტიკის სიფართოვეს მიუთითებს ის ფაქტი, რომ თანამედროვენი დავითს ქრისტიანობის გავრცელებისათვის იმპერატორ კონსტანტინესა და მოციქულ პავლეს ადარებენ: „რაოდენნი ნათესავნი წარმართნი შვილად წმინდისა ემბაზისად შეაწყნარნა ქრისტესა და დადვა მისთვის უმეტესი მოსწრაფება, რაჟთამცა ყოველი სოფელი მოსტაცა ეშმაქსა და შეასაკუთრა ღმერთსა, რომლითა მიიღო მადლი მოციქულობისა, ვითარცა პავლე და ვითარცა დიდმან კონსტანტინე“ (დავითის ისტორიკოსი, 227. აქ ივულისხმება საქართველოსა და იმიერ-ამიერ კავკასიის მთიანეთი). რასაკვირველია, ერთმორწმუნეობისათვის ბრძოლა, „წარმართთა“ გაქრისტიანება, ნებაყოფლობით არ მიმდინარეობდა, იარაღი და რეპრესიები ჩვეულებრივ მეთოდს წარმოადგენდა.

ამ პოლიტიკის შედეგია საქართველოში გადმოსახლებული ყივჩაღების გაქრისტიანებაც (მცირე ნაწილს გადმოსახლებამდეც ჰქონდა ქრისტიანობა მიღებული).

ქრისტიანობა დავითის პოლიტიკაში აღიარებულია პოლიტიკური დამოუკიდებლობის იარაღად. ამ კონცეფციით „რჯულის უარყოფა“ ღმერთისადმი დიდი შეცოდებაა, რომლისათვისაც ის მოაელენს სასჯელს და ასეთი ქვეყანა „უცხო თესლთ“ მიეცემა მოსაოხრებლად და მოსასვრელად: ღმერთი განრისხდა კახთა მეფის აღსართანის საქციელით, რომელმაც „დაუტევა ქრისტიანობა და შეეძინა სარკინოზთა სჯულსა“, ხალხი „მიიქცა გზათაგან წრფელთა“ და მან ქვეყანას მოუვლინა „განჩინება ქადებული უსჯულოთათვის ესაიას მიმართ მეტყუელისა“: მოხდა ქვეყნის რბევა-აოხრება „სარკინოზთა“ მიერ და დიდი მიწისძვრაცო (იქვე, 203—204).

ბ) ქრისტიანობის გავრცელების პოლიტიკა გამონაკლისს უწევდა საქართველოს ტერიტორიის იმ მოსახლეობის მიმართ, რომელთაც ძველიდანვე საკუთარი რელიგია და ეკლესია ჰქონდათ. ასეთი მოსახლეობის კონტინგენტი ძირითადად შედგენილი იყო არაქართველი მოსახლეობისაგან. იმ ისტორიული სიტუაციის გამო, რომ საქართველოს ტერიტორიები ხანგრძლივად ეპყრათ მუსლიმან დაპყრობლებს, ქალაქებში შემორჩენილი იყო მუსლიმანი მოსახლეობის ჯგუფები.

ტოლერანტული პოლიტიკა მოსახლეობის ამ ფენისადმი, ჯერ ერთი, მოასწავებდა ანგარიშის გაწევას რეალობისათვის, მეორეც, იგი გონივრულად ეფარდებოდა მეფის საერთო სახელმწიფოებ-

რივ პოლიტიკას. ქართულ გაერთიანებაში არაქრისტიანული ქვეყნებიც შემოდიოდა და პერსპექტივაში მათი რიცხვი უნდა გაზრდილიყო კიდევ. ასეთ ვითარებაში ამ სარწმუნოების მიმდევართა შეუწყნარებლობა მაგალითს ვერ მისცემდა ხსენებულ ქვეყნებს, რაც საბოლოოდ ძირს გამოუთხრიდა სახელმწიფოს შინაურ მშვიდობასა და ერთიანობას²¹.

ქალაქებში იყო სომხური მოსახლეობა, რომელსაც თავისი მონოფიზიტური ეკლესია ჰქონდა. ამ მოსახლეობისადმი რელიგიური შემწყნარებლობა მჭიდროდ უკავშირდება მათ პროფესიულ საქმიანობას. ქალაქებში სომხობა სავაჭრო-სახელოსნო საქმის მწარმოებლად გამოდიოდა. ქალაქების აღორძინების მიზნით ქართველი მეფეები მათ გამრავლებასაც კი უწყობდნენ ხელს (ქ. გორში სომხების გადმოსახლება). ამ წრისათვის რელიგია პროფესიულ საქმიანობაში კონკურენციისაგან თავდაცვისა და შეუვალობის საშუალებაც იყო. ყოველივე ეს ამართლებდა ქართველი მეფეების ტოლერანტულ პოლიტიკას მოსახლეობის ამ ჯგუფისადმი.

გ) ისეთი ერთეულებისათვის (მაგ., შარვანი, სომხეთი...), რომლებიც სახელმწიფოში საკუთარი ადმინისტრაციული წყობით შემოდიოდნენ, დაცული იყო სარწმუნოებრივ-საეკლესიო თავისუფლება. ამ ქვეყნებს კულტურისა და რელიგიის ძველი ტრადიცია ჰქონდათ.

სარწმუნოებრივი თავისუფლება საქართველოში ფართოდ ყოფილა გამოხატული, რასაც არა მხოლოდ ისტორიული გარემო და მეფის პოლიტიკა, არამედ თვით ქართველი ხალხის ისტორიულად გამოძულებული კულტურაც განსაზღვრავდა.

მიუხედავად იმისა, რომ საუკუნეების განმავლობაში დამპყრობელთა როლში მაჰმადიანი ქვეყნები გამოდიოდნენ, ქართულ შეგნებაში დამპყრობელთადმი პოლიტიკური მტრობა არ გადაზრდილა სარწმუნოებრივ-ეროვნულ მტრობაში. რელიგიური ფანატიზმი ქართველი მოსახლეობის თვისებას არ შეადგენდა. განათლებული ქართველობა პატივს სცემდა და იზიარებდა ისლამური ქვეყნების კულტურას. როგორც თვით უცხოელი „მუჰამედ აღ-ჰამავი ამბობს, მეფე დავითი ისლამის დიდი მცოდნე იყო. განჯის ყადის ხშირად იმაზეც კი ეკამათებოდა, თუ ყურანი როგორ და საიდან წარმოსდგაო“²². დავითი მფარველობდა და მატერიალურად ეხმა-

21 ნიშანდობლივია დავით მეფის სულგრძელი შემწყნარებლობა მაჰმადიანთა მოსახლეობის მიმართ იმ შემთხვევაშიც კი, როცა ამ მოსახლეობამ მეფეს გააფთვრებული წინააღმდეგობა გაუწია თბილისის აღების დროს (1122 წ.). იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 113, 204.

22 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 211.

რებოდა საქართველოში მყოფ მაჰმადიან პოეტებსა და მეცნიერებს. აღ-ჯაუზი მიუთითებდა, რომ „საქართველოში დავით აღმაშენებლის დროს მაჰმადიანებს ცხოვრების ბევრად უკეთესი პირობები ჰქონდათ, ვიდრე თვით მაჰმადიანურ ქვეყნებში“²³.

7. სახელმწიფოში შემავალი არაქართული ეკლესიები, როგორც სომხური, ისე მაჰმადიანური, საგარეო საქმეებში ექვემდებარებოდნენ მეფის უზენაეს ხელისუფლებას. სომხურ მოსახლეობას პოლიტიკური დამოუკიდებლობა დაკარგული ჰქონდა. საქართველოს მეფის ხელისუფლება გამოდიოდა იმ ძალად, რომელსაც შეეძლო დაეცვა სომხური ეკლესია მტრული მაჰმადიანური მოძალებისაგან. სწორედ ასე იქცეოდა დავით მეფე. შეიძლება დავასახელოთ ანისის მაგალითი. მას შემდეგ, რაც დავითმა ანისი აიღო (1123 წ.), მან იქ მაჰმადიანთა 60-წლიანი ბატონობით შევიწროებული სომხური ეკლესიის აღორძინებას მიჰყო ხელი. როგორც სომხური და ქართული წყაროები მიუთითებენ, მან აღადგინა მიზგითად ქცეული ანისის საკათედრო ტაძარი, მისი საზეიმო კურთხევაც დიდი ცერემონიალით ჩაატარა. მეფე მატერიალურადაც ეხმარებოდა სომხურ ეკლესიას. როგორც სომეხი ავტორი მიუთითებს, დავითს სომხური მონასტრისათვის სოფელი შეუწირავს²⁴.

უნდა ითქვას, რომ სომხური მოსახლეობა და ეკლესია, რომლებიც დავით მეფეს მფარველად აცხადებდნენ, მადლიერი იყვნენ მეფის საეკლესიო პოლიტიკით. ეს განწყობილება კარგად შელავნდება „ქართლის ცხოვრების“ სომხური თარგმანის ტექსტიდან, სადაც თვით მთარგმნელს, დავითის თანამედროვეს, ასეთი რამ ჩაურთავს: დავითს „უყვარდა სომეხთა ტომი, ეკლესიები და ერთი ვინმე რიტორი (მონასტრის) წინამძღვარი ჰახბატს, სახელად სარკავაგი“. შემდეგ დასძენს: დავითი ამ სარკავაგთან აღსარებას ამბობდაო.

8. სომხურ და ქართულ ეკლესიებს შორის ძველიდანვე მომდინარე განხეთქილება, როგორც ცნობილია, ორივე მხარეს გამუდმებულ პოლემიკაში აბამდა. ქართული ეკლესია არ ცნობდა სომხური ეკლესიის კანონიერებას, მას განიხილავდა როგორც ერესს, „მწვალებლობას“. ამ შემთხვევაში ქართული ეკლესია მიმდევარი იყო ბიზანტიისა, რომელმაც სომხური ეკლესია განკვეთა პართლმადიდებლობიდან. უეჭველია, ქართული ეკლესია შეეცდებოდა პოლიტიკური უპირატესობა გამოეყენებინა სომხური ეკლესიის

²³ იქვე, 416.

²⁴ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გამოც. ი. აბულაძის, 1953, 255.

განსაღვენად; შეეცდებოდა, მრევლის გადიდების მიზნით, შეევიწროებინა სომხური ეკლესია ქართულ ტერიტორიებზე მაინც. მაგრამ დავითის პოლიტიკა, როგორც ვნახეთ, სულ სხვა პრინციპზე იყო აგებული. მეფის პოლიტიკაში სომხური ეკლესია რეალური ფაქტი იყო, რომელსაც ანგარიში უნდა გაწეოდა მრავალ მიზეზთა გამო. ამ შემთხვევაში მეფე გამოდიოდა არა ეკლესიის მოთხოვნის გასაძვირებლად სახელმწიფოს ცხოვრებაში, არამედ სახელმწიფოს მოთხოვნათა გამტარებლად საეკლესიო ცხოვრებაში. მეფის პოლიტიკა გამოირიცხავდა რაიმე სახელმწიფო აქტებს სომხური მოსახლეობის მიმართ ქართულ ქრისტიანობაში გადასაყვანად. ასეთს პრაქტიკულადაც არ ჰქონია ადგილი.

მეფე ცდილობს მოაგვაროს ეკლესიათა წინააღმდეგობა ლოიალური პოლიტიკით, დაცვას მათი მშვიდობიანი თანაარსებობა. საყურადღებო ფაქტია, რომ დოგმატურ დავას, მისი მოწესრიგებისათვის, მეფე ედგა სათავეში. დავითის ისტორიკოსი და მისი ნაშრომის სომეხი მთარგმნელი გვაწვდის ცნობას ქართველ-სომეხთა გაერთიანებული საეკლესიო კრების მოწვევის შესახებ. კრების მიზანს დავითის ისტორიკოსი ისე გადმოგვცემს, თითქოს აქ კამათი უნდა გამართულიყო იმის გამოსარკვევად, თუ რომელი ეკლესია უფრო სწორ გზას ადგას და თუ სომეხი სწავლულნი დამარცხდებოდნენ, მათ რჯული უნდა შეეცვალათ, ე. ი., მიეღოთ ქართული სარწმუნოება. ეს პირობა ქართული ეკლესიის პრეტენზიის გამოხატულებაა და ამ შემთხვევაში ავტორი მისი დამცველია. ავტორი თხრობაში ლოგიკურიც ვერ არის: სომეხები დამარცხდნენ და შერცხვენილები წავიდნენო, რჯულის უარყოფაზე კი არაფერს ამბობს. აშკარაა, რომ კრებას ასეთი მიზანი არ ჰქონია. უფრო სწორია ამ ადგილის სომეხი მთარგმნელი, რომელსაც თავისი შენიშვნა ჩაურთავს. იგი კრების მიზანს ასე გადმოგვცემს: მეფემ „მოისურვა სომეხთა და ქართველთა შეერთება“. მოწვეულმა მხარეებმა ბევრი იკამათეს დილიდან საღამომდეო, მაგრამ ვერ შეთანხმდნენ, მაშინ მეფემ სიტყვით „დააწყნარა ორივე მხარე და გაუშვა კრება“.

მეფის ასეთი პოლიტიკა, როგორც ვთქვით, ხელს უწყობდა სახელმწიფოს მთლიანობის შენარჩუნებას.

ამგვარად, მოყვანილი ფაქტები მოწმობენ, რომ დავით აღმაშენებლის სახელმწიფოში ეკლესია მეფეს ემორჩილება. ეკლესია სახელმწიფოს განუყოფელი ნაწილია, სადაც საერო ხელისუფლება უზენაესობას ავრცელებს ეკლესიაზე. საეკლესიო საქმეების მომწესრიგებლად ორგანიზაციულ და სასულიერო დარგში გამოდის საერო ხელისუფლება მეფის სახით. ერთიან სახელმწიფოს არ ფა-

რავს ერთიანი ეკლესია. გარკვეულ პირობებში დაშვებულია სა-
ეკლესიო-სარწმუნოებრივი შემწყნარებლობა.

შედარების თვალსაზრისით თუ ვიმსჯელებთ, ქართულ საეკ-
ლესიო სისტემაში შეიძლება დავინახოთ გარკვეული მსგავსება
როგორც ბიზანტიურ, ისე დას. ევროპის რეფორმაციის ხანის სისტე-
მებთან. ბიზანტიაში იმპერატორი საეკლესიო ხელისუფლებაზე
კონტროლს პრაქტიკულად, მსგავსად საქართველოსა, მოხელეების
საშუალებით ახორციელებდა, მას კარზე ჰყავდა სპეციალური მო-
ხელე, ადგილებზე — ეგზარხოსები და სხვ. მაგრამ ქართველ მეფეს
არ ეწოდებოდა „საგარეო ეპისკოპოსი“, მის ხელისუფლებას არ
ჰქონია თეოკრატიული სახე. ბიზანტიას ახასიათებდა რელიგიათა
აბსოლუტური შეუთავსებლობა. იმპერატორი, იმპერიის დაშლის
შიშით, ვერ ითმენდა უცხო რელიგიებს და ერესებსაც კი²⁵. ევრო-
პაში, რეფორმაციის პერიოდში რომის პაპის უფლებათა თანდათან-
ობით მოსპობის პირობებში, როგორც პროტესტანტულ, ისე კათო-
ლიკურ სახელმწიფოებში, ეკლესია გადაიქცა სახელმწიფო დაწე-
სებულებად; ეკლესიის ყოველგვარი საქმე დაექვემდებარა სახელ-
მწიფოს უმაღლეს ხელისუფალს. სხვა რელიგიებთან დამოკიდე-
ბულებაში ზოგან გაბატონდა ნაწილობრივი ტოლერანტობა, მაგ-
რამ, გარკვეული მიზეზების გამო, ზოგან გაძლიერდა აბსოლუტუ-
რი შეუთავსებლობა: სახელმწიფოს ტერიტორიაზე აიკრძალა სხვა
რელიგიური საზოგადოებები. ამ პოლიტიკის ერთ-ერთ გამოვლი-
ნებად შეიძლება დავასახელოთ საფრანგეთში ლუდოვიკო XIV-ის
მეორე ჰუგენოტების სისხლიანი ელექტა. ქართული სახელმწიფოებ-
რივი სისტემა აბსოლუტურად გამორიცხავდა ასეთ აქტებს.

ასეთია ეკლესიისა და სახელმწიფოს ურთიერთობის თეორიუ-
ლი და პრაქტიკული გადაწყვეტა საქართველოში XII საუკუნისა-
თვის; ეს ურთიერთობა, ბიზანტიასა და დასავლეთ ევროპასთან შე-
დარებით, გარკვეულად თავისებურ შინაარს ატარებს და განსხვავ-
ებულ ისტორიულ სიტუაციაში არის ჩამოყალიბებული. სახელმ-

25 სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის დამოკიდებულების ის სისტემა, რო-
მელიც ბიზანტიისათვის დამახასიათებელ თვისებად იქცა, ჩამოყალიბდა ჯერ კი-
დე იმპერატორ კონსტანტინე დიდის დროს (306—337), ხოლო დასრულებული
სახე მან მიიღო გვიანი პერიოდისათვის. ბიზანტიაში გაბატონებული იყო ეკლესი-
ისა და სახელმწიფოს მეტ-ნაკლები შერწყმა, სახელმწიფო და ეკლესია წარ-
მოიდგინებოდა ერთ ორგანიზმად, ერთ გაერთიანებად. ეკლესია საერო ხელისუფ-
ლებას (იმპერატორის ხელისუფლებას) ემორჩილებოდა; თვით იმპერატორი ეკ-
ლესიის უმაღლეს მესაქვედ წარმოიდგინებოდა (მას უწოდებდნენ „მეფე-მღვდელ-
მთავარს“, „პირველმღვდელმთავარს“ „მღვდელს“ „საგარეო ეპისკოპოსს“, „სა-
ზოგადო ეპისკოპოსს“); ამავე დროს სამღვდლოება (ეკლესია) სარგებლობდა
ფართო პოლიტიკური უფლებებით.

წიფოსადმი ეკლესიის დაქვემდებარების პრინციპი რჩება ქართული სახელმწიფოებრივობისათვის დამახასიათებელ თვისებად საქართველოს ერთიანობისა და, შემდეგ, პოლიტიკური დაშლილობის ეპოქებშიც.

ეკლესია, ისე როგორც საერო ფეოდალებიც, ცდილობდა დაკარგული დამოუკიდებლობის აღდგენას. ასეთი გამოსვლის არა ერთი მაგალითი ვიცი, მაგრამ ეკლესიის ამ ცდებმა აღნიშნული პრინციპი ვერ შეცვალეს.

ამრიგად, XII ს-ში ეკლესიის პოლიტიკური დიქტატი დასავლეთ ევროპაში თუ ჯერ კიდევ დამახასიათებელ მიმართულებად რჩებოდა, საქართველოში, პირიქით, ეკლესიას მეფე იქვემდებარებდა; ჩვენში, ბიზანტიისაგან განსხვავებით, მეფის ხელისუფლებას არ ჰქონია თეოკრატიული ხასიათი. ყოველივე ეს კი საქართველოს კულტურულ-საზოგადოებრივი განვითარების მაღალი დონისა და გარკვეული უპირატესობის მაჩვენებელი იყო იმ დროის პირობებში.

რედაქცია

ქილევ ერთი ქართული წყარო ლაშა გიორგის ისტორიისათვის

XIII ს-ის პირველი მეოთხედი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პერიოდია ჩვენი ქვეყნის ისტორიისა. ეს ის ხანაა, როცა ეკონომიური და კულტურული განვითარების ზენიტში მყოფმა საქართველომ მთელს იმდროინდელ მახლობელ აღმოსავლეთში უძლიერესი სახელმწიფოს სახელი მოიპოვა. მაგრამ ამავე ხანაში მისი დაქვეითების მაუწყებელი მოვლენებიც ნათლად გამოჩნდა. ამ დროს საქართველო ფეოდალური განვითარების კრიზისს განიცდიდა, „ქვეყანას შინაგანი სიმტკიცე აკლდა და ეს აშკარად იჩენდა თავს მის პოლიტიკურსა თუ სამხედრო წესწყობილებაში“¹. ამას თან დაერთო ისიც, რომ მსოფლიო ისტორიის სარბიელზე მონღოლთა გამოჩენის შედეგად მკვეთრად შეცვლილმა საგარეო პოლიტიკურმა ვითარებამ უკანასკნელი ათეული წლების მანძილზე მოპოვებული ბრწყინვალე გამარჯვებებით გაღალბებული ქვეყანა საკუთარი საზღვრების დაცვის აუცილებლობის წინაშე დააყენა.

ასეთ რთულ საშინაო და საგარეო პირობებში მოუხდა ახალგაზრდა ლაშა გიორგის (გიორგი IV-ს) სახელმწიფოს მართვა-გამგებლობა. ამიტომაც იყო, რომ მისი ზოგიერთი მარცხი თუ პირადი ნაკლი განსაკუთრებით რელიეფურად გამოჩნდა თამარის ბრწყინვალე ეპოქის ფონზე. ამითვე შეიძლება აიხსნას ის გარემოებაც, რომ „ლაშა-გიორგის პიროვნების გამო და გარშემო, როგორც ირკვევა, დიდი მითქმა-მოთქმა და აზრთა სხვადასხვაობა ყოფილა“², რაც ისტორიოგრაფიაშიც სათანადოდ აისახა.

ლაშა გიორგის მეფობის შესახებ საყურადღებო ცნობები მოიპოვება ქართულ, სომხურ, არაბულ, სპარსულ, ევროპულ წყაროებში. შედარებით უფრო ვრცლად არის მოთხრობილი ლაშას ამბები ქართულ ძეგლებში—ლაშა გიორგის დროინდელი მემპტიანისა

¹ ნ. ბერძენიშვილი და სხვ., საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, I, თბ., 1958, გვ. 218.

² ივ. ჯაფარიანი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 21.

(XIII ს.) და უამთაღმწერლის (XIV ს.) თხზულებებში. ამავე დროს ეს ორი საისტორიო ნაწარმოები ლაშა გიორგის ისტორიის ორ სხვადასხვა რედაქციასაც წარმოადგენს³. კერძოდ, ვარდა ფაქტობრივი განსხვავებისა⁴, ეს ორი წყარო არსებითად გიორგი IV-ის პიროვნებისა და მოღვაწეობის ურთიერთსაწინააღმდეგო შეფასებას იძლევა. XIII ს-ის ავტორი, მეფის თანამედროვე, აღფრთოვანებულია ლაშა გიორგით და მას დავით აღმაშენებელს ადარებს⁵, უამთაღმწერელი კი, მართალია, აღიარებს ლაშას ზოგიერთ დადებით თვისებას⁶, მაგრამ საბოლოოდ მაინც უარყოფითად ახასიათებს⁷ და მზად არის, ყველა იმ უბედურების მიზეზადაც გამოაცხადოს, რაც მომდევნო ხანაში დაატყდა საქართველოს⁸.

გიორგი IV-ის პიროვნების შეფასებაში არსებულ სხვადასხვაობასთან დაკავშირებით აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა: „მისი ჩეფური და ადამიანური ქცევა სხვადასხვანაირად ყოფილა განსჯილი და დაფასებული როგორც თანამედროვეთა მიერ, ისევე მომდევნო თაობათა განმავლობაში და მთელი XIII ს. სივრცეზე ქართული საზოგადოებრივი აზრი ორ ბანაკად გაყოფილი ჩანს და ლაშა-გიორგის მომხრეთა და მოწინააღმდეგეთა შორის ბრძოლა არ დამცხრალა... ამიტომ ლაშა-გიორგის პიროვნების შესახებ პირუთ-

³ აკად. კ. კეკელიძეს ლაშა გიორგის ისტორიის შესამე რედაქციად მიიჩნედა „ქართლის ცხოვრების“ ეახტანგისეული რედაქცია და მასზე დამოკიდებული ისტორია ვახუშტისა. ამასთან ერთად, მკვლევარი შენიშნავდა, ამ შესამე რედაქციას დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არა აქვსო (კ. კეკელიძე, ახალი ლიტერატურული წყაროები ლაშა გიორგის ისტორიისათვის, „ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან“, I, თბ., 1956, გვ. 288).

⁴ ეს განსხვავებანი აღნუსხული აქვს კ. კეკელიძეს (იქვე, გვ. 289).

⁵ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955, გვ. 370. იხ. აგრეთვე, ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 21-22; კ. კეკელიძე, ახალი ლიტერატურული წყაროები ლაშა გიორგის ისტორიისათვის, გვ. 289; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XIII—XIV სს.), თბ., 1962, გვ. 113.

⁶ „იყო ტანითა ძლიერი, მკნედ მოისარი...“ (ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 151); „თუთ გოლიათი მკლავითა სჯანითა და ქელითა გოლიათითა“ (იქვე, გვ. 153); „იყო ყოველთა მეფეთა უმეტეს უხვ და არვისთვის მოშურნე, მლოცველ, მმარხველ, და განწყობილ და მოწყალე...“ (იქვე, გვ. 154); „იყო ესე ლაშა-გიორგი მკნე, ახოვანი, ძლიერი...“ (იქვე, გვ. 156).

⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 151, 154—157. იხ., აგრეთვე, ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22 შმდ., კ. კეკელიძე, დასახ., ნაშრომი, გვ. 289; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113—114.

⁸ „ამისთვის აღმოცენდეს მიზეზნი, ცოდვათა სიმრავლითა, საქართველოსა ზოოკრებისანი, რომელი ქუემორე სიტუჟამან ცხად ყოს (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 157).

ნელი, დამშვიდებული, მიუდგომელი მსჯელობა არც მომდევნო თაობათა წარმომადგენლებს შეეძლოთ: ყოველი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწე თუ ისტორიკოსი უნებლიედ ან მომხრეთა, ან მოწინააღმდეგეთა დასში იქნებოდა. ეს შედასეობა ქართველ ეპოქათა აღმწერლის წყაროსაც ემჩნევა⁹. აკად. კ. კეკელიძის აზრით, ეპოქათა აღმწერლისეულ დახასიათებაში უფრო მისი მორალიზატორული ტენდენციისა და მისტიკურ-ასკეტური სულისკვეთების გამოვლინება უნდა დავინახოთ, ვიდრე რეალური სინამდვილის ანარეკლი¹⁰.

მომდევნო ხანის ქართულ ისტორიოგრაფიას უკრიტიკოდ არ გაუზიარებია ლაშა გიორგის პიროვნების გამკილავე დახასიათება და იყო ცდები მის მიმართ წამოყენებულ ბრალდებათა გაბათილებისა.

კ. კეკელიძემ ყურადღება მიაქცია იოანე ბაგრატიონის „ისტორია ქართლისაში“ ლაშა გიორგის შესახებ დაცულ ცნობებს¹¹. ეს თხზულება ძირითადად ვახუშტის ისტორიის მიხედვით არის დაწერილი, მაგრამ, ამასთან ერთად, ავტორს გამოუყენებია მრავალი სხვა ქართული თუ უცხოური წყარო და მათი მონაცემებით შეუქმნია თხრობა¹². საგულისხმოა, რომ იოანემ მიაკვლია იმ წყაროსაც რომელიც თითქოს გამხდარა საფუძველი ლაშა გიორგის განმაქიქებელი დახასიათებისა. ამავე დროს მის თხზულებაში გაბათილებულია ის ბრალდებანი, რომლებსაც ქართველ მეფეს უყენებდნენ ეპოქათა აღმწერელი და ვახუშტი¹³.

წინამდებარე წერილში ჩვენ შევხებით კიდევ ერთ ქართულ წყაროს, რომელიც აგრეთვე ეხმაურება ლაშა გიორგის პიროვნების შეფასების საკამათო საკითხს.

მხედველობაში გვაქვს XVII ს-ის ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულება, რომელშიც გიორგი IV-ის რეაბილიტაციის თავისებური, ორიგინალური ცდა არის მოცემული.

ფარსადან გორგიჯანიძის ნაწარმოები, როგორც ცნობილია, შეიცავს ძირითადად საქართველოს ისტორიის თხრობას ქართლში ქრისტიანობის გავრცელებიდან XVII საუკუნის მიწურულამდე.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

¹⁰ კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 289.

¹¹ „ისტორია ქართლისა“ მოთავსებულია იოანე ბაგრატიონის „კალმასობაში“ როგორც მისი ორგანული ნაწილი და, მკვლევრის აზრით, 1825—1828 წლებში უნდა იყოს შედგენილი.

¹² კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 287—288.

¹³ იქვე, გვ. 292; დ. გერტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 122.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ეს თხზულება მისი ავტორის მიერ გამოყენებული წყაროების მიხედვით პირობითად ოთხ ნაწილად დაყო და თითოეული ნაწილის შეფასება-დახასიათებაც მოგვცა. პირველ ნაწილად მან მიიჩნია თხრობა თამარის გამეფებამდე. მკვლევრის აზრით, „ეს ნაწილი განსაკუთრებით ზეპირსა და „გაგონილს“ ამბებზეა დამყარებული და ამის გამო მას ზღაპრული ხასიათი აქვს“¹⁴. მეორე ნაწილი „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით არის შედგენილი. იგი თამარის გამეფებით იწყება და XIV ს-ის დამდეგამდე გრძელდება. ივ. ჯავახიშვილის შეფასებით, „ამ მეორე ნაწილსაც ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არცა ჰქონია და არცა აქვს, რადგან თვით მისი წყაროს დედანმა, საუცხოო ღირსებისამ, ჩვენამდის მოაღწია“¹⁵. მესამე ნაწილი თხზულებისა მოიცავს XIV—XVII სს-ის ისტორიას და ძირითადად სპარსულ წყაროებს ემყარება. „რაკი ფარსადან გორგიჯანიძეს თავისი თხზულების მესამე ნაწილისათვის ასეთი საუცხოო წყაროები ჰქონია დედნად“¹⁶, რასაკვირველია, ამ ნაწილს დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, განსაკუთრებით მაშინ და ახლაც-კი მნიშვნელობა არ დაუქარგავს“¹⁷. უკანასკნელ, მეოთხე ნაწილს შეადგენს 1636—1696 წლების ამბების თხრობა. ფარსადანი თანადაშვდური და თვითმხილველია აღწერილი ამბებისა და თხზულების ამ ნაწილსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება XVII ს-ის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად“¹⁸.

სამწუხაროდ, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში იმთავითვე დამკვიდრდა ჰიპერკრიტიკული დამოკიდებულება ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების ძველი ნაწილის მიმართ; მკვლევარნი იშვიათად, მხოლოდ ზოგიერთი კერძო საკითხის გასარკვევად, მიმართავენ ამ ნაწილს, რის გამოც იგი არათუ სათანადოდ შესწავლილი, არამედ საერთოდ გამოცემულიც კი არ არის დღემდე¹⁹.

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 291.

¹⁵ იქვე, გვ. 292.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილს მხედველობაში აქვს შერეულ ედ-დინ ალი იეზდისა და ისქანდერ მენზის თხზულებები.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 298.

¹⁸ იქვე, გვ. 288, 298.

¹⁹ 1636—1696 წწ. ისტორიის შემკველი (ე. წ. მესამე) ნაწილი ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა 1854 წელს გამოაქვეყნა დ. ჩუბინაშვილმა (ქართლის ცხოვრება, ნაწ. II, სპბ., 1854), ხოლო მესამე და მეოთხე ნაწილები ერთად დაბეჭდა ს. კაკაბაძემ („საისტორიო მოამბე“, II, 1925). მალე გამოვა ფარსადან გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრების“ სრული ტექსტი, რომელიც გამოსაცემად მოამზადა ვ. ფუთურიძემ ამ სტრიქონების ავტორთან ერთად.

საისტორიო წყაროს მიმართ ასეთი სკეპტიკური დამოკიდებულება, ჩვენი აზრით, უპირველეს ყოვლისა, თხზულების ტექსტისა და მისი ავტორის მიერ გამოყენებული წყაროების სრული შეუსწავლლობით უნდა აიხსნას. მართალია, როგორც საკვებით სამართლიანად აღნიშნა ივ. ჯავახიშვილმა, ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების ძველ ნაწილში ბევრი უხეში შეცდომაა დაშვებული, მაგრამ მათი უდიდესი ნაწილი თვით იმ წყაროთაგან მომდინარეობს, რომლებიც ხელთ ჰქონია ავტორს თხზულების შედგენის დროს²⁰. ამიტომ, ჩვენი აზრით, აუცილებელია იმ პრინციპების თავისებურებათა გათვალისწინება, რომლებითაც სარგებლობდა ფარსადანი თავისი საისტორიო ნაწარმოების წერის დროს, მის მიერ გამოყენებულ წყაროთა გამოვლენა და დაშვებული შეცდომების სათავის მოძებნა. ასეთი მუშაობის შემდეგ, ვფიქრობთ, შეიძლება დამოკიდებულება ფ. გორგიჯანიძის ნაწარმოების ძველი ნაწილის მიმართ.

როგორც აღვნიშნეთ, ფარსადანის თხზულების ე. წ. მეორე ნაწილი „ქართლის ცხოვრების“ ან, ზუსტად, „ისტორიანისა და აზმანის“ და ჟამთააღმწერლის ცნობებს ემყარება. ლაშა გიორგის მეფობის ამბები გ. გორგიჯანიძეს ძირითადად თითქოს ჟამთააღმწერლის თხზულების მიხედვით გაუმართავს, მაგრამ ზოგი ადგილი გამოუტოვებია, ზოგი განუვრცია, ხოლო ზოგიც განსხვავებულად აქვს მოთხრობილი. განსაკუთრებით საყურადღებო კი მაინც ის არის, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე არ ეთანხმება ჟამთააღმწერელს ლაშა გიორგის პიროვნების შეფასებაში.

„აქა სიკეთით ქებული თამარ მეფის შვილი გიორგი²¹ დედას უკან მეფედ აკურთხეს ქართულთა“, — ასე დასასათაურა ფარსადანმა თხრობა ლაშა გიორგის გამეფების შესახებ. აქ ვკითხულობთ: „ღთით გამდიდრებულმან²², ქვეყანათა ზედან სიკეთითა დ[ა] სამართლით საკელგანთქმულმან, მტერთა მძლემან და არვისგან ძლეულმან, ღელათა ში-

²⁰ ჩვენ არ ვიზიარებთ შეხედულებას თითქოს ფ. გორგიჯანიძის თხზულების ე. წ. პირველი ნაწილი ზემოთაღნიშნულსა და ზღაპრებს ემყარებოდეს. ამ ნაწილის დასაწერად ავტორს გამოყენებული უნდა ჰქონდეს სომხური, სპარსული და ქართული წყაროები, გარდა ერთი შემთხვევისა, როცა თვითონვე აღნიშნავს — „წიგნი არ მინახვისო“ (საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H 2492, ფ. 11 v).

²¹ ხელნაწერში: შვილის გიორგის (H 2140, ფ. 33r).

²² ფარსადანი „გამდიდრებულს“ — განდიდებულას, ხოლო „გამდიდრებას“ — განდიდების მნიშვნელობით ხმარობს.

გან მეფეთ კურთხეულმან, მრავალჯერ სახელოანათ ომგამარჯვებულმან²³, მადლმოქმედობით ქალწულთა²⁴ ზიარმან, დავით-სოლომონიანთ მეფეთა მეფემან თამარ“ თავის სიცოცხლეშივე მეფედ აკურთხებინა ცამეტი წლის გიორგი და „ასწავლიდა დედა შვილსა კარგად საქემწიფოსა ჴნე-საქციელსა“ (ფ. 33 v). თამარი რომ გარდაიცვალა, გიორგი თვრამეტი წლისა იყო; „მოუდგნენ ქართველნი და ერთგულათ ემსახურებოდნენ და მორჩილობდენ და ისიც კარგად ეპყრობ[ო]და და არვის არა შეუშალა, არცა მამული და არცა საქელო, და სხვაც მრავალი წყალობა შეუმატა დედის მოცემულს ზედა, დაიპყრა საქემწიფო დედ-მამისა მისისა“ (ფ. 33v).

როგორც ვხედავთ, ფარსადანს ეამთაღმწერელთან შედარებით უფრო ვრცლად აქვს მოთხრობილი ლაშა გიორგის ტახტზე ასვლის ამბავი, თუმცა არსებითი განსხვავება მათ შორის არ შეიმჩნევა. სამაგიეროდ, ლაშას პიროვნების დახასიათებისას ფარსადანი პირდაპირ ეწინააღმდეგება ეამთაღმწერელს და ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრის მსგავსად²⁵, ისიც ქებით მოიხსენიებს მეფეს: „იყო გიორგი მეფე ტანად ახოვანი, კელძრიელი და მქნე კეთილათ, კარგ ცხენოსან, კარგ ცეროსან, ნადირობაში ფიცხელი, კარგად მკვლელი, თავდაბალი, ლალი და მლთისგაქნ მოშიშარი, სამართლიანი, უხვი და უშურველი, ჰკვიანი და სიტყვა-მარჯვე, მობეზლართ მძულველი და ყურის არმიგდები“ (ფ. 33v).

ეამთაღმწერელს აღნიშნული აქვს, ლაშა გიორგი იმიტომაც იყო გათამამებული, რომ დედამისმა დამშვიდებული სამეფო დაუტოვა, მეზობლები მისი მოხარკენი იყვნენ და ძღვენსა და ხარაჯას მოართმევდნენო²⁶. ფარსადანი ამ შემთხვევაშიც რამდენადმე განსხვავებულ ვერსიას გვთავაზობს და აქაც წარმოაჩენს ლაშას დამსახურებას: „ვითაც დედამ და[ა]წყნარა ქვეყანა და მეზობელნი დაიმორჩილა და ხარაჯა და წლის თავს ბეგარა აიღო, შვილმანც ისრე ქნა. არ[ა]წესს აქეთი აზრუმამდისინ და ამ ზღვით იმ ზღვამდისინ ზძღვნიდენ და ბეგარას მოსცემდენ“ (იქვე).

ორივე ისტორიკოსი დაახლოებით ერთნაირად გამოგვეცემს განჯის განდგომისა და ხარკის გადახდაზე უარის შემოთვლის ამბავს, რასაც გიორგი IV-ის მეფობის პირველ წლებში ჰქონია აღგილი.

23 ამ სიტყვის შემდეგ შეორდება „მტერთა მძღემან და არვისგან ძღვეულ-მან“ (H 2140, ფ. 33r).

24 ხელნაწერში: ქალწულმან (იქვე).

25 ამით იმის თქმა არა გესურს, რომ ფარსადანი სარგებლობს ამ ნაწარმოებით. საამისო კვალი არსად შეინიშნება მის თხზულებაში.

26 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 151.

მაშინ იწყეს განძით განდგომა და არღარა მოსცეს მეფესა ხარკი. ხოლო ამისმან მცნობელმან მეფემან ლაშა მოუწოდა ყოველთა სპათა საქართველოსათა, იმერთა და ამერთა, მკარგრძელს ივანეს...

(ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 152).

ამ დროს განჯის ქალაქს შიგან მყოფთა ურჩობა დაიწყეს და ხარაჯა აღარ მოსცეს. ამაზე გიორგი მეფემ იხმო მკარგრძელი ივანე ათაბაგი და შემოიყარა ლაშქარი იმერისა და ამერისა.

(H 2140, ფ. 33 v).

სამაგიეროდ, ფარსადანს ვრცლად აქვს მოტანილი მეფის სიტყვა, რომლითაც მას ივანე ათაბაგისათვის მიუმართავს²⁷. მოგვყავს ამ სიტყვის ტექსტი მთლიანად: „ბაგრატიონთ მეფე[ე]ბს არვის ჰყოლებია მამობილო, რომე თურქნი ათაბაგობით იხმობენო. ვითაც შენ მრავალი ვალდებულობა და სამს[ა]ხური დასდევო დედასა და მამას ჩვენსაო, რომ არას დროს არ გაგონილაო სხვათა საქართველოს მეფე[ე]ბის ყმათაგანო²⁸ ძველით აქნობამდისინო, რომ ერანი, არაყი და ხორასანი დაერბიოსო თქვენის მეტსაო, რომ თქვენ დაარბივეთო და ლაშქარი უზიანოთ გამარჯვებული მოასხიო და მრავალი აქლები[ს] და ჯორების ყათრებიითაო ოქრო-ვერცხლი და ძვირფასის თვალ-მარგალიტნი აკიდებულნი მოიტანეთო და ჟერეც კელუხლებათ აწყვია ჩვენს სალაროშიგანო. ამ სამს[ა]ხურის სამუქაფოთო მრავალს სიკეთესსა და სიმდიდრეს ღირსნი იყვენითო და, ვითაც ერანის საკემწიფოს შიგან ათაბეგობის უდიდესი სახელო არ იქნებისო, დედამან ჩემ[მ]ან თამარ მეფემანც ამისთვის მოგცა ათაბაგობაო, რომ ყველას უდიდესი იყენეთ. და ახლა ნამეტნავად კართ ათაბაგი და მამო[ბ]ის ადგილს მისაჩენელი ჩვენი. და ახლა განჯელთ კარაჯა არ მოუცია და ათაბაგი ერანისა დიდის ლაშქრითა მ[ო]ქმელებია განჯელთა. და აწე მე მინდა მათზედ გალაშქრება, შურის მოგება სიახლობის ურჩობისათვის, ამისთვის რომე, თუ ამათ არ გარდავახდევინოთ, შორეულნი გაიგონებენ და ისინიც აღარ მოგვცემენო“ (ფ. 33v—34r).

ივანე ათაბაგმა დაუმოწმა მეფეს განჯელთა განდგომის ამბავი და აცნობა:—„იმათი ათაბაგი“ თორმეტი ათასი მეომრით მოსულა განჯაში და ის არ აძლევინებს ხარკს, თორემ განჯელების ბრალი არ არისო. მან მოუწონა გიორგის განჯელთა დასასჯელად

²⁷ ჟამთააღმწერლის მიხედვით ლაშა გიორგის საგანგებოდ ათაბაგისთვის არ მიუმართავს სიტყვით. „მაშინ თქუა მეფემან, ვითარმედ“,—აღნიშნავს იგი (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 152).

²⁸ ხელნაწერში: ყმათაგანო რომ.

ლაშქრობის მოწყობა და დასძინა: „ვითაც ამას წინათ თავი საწამებლათ დამედვა მეფეთა გზაზედანო, ახლა უფრო ნამეტნავად მართებულთა თქვენს გზაზედ თავისა და სულის გარდაგებაო“ (ფ. 34r).

როგორც ვხედავთ, ფარსადანს საინტერესო, განსხვავებული დეტალებით შეუვისია თავისი თხრობა. მეფესა და ათაბაგს შორის სრული თანხმობა და ურთიერთვაგება სუფევს. ლაშა დიდი მოწიწებით მიმართავს ივანეს და მამობილსაც უწოდებს მას. საყურადღებოა აგრეთვე „ერანის ათაბაგის“²⁹ თორმეტი ათასი კაცით განჯაში მოსვლისა და განჯელების განსადგომად წაქეზების ამბავი.

ცალკე თავად აქვს გამოყოფილი ფარსადანს განჯის დასამორჩილებლად ქართველთა ლაშქრობის აღწერა („აქა უწინ გალაშქრება მეფის გიორგისა განჯასზედა“). იგი მოგვითხრობს, რომ საქართველოს ჯარი თბილისში შეგროვდა, „შემოფიცეს მეფეს გიორგისა და ასრე მოახსენეს: მორჩილნი ვართ ბრძანებისა თქვენისაო და მლთისა შეწევნით ვანანიებთ ურჩისა თქვენსაო“ (ფ. 34r—34v). ჟამთააღმწერლისგან განსხვავებით, ფარსადანის ცნობით, ქართველებს თითქოს ბარდავამდე მიუღწევიათ. „გაუძახეს ლაშქარნი და ბარდა და ქვეყანანი არანისა მოარბივეს, და მოიღეს ტყვენი და ნაშოვარნი მრავალნი“. განჯის გარემოცვის, ლაშა გიორგის მიერ ქალაქის „გარშემოვლის“ და განჯელებთან ბრძოლის ამბავი დაახლოებით ერთნაირად აქვთ აღწერილი ჟამთააღმწერელსა და ფარსადანს. სამაგიეროდ ამ უკანასკნელმა ლაშას სასარგებლოდ შეცვალა ამ ეპიზოდის ფინალი. ჟამთააღმწერლის ცნობით, განჯელთა ათიათასიანი ლაშქრის დამარცხების მიუხედავად, „დიდებულნი მებრძოლნი და ლაშქარნი“ უკმაყოფილო იყვნენ მეფის თვითნებობით და „დაამტკიცებდეს არღარა ყოფად მოლაშქრედ და არცა ყოფად კარსა მეფისასა“, რის გამოც გიორგი იბულებული შეიქნა ცხენიდან ჩამოშდარიყო და „უშეცრებით ქმნულისათჳს“ შენდობა ეთხოვა³⁰. ფარსადან გორგიჯანიძეს კი საერთოდ არაფერი აქვს თქმული ქართველ დიდებულთა უკმაყოფილებაზე და, ამგვარად, მეფეს ცხენიდან ჩამოხდომა და ბოდიშის მოხდაც აღარ სჭირდება. „მეფე იქნა მლთისაგან დაცულ-დაფარული თვით და მასთან მეომარნი თავადნი და აზნაურნი ომნაცადნი; გარდმოხდეს კარვებსა თავისასა, მოისვენეს და საქმელი მოითხოვეს“ (ფ. 35r).

²⁹ იგულისხმება აზერბაიჯანის ილდეგიზიანთა დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელი უზბეკი (1210—1225).

³⁰ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 154.

უამთააღმწერლის მიხედვით, ამის შემდეგ განჯელებმა შეატყვეს, რომ წინააღმდეგობის გაწევას აზრი აღარ ჰქონდა, კვლავინდებურად „ხარკის გაჩენა“ იკისრეს და საქართველოს ლაშქარიც თბილისში დაბრუნდა (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 154).

ფარსადან გორგიჯანიძე ამ შემთხვევაშიც მეტად მნიშვნელოვანი მონაცემებით ავსებს XIV ს-ის ავტორის ცნობებს. კერძოდ, მისი თხრობიდან ირკვევა, რომ მონღოლები არც თუ მთლად მოულოდნელად შემოსევანი საქართველოს, რომ ქვეყნის მესვეურთ აღრევე მიუღიათ ცნობა აღმოსავლეთიდან დაძრული დამპყრობელი ურდოების შესახებ. ფარსადანთან ვკითხულობთ: „ამ დროს გამოგზავნა განჯის ათაბაგმან კაცი ჭკვიანი, ღლითაც უფროსი, და შემოუთვალა მეფესა გიორგის: ანბავი მოგვივიდაო ზვარაზმიდამენო, რომ დაძრულა ჩინეთიდანენო ლაშქარი ჩანგიზ-ხანისაო, ელი და ულუსიო ბევრჯელ ბევრი ათასიო, თათარი და თურქიო და ყალმუხიო. ასი ათასი ხორასანს ზედანო გამოუძახებიაო, ცოლ-შვილით მოდიანო, და ასი ათასი დარუბანდს ზედანო, ამათაც ცოლ-შვილნი თან ახლავთო. და ეს ამის ნიშანი არისო, რომ სადგომათ მოდიანო. და ჩვენ თქვენი მეძღვნე მეზობელნი ვართო, და სხვივნით მოჩანს დიდი ვაჭირვებაო, ჩვენ გვმართებსო ამას იქით წრთმანერთის მოხმარებაო და ზურგის მობზაო. კმარაო ამდენი რბევა და სიკვდილი და აოხრებაო. რაც ძღვენი და ბეგარა გვდებიაო, ისრევე მოგართმევთო და თქვენს საბატონოზედ წაბძანდითო. მეფემანც იხმნო ივანე ათაბაგი და სხვანი დიდებულნი და შექნეს რჩევა, და მოიწონეს ნათქვამნი განჯის მოციქულისა და შეუჯერდნენ სიტყვასა მათსა. და მოიღეს ძღვენი მეფისათვის ცალკე და მეფეთა და ერისთვებთა და თავადთათვის ცალკე-ცალკე. და აიყარნენ განჯით, გამარჯვებულნი მივიდნენ ქალაქს“ (ფ. 35r).

მონღოლთა ურდოების დასავლეთისაკენ გამოლაშქრების ამ მეტად საინტერესო ცნობის მიმართ უნდა შევნიშნოთ, რომ იგი აშკარა ანაქრონიზმად ჩანს, რადგან მონღოლები მხოლოდ 1218 წელს დაიძრნენ შუა აზიისკენ. საფიქრებელია, რომ ფარსადანმა რომელიღაც სხვა წყაროდან ამოღებული ცნობა არასწორად დაუკავშირა განჯელთა დასასჯელად მოწყობილ ამ ლაშქრობას. ამ ფაქტს, რომლის სისწორეში ჩვენ ეჭვი არ გვებარება, უფრო მოგვიანებით, ქართველთა სხვა ლაშქრობის დროს უნდა ჰქონოდა ადგილი³¹.

³¹ უამთააღმწერლის თხზულებიდან ირკვევა, რომ ქართველებს გიორგი IV-ის მეფობაში კვლავაც ულაშქრიათ განჯის წინააღმდეგ. „სთუელთა შთავიდის ტფილისს, ხოლო საზამთროდ დადგის დურს სომხითისას, და მიერ ბრძოდის განელთა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 156).

ამის შემდეგ ფარსადანი უშუალოდ მონღოლთა ისტორიისა და მათი შემოსევების ამბების თხრობაზე გადადის („აქა ანბავი, ჩა[ნი]გიზ-ხანის ლაშქრის გამოძახება ხორაზმელთა ზედან“). მას მთლიანად გამოუტოვებია რინდების მიერ ლაშასთვის თვალის გამოთხრისა და ველისციხელი ქალის მოყვანის ამბები. გადაჭრით ვერ ვიტყვით, პირადად ფარსადანია ავტორი ასეთი რედაქციისა, თუ ქამთააღმწერლის თხზულების მის მიერ გამოყენებულ ნუსხაში უკვე შესრულებული იყო მსგავსი სამუშაო. მაგრამ ის გარემოება, რომ ფარსადანი აშკარად სიმპათიურად არის განწყობილი ლაშას მიმართ, გვაფიქრებინებს, რომ სხვადასხვა წყაროების საფუძველზე მას, ალბათ, საკუთარი თვალსაზრისი ჰქონდა შემუშავებული გიორგი IV-ის მიმართ და ამის შესაბამისად შეცვალა ან სულაც გამოტოვა ქამთააღმწერლის ზოგიერთი ცნობა, რომელიც ზედმეტად მკაცრი ან დაუსაბუთებელი ეჩვენა.

საკუთრივ მონღოლთა ისტორიას ფარსადან გორგიჯანიძე ქამთააღმწერლის მიხედვით გადმოგვცემს, მაგრამ რამდენადმე უფრო მოკლედ. ჯებესა და სუბუდაის ლაშქრობისა და ქართველების დამარცხების ამბავიც ორივე ისტორიკოსს ერთნაირად აქვს მოთხრობილი³². აქ საინტერესოა ის გარემოება, რომ ფარსადანიც ქამთააღმწერლისებურად, ქართველთა „ურჯულობით“, ანუ რელიგიურ წეს-ჩვეულებათა შერყენით ხსნის მონღოლებთან ბრძოლაში საქართველოს ლაშქრის დამარცხებას: „მაშინ მოაწია რისხვა მლთისა ჩვენის ურჯულებისათვის. მეფე გიორგი თვითან და სრულ ქართველნი ძალმიცემით იბძოდეს, მაგრა ამოსწყდა მრავალი ქართველნი... აქ იქნა რისხვა მლთისა ქრისტიანთ ზედან, გასწირა ქართველნი ურჯულებისათვის“, და ა. შ.³³ (ფ. 36v).

მონღოლებთან ბრძოლის შემდეგ „გახდა ავად მეფეთა მეფე გიორგი, დასნეულდა“. სიკვდილის მოახლოება რომ იგრძნო, მან სახელმწიფოს დიდებულნი იხმო, თავისი და რუსუდანიც მოიწვია და ანდერძი დაუბარა ცალ-ცალკე^{33a} (ფ. 37r). რამდენადაც ქამთააღ-

³² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164—165; ფ. გორგიჯანიძე, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 35r.

³³ შტრ. ქამთააღმწერელი „მაშინ მოიწია რისხვა ზეგარდმო უსჯულობათა და ცოდვათა ჩუენათჳს, და იელტოდეს ქართველნი და სპანი და თუთ მეფე ლაშა, და ურიცხვ სული ქრისტიანე მოკლდა... და აქა იქმნა მოწვენა სრულიადისა ღმრთისა რისხვისა და განწირვა ქართველთა ნათესავისა სიმრავლესათჳს უსჯულობათა ჩუენათასა...“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164—165).

^{33a} „აქა ა[ნი]ღერძის ქნა მეფის ლაშა გიორგის აგან თავისის დის რუსუდანისათვის“ (H 2140, ფ. 37 r).

მწერელს საერთოდ არაფერი აქვს თქმული რუსუდანისათვის დატო-
ვებული ანდერძის შესახებ, მთლიანად მოვიყვანთ ფარსადანისე-
ულ ტექსტს: „დედამან ჩემმან მეფემ თამარმანო აჯობა ყოველთა-
მეფეთა და კემწიფეთა ბაგრატიონთა და დამიგდო საკემწიფო გა-
რიგებულიო. და სოფლის წესი ადამიანთზედ დაუცდენელი არის.
და ჩემზედანც აპირებს მასა, რაც სხვათა ზედან უქნია. აწე თქვენ-
თვის მამიბარებია საკემწიფო მამა-პაპათა ჩვენი, იქეც ტბილათ
და ყველას პატივი ეც შეფერებითა, წყალობა უყავ უყვედრებელი,
შეიბრალე გლახა და ქვრივ-ობოლნი, და ერთგულნი გაქმდიდრე,
თავკამშიდავნი მოამშვიდე და ორგულნი შეაშინეთ“ (ფ. 37r—37v).

ჩვენი აზრით, ეს ანდერძიც დადებითად ახასიათებს ლაშა
გიორგის, როგორც ადამიანსა და სახელმწიფო მოღვაწეს.

შემდეგ ლაშამ ათაბაგსა და სხვა დიდებულთ მიმართა: „ვა-
ტყობ თავსა ჩემსაო გარდას[ახან]დასა სოფლისასაო და ჩემად მაგიე-
რად ჩემი და რუსუდან დედოფალი მეფობდესო ჩემის დავითის
გაზდამდისინო. მონეთ, მორჩილეთ და ერთგულად ემსაკურენით,
ვითაც მამა და პაპანი თქვენნი ჩვენს მამა-პაპათათვის ემსაკურები-
ნოს. და ნათქვამი არის ძველითა: „ლეკვი ლომისა სწორია, ძუ
იყოს, გინდა კვადია“³⁴. და ეს სიტყვა მეფეთ-მეფეს დედას ჩემს
თამარზედანც ითქვა. აწ მე მოგახსენებ დასა ჩემსა რუსუდანს ზე-
და...“ (ფ. 37v).

აქ, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებით საყურადღებოა ფარსადანის
მიერ რუსთაველის ცნობილი აფორიზმის მოხსენიება. ცხადია, ამ
ერთი აფორიზმის მიხედვით არ შეიძლება გადაჭრით თქმა, იცნობ-
და თუ არა ფარსადანი „ვეფხისტყაოსანს“, მაგრამ უთუოდ საგუ-
ლისხმოა ის გარემოება, რომ ფარსადანი ლაშას ათქმევინებს, „ეს
სიტყვა მეფეთ-მეფეს დედას ჩემს თამარზედანც ითქვაო“. მართ-
ლაც, ფარსადანი თამარის გამეფების ამბის სათაურშივე აღნიშნავს:
„მეფემ გიორგიმ თავისი ასული თამარი მეფეთ
აკურთხა. აქ თქმულა, „ლეკვი ლომისა სწორია, ძუ
იყოს, გინდა კვადია“ (ფ. 9v). კიდევ რომ დაუშვათ, რომ
ფარსადანს ეს აფორიზმი ფოლკლორული გზით ჰქონდა შეთვისე-
ბული³⁵, თავისთავად ისიც უდავოდ-საყურადღებოა, რომ XVII
საუკუნის საქართველოში (და, იქნებ, ირანში მცხოვრებ ქართველ-
თა შორისაც, რამდენადაც ფარსადანმა თავისი სიცოცხლის უდიდე-
სი ნაწილი ირანში, სეფიანი შაჰების სამსახურში გაატარა) რუს-

34 ხელნაწერში: კვადია.

35 ასეთ ვარაუდს თითქოს მხარს უჭერს სიტყვები—„ნათქვამი არის ძვე-
ლითა“ და აგრეთვე თვით აფორიზმის რამდენადმე გახალხურებული ფორმა
(„გინდა“—„თუნდა“-ს) ნაცვლად.

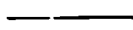
თაველის აფორიზმი ანდაზად ყოფილა ქცეული და ხალხს მის გმირად თამარი ესახებოდა.

ასეთია, ძირითადად, ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობები ლაშა გიორგის შესახებ.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის საფუძველზე ამჭერად ორი, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვანი დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს:

1. იოანე ბაგრატიონზე ბევრად უფრო ადრე, XVII ს-ის მეორე ნახევარში, ფარსადან გორგიჯანიძემ სცადა ლაშა გიორგის პიროვნების რეაბილიტაცია და წარმოგვიდგინა იგი არა მარტო როგორც გულადი მეომარი, არამედ როგორც თავმდაბალი, ღვთისმოშიში და გულუხვი, სამართლიანი, ჰკვიანი და ენერგიული გამგებელი ქვეყნისა.

2. გადასინჯვას საჭიროებს ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება, რომლის თანახმად ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების მეორე ნაწილი, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს ემყარება, როგორც ისტორიული წყარო, თითქოს მოკლებული იყოს ყოველგვარ მეცნიერულ ღირებულებას³⁶.

³⁶ ამის შესახებ საუბარი გვექნება ფ. გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების სრული ტექსტის გამოცემისათვის წამძღვარებულ გამოკლევაში.

XII-XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ხრობათა შუაშე

თურქ-სელჩუკთა ბატონობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ხანგრძლივი ბრძოლისა და ქვეყნის მესვეურთა სწორად გააზრებული საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკის წყალობით გაერთიანებული საქართველო გაძლიერდა. მან მტკიცედ განაგრძო დავით აღმაშენებლის აქტიური საგარეო პოლიტიკა, გაარღვია მაჰმადიანური გარემოცვა, ერთიმეორეზე მიყოლებით დალაშქრა და დახარკა სელჩუკიანთა სამფლობელოები და თავისი საზღვრები არაჩვეულებრივად გაათართოვა. საქართველომ ევროპისა და აზიის ქვეყნების ყურადღება მიიპყრო.

მას შემდეგ, რაც საომარი მოქმედება საქართველოს ფარგლებს გასცდა, ქვეყნის შიგნით შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები ინტენსიური მეურნეობის სწრაფი განვითარებისათვის, რის შედეგადაც მოშენდა და დამშვენდა ეს მხარე, დაგროვდა დოვლათი და, საერთოდ, ქართველი ხალხი სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული აღმავლობის გზით წავიდა.

საქართველოს XII-XIII საუკუნეების ისტორიისათვის ძვირფასი ცნობები მოეპოვებათ როგორც ქართველ, ისე უცხოელ, კერძოდ, აღმოსავლელ ავტორებს, რომელთა შორის განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია არაბი მემატიანე აბუ-ლ-ჰასან 'ალი ბენ 'აბულ-ლ-ქარიმ მუჰამმად ბენ მუჰამმად ბენ აბდ ალ-ქარიმ იბნ 'აბდ ალ-ვაჰიდ აშ-შაიბანი, ცნობილი იბნ ალ-ასირ ალ-ჯაზირის ანდა, უფრო მოკლედ, იბნ ალ-ასირის სახელით¹.

იბნ ალ-ასირი დაიბადა 1160 წელს, მესოპოტამიაში, ქ. ჯაზირათ იბნ 'უმარში. იგი დიდხანს ცხოვრობდა ქ. მოსულში, სადაც მსახუ-

¹ ზოგჯერ ის იბნ ად-დინ აბუ-ლ-ჰასან ალ-ჯაზირის სახელითაცაა მოხსენიებული (იხ. В. Тизенгаузен, Сборник материалов относящихся истории Золотой Орды. СПб, 1884, т. I; Ученые записки императорской Академии Наук по первому и третьему отделениям, СПб, 1854, т. II, вып. IV, გვ. 636; Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-камышь Ибн ал-Асира, Баку, 1940, გვ. 5 — 7).

რობდა ათაბაგ ნურ აღ-დინ არსლან-შაჰის კარზე მწერლად და ვატაცებით მისდევდა მეცნიერულ საქმიანობას². იბნ აღ-ასირმა საფუძვლიანად შეისწავლა წინარე ხანის ვრცელი საისტორიო მწერლობა, რომელიც უხვ ცნობებს შეიცავს აღმოსავლეთის ხალხთა პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული მდგომარეობის შესახებ. ამავე დროს, იბნ აღ-ასირი თვალს ადევნებდა იმ მოვლენებსა და ამბებს, რაც მის დროს ხდებოდა ევროპასა და აზიაში და ყოველივე თავის დღიურებში შეჰქონდა.

იბნ აღ-ასირი რამდენიმე საყურადღებო ნაშრომის ავტორია. მის კალამს ეკუთვნის ისეთი თხზულებები, როგორცაა „უსუდ აღ-ლაბბა („ულრანი ტყის ლომები“)—ბიოგრაფიული ლექსიკონი, რომელიც შეიცავს ცნობებს მუჰამედ წინასწარმეტყველის თანამედროვეთა შესახებ, „მოსულის ისტორია“, „მოსულის ათაბაგთა ისტორია“ და „ისტორიის სრული კრებული“ („თარნხალ-ქამილ“), რომელმაც შორს გაუთქვა სახელი მის ავტორს.

„თარნხ აღ-ქამილ“ წარმოადგენს მსოფლიო ისტორიის ვრცელ კრებულს. ჰაჯი ხალფას ცნობით, „თარნხ აღ-ქამილის“ იბნ აღ-ასირისეული ხელნაწერი ტექსტი დაწერილი ყოფილა 13 ტომად³. ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი კი შედგება 12 ტომისაგან. როგორც ირკვევა, ტექსტს გადამწერთა რედაქცია განუცდია. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ზოგიერთი ცნობა, რომელიც იბნ აღ-ასირის ტექსტში ყოფილა, დღეს მასში აღარ არის.

იბნ აღ-ასირის ეს ვრცელი თხზულება, სადაც თბრობა გრძელდება 1231 წლამდე, ძირითადად კომპილაციური ხასიათის ნაწარმოებია. მისი შედგენისას ავტორი უხვად სარგებლობდა წინამორბედი არაბი ისტორიკოსებისა და გეოგრაფების 'ალი ას-სალამის, ტაბარის, იბნ ას-საჰირის, აღ-კალანისპის, იბნ მისკავეიჰისა და სხვათა ნაშრომებით⁴. მიუხედავად ამისა, მასში მრავლადაა ისეთი ცნობებიც, რომლებიც სხვა ავტორებს არ მოეპოვებათ. ეს ცნობები უმთავრესად იმ ხანის ამბებს შეეხება, რომლებიც უშუალოდ იბნ აღ-ასირის სიცოცხლეში (1160—1234 წწ.) მოხდა. ამიტომ „თარნხ აღ-ქამილი“ წარმოადგენს პირველწყაროს, საიდანაც

¹ Ibn Khalikans Biographical Dictionary, translated from the arabic by B. Mac Guckin de Slane; Notice sur la vil et les ouvrages d'Ibn-al-Athir el Djezeri; Recueil des histor. Orient. des croisades, Paris, 1872, t. I, გვ. 752 — 756; В. Тизенгаузен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1.

² Lexicon Bibliographicum a...Hagi Khalfa compositum. Editit G. Flugel, London, 1840, t. IV, გვ. 25.

³ П. Жузе, Материалы по истории Азербайджана из „Тарих-ал-Кამილ“ Ибн ал-Асира, გვ. 7. ბროკელმანმა სპეციალური ნაშრომი მოძიებდა ტაბარისა და იბნ აღ-ასირის ნაშრომთა დამოკიდებულების საკითხის ვარკვევას. („Das verhältnis von Ibn al-Athir ar-rusul wal-muluk“, Strasburg, 1890).

ცნობებს კრებდნენ მომდევნო ხანის ისტორიკოსები: ან-ნუევირი, იბნ ხალდუნი, რაშიდ ად-დინი (ამ უკანასკნელიდან იწერდა აბუ-ლ-ლაზი), იბნ ალ-ჯაუზი, აბუ-ლ-ფიდა და სხვ⁵.

„თარნხ ალ-ქაშილის“ ავტორი თავს არიდებს მის დროს მომხდარი ისტორიული ფაქტების გამომწვევი მიზეზების ახსნას. სამაგიეროდ, იგი ცდილობს დაიცვას ქრონოლოგიური სიზუსტე და თხრობას თანმიმდევრულად ალაგებს.

ქ. მოსულში მყოფი იბნ ალ-ასირი ცნობებს აგროვებდა სხვადასხვა საშუალებით, სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა შემთხვევის გამო. იგი ისმენდა ამა თუ იმ ქვეყნების ელჩების, ვაჭრების, მისიონერების, ტყვეებისა და ლტოლვილთა ნაამბობს, ერთმანეთს უდარებდა მათ და, როცა მოყოლილის ქეშმარიტებაში დარწმუნდებოდა, ის თავის დავთარში შექქონდა.

იბნ ალ-ასირი ისეთ დროს ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა, როცა აღმოსავლეთში მეტად რთული ვითარება სუფევდა და აზიის პოლიტიკური რუკა ხშირად იცვლებოდა. ამიტომ მის „თარნხ ალ-ქაშილში“ მოცემულია ისეთი ცნობები, რომლებიც სხვა წყაროებს არ შემოუნახავთ. ამ მხრივ განსაკუთრებით ძვირფასია ნაშრომის ის ნაწილი, სადაც მოცემულია ვრცელი ცნობები ამიერკავკასიაში თურქ-სელჩუკების, თათარ-მონღოლთა, ხვარაზმელთა შემოსევებისა და მათ წინააღმდეგ აღმდგარი ქართველი ხალხის გვირუკ ბრძოლებზე. ერთი სიტყვით, „თარნხ ალ-ქაშილის“ სახით ჩვენ გვაქვს ძვირფასი ისტორიული წყარო, რომელიც საშუალებას გვაძლევს შევამოწმოთ სხვა წყაროებში დაცული ცნობების ქეშმარიტება ანდა შევავსოთ ისინი. ზეენც სწორედ ამ კუთხით ვუდგებით მას და ვუდარებთ XII-XIII ს-ის ქართულ მატრიანეებს.

როგორც ცნობილია, ეს სამუშაო თავის დროზე შეასრულა ივ. ჯავახიშვილმა, როცა „ქართველი ერის ისტორიას“ წერდა. ამდენად ჩვენი ცდა უკვე შესრულებული სამუშაოს განმეორება შეიძლება იყოს, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც აღებული ხანის საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი რამდენადმე ახლებურად გვესახება.

• • •

თბილისის აღებისა (1122 წ.) და თურქ-სელჩუკთა ბატონობისაგან აღმოსავლეთ საქართველოს მიწა-წყლის განთავისუფლე-

⁵ Ученые записки императорской Академии Наук по первому и третьему отделениям, СПб., 1854, т. II, вып. IV, гл. 637.

ბის შედეგად გაერთიანებული საქართველოს გამგებელთა მთავარი ამოცანა იყო განემტკიცებინათ თავიანთი მდგომარეობა, დაეცვათ ქვეყანა მტრების ხელყოფისაგან და შეექმნათ ხელსაყრელი პირობები მისი მშვიდობიანი განვითარებისათვის. ყოველივე ამისათვის ერთ-ერთ აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა მაჰმადიან დამპყრობთა განდევნა საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყნებიდან. ამ მიზნით გიორგი III-მ სამხედრო მოქმედება, პირველ რიგში, სამხრეთისაკენ წარმართა. იგი ენერგიულად შეუდგა სომხეთის მფლობელ შაჰ-არმენისა და სხვა მუსლიმანი ამირების შემუსვრას და სომხეთის ტერიტორიის განთავისუფლებას. იბნ ალ-ასირის ცნობით, 1161 წელს გიორგის ანისზე მიუტანია იერიში და ბრწყინვალე გამარჯვება მოუპოვებია: „556 წლის შა'ბანის თვეში (1161 წლის ივლის-აგვისტოში), — ამბობს იგი, — ქართველები თავიანთი შეფის წინამძღოლობით ანისისაკენ დაიძრნენ, აიღეს ის და მრავალი ხალხი გაწყვიტეს“⁶. არაბი მემკვიდრის ეს ცნობა მთლიანად ეთანხმება, ქართველი და სომეხი ისტორიკოსების ცნობებს⁷ და რამდენადმე აზუსტებს კიდევ მათ. თუ ქართულ წყაროში ბრძოლის თარიღი საერთოდ არ არის ნაჩვენები, ხოლო სომეხი ისტორიკოსი მათე ურჰაელი „ზაფხულს“ ამბობს⁸, იბნ ალ-ასირის ცნობიდან ირკვევა, რომ ანისის ბრძოლა უნდა მომხდარიყო ივლის-აგვისტოში, რადგან 556 წ. შა'ბანის თვე დაიწყო 26 ივლისს.

ანისის დაკარგვა მუსლიმანი ამირებისათვის იოლი საქმე არ იყო. ანისის გარეშე ისინი არა თუ საქართველოზე თავდასხმას, საკუთარი სამფლობელოების შენარჩუნებასაც ვეღარ შეძლებდნენ, რადგან ამიერიდან ჩრდილოეთით კედელი მორღვეული რჩებოდა. ამიტომ მათ ანისის დაბრუნება უცდიათ და იმავე 1161 წლის აგვისტოში ქართველების წინააღმდეგ ულაშქრიათ: შეიტყვეს თუ არა ქართველთა მიერ ანისის აღება, „იმავე (556) წლის შა'ბანის თვეში“, — ამბობს იბნ ალ-ასირი, — მათ წინააღმდეგ „იხმეს ხლათის გამგებელი იბრაჰიმ სუქმანის ძის ვაჟი, შაჰ-არმენი“, რო-

تاريخ الكامل للعلامات أبي الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن
 محمد بن عبد الكرم ابن عبد الواحد الشيباني المعروف بابن الاثير
 الجزري، الطبعة الاولى بالمطبعة الازهرية المصرية سنة ١٣٥١ م.
 122—ص 11، (შემდეგში მოკლედ — იბნ ალ-ასირი).

⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელდანი, ქართლის ცხოვრება (ს. ყაუხჩი იშვილის რედაქციით), თბ., 1959, II, გვ. 6 და შპდ.

⁸ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I და II, თბ., 1913, გვ. 553.

⁹ პ. ე. უ. ზე იბნ ალ-ასირის თხზულების ამ ადგილს კითხულობს ასე: „Προ-

მელიც თავისი ლაშქრითა და დიდძალი შოხალისით მაშინვე მოვიდა, ქართველებისაკენ დაიძრა, მათ შეებრძოლა, მაგრამ დამარცხდა და უკუიქცაო“⁹. მისივე ცნობით, შაჰ-არმენი მარტო 400 მხედრით გაქცეულა, სხვა დანარჩენები „ქართველების მეფემ მოსპო და დაატყვევაო“¹⁰. არაბი ისტორიკოსის ამ ცნობის სისწორე დასტურდება ქართული და სომხური წყაროებით¹¹, სადაც იგივე ამბავი შედარებით ვრცელადაა მოთხრობილი.

შაჰ-არმენის დამარცხების შემდეგ ანისში მტკიცედ ფეხმოდგმულ ქართველთა მეფემ არზრუმზე გაილაშქრა. არაბი ისტორიკოსის ცნობით, ეს ლაშქრობაც 1161 წელს მომხდარა: „იმავე (556) წელს გაიმართა ბრძოლა ქართველებსა და არზან არ-რუმის მფლობელ მეფე სალთიკს ('ალის ვაჟიშვილს — ბ. ს.) შორის. ქართველებმა სძლიეს მოწინააღმდეგეს და გაანადგურეს სალთიკის ლაშქარი. თვითონ სალთიკი შეიპყრეს და ტყვეობიდან მხოლოდ მაშინ გაათავისუფლეს, როდესაც მისმა დამ, შაჰ-ბანუვარმა, რომელიც ცოლად ჰყავდა ხლათის მპყრობელ შაჰ-არმენ ბეს სუქმან ბენ იბრაჰიმ ბენ სუქმანს¹², ქართველთა მეფეს ძვირფასი საჩუქრები გაუგზავნა და ძმის გათავისუფლება სთხოვა¹²“.

არზრუმელთა დამარცხებით მეფე გიორგი III-ს საშუალება მიეცა დვინისაკენ დაეძრა ლაშქარი, რადგან მან კარგად იცოდა სტრატეგიული მნიშვნელობა ამ ქალაქისა და ციხე-სიმაგრისა, „აწ რომელ არს არარატისა ძირსა ზღუარი სომხეთისა და ადარბადაგანისა“¹³.

იბნ ალ-ასირის ცნობით, დვინზე ლაშქრობა ქართველებს 1162 წლის ივლის-აგვისტოში უნდა მოეწყოთ: „557 წლის შა'ბანს ქართველები მუსლიმანთა წინააღმდეგ მოემზადნენ და 30.000-იანი

тив них (ქართველების—ბ. ს.) Шах-Армен, сын Ибрахима, сына Сукмана, вызвал владетеля Хилата (Материалы по истории Азербайджана, გვ. 125). ტექსტის ასეთი გაგება არაა სწორი. შაჰ-არმენი თვითონ იყო ხლათის გამგებელი, რაც გარკვევით ჩანს თვით ეუზუს თარგმანიდანაც (იქვე, გვ. 126).

ია იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

¹⁰ იქვე.

¹¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 6 — 10; Вардан Великий, Всеобщая история, М., 1861, გვ. 155.

¹² ე. ი. შაჰ-არმენი იყო იბრაჰიმ სუქმანის ძის შეილის (სუქმანის) შვილი.

¹³ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125—126.

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 5; ივ. ჭავჭავაძის შრომა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 557.

ლაშქრით აზერბაიჯანში შეიქრნენ. მათ იქ დაიკავეს ქალაქი დვინი, გაძარცვეს, დაატყვევეს მრავალი და ამოწყვიტეს დაახლოებით 10.000 კაცი¹⁴.

ქართულ წყაროში დვინის ბრძოლა ანისისა და არზრუმის ამბებზე წინაა მოთხრობილი¹⁵. მაშასადამე, იგი უნდა მომხდარიყო არა 1162 წელს, როგორც ამას არაბი ისტორიკოსი ამბობს, არამედ 1161 წლის ივლის-აგვისტომდე, მაგრამ ამას ეწინააღმდეგება სომხური წყაროების ცნობები, რომელთა მიხედვითაც ჩანს, რომ გიორგი III-ს დვინი ანისის შემდეგ აუღია¹⁶. ამდენად, არაბი ისტორიკოსის ცნობის სისწორე ეჭვს არ უნდა იწვევდეს¹⁷.

მართალია, გიორგი III-მ დვინი აიღო და ის თავის სამეფოს შემოუერთა, მაგრამ ზრძოლა ამით არ დამთავრებულა. როდესაც ქართველთა თავდასხმის ამბავი აზერბაიჯანის, ალ-ჯაბალისა და ისფაჰანის გამგებელმა შამს ალ-დინ ილდეგიზმა შეიტყო, სასწრაფოდ ლაშქარი შეჰყარა. მას შეუერთდნენ ხლათის მფლობელი შაჰ-არშენ სუქმან კუტუბის ძე, მარალის პატრონი აყსანკორის ძე, აგრეთვე სხვებიც და როგორც კი სამზადისს მორჩა, 50.000-იანი ლაშქრით საქართველოს ასაკლებად წამოვიდა. იბნ. ალ-ასირის ცნობით, „558 წლის საფარის თვეში (1163 წ. იანვარ-თებერვალი) ილდეგიზის ლაშქარი საქართველოს შემოესია, გაძარცვა იგი და დაატყვევა მრავალი ქალი, კაცი და ბავშვი. მის დასასჯელად გამოვიდა ქართველების ჯარი. გაჩაღდა ფიცხელი ბრძოლა, რომელიც ერთ თვეს გაგრძელდა. ორივე მხარე თავგამეტებით იბრძოდა, მაგრამ ბოლოს მუსლიმანებმა სძლიეს მოწინააღმდეგეს. დამარცხებული ქართველები უკუიქცნენ. მუსლიმანები მათ დაედევნენ და დიდად აზარალებდნენ. გამარჯვებული ილდეგიზი შინ გაბრუნდა და თან წაიღო აურაცხელი სიმდიდრე“¹⁸.

როგორც ირკვევა, ქართველების დამარცხების მიზეზი ლალატი და მეტისმეტი თავდაჯერებულობა ყოფილა. რომელიდაც ქართველი მუსლიმანთა მხარეზე გადასულა, გამაჰმადიანებულა და ილდეგიზისათვის უთქვამს: „თუ ლაშქარს მანდობ, მე წავიყვან მას ჩემთვის კარგად ცნობილი გზით და ქართველებს ისე წამოვადგები,

¹⁴ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128.

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 5.

¹⁶ Вардан Великий, დასახ. ნაშრომი, გვ. 155 — 156; მათე ურპაელი, ისტორია, გვ. 546 — 547 (ეომოწმებთ ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით („ქართველი ერის ისტორია“ წ. I — II, გვ. 558).

¹⁷ ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, დასახ. ნაშრომი, გვ. 558.

¹⁸ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128—129.

ზურგიდან, რომ ვერათერი გაიგონო¹⁹. ილდეგიზი ნდობია მას, ლაშქარი მიუცია და დღეც დაუთქვამს. თუ როდის უნდა დასა-მოდნენ თავს ქართველების ბანაკს. „როდესაც ეს დღე დადგა და მუსლიმანებმა შეტევა დაიწყესო, — ამბობს იბნ ალ-ასირი, — ქართველები ისე იოლად უსწორდებოდნენ მოწინააღმდეგეს, რომ გამარჯვება აუცილებლად მათ უნდა რგებოდათ, მაგრამ სწორედ ამ გადამწყვეტ მომენტში ზურგს უკან გაისმა შეძახილები „ალაჰი დიდიია!“ და მუსლიმანთა რაზმები მოლაღატე ქართველის წინა-მძლოლობით ქართველებს ეკვეთნენ. ზურგში მუსლიმანთა მოუ-ლოდნელმა გამოჩენამ ქართველთა რიგებში არეულობა გამოიწვია, ლაშქარი დაიფანტა და ბოლოს უკუიქცა... თავიანთი მრავალრი-ცხოვნების გამო გამარჯვებაში მტკიცედ დარწმუნებულ ქართვე-ლებს ღმერთმა გაუცრუა იმედი“, — დაასკვნის შემატიანე²⁰.

არაბი ისტორიკოსი არათერს ამბობს იმაზე, თუ სად მოხდა ბრძოლა ან რა ადგილები დაიკავეს მაჰმადიანმა ამირებმა, მაგრამ, ეტყობა, აქ იგულისხმება ის ბრძოლა, რომლის დროსაც მათ დაი-კავეს გაგი, ავიდნენ გელაქუნს და იქიდან ანისისაკენ წავი-დნენ²¹.

1163 წლის ზამთარში ქართველებზე გამარჯვებამ საყოველ-თაო ზეიმი გამოიწვია მაჰმადიანურ ქვეყნებში. ისინი გათამამდნენ და საქართველოზე თავდასასხმელად ხელახალ მზადებას შეუდგ-ნენ, მაგრამ გიორგი III-მ დაასწრო მათ და ქართველთა დიდი ლაშ-ქარი აღმოსავლეთისაკენ დასძრა. თავდასხმის ობიექტი ამჯერად აზერ-ბაიჯანის ტერიტორია იყო. იბნ ალ-ასირის ცნობით, ეს ლაშქრო-ბა უნდა მომხდარიყო 1165 წლის ბოლოს ან 1166 წელს: „561 წელს ქართველთა მრავალრიცხოვანი ლაშქარი მუსლიმანების სამფლობელოში შეიჭრა და დაიკავა აზერბაიჯანი განჯამდე. [ქარ-თველებმა] მრავალი მუსლიმანი მოკლეს, ბევრი დაატყვევეს, ქვეყანა გაძარცვეს და უთვალავი სიმდიდრით უკან გაბრუნდნენ“²².

ქართულ წყაროებში ამგვარი ცნობა არ მოიპოვება. ისე კი ჩანს, რომ ეს უნდა ყოფილიყო ნაწილი იმ „უცხო ლაშქრობისა“, რომელიც 1163 წლის მარცხიანი ბრძოლების შემდეგ მოეწყო და რომლის დროსაც, სხვათა შორის, ამირსპასალარსა და სომხითართ

¹⁹ იქვე, გვ. 129.

²⁰ ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

²¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 11—12.

²² ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.

ებრძანათ მორბევა ტერიტორიისა „მტკუარს აქეთ, ვიდრე განძამ-
ლის“²³.

1165—1166 წლის ლაშქრობა აზერბაიჯანში და ათაბაგ შამს
ად-დინ ილდეგიზის დამარცხება უდავოდ დიდმნიშვნელოვანი
ფაქტი იყო. ამ ლაშქრობის შედეგად ილდეგიზი იძულებული გახ-
და „თვით შეხვეწნოდა“ გიორგი III-ს და ზავი ეთხოვა²⁴. მანვე
იკისრა შუამავლობა სულთან არსლან მაჰმუდის ძესა და ქართველ
მეფეს შორის და დააზავა კიდევაც ისინი. „შეიქმნა მშვიდობა...
ჟამ რაოდენიმე“²⁵. შეწყდა მაჰმადიანთა გაუთავებელი თავდასხ-
მები ანისზე, აქამდე 4 წლის მანძილზე რომ გრძელდებოდა. ის
ქართველი მეფის ყმადნაფიც მაჰმადიან გამგებელს, არსლან მაჰ-
მუდის ძეს გადაეცა სამართავად.

მ. ბროსესა და ივ. ჯავახიშვილის აზრით, გიორგი მეფეს ანისი
უნდა გადაეცა არსლანისათვის 1165 წელს²⁶, მაგრამ, ვფიქრობთ,
რომ ეს ამბავი მოხდა შედარებით უფრო გვიან, დაახლოებით 1167
წელს. ამ დასკვნამდე მივყავართ ვარდანის იმ ცნობას, სადაც ნათქ-
ვამია: „1163 წელს საქართველოში ლაშქრობის შემდეგ ივერიელ-
თა მეფის შიშით უკანვე გაბრუნებულმა ილდეგიზმა... ანისში
მოიყვანა მაჰმუდის ძე სულთანი არსლანი, რომელიც ოთხი წლის
განმავლობაში მოსვენებას აღარ აძლევდა ქალაქს და ამის გამო
გიორგი მეფესაც სულ უფრო უძნელდებოდა მაჰმადიანობასთან
ბრძოლა²⁷. თუკი მართლა არსლანი 4 წლის განმავლობაში სისტე-
მატურად ესხმოდა თავს ანისს და ეს თავდასხმა დაზავების შემდეგ
შეწყდა, როგორც ამას ქართული წყარო ამბობს²⁸, მაშინ ზავი
სულთანსა და ქართველ მეფეს შორის უნდა დადებულყო არა
1165²⁹, არაჩედ 1167 წელს.

ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ის გარემოებაც, რომ, როგორც
ზემოთ დავინახეთ, 1165/1166 წელს³⁰ მიმდინარეობდა ომი აზერ-
ბაიჯანის ტერიტორიაზე ილდეგიზსა და ქართველებს შორის, რის
გამოც აზერბაიჯანის ათაბაგი მაშინ სულთან არსლანისა და გიორგი

23 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 16.

24 იქვე, გვ. 15.

25 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 564.

26 იქვე.

27 ვარდანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156.

28 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 15.

29 როცა მ. ბროსე და ივ. ჯავახიშვილი ამ თარიღს ასახელებენ, ისინი 4 წელი-
წადს ანისის აღების (1161 წ.) დროიდან ანგარიშობენ (ივ. ჯავახიშვილი, ი-
დასახ. ნაშრომი, გვ. 564).

30 561 წელს ჰიჯრით (1165 წ. 1 ნოემბრიდან 1166 წ. 4 სექტემბრამდე).

III-ის მომრიგებლად ვერ გამოვიდოდა. მათ მომრიგებლად მისი გამოსვლა ბრძოლის დამთავრების შემდეგ უნდა მომხდარიყო, როცა ქართველების ლაშქარმა გამარჯვება მოიპოვა.

მაშინ, როცა საქართველოს სამეფო სულ უფრო ძლიერდებოდა და გიორგი III მეზობელ ქვეყნებშიც კი შიში და პატივისცემა დაიმსახურა, საკუთარ ქვეყანაში მის წინააღმდეგ შეთქმულებას ამზადებდნენ ჯერ საერო დიდებულები უფლისწულ დემნას მეთაურობით (1177 წ.), ხოლო მერმე სასულიერო წოდების უმაღლესი წარმომადგენლები. ამ შინაურმა არეულობამ მეოთხედი საუკუნით შეაფერხა აქტიური საგარეო პოლიტიკის წარმოება. ამიტომ იბნ ალ-ასირიცი სდუმს და 1166 წლის ლაშქრობის შემდეგ 1202 წლამდე საქართველოს შესახებ აღარაფერს წერს. ამ დროს კი საქართველოს უკვე განაგებდა თამარ მეფე, რომელმაც მოიგერია ყუთლუ-არსლანისა და სხვა დიდებულთა იერიშები, მეფის ხელისუფლების შეზღუდვას რომ ითვალისწინებდნენ, დაამყარა წესრიგი ქვეყნის შიგნით და მამისეული საგარეო პოლიტიკის გაგრძელებას შეუდგა. ამას ნაწილობრივ მოითხოვდა აღმოსავლეთით საქართველოს ყმდნაფიცი შარვანსა და აზერბაიჯანს შორის არსებული დაძაბული ვითარებაც. როგორც ცნობილია, ყიზილ არსლანის შემდეგ (1191 წ.) მისი ვრცელი სამფლობელო განაწილდა მის მემკვიდრეებს (ძმისწულებს) შორის. „უფროსსა ხუტლუ ინანჩის ხუვდა ერაცი ჭუარასნამდის და ბაბილოანამდის; შემდგომსა, ამირ-ბუბაქარს — ადარბადაგანი სომხეთამდის; და უმცროსსა, ამირ მირანს³¹ არანი გურგანის ზღვით გელაქუნის ზღუამდე“³².

სამ ნაწილად გაყოფილი ილდეგიზიანთა სამეფოს თითოეული ნაწილის მფლობელი პირველობას იჩემებდა და თვალბ მუდამ მეზობლის სახელოს მიტაცებაზე ექირა. ამ ნიადაგზე ატეხილ ბრძოლაში „სძლია შუალმან ამირა აბუ ბაქრმა, უფროსი ძმა აოტა და თვით დაჯდა ათაბაგად“. ამირ-მირანსაც რომ ხუტლუ ინანჩის ბედი არ სწეოდა, ამისათვის შირვანშაჰს შეესიძა, მაგრამ საფრთხე მაინც ვერ აიციდნა თავიდან. აბუ ბაქრი თვით შირვანშაჰს და მას დაესხა თავს და ორივე დაამარცხა³³.

³¹ ყიზილ არსლანის ძმის შვილებს შორის ყველაზე პატარას უზბეკი ერქვა (იხ. *Степняк Лен-Пауль, Мусульманские династии, 1899*, გვ. 144). მაშასადამე ამირ-მირანი ასაკით აბუ ბაქრის მომდევნო უნდა ყოფილიყო.

³² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 62—63; ივ. ჯავახიშვილი, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 601.

³³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 63.

ვინაიდან შირვანშაჰი აქსართანნი (გიორგი III-ის დისშვილი) ქართველების ყმადნაფიცი იყო, ამიტომ მან და მისმა სიძემაც განსაცდელის ეამს შველა ქართველ მეფეს სთხოვეს და დასტურიც მალე მიიღეს. თამარმა და ქმარმა მისმა დავითმა „უბრძანეს იმედი შველისა და ხელის-აპყრობისა“, ლაშქარი შეკყარეს და აბუ ბაქრის დასასჯელად დასძრეს. როგორც ივ. ჯავახიშვილი ამბობს, ბრძოლა ქართველებსა და აბუ ბაქრის ლაშქარს შორის უნდა გამართულიყო 1195 წელს შამქორში³⁴. ქართველებმა ომი მოიგეს დაიკავეს შამქორი, განძა და დასვეს იქ „თავთავის აღვილას“ შირვანშაჰი აღსართანნი და სიძე ამირმირანნი³⁵.

მიუხედავად სასტიკი დამარცხებისა, აბუ ბაქრი მაინც არ წყნარდებოდა და ნახიჩევანში თავშეფარებული ახალი ომისათვის ემზადებოდა. მას დახმარებას უწევდნენ მთელი რიგი მაჰმადიანი ქვეყნები, რადგან ომი ქართველების წინააღმდეგ იყო დაგეგმილი.

ხანგრძლივი სამზადისის შემდეგ აბუ ბაქრი თავის ლაშქრით განძისა და დვინის ასაღებად გამოსულა, მაგრამ, როგორც იბნ ალ-ასირი მოგვითხრობს, „საქმეში ქართველების მეფის ჩარევის გამო“ მას წადილი ვერ შეუსრულებია. ივანე მხარგრძელს მცირე რაზმით დაუმარცხებია იგი და 1196 წელს გელაქუნ-ამბერდი დაუტკავებია, ხოლო 1201 წელს კი ბიჯნისიც³⁶. ამასთან, როგორც იბნ ალ-ასირი ამბობს, ქართველებს მოუწყვიათ დიდი ლაშქრობა მუჰამედ ჯეჰან ფეჰლევანის ვაჟის, აბუ ბაქრის წინააღმდეგ და 1202 თუ 1203 წელს აზერბაიჯანში შექრილან: „599 წელს ქართველებმა დაიპყრეს ქალაქი დვინი აზერბაიჯანში, აიკლეს იგი და გაწყვიტეს მრავალი ხალხი. ქალაქსა და მთელ აზერბაიჯანს მაშინ მართავდა ფეჰლევანის ვაჟი ამირა აბუ ბაქრი, კაცი ყოვლად უქნარა და ლოთი... როდესაც ქართველებმა ალყაში მოაქციეს დვინი, ქალაქის რამდენიმე მცხოვრები აბუ ბაქრს ეახლა და შველა სთხოვა, ამირამ კი პასუხიც არ გასცა. ქართველებმა ისარგებლეს ამით. აიღეს ქალაქი და გაძარცვეს, მაგრამ დამთავრდა თუ არა ომი და ქართველებმა განიმტკიცეს მდგომარეობა ქალაქში, ისინი დიდი პატივისცემით ეპყრობოდნენ იმათ, ვინც ომის შემდეგ ცოცხალი დარჩენილიყვნენ“³⁷.

³⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 607.

³⁵ ქართლის ცხოვრება II, გვ. 73.

³⁶ ვარდანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169. გელაქუნ-ამბერდისა და ბიჯნისის აღება მოთხრობილი აქვს ლაშა გიორგის ისტორიკოსსაც (ქართლის ცხოვრება I, გვ. 368).

³⁷ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, ტ. XII, გვ. 85.

ქართულ წყაროში ეს ლაშქრობა მოხსენიებულია უთარილოდ და თანაც მხოლოდ სამი სიტყვით: «თამარ ჩავიდა დვინამდისაო»³⁸. ამიტომ არაბი ისტორიკოსის ცნობა ქართველთა მიერ დვინის აღების შესახებ მეტად საყურადღებოა. დვინი რომ ქართველებს 1203 წელს აუღიათ, ეს დასტურდება ვარდანის ცნობითაც, სადაც აღნიშნული ლაშქრობის თარიღად დასახელებულია აგრეთვე 652 (1203) წელი³⁹.

აღსანიშნავია ერთი დეტალიც: ქართველები „დიდი პატივისცემით ეპყრობოდნენ იმათ, ვინც ომის შემდეგ ცოცხლები დარჩენილიყვნენო“. მაშასადამე, ქართველები რელიგიურ ომებს კი არ ქადაგებდნენ, როგორც ამას ჩადიოდნენ მაჰმადიანები ქრისტიანების მიმართ, არამედ მტრულად განწყობილი ამირების დასჯა სურდათ. თავიანთ ყმადნაფიც ქვეყნებს კი დახმარების ხელს უწვდიდნენ და, რა თქმა უნდა, საკუთარი სახელმწიფოს საზღვრებსაც იფართოებდნენ. ამ მიზნით მათ 1204—1205 წელს დაულაშქრავთ აზერბაიჯანი და სომხეთი, რაზეც იბნ ალ-ასირი წერს: „601 წელს ქართველები კვლავ შეიჭრნენ ისლამის სამყაროში აზერბაიჯანიდან, სადაც ჩაიღინეს ძალადობა, მოაწყვეს ძარცვა-რბევა, ნგრევა და წაიყვანეს მრავალი ტყვე. შემდეგ ისინი თავს დაესხნენ ხლათის მხარეს სომხეთში და ისე ღრმად შეიჭრნენ ამ ქვეყანაში, რომ მანასკერტამდე მივიდნენ. იმას იქით ისინი აღარ წასულან. ისე როგორც სხვაგან, მათ ეს ოლქებიც გაძარცვეს და დიდძალი ნადავლით შინისაკენ გაბრუნდნენ. იმავე წელს ისინი ხელმეორედ შევიდნენ ხლათის მხარეში, აიღეს არჯიში და წავიდნენ ატ-ტინის ციხე-სიმაგრისაკენ, რომელიც იმყოფებოდა არზან არ-რუმის საზღვართან ახლოს“⁴⁰. როგორც ჩანს, 1204/1205 წელს ქართველებს ორჯერ დაულაშქრავთ ხლათის სასულთნო, დაუპყრიათ მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი — არქეში, მანასკერტი, ატ-ტინი და უშუალოდ დამუქრებიან არზრუმის საამიროს. ცხადია, მუსლიმანი ამირები აქ ამბავს მშვიდად ვერ შეხვდებოდნენ და ვინაიდან ქართველებთან შებმას სათითაოდ ვერ ბედავდნენ, ხლათისა და არზრუმის გამგებლებს გადაუწყვეტიათ ერთად გამოსულიყვნენ ქართველთა წინააღმდეგ. „ხლათის მფლობელმა, რომლის შეიარაღებული რაზმები ქართველებთან შებმას ვერ ბედავდნენ და უკან იხევდნენ, — მოგვითხრობს არაბი მემატრიანე, — შეკრიბა მთელი თავისი ძალები

³⁸ ისტორიანი და აზმანი..., ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 77.

³⁹ ვარდანის, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169. ივ. ჭავჭავაძის შეიღის 1204 წ. აქვს ნახევნები (დასახ. ნაშრომი, გვ. 609).

⁴⁰ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, ტ. XII, გვ. 95.

და, გარდა ამისა, დახმარება სთხოვა არზან არ-რუმის ნმართველს, თორღულ-შაჰს, კილიჯ არსლანის ძეს. თორღულმა თანხმობა განუცხადა და თავისი ლაშქარი მეზობელს აახლა. ამრიგად, ხლათის გამგებელმა თავი მოუყარა დიდძალ ლაშქარს და ქართველების დასასჯელად დაიძრა.

იოლი გამარჯვებებით გათამამებულმა ქართველთა ლაშქარის სარდლობამ მუსლიმანთა იერიშები არაფრად ჩააგდო და ბოლოს სასტიკი დამარცხება განიცადა. ამ ბრძოლას შეეწირა მრავალი ქართველი, მათ შორის ჯარის სარდალი ზაქარია უმცროსი. უკუ-ქცეულმა ქართველთა ჯარმა მტერს დაუტოვა მთელი თავისი იარაღ-საჭურველი, ცხენები და ნაალაფევი. თვითონ კი წერცხე-ნილი წავიდა სამშობლოში⁴¹. მაგრამ იმ ანგარიშით, რომ სულ მალე ისევ დაბრუნდებოდა. მართლაც იმავე ავტორის ცნობით, „602 (1205/6) წელს ქართველების მრავალრიცხოვანი ჯარი“ კვლავ სწევვია სომხეთს და ხლათის განთავისუფლება უცდია.

ხლათს მაშინ მცირეწლოვანი გამგებელი ედგა სათავეში და ქვეყნის მართვა არ შეეძლო, არც მისი მოადგილე იყო ისეთი კაცი, რომ თავისი სახელით მოქმედება შეძლებოდა. მას ჯარში ავტორიტეტი არ ჰქონდა და ანგარიშს არავინ უწევდა. ასეთი მდგომარეობით სარგებლობდნენ ქართველები, არბევდნენ ქვეყანას და აგროვებდნენ ნადავლს. ხლათელებმა გადაწყვიტეს აღმდგარიყვნენ ქართველთა წინააღმდეგ და ან ისინი გაეძევებინათ თავიანთი ქვეყნიდან ან თვითონ დახოცილიყვნენ. ამ რწმენით გაერთიანებულ მუსლიმანთა დიდი ლაშქარი ქართველებთან შესაბამელად დაიძრა, და როცა მათ მიუახლოვდა, შეჩერდა, უნდოდა მტრის განლაგება და ეზვერა. ქართველთა ლაშქარი ამ დროს ხევში გაშლილიყო, რომ შებინდებისას, მოახლოებულ მოწინააღმდეგეზე იერიში მიეტანა. მაგრამ მუსლიმანებმა დაასწრეს, ხევის თავ-ბოლო დაიკავეს, ქართველები შუაში მოიმწყვდიეს და ყოველი მხრიდან შეუტყიეს. ქართველთა ლაშქარი მუსლიმანთა მოულოდნელი თავდასხმის გამო დაიბნა, მხნეობა დაჰკარგა, სასოწარკვეთილებას მიეცა და მოწინააღმდეგეს დანებდა. მუსლიმანებმა ხლათი გაათავისუფლეს⁴².

ქართულთა და სომხურ პირველწყაროებში ხლათისა და შანას-კერტის ბრძოლებზე არაფერია თქმული, ამდენად არაბი ისტორიკოსის ცნობები ერთადერთია, რომლითაც შეიძლება თამარის ისტორიკოსის ნაშრომის ხარვეზის შევსება და საქართველოს ისტორიის ამ მონაკვეთის აღდგენა.

⁴¹ ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

⁴² იქვე, გვ. 112.

* * *

მაჰმადიანთა მიერ ხლათის დაკავებას და ქართველების ორგზის მარცხს არ შეიძლებოდა უარყოფითად არ ემოქმედა საქართველოს საერთაშორისო ავტორიტეტზე, თუ იგი მდგომარეობის გამოსწორებას დროზე ვერ მოახერხებდა. ასეთი აუცილებლობა, აგრეთვე ერთმორწმუნე სომეხი ხალხის ინტერესები⁴³, რომ თავი დაეღწიათ მუსლიმანთა ბატონობისაგან, ქართველებს კვლავ სამხრეთისაკენ უხმობდა და, მართლაც, როგორც იბნ-ალ-ასირი ამბობს, „603 (1206/7) წელს ქართველთა მეფემ დალაშქრა ხლათი, ალყა შემოარტყა ყარსის ციხე-სიმაგრეს და ძლიერ შეავიწროვა ისინი, ვინც მას იცავდა. ციხისთავმა არაერთხელ მიმართა ხლათის გამგებელს. დახმარება გაეწიათ მეციხოვნეთათვის, მაგრამ მას ყური არავინ ათხოვა; მაშინ ადგა და დაუზავდა ქართველებს, რომლებსიგანაც ყარსის ჩაბარებისათვის მიიღო დიდძალი ფული. ამრიგად ეს მხარე შეუერთდა საქართველოს“⁴⁴.

იბნ ალ-ასირის ცნობის სისწორე მთლიანად დასტურდება ქართული და სომხური წყაროებით⁴⁵. ვარდან⁴⁶, ისე როგორც იბნ ალ-ასირი, ქართველების ლაშქრობას ყარსში ათარიღებს 655 (1206) წლით⁴⁷. ყარსის გადასვლა ქართველთა ხელში ისეთივე დიდი მარცხი იყო მუსლიმანთათვის, როგორც ანისის დაკარგვა, რადგან ამიერიდან მათ დაკარგეს საქართველოზე თავდასხმის მოხერხებული სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობის ადგილი და ქართველებს გზა გაუხსნეს სამხრეთისაკენ სალაშქროდ.

* * *

ქართველთა წარმატებები ყველა მაჰმადიან ამირას, ათაბაგსა და სულთანს აწუხებდა, მაგრამ ყველაზე მეტად მაინც რუმის სულთანს უკარგავდა მოსვენებას. საქართველოს სამეფოს გაძლიერება შეუძლებელს ხდიდა სულთანის ზრახვების სისრულეში მოყვანას, დასუსტებული ბიზანტიის შავი ზღვის სამხრეთ სანაპი-

⁴³ История армянского народа, Ереван, 1951, ч. I, гл. 159, 161.

⁴⁴ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, ტ. XII, გვ. 119.

⁴⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 92; ვარდან, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169.

⁴⁶ ვარდან, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169.

⁴⁷ თუ არაბი და სომეხი ისტორიკოსების მიერ ყარსის ბრძოლის შესახებ მოცემული თარიღის სისწორეს სადავოდ არ გავხდით, მაშინ უნდა შესწორდეს საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს სათანადო ადგილი, სადაც ეს ამბავი დათარიღებულია 1204 წლით (საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958 წ. I, გვ. 207).

რო ტერიტორიის მიტაცების შესახებ⁴⁸. სწორედ ამ გარემოებათა გამო რუქნ აღ დინმა იკისრა ქართველი ქრისტიანების მოსპობისა და მუსლიმანთა ხსნის მისია, რის განსახორციელებლადაც დიდი ლაშქრით საქართველოსაკენ გამოემართა, მაგრამ ბასიანში სასტიკად დამარცხდა და უკუიქცა.

ჰამდალაჰ ყაზვინის ცნობით, ბასიანის ომი რუქნ აღ-დინსა და ქართველებს შორის მომხდარა 602 წელს ჰიჯრით⁴⁹ (1205 წ. 18 აგვისტო—1206 წ. 7 აგვისტო). ამ ბრძოლის თარიღის გამო ივ. ჯა. ვახიშვილი აღნიშნავდა: „რაკი ქართველი ისტორიკოსისა და იბნ ალ-ასირის მოწმობით ეს ბრძოლა ყარის აღებისა და დაპყრობის შემდეგ მომხდარა, ამიტომ უეჭველი ხდება, რომ რუქნ აღ-დინთან ომი ქართველებს 1206 წ. უნდა ჰქონოდათ“⁵⁰. მაგრამ ამასთან დაკავშირებით გვინდა შევნიშნოთ, რომ იბნ ალ-ასირთან ასეთი ცნობა არ გვეგულება, ხოლო ქართულ წყაროში ყარისისა და ბასიანის ბრძოლები შესაძლებელია ისევე იყოს არეული, როგორც დვინისა და ანისის ომები. ანდა ეგების აქ საუბარია ყარისის სხვა რომელიმე ბრძოლაზე, რომელიც შეიძლება მართლაც წინ უსწრებდა ბასიანის ამბებს, თორემ რუმის სულთან რუქნ აღ-დინის ლაშქრობა საქართველოზე ნამდვილად უნდა მომხდარიყო ქართველების მიერ ყარისის დაპყრობაზე (1206 წ.) გაცილებით უფრო ადრე, და ახლოებით 1203-1204 წლებში. ამას გვაფიქრებინებს იბნ ალ-ასირის ნაშრომის ის ადგილი, სადაც ვკითხულობთ: „600 წლის ზულ კა'-დას (1204 წ. ივლისი) რუქნ აღ-დინ კილიჯ არსლანის ძე გარდაიცვალა და მეფედ გახდა მისი ვაჟი“⁵¹. რუქნ აღ-დინის ლაშქრო-

⁴⁸ История армянского народа, Ереван, 1951, ч. I, гл. 162.

⁴⁹ Hamdullah Mustaf-i Qazwini, Tariche Gozide, (ე. ჯანტენის გამოცემა), წ. 1. გვ. 344—345; საქართველოს ისტორიის წყაროები, სერია IV, ირანელი ავტორები ისთახრი, ჰოდუდ აღ-ალეზი, ჰამდალაჰ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლებითურთ ე. ფუთურჩიძისა (სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1937, გვ. 33).

⁵⁰ ივ. ჯა. ვახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, 1948, გვ. 278.

⁵¹ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91. რუქნ აღ-დინის გარდაცვალების შესახებ ასეთსავე ცნობებს იძლევა აგრეთვე ნასირ აღ-დინ იაჰია თავის „სელჯუკ-ნამეში“ (იხ. Charles Schefer, Quelques chapitres des l'abrégé du Seldjoug Nameh, composé par l'emir Nassir eddin Iahia: Recueil de textes et de traductions publié par les professeurs Vivantes à l'occasion du VIII-e Congrès international des orientalistes tenu à Stockholm en 1889, Paris, MCCCXIX, tome premier, სპარსული ტექსტი, გვ. 79—81, ფრანგული თარგმანი გვ. 38—42. ეიმოწმებთ ივ. ჯა. ვახიშვილის დასახ. ნაშრომის მიხედვით, გვ. 279). შტრ. ელ. გორდლეჟსკის „Государство Сельджуки" дов Малой Азии“, М.—Л., 1941, გვ. 27. სტენლი ლენ პულთან რუქნ აღ-დინი გარდაცვლილი ჩანს 1203 წელსაც (Мусульманския диннасти, СПб., 1899, გვ. 128).

ბა საქართველოზე რომ ნამდვილად წინ უსწრებდა ქართველების მიერ ყარსის დაპყრობას, ამას ზ. ავალიშვილიც ადასტურებს. მისი თქმით, ფრანგი რაინდის—დე ბუას უზომო სიხარული გამოიწვია ქართველების მიერ კარის აღებამ და უფრო მეტად კი „იმ ომმა, რომელშიც უფრო ადრე სასტიკად დამარცხდა რუმის სულთანი რუქნ ად-დინი“⁵².

რაკი ირკვევა, რომ რუქნ ად-დინის ვალაშქრებას საქართველოზე ადგილი ჰქონია ქართველთა მიერ ყარსის დაპყრობამდე და რუქნ ად-დინი 1204 წელს გარდაიცვალა, მაშინ ბასიანის ომი უნდა მომხდარიყო იმავე (1204)) წელს ან ცოტა ადრე, 1203 წელს. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს „სომხეთის ისტორია“, სადაც ნათქვამია: „რუმის სულთანმა რუქნ-ედ-დინმა დაიპყრო რა 1201 წ. ვანანდის მოსაზღვრე კარინისა და ერზინკის საემიროები, იწყო მზადება საქართველოზე გასალაშქრებლად. მას უნდოდა ერთხელ და სამუდამოდ მოეღო ბოლო ქართული ძლიერებისათვის, რადგან უამისოდ შეუძლებელი იყო დასუსტებული ბიზანტიის შავიზღვისპირეთის ხელში ჩაგდება. რუქნ-ედ-დინი უზარმაზარი ლაშქრით კარინიდან ბასიანის ველსაყენ გაემართა. აქ მას შეხვდა... ამირსპასალარი ზაქარია... და სასტიკად დამარცხა... ბასიანის ველი გაათავისუფლეს სელჩუკებისგან. საქართველოს სახელმწიფოს გავლენა გავრცელდა ლაზისტანსა და ტრაპიზონზე“⁵³. როგორც მოტანილი ციტატიდან ჩანს, რუქნ ად-დინმა გაილაშქრა საქართველოზე ტრაპიზონის საკეისროს შექმნამდე. სწორედ ამ დასკვნამდე მიდის ა. გამყრელიძეც, რომლის დაკვირვებითაც რუქნ ად-დინი ტრაპიზონის საკეისროს ჩამოყალიბებისას უკვე დამარცხებული უნდა ყოფილიყო⁵⁴, თორემ ის შავი ზღვის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიას უომრად არავის დაუთმობდა.

ამრიგად, ყოველივე ზემოაღნიშნულის გამო შეიძლება დავასკვნათ, რომ რუქნ ად-დინთან ომი ქართველებს ჰქონიათ არა 1206 წელს (ყარსის დაპყრობის შემდეგ), არამედ შედარებით უფრო ადრე — 1203-1204 წლებში, ტრაპიზონის საკეისროს შექმნამდე.

⁵² ზ. ავალიშვილი, წყაროსანთა დროიდან, ოთხი საისტორიო ნაკვეთი, პარიზი, 1929, გვ. 141.

⁵³ История армянского народа, Ереван, 1951, ч. I, გვ. 162.

⁵⁴ ა. გამყრელიძე, ბასიანის ომის თარიღი და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების „ზოგიერთი საკითხი („კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966, გვ. 247—257).

რაც შშვენივრად დასტურდება თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობებითაც⁵⁵.

რუქნ აღ-დინის მარცხმა იმდენად ჩააფიქრა დანარჩენი მაკ-მადიანი ამირები, რომ მათ გადაწყვიტეს ტაქტიკის შეცვლა და ქართველთა წინააღმდეგ პირდაპირი ბრძოლის ნაცვლად სომხეთის ტერიტორიის იმ ნაწილის შეერთება განიზრახეს, რომელიც საქართველოს საზღვრებთან იყო. ასე მოიქცა, მაგალითად, მათაფარიკინის (ქალაქი და ოლქი მესოპოტამიაში) გამგებელი ადილ აბუ ბაქრ აიუბის შვილიშვილი, ავჰად ნეჯმ აღ-დინ აიუბი, რომელმაც იბნ ალ-ასირის თქმით, 604 (1207/1208) წელს ხლათის დაპყრობა განიზრახა და ქალაქ მუშისაკენ დაიძრა. მუში და მთელი ხლათის მხარე იმ ხანად ტახტზე ახალ აღზევებულ მეფე ბალბანის ხელთ იყო. მაგრამ მას იქ თავისი ხელისუფლების განმტკიცება ჯერ ვერ მოესწრო, რამაც ნაჯმ აღ-დინს რამდენადმე გაუადვილა ბრძოლა. ამ უკანასკნელმა სრულიად თავისუფლად დაიკავა მუში ახლომახლო რაიონებითურთ და უშუალოდ ხლათისაკენ გასწია, მაგრამ ბალბანმა სასტიკი დამარცხება აგემა მას და აიძულა თავის ქვეყანაში დაბრუნებულიყო.

მათაფარიკინს დაბრუნებული ნეჯმ აღ-დინი კვლავ საომარ მზადებას შეუდგა. მან დანხარება სთხოვა თავის მამას, აბუ ბაქრს, რომელმაც მას უარი არ უთხრა, ვაჟას არმია მიაშველა. ნაჯმ აღ-დინმაც დიდხანს აღარ დააყოვნა. 604 (1207/1208) წელსვე მან დიდძალი ლაშქრით მეორედ გადალახა ხლათის საზღვარი, სძლია ბალბანის ლაშქარს და დაეუფლა მის ქვეყანას.

ხლათის ციხე-სიმაგრეში თავშეფარებულმა ბალბანმა დახმარება სთხოვა არზრუმის გამგებელს, მულის აღ-დინ თოღრულ-შაჰს კილიჯ არსლანის ძეს. თოღრულ-შაჰი დიდი ხანია თვითონ ოცნებობდა ხლათის მიტაცებაზე. ამიტომ, რაკი ახლა საბაბი იშოვა, დაუყოვნებლივ ბალბანს ეახლა. ორივემ ერთად გადამწყვეტ ბრძოლაში დაამარცხეს მოწინააღმდეგე და უკუაქციეს. მულის აღ-დინ თოღრულ-შაჰისა და ბალბანის ლაშქარი მუშს გარსშემოადგა და ის იყო იგი უნდა გაეთავისუფლებინათ, რომ ან დროს თავი იჩინა არზრუმის გამგებლის ვერაგობამ. მან მოკლა ბალბანი, რათა თვითონ დაპატრონებოდა ხლათის საამიროს, მაგრამ მიზანს ვერ მიაღწია. მუხანათური საქციელისათვის ის ხლათის მოსახლეობამ

⁵⁵ ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება ჰეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 132—139, 142 და 143.

არ დაინდო, გაჰკიცხა და გააძევა. ხლათი კი ნეჰმ ად-დინს გადასცეს საგამგებლოდ.

ქ. ხლათის მოსახლეობის ამ გადაწყვეტილებამ ოლქის მთელი მოსახლეობის გულისწყრომა და საყოველთაო აჯანყება გამოიწვია. აჯანყებულებმა დაიკავეს ვანი და არკეში. მათ მიეშველნენ ქართველები, რომლებმაც აიღეს ხლათიც და ჩააბარეს აჯანყებულთ. მაგრამ ამ უკანასკნელთ ის ვერ შეინარჩუნეს. ნეჰმ ად-დინმა ქალაქი დაიბრუნა და სასტიკად გაუსწორდა აჯანყებულებს: „აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ ხლათში ცოტა ხალხი დარჩაო“, — აღნიშნავს იბნ ალი-ასირი⁵⁶. მისივე ცნობიდან ირკვევა, რომ ხლათში საშინელი ანარქია დაწყებულია: „ამ ამბების შემდეგ ხლათის მცხოვრებნი მეტად დამცირებული იყვნენ და დაიწყო უთანხმოება ახალგაზრდობაში. მათ იწყეს ერთი მეფის გამეფება და მეორის მოკვლა, რადგან... ანარქია სუფევდო“⁵⁷.

ყოველივე ზემოაღნიშნული იმის აშკარა მანიშნებელია, რომ სომხეთის ტერიტორიაზე წარმოქმნილ სელჩუკიანთა საამირო—სასულთნოებს შორის გამუდმებულმა ბრძოლებმა შეტად მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენა ქვეყნის მოსახლეობა. მაშაადამე, საჭირო იყო ძალა, რომელიც ალაგმავდა თვითნებობას და იხსნიდა ხალხს გადაშენებისაგან. ასეთ ძალას მაშინ, XIII ს. დასაწყისში, წარმოადგენდა სომეხი ხალხის ერთმორწმუნე საქართველოს ძლიერი სამეფო. განსაცდელის ეამს სომეხი ხალხი ყოველთვის მას მიმართავდა დანხმარებისათვის⁵⁸. როგორც იბნ ალ-ასირი ამბობს, ქართველები მხარს უჭერდნენ ნეჰმ ად-დინის წინააღმდეგ ამბოხებულ სომხებს, ხოლო როცა ეს საქმარისი არ აღმოჩნდა და სელჩუკიანმა ამირამ ამბოხება სისხლში ჩაახრჩო, მაშინ ქართველები სერიოზული ბრძოლისათვის მოემზადნენ. არაბი ისტორიკოსის ცნობით. „605 (1208/9) წელს ქართველთა დიდი ლაშქარი ხლათში შეიჭრა ნაჰმ ად-დინის შეაპუსრავად. ქართველების ჯარმა, რომლის შემადგენლობაში ბევრი სომეხიც იბრძოდა, იერიში ქ. არჯიშზე მიიტანა. მათ შეტევას მეციხოვნე რაზმმა ველარ გაუძლო და თარხმანი დაჰყარა“⁵⁹.

არკეშის დაკავების შემდეგ ქართველთა ლაშქარი ხლათისაკენ წასულა და გარს შემორტყმია, მაგრამ მეტისმეტი წინდაუხედაობის გამო მშვენივრად დაწყებული ლაშქრობა წაუგიათ. იბნ ალ-ასი-

⁵⁶ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, ტ. XII, გვ. 126—128.

⁵⁷ იქვე.

⁵⁸ История армянского народа, Ереван, 1951, ч. I, გვ. 159, 161.

⁵⁹ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 130.

რი არათერს ამბობს იმის შესახებ თუ რაში გამოიხატებოდა ქართველთა წინდაუხედაობა და მეტისმეტი თამამი მოქმედება, მაგრამ ამას სხვა ავტორებიდან ვგებულობთ. XIII ს. მეორე ნახევარში მოღვაწე ცნობილი არაბი ისტორიკოსი და გეოგრაფი აბულ-ფიდა ქართველთა ბრძოლის წაგების მიზეზად ამირსპასალარ ივანე მხარგრძელს ასახელებს. „ქართველების მეფემ (უნდა იყოს „სარდალმა“ — ბ. ს.) დალია, დათვრა და სიმთვრალემ შთააგონა მას ოციოდე მხედრით წასულიყო ხლათისაკენ. მუსლიმანები გამოეგებნენ მას, დაატყვევეს და თავიანთ მეფე ალ-ავჰადს მიჰკვარესო“, — ამბობს აბულ-ფიდა⁶⁰. მისგან განსხვავებით, კირაკოს განძაკელი ქართველთა მარცხისა და ივანეს დატყვევებას რამდენადმე სხვაგვარად აღწერს: „ხლათის კედლებთან სეირნობის დროს ივანეს ცხენს ფეხი ჩაუვარდა ორმოში, წაიფორხილა, პატრონი გადმოვარდა და იქვე ჩასაფრებულმა მუსლიმანებმა შეიპყრეს“⁶¹. ივანეს დატყვევება ზაქარია ყაზვინისაც აქვს მოხსენიებული. იგი წერს: „ალ-მალიქ ალ-ავჰადის დროს ხლათის ასაღებად მოვიდნენ ქართველნი და მის ახლოს დაბანაკდნენ, რომ გარს შემორტყმოდნენ. ქალაქს გვერდით მდინარე ჩაუდიოდა და ზედ ხიდი იდო. ხლათელებმა ხიდი აპყარეს და თივა გადაათარეს, რომ ხიდზე შემდგარი ქართველები წყალში ჩაცვენილიყვნენ. თვითონ ხიდქვეშ მიიმაღნენ და მოეშადნენ დაეტყვევებინათ, ვინც ძირს ჩავარდებოდა. ქართველთა მეფეს, ივანეს ერთი გამოჩენილი ვარსკვლავთმრიცხველი ჰყავდა... მისი წინასწარმეტყველება ყოველთვის მართლდებოდა. ამ კაცმა უთხრა ივანეს: „შეჯექ ცხენზე და დაპყარი მტერს! ამ საღამოს ხლათის ტახტზე აბრძანდებიო. ივანე მართლა წამოდგა და თუმცა ნასვამი იყო, მაინც ცხენზე შეჯდა, ხიდზე პირველი შედგა და წყალში ჩავარდა. მას მტრები შემოეხვივნენ და დაატყვევეს“⁶². როგორც ვხედავთ, ზაქარიას ეს ცნობა თითქმის მთლიანად ადასტურებს აბულ-ფიდას ცნობის სისწორეს და ივ. ჭავჭავაძის აზრით, ის ყველაზე სანდო უნდა იყოს⁶³.

როგორც უკვე ვთქვით, იბნ ალ-ასირის ხლათის გარემოცვის

“أبي الفداء، من كتاب المختصر في أخبار البشر، الطبعة الأولى بالمطبعة الحسينية المصرية، ج-٢، ص-١١٣.

⁶¹ კირაკოს განძაკელი, ისტორია, გვ. 180.

⁶² Geographica Caucasia von Dr. Bernh. Dorn. SPb., 1847 (იხ. Memoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg, VI-me Serie, tome IV. გვ. 30 — 31).

⁶³ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, გვ. 622.

თარიღი არ აქვს დასახელებული. აბულ-ფიდა კი ხლათში ქართველთა ამ ლაშქრობის თარიღად სდებს 607 (1210/1211) წელს⁶⁴. არაბი ავტორის ამ თარიღს იზიარებს ივ. ჭავჭავაძის შვილიც⁶⁵. მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ის არ უნდა იყოს ზუსტი, რადგან არქეშის აღება და ხლათის გარემოცვა წინ უსწრებდა არდებილის სულთნის ლაშქრობას ანისში და ამ ლაშქრობის საპასუხოდ ქართველთა ლაშქრობას არდებილში⁶⁶. ხოლო ეს ორი ლაშქრობა (ანისისა და არდებილის) მომხდარა 1209 და 1210 წლებში⁶⁷. მაშასადამე ხლათის გარემოცვა ქართველთა მიერ მომხდარა არა 1210/1211 წელს, არამედ უფრო ადრე, 1208 ან 1209 წელს⁶⁸. ამრიგად, არდებილში ქართველთა ლაშქრობის თარიღად 1208 წელი⁶⁹, რომელიც მიღებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში, დაზუსტებას საჭიროებს.

1209 წელს, ამირსპასალარ ივანეს დატყვევების შემდეგ, ქართველებს ბრძოლა შეუწყვეტიათ და ხლათის გამგებელს დაზავებიან, რის შესახებაც არაბი ისტორიკოსი იტყობინება: დატყვევებულმა სარდალმა ხლათის მეფეს, ალ-ავჰადს უკან დაუბრუნა რამდენიმე ციხე, გაათავისუფლა ხუთი ათასი ტყვე, აღუთქვა ასი ათასი დინარი, დაუზავდა ოცდაათი წლით და პირობა მისცა, რომ მიათხოვებდა თავის ქალიშვილს. ალ-ავჰადმა მიიღო ეს პირობები და დაზავების შემდეგ იგი გაათავისუფლავდა⁷⁰. ეს ამბავი მოთხრობილი აქვს ზაქარია ყაზვინისაც, რომლის მიხედვით ივანე მუსლიმანებს უნდა დაზავებოდა იმის შიშით, რომ ქართველებს სარდლად სხვა არ დაესვათ და თანამდებობა არ დაკარგოდა: ივანემ უთხრა — „თუ ჩემი გათავისუფლება გინდათ, აჩქარდით, ვიდრე ქართველებს არ შეუტყვიათ ჩემი ტყვედ ჩავარდნა და ჩემს ადგილას სხვა არ დაუსვამთო“⁷¹.

⁶⁴ აბულ-ფიდა, დასახ. თხზულება, გვ. 113.

⁶⁵ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 622.

⁶⁶ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 130; ვარდანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 171—172; ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 251—83.

⁶⁷ იბნ ბაშტი (დფერემერი. Frag. 520. შენიშვნა I; ვარდანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 171; История армянского народа, გვ. 162.

⁶⁸ სენ-მარტენი ამ თარიღს ასახელებს და თან დასძენს: „ეს იმავე ხანებში მოხდა, როცა აგრე უბედურად დაიღუპა ხლათზე წასული ივანეს მხედრობაო (Mémoires Historiques et Géographiques sur d'Arménie par M. I. Saint-Martin, Paris, 1818, tome I, გვ. 382).

⁶⁹ იბ. ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 630; საქართველოს ისტორია გვ. 204.

⁷⁰ აბულ-ფიდა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.

⁷¹ Geographica Caucasica von Dr. Bernh. Dorn. გვ. 31.

ხლათის ზავით დასრულდა ქართველთა გამათავისუფლებელი ლაშქრობა სომხეთში, რომლის ჩრდილოეთი ნაწილი მანასკერტამდე და ცახკანცის მთებამდე გაიწმინდა სელჩუკიანებისაგან. ჩრდილოეთ სომხეთი, კერძოდ, ანისის, ტაშირ-ძორაგეთისა და სიუნჯის ყოფილი სამეფონი, შევიდა საქართველოს შემადგენლობაში. შეწყდა ომები, აღსდგა მშვიდობა, მაგრამ სულ მალე მშვიდობა ისევ ომებით შეიცვალა. დაიბრუნა აზერბაიჯანის ის კეთილმეზობლური დამოკიდებულება საქართველოს მიმართ, რასაც იბნ ალ-ასირის ცნობით, ადგილი ჰქონდა ქართველთა მეფის ასულზე აბუ ბაქრის ქორწინების შემდეგ, ე. ი. 1205 წლიდან⁷², და არდებილის სულთანმა საქართველოს წინააღმდეგ გაილაშქრა. ამას მოჰყვა ქართველების საპასუხო ლაშქრობა ჯერ აზერბაიჯანში (1210), ხოლო მერმე ხორასანში.

ორივე ეს ლაშქრობა, რომელიც ქართველების ბრწყინვალე გამარჯვებით დაგვირგვინდა, იყო დიდმნიშვნელოვანი ფაქტი, რამაც კიდევ უფრო ასწია საქართველოს საერთაშორისო ავტორიტეტი და აჩვენა, რომ აღარც აღმოსავლეთით და აღარც სამხრეთით მისი წინააღმდეგობის შემაჩერებელი ძალა აღარ არსებობდა. ამიტომ ამ ლაშქრობებს უნდა მოჰყოლოდა უფრო ფართო დაპყრობითი ოპერაციები, რომ შეცვლილ ვითარებას, კერძოდ, ჯერ თამარის სიკვდილს, ხოლო მერმე მონღოლებისა და ხვარაზმელების გამოჩენას ეს საქმე საბოლოოდ არ ჩაეშალა. თუმცა თამარის სიკვდილს აქ იმის მიხედვით ვასახელებთ, როგორც თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაშია პირობითად მიღებული, თორემ ისე კი იგი ამ დროს კარგახნის გარდაცვლილი ჩანს.

იბნ ალ-ასირის ცნობით, თამარი 603 (1206/7) წელს გარდაცვლილა: ქართველთა მიერ ყარსის აღების და მუსლიმანთა გაწყვეტის შემდეგ „ყოვლის უზუნაესმა ალაჰმა იხილა რა ისლამის მომხრეთა სიმცირე, — ამბობს ალ-ასირი, — თვითონ იკისრა მისი მფარველობა, მოკლა ქართველთა დედოფალი, ჩამოაგდო უთანხმოება მათ შორის და იხსნა [მუსლიმანები] მათი ცუდი საქციელისაგან წლის დასასრულამდე“⁷³. არაბი მემკვიდრის ამ ცნობას ქარ-

⁷² იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრ., ტ. XII, გვ. 112—113.

⁷³ ثم ان الله تعالى نظر الى قلة ناصر الاسلام فتولاه فامات ملكة الكرج و اختلفوا فيما بينهم و كفى الله شرهم آخر السنة (ج-١٢، ص-١١٩).

ეთული და სომხური წყაროებიც ეთანხმებიან. ლაშა გიორგის ისტორიკოსის თქმით, თამარი თავისი მეფობის ოცდამესამე წელს გარდაიცვალა: „მეფობასა შინა დაჰყო ოცდასამი წელიწადი და აღვიდა წინაშე ღმრთისა“⁷⁴. კ. კეკელიძის აზრით, ეს ცნობა თამარის მეორე ქმრის დავით სოსლანის გარდაცვალებას უნდა ეხებოდეს. მკვლევარი ფიქრობს, რომ ლაშა გიორგის დროინდელი ისტორიკოსის ტექსტი თავდაპირველად იკითხებოდა ასე: „მეფობასა შინა თამარისსა დაჰყო დავით სოსლანმა ოცდასამი წელიწადი და აღვიდა წინაშე ღმრთისა...“⁷⁵, მაგრამ წყაროს ცნობის ამგვარი წაკითხვა, ჩვენი შეხედულებით, რამდენადმე ხელოვნურად¹ გაპოიუჟრება. „ისტორიანისა და აზმანის“ მიხედვით დავით სოსლანს ბასიანის ბრძოლის შემდეგ დიდხანს აღარ უცოცხლია⁷⁶. ბასიანის ომი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1204 წელს აქეთ არ შეიძლებოდა მომხდარიყო. მაშასადამე დავითიც იმ ხანებში, დაახლოებით 1204-1205 წლებში უნდა მომკვდარიყო. ამას ადასტურებს ქართლის ცხოვრების ერთი ადგილიც, სადაც ნათქვამია: გიორგიმ სიცოცხლესავე თამარისსა დაიდგა გვირგვინი⁷⁷ და იყო მაშინ წლისა ათ-სამ-მეტრისა⁷⁸. რაკი გიორგიმ გვირგვინი მეფისა 13 წლისამ დაიდგა და ვიცით, რომ ის 1192/3 წელსაა დაბადებული, ამიტომ გვირგვინი მისთვის 1205 წელს უნდა დაედგათ⁷⁹ მამის გარდაცვლის შემდეგ. თამარი მაშინ 21 წლის გამეფებული იყო (1184 + 21 = 1205) და არა 23 წლისა.

ასე რომ, ჩვენი აზრით, ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანის ცნობა ზუსტი უნდა იყოს და ეხება არა დავით სოსლანის, არამედ თამარის გარდაცვალებას, რაც მისი მეფობის ოცდამესამე ანუ 1207 წელს მომხდარა, ყარსის ალების შემდეგ. ამას სხვათა შორის ადასტურებს აფხაზური ქრონიკის ერთი კვინკლოსიც, სადაც წერია: „ქრონიკონსა: უკზ: (427) დასაბამითაგან: ხყია: (6811) ამას წელსა კარი აიღეს და თამარ დედოფალი გარდაიცვალა“⁸⁰.

74 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 369.

75 კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარაუანდელთანი, ცდა ტექსტის აღდგენისა, თბ., 1941, გვ. 40—41.

76 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 100.

77 ე. ი. გახდა თამარის თანამოსაყდრე.

78 ქართლის ცხოვრება II, გვ. 151.

79 ეს დასტურდება იოანე ბაგრატიონის ცნობითაც, სადაც ლაშა გიორგი 1205 წელს უკვე მეფედ იხსენება (კ. კეკელიძე, ახალი ლიტერატურული წყაროები ლაშა გიორგის ისტორიისათვის, „ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან“, თბილისი, 1956, ტ. I, გვ. 294).

80 ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართველი ერის ისტორია, თბ. 1948, წ. II, გვ. 220—221; თ. უორდანი, ქრონიკები, წ. 1, გვ. 254.

თამარი რომ ყარსის ბრძოლის შემდეგ მალე გარდაიცვალა. ეს თვით თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულებიდანაც კარგად ჩანს⁸¹.

როგორც ვხედავთ, ყველა ზემოაღნიშნული წყარო, თამარის გარდაცვალების თარიღად ასახელებს 1207 წელს⁸², მაგრამ „ისტორიანსა და აზმანში“ თამარი ამის შემდეგაც ცოცხალი ჩანს. ამ წყაროს ცნობით თამარ მეფე დიდოელთა და ფხოველთა ამბოხების ჩაშობის შემდეგ უნდა გარდაცვლილიყო⁸³. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, ეს ყველაზე სანდო ცნობა უნდა იყოს და ამიტომ მან, ამის საფუძველზე, თამარის გარდაცვალების დროდ პირობითად მიიჩნია 1213-1214 წლები⁸⁴, რაც შევიდა საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოშიც და მიღებულია დღესაც. მაგრამ თვით „ისტორიანსა და აზმანზე“ და სხვა ახალ მიკვლეულ ცნობებზე დაკვირვება უფლებას გვაძლევს ეჭვის ქვეშ დავაყენოთ ამ თარიღის სისწორე.

მართალია, „ისტორიანი და აზმანი, ივ. ჯავახიშვილის თქმით, „საზოგადოდ შინაარსიანი თხზულებაა (და) ამ მხრივ იგი არც ერთ სხვა საუკეთესო ქართულ საისტორიო ძეგლს არ ჩამოუვარდება“⁸⁵, მაგრამ, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ამ თხზულებაში დარღვეულია თანმიმდევრობა ისეთი ამბებისა, როგორცაა, მაშალთად, ანისისა და ღვინის, აგრეთვე ბასიანისა და ყარსის ბრძოლები; თითქმის მთლიანად გამოტოვებულია ქართველების მიერ არჰემის, მნასკერტის აღებისა და ხლათში ივანე მხარგრძელის დატყვევების ამბები; თითქმის არსად არ არის მითითებული თარიღი და სხვ. ყოველივე ეს, ჩვენი აზრით, იმას უნდა მოწმობდეს, რომ ეს თხზულება თამარის მეფობიდან რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ არის დაწერილი, როცა მის ავტორს არათუ ამა თუ იმ ამბის თარიღი, არამედ თვით ამბების თანმიმდევრობაც აღარ სცოდნია. ამიტომ ასეთი წყაროს მონაცემებს, თუ ისინი სხვა წყაროებით არ დასტურდება, არ შეიძლება გადაამწყვეტი მნიშვნელობა მივანიჭოთ. განსაკუთრებით ითქმის ეს მასში მოცემული იმ ცნო-

⁸¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 143—144, 150.

⁸² მათგან განსხვავებით საეკლესიო მუზეუმის 1233 წლის ეტრატის ხელნაწერში (№ 85) თამარის გარდაცვალების თარიღად მითითებულია 1206 წელი (თ. ეორდანია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 294).

⁸³ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 112.

⁸⁴ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 634, კ. კეკელიძე თამარის გარდაცვალების თარიღად 1215—1216 წ. ასახელებს (ისტორიანი და აზმანი შორავანდელთანი, ცდა ტექსტის აღდგენისა, გვ. 42—43).

⁸⁵ ივ. ჯავახიშვილი, აველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 241; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 014.

ბების მიმართ, რომლის მიხედვითაც თამარი დიდოელთა და ფხოველთა აჯანყების შემდეგ უნდა გარდაცვლილიყო. ამ ცნობის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობენ არა მარტო ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი წყაროები, არამედ სხვა მონაცემებიც. მაგალითად ვარდანის ცნობით, რომელიც გამოუყენებიათ მ. ბროსეს⁸⁶ და სენ მარტენს⁸⁷, თამარი 1207 წელს გარდაცვლილა⁸⁸. თამარი რომ 1209-1210 წლებში ცოცხალი აღარ იყო, ეს ჩანს მისი თანამედროვე მხრითარ აირივანცის ცნობიდანაც, სადაც ვკითხულობთ: „გარდაიცვალა თამარი და გამეფდა ვაჟი მისი ლაშა, რომელმაც მოაწყო თავდასხმა არეშზე და ვარაგზე, (ხოლო) სპარსელების ქვეყანაში“⁸⁹ ის ზრეხამდე მივიდა“⁹⁰.

თამარის გარდაცვალების თარიღის დასადგენად გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ფრანგი რაინდის დე ბუას ცნობას, რომელიც, მართალია, ძირითადად ლაშა გიორგის შეეხება, მაგრამ იმასაც მოწმობს, რომ მეფე თამარი 1207/8 წლის შემდეგ ცოცხალი აღარ ყოფილა: „ქრისტეს მიერ სასიქადულო მამან და პატრონსა ა(მედეს)“⁹¹. ღვთის განგებით ბეზანსონელ არქიეპისკოპოსს, გ...დე ბუა, მდბალი მხედარი, ამენ. ვიცი ჩემი კეთილდღეობა თქვენთვის სასიხარულოა, ამისათვის საცნობელ იყოს თქვენდა, რომ, ნებითა ღვთისითა, მე და მეუღლე ჩემი ჯანმრთელად და უვნებლად ვიმყოფებით... აწ ისმინეთ სხვა რამ საკვირველი და საყურადღებო. ამბად მივიღე და საქმის სიქეშმარიტე სანდო მოციქულთაგან გავიგეთ⁹², რომ ივერიითგან ვინმე ქრისტიანენი, გიორგენებად წოდებულნი, ურიცხვი მხედრობით და ქვეითი ჯარით ღვთის აღმაფართოვანებელი დახმარებით ძალითა ფრიად აღჭურვილით, ურწმუნო წარმართთა წინააღმდეგ

⁸⁶ იხ. Bulletin Scientifique, t. X, სექტი 317, და 327, შენიშვნა.

⁸⁷ M. I. Saint Martin. Memoires Historiques et Geographiques Sur l'Arménie, Paris, 1819, t. II, გვ. 294.

⁸⁸ ი. მაკაეარიანი, არაბელ და სპარსელ მწერალთა გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობანი საქართველოს შესახებ, „მოამბე“, თბილისი, 1898, № 1, გვ. 26.

⁸⁹ იგულისხმება დიდი ლაშქრობა ხორასანში 1210—1211 წლებში.

⁹⁰ Хронологическая история составленная отцом Мехитаром, вардапетом Априванским (пер. с армянского К. Патканова), СПб., 1869, გვ. 413.

⁹¹ იგულისხმება ამავე დეტრემლეი, რომელსაც საფრანგეთის ქალაქ ბეზანსონის არქიეპისკოპოსის კათედრა ეკავა 1195—1220 წლებში (შ. ამირანაშვილი, რას მეთუველებს რუსთაველის პორტრეტი? ვახ. „კომუნისტი“, 1961, 7 იანვარი, № 5).

⁹² ხაზგასმა აქ და შემდეგაც ჩვენია—ბ. ს.

სწრაფად აღდგენ და, აიღეს რა უკვე 300 ციხე და 9 დიდი ქალაქი, მაგარნი დაიპყრეს, ხოლო სუსტნი ნაცარტუტად აქციეს. აღნიშნულ ქალაქთაგან ერთი, ევფრატზე მდებარე, ყველა წარმართთა ქალაქთაგან უფრო წარჩინებული ყოფილა და დიდი...

კერძოდ, რაღა მოგახსენოთ? ზემო აღნიშნულნი წმიდა იერუსალიმის მიწის სახსენლად მოვლენ და მთელ საწარმართოს დაიმორჩილებენ. მეფე მათი წარჩინებული, თექვესმეტი წლისაა, ალექსანდრეს ბადალი ძალით და სიკეთით, თუმცა არა სარწმუნოებით. ქაბუკი ესე დედის მისის დედოფლის უძლიერესის თამარის ძელებს თან ატარებს, რომელმაც სანამ ცოცხლობდა, იერუსალიმად წასვლის აღთქმა დასდვა, და შეიღსა თვისსა სთხოვა, თუ მიიცვლებოდა, რომ ძელები მისი უფლის საფლავთან წაესვენებიათ. მან კი, დედის თხოვნათა ყურადმღებელმა და დედის აღქმის შესრულების მსურველმა, დააპირა მისი (გვამის) წმიდა ქალაქში წამოღება⁹³.

დე ბუას ამ წერილს თარიღი არ უზის, მაგრამ რაკი მასში აღნიშნულია: „მეფე მათი... თექვესმეტი წლისაა“ და აგრეთვე წერილის ბოლო ნაწილში მოხსენიებულია მცირე აზიაში (1207 წელს) მომხდარი დიდი მიწისძვრა, რომელთან დაკავშირებითაც ავტორი წერს: „ეს ამბავი ავგისტოს ბოლო შეიდეულში შევიტყუეთ“⁹⁴, ეს იმას მოწმობს, რომ იგი დაწერილი უნდა იყოს 1207 წლის უკანასკნელ მეოთხედში⁹⁵ ანდა ცოტა უფრო გვიანაც. 1208—1209 წლებში⁹⁶. ხოლო თუ ეს ასეა, მაშინ ირკვევა, რომ ამ დროს თამარი ცოცხალი აღარ ყოფილა და იბნ ალ-ასირის ცნობა სწორია. თამარ მეფე 1207 წელს გარდაიცვალა. ამის ერთგვარ მტკიცე დადასტურებაა ბეთანის კედლის მხატვრობაც, სადაც „ლაშა გიორგი უწვერულვამო ქაბუკია, დაახლოებით 15 წლის“

⁹³ ზ. ავალიშვილი, ქეაროსანთა დროიდან ოთხი საისტორიო ნარკვევი, პარიზი, 1929, გვ. 137—138. დე ბუას ამ წერილის დედანი ინახება პარიზის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში: სათანადო აღწერითა და განმარტებებით იგი მოთავსებულია *Histoire litteraire de la France. Ouvrage commence par des religieux benedictins... et continué par des Membres de l'Institut (Academie des inscriptions et Belles — dettres)*, t. XXI, Paris, 1847. წერილის ლათინური ტექსტი პირველად გამოსცა რეინჰოლდ რეიხსტმა თავის კრებულში: *Regesta Regni Hierosolymitani (MXCII — MCCXC) edidit Reinhold Röhrich, Oeniponti, 1893*, გვ. 233 — 234, 868.

⁹⁴ ზ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138.

⁹⁵ ზ. ავალიშვილის ვარაუდით ის 1207 წ. სექტემბერში უნდა იყოს დაწერილი (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 141).

⁹⁶ ე. ი. იმ დროს, როცა ლაშა გიორგი დაახლოებით 16 წლისა იქნებოდა.

და უკვე „მეფეთ მეფედ“ არის მოხსენიებული⁹⁷. კიდევ სხვა პირ-
დაპირი თუ არაპირდაპირი მასალაც არსებობს⁹⁸, რომელიც საკმაოდ
მტკიცე საფუძველს ქმნის იმისათვის, რომ გადაისინჯოს თამარის
გარდაცვალებისა და ლაშა გიორგის ტახტზე ასვლის აქამდე მიღე-
ბული თარიღი — 1212 ან 1213 წელი და მიღებულ იქნას, ჩვენი
აზრით, უფრო უტყუარი და მართებული 1207 წ. თუ ამ უკანას-
კნელ თარიღს გაიზიარებს ჩვენი ისტორიოგრაფია, მაშინ 1207—
1213 წწ. მომხდარი ბევრი მნიშვნელოვანი მოვლენა თამარის ძისა
და მემკვიდრის ლაშა გიორგის სახელს დაუკავშირდება ნაწილობ-
რივ მაინც. ამას კი, სხვათაშორის, უთუოდ დიდი მნიშვნელობა
აქვს გიორგი IV-ის პიროვნებისა და სახელმწიფო მოღვაწეობის
შესაფასებლადაც.

საქართველო როგორც ადრე, ისე ლაშა გიორგის დროსაც, ძლიერ
სახელმწიფოს წარმოადგენდა და აღმოსავლეთში ჰეგემონობას
არავის უთმობდა XIII ს-ის 20-იანი წლების დასაწყისამდე. მაგრამ
შემდეგ თათარ-მონღოლთა სახით ამოვარდნილმა გრიგალმა, რო-
მელმაც მოსრნა ჩრდილო ჩინეთი, შუა აზია და ირანი, ბოლოს სა-
ქართველოსაც გადაუქროლა და სერიოზული ზიანი მიაყენა. იბნ
ალ-ასირის თქმით, მონღოლთა გამოჩენა იყო უდიდესი „უბედუ-
რება, რომლის მსგავსი დღესა და ღამეს არაფერი უშვია. ის თავს
დაატყდა ყველა ხალხს... თუ ვინმე იტყვის, რომ ადამისა და ევას
გაჩენიდან დღემდე სამყაროს ასეთი საშინელება არ განუცდია,
მართალი იქნება, რადგან მატრიანეებში ამის მსგავსი რაიმე არ
არის. ერთადერთი უდიდესი (უბედური) მოვლენა, რაზეც ისტორია

97 შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ე ი ლ ი, ქართული ხელოვნების ისტორია, „ხელოვნება“,
თბ., 1961, გვ. 283. მართალია, შ. ამირანაშვილის აზრით, თამარ მეფეს ლაშა გი-
ორგი მეფეთ მეფედ დავით სოსლანის გარდაცვალების შემდეგ, თავის სიცოც-
ხლეშივე, უნდა დაესვა, მაგრამ ეს შეუძლებელია. ყოველ შემთხვევაში ამას
დამტკიცება სჭირდება, რადგან ორი მეფეთ მეფის არსებობა ერთდროულად
არც წყაროებით დასტურდება და არც მაშინდელი ქართული სამეფო წესის მი-
ხედვით არის დასაშვები. ქართული წყაროს მიხედვით ლაშა თამარის გარდაცვა-
ლებამდე მეფეთ მეფე კი არა, მეფე და თამარის თანამოსაყდრე იყო (ქართლის
ცხოვრება, II, გვ. 151).

98 ამ მასალის ერთი ნაწილი გამოყენებული აქვთ იე. ჭავჭავაძის (ქართ-
ველი ერის ისტორია, დასახ. გამოც., გვ. 280, 291—92) და ს. კაკაბაძის, რომე-
ლიც თამარის გარდაცვალების თარიღად ასევე 1207 წელს მიიჩნევს. (С. Как а-
б а д з е, Год смерти грузинской царицы Тамары Великой, Изв. Тифл.
Высш. Жен. Курс. Тифл., 1914, кн. I, вып. I, გვ. 163 — 168; ვფხისტყაოსა-
ნი სარგის კაკაბაძის რედაქტორობით, თბ. 1927, გამოც. II, გვ. LXVIII — LXIX).

ზოგეითხრობს ისაა, თუ როგორ მოექცა ბახტ ან-ნასირი იზრაილიანებს, როგორ სცემდათ და როგორ დაანგრია ბაით ალ-მაკდისი. მაგრამ რას წარმოადგენს ბაით ალ-მაკდისი იმ ქვეყნებთან შედარებით, რომლებიც ამ დაწყევლილებმა დაანგრიეს? ამ ქვეყნების თითოეული ქალაქი ხომ რამდენჯერმე დიდი იყო, ვიდრე ბაით ალ-მაკდისი. ანდა რანი არიან იზრაილის შვილები იმათთან შედარებით, ვინც (მონღოლებმა) დახოცეს? მარტო ერთი რომელიმე ქალაქის მოსახლეობა, რომელიც მათ მოსპეს, გაცილებით მეტია იზრაელის ყველა შვილზე. ალბათ, ხალხი სამყაროს მოსპობამდე ვეღარ იხილავს ასეთ მოვლენას... (თათრები) არავის არ ზოგავდნენ. ისინი ჰკლავდნენ კაცებს, ქალებსა და ახალშობილთ; მუცელს ფატრავდნენ ორსულებს და სპობდნენ ჩანასახებს... ღმერთო, ეს რა საშინელება იყო, რომლის ნაპერწყმები ყოველი მხრივ განიფანტნენ და საყოველთაო ზიანი მოიტანეს! ის გავრცელდა ქვეყნებში მსგავსად ქარის მიერ ამორეკილი ღრუბლებისა. (აბა დაუფიქრდი): ჩინეთიდან გამოსული გაემართნენ თურქესტანისაკენ, სახელდობრ, კაშღარისა და ბალასალუნისაკენ, იქიდან კი მავარანა-ქრისაკენ, კერძოდ: სამარყანდისაკენ, ბახარისაკენ და სხვ. დაიპყრეს ისინი და მოექცნენ ისე, როგორც ქვემოთ ვიტყვით, შემდეგ ნაწილი მათგან გადავიდა ხორასანში. მთლიანად დაიკავეს, ამოუუყეს და გაძარცვეს ის. იქედან ისინი გადავიდნენ რეიში, ჰამადინში, ალ-ჯაბალის ოლქში და მათ შორის ერაყამდე მყოფ სხვა ოლქებში. ამის შემდეგ ისინი გაემართნენ აზერბაიჯანსა და არ-რანს, სადაც ერთ წელზე ცოტა ხანში ანგრევდნენ და გაწყვიტეს მოსახლეობის უმეტესობა... ეს იყო რაღაც გაუგონარი რამ⁹⁹. მათ ვერავინ წინაღუდგა, ისე მოიწივნეს საზღუართა საქართველოსათა¹⁰⁰.

იბნ ალ-ასირის ცნობით, მონღოლები საქართველოში პირველად 1220 წლის შემოდგომაზე გამოჩენილან. მისივე თქმით, მათ წინააღმდეგ გამოსულა ქართველების 10000-იანი ლაშქარი¹⁰¹, მაგრამ მონღოლებს ის დაუმარცხებიათ¹⁰², უკუუქცევიათ და თერთონაც უკუქცეულან აზერბაიჯანისაკენ.

⁹⁹ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, ტ. XII, გვ. 164—165.

¹⁰⁰ ქართლის ცხოვრება, 11, გვ. 164.

¹⁰¹ ქართველთა ლაშქარში რომ 10000 კაცი ყოფილა, ამას ვარდანიც აღნიშნავს (იხ. История монголов по армянским источникам, пер. с арм. К. П. Патканова, СПб., 1873, გვ. 2).

¹⁰² არაბი ისტორიკოსი ბრძოლის აღვიღს არ ასახელებს. ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანის ცნობით, ის ბალის წყალთან უნდა გამართულიყო (ქართლის ცხოვრება, 1, გვ. 370), ხოლო კირაკოს ტანძაყეცის მიხედვით, — ხუნანის

ა. ალი-ზადეს აზრით, რომელსაც ქართველი მეცნიერებიც¹⁰³ ეთანხმებიან, ეს ბრძოლა უნდა მომხდარიყო მანამდე, სანამ თავ-ჩიზიდან წამოსული მონღოლები მულანს მივიდოდნენ და იმოწმებს იბნ ალ-ასირს: „Согласно Ибн-ан-Асиру, — წერს ალი-ზადე, — отряды Джебе и Субутая до прибытия в Муган сражались с грузинскими войсками, количество которых доходило до 10000 человек“¹⁰⁴. ნამდვილად კი იბნ-ალასირი სულ სხვანაირად წერს. ის გარკვევით მოგვითხრობს, რომ — 617 წლის... ზამთრის დადგომისთანავე თათრებმა ჰამადანსა და ჯაბალში (მიდია — ბ. ს.) ძლიერი სიცივე იგრძნეს, თოვლიც ბლომად ნახეს, ამიტომ ისინი აზერბაიჯანში წავიდნენ. გზაზე, სოფლებსა და მცირე ქალაქებში ეწეოდნენ ძარცვა-გლეჯასა და მკვლელობას. ასე მივიდნენ ისინი თავრიზამდე, სადაც იმყოფებოდა აზერბაიჯანის გამგებელი, უზბეკი ძე ფაჰლავანისა, რომელიც მათ წინააღმდეგ არ გამოსულა და არც ფიქრობდა ამაზე, რადგან ის, როგორც ყოველთვის, ახლაც დღედაღამ მთვრალი იყო... (ამის შემდეგ) თათრები გამოსაზამთრებლად წავიდნენ ზღვის სანაპიროსაკენ, სადაც არც მაინცდამაინც ციოდა და საძოვრებიც უხვად იყო მათი ცხენებისათვის. მივიდნენ ისინი მულანში და გადაუხვიეს ქართველების ქვეყნისაკენ“¹⁰⁵. ამ ვრცელი ცნობიდან აშკარად ჩანს, რომ თავრიზიდან გამოსულ მონღოლებს, რომლებიც გამოსაზამთრებლად კასპიის ზღვის სანაპიროებისაკენ მოდიოდნენ, ჯერ მულანი დაუპყრიათ (რაკი იქ მივიდნენ), ხოლო შემდეგ საქართველოსაკენ უქნიათ პირო.

შეიძლება ა. ალი-ზადეს უნდოდა რაშიდ ად-დინის დამოწმება და შეცდომით იბნ ალ-ასირი დაასახელა. თუ ეს ასეა, მაშინ რაშიდ ად-დინი ამ ამბებთან დაკავშირებით მართლაც იძლევა ცნობას, რომელშიც ნათქვამია: „Они (монголы) прибыли в Тебриз..., (где) заключив мир, вернулись назад и направились в Арран, чтобы пробыть там зиму. Путь их лежал через Гурджи-

ვლზე (იხ. Вардан, Всеобщая История, М., 1861, გვ. 173), რაც არის ის დგილი, სადაც ალგეთი ანუ ზრამი (იგივე ქცია) ერთვის მტკვარს (ივ. ჟაეა ხ ი შ-ვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1965, ტ. 2, გვ. 26).

¹⁰³ ი. ცინცაძე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, თბილისი, 1960, გვ. 117; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XIII-XIV სს.), თბილისი, 1962, გვ. 154.

¹⁰⁴ А. Али-заде, დასახ. ნაშრ., გვ. 95.

¹⁰⁵ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრ., გვ. 172.

СТАН¹⁰⁶. მაგრამ სანამ აქედან რაიმე დასკვნას გავაკეთებდეთ, საჭიროა გავიხსენოთ, რომ რაშიდ აღ-დინი ამდროინდელ ცნობებს კრებს იბნ ალ-ასირიდან. იბნ ალ-ასირთან კი, როგორც უკვე ვთქვით, ასეთი არაფერია. ხოლო თუ, მიუხედავად ამისა, მაინც რაშიდ აღ-დინის ამ ცნობის ჭეშმარიტებას ვალიარებთ, მაშინ გმოდის, რომ აზერბაიჯანი საქართველოს ფარგლებში შემონავალა, თორემ ისე როგორ შეიძლებოდა თავრიზიდან არრანისაკენ წამოსულ თათარ-მონღოლებს გზა საქართველოზე ჰქონოდათ?

მონღოლთა გამოჩენამ, მათმა არაადამიანურმა მოქმედებამ დაპყრობილი ქვეყნებისა და ქალაქების მოსახლეობისადმი. ერთობ კრიტიკულ მდგომარეობაში ჩააყენა არა მარტო საქართველო არამედ ამიერკავკასიის ქვეყნები, არამედ მთელი მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული გაერთიანებები და ხალხები. ყველა მიხვდა, რომ შექმნილი რთული მდგომარეობიდან თავის ხსნის ერთი იმედიღა რჩებოდა. ეს იმედი საერთო მტრის—მონღოლების წინააღმდეგ მთელი მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების გაერთიანებული სამხედრო ძალის შექმნა და გაბედული მოქმედება იყო. ამას მოითხოვდა თითოეული ქვეყნისა და ხალხის სასიცოცხლო ინტერესები და საქართველოს იმდროინდელ პოლიტიკურ მესვეურთა სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მათ სწორად შეუფასებიათ შექმნილი ვითარება. ისინი გამოსულან აგრეთვე ასეთი გაერთიანების ინიციატორებად, რის შესახებაც იბნ ალ-ასირი პირდაპირ ამბობს: „ქართველებმა ელჩები გაუგზავნეს აზერბაიჯანის მფლობელს, უზბეკს დასაზავებლად და თათართა წინააღმდეგ ერთად ლაშქრობის მოწყობის სათხოვნელად. ისინი შერიგდნენ და შეთანხმდნენ, რომ შეკრებილიყვნენ, როცა ზამთარი გავიდოდა მათ (ქართველებმა) ელჩები გაუგზავნეს აგრეთვე ხლათისა და ალ-ჯაზირის (მესოპოტამიის — ბ. ს.) მფლობელს ალ-აშრაფს, ალ-ადილის ძეს და მასაც მათთან გაერთიანება სთხოვეს“¹⁰⁷.

ამრიგად, მზადდებოდა ქრისტიანი და მუსლიმანი ქვეყნების კოალიციური ლაშქრობა თათარ-მონღოლების წინააღმდეგ. ლაშქრობა უნდა დაწყებულიყო გაზაფხულზე, მაგრამ მტერს დროზე შეუტყვია ამის შესახებ და დაუსწრია მათთვის. კოალიციური ლაშქრობის მონაწილენიო, — აღნიშნავს იბნ ალ-ასირი, „ფიქრობდნენ, რომ თათრები გამოსაზამთრებლად დარჩებოდნენ გა-

¹⁰⁶ Рашид ад-дин, Сборник летописей, М.-Л., 1952, т. I, кн. II, с. 227.

¹⁰⁷ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 172.

ზატხულამდე, მაგრამ ისინი სხვანაირად მოიქცნენ, გაემართნენ გურჯთა ქვეყნისაკენ. მათ შეუერთდა უზბეკის ერთ-ერთი თურქი მამულქი, სახელად აკუში, რომელმაც შეკრიბა იმ მთებსა და ველებში მცხოვრები თურქმანები, ქურთები¹⁰⁸ და სხვები, დაუკავშირდა თათრებს, მოიწვია თავისთან და ისინიც დათანხმდნენ, რადგან წარმოშობით ერთნაირები იყვნენ. თავმოყრის შემდეგ ის (აკუშის ლაშქარი) წინ წარუძღვა თათრებს ქართველების წინააღმდეგ. მათ დაიკავეს (ქართველთა) ერთ-ერთი ციხე-სიმაგრე, დაანგრის ის, გაძარცვეს ქვეყანა, დააცარიელეს, გაწყვიტეს მოსახლეობა და წაიღეს მათი ქონება. როდესაც ისინი თბილისს მიუახლოვდნენ, იქ შეკრებილი ქართველები კბილებამდე შეიარაღებული გამოვიდნენ მათ წინააღმდეგ. ქართველებს პირველი შეხვდა აკუში მისი რაზმით და გაიმართა სასტიკი ბრძოლა, რომელშიც ყველა მედგრად იბრძოდა. აკუშის მხარეს ბევრი დაიხოცა, მაგრამ მას დროზე მიეშველნენ თათრები. ქართველების მხარეზეც იყვნენ მოკლულნი. გარდა ამისა, ისინი ერთობ მოიქანცნენ, ამიტომ თათრებს ვეღარ გაუშკლავდნენ და დაიწყეს უწესრიგოდ გაქცევა. თათრებმა ყოველი მხრიდან შეუტიეს მათ და უმოწყალოდ ჩეხდნენ ხმლებით, რის შედეგადაც უამრავი ქართველი დაიღუპა. ეს მოხდა იმავე (617) წლის ზუ-ლ-კა' დას თვეში¹⁰⁹. 617 წ. ზუ-ლ-კა' დის თვე კი დაიწყო 1220 წლის 28 დეკემბერს და გრძელდებოდა 1221 წ. 27 იანვრამდე¹¹⁰.

არაბი მემატიანის ამ ვრცელი ცნობიდან ჩანს არა მარტო ის, რომ მონღოლებს თავიანთი უეცარი ლაშქრობით ჩაუშლიათ მათ წინააღმდეგ მიმართული კოალიციური ლაშქრობის მოწყობის გეგმა, არამედ ისიც, რომ მათ აკუშის სახით ჰყოლიათ საიმედო მოკავშირე და მეგზური, რომელსაც დიდი დახმარება გაუწევია მონღოლებისათვის ქართველების წინააღმდეგ გამართულ ბრძოლაში¹¹¹. ამასთან, ირკვევა, რომ ეს ბრძოლა მომხდარა 1221 წლის იანვარში და გამარჯვებული მონღოლები თბილისამდე მოსულან.

მიუხედავად იმ გამარჯვებისა, რომელიც მონღოლებმა მერე

¹⁰⁸ იბნ ალ-ასირის ცნობის ეუზესეულ რუსულ თარგმანში ამ ადგილას შეტანილი სწორია „გურჯები“ (იხ. Материалы по истории Азербайджана из „Танх-ал-Камиль“ Ибн-ал-Асира, Баку, 1940, გვ. 138).

¹⁰⁹ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 172—173.

¹¹⁰ იხ. Синхронические таблицы хиджры и европейского летоисчисления, М. — Л., 1961.

¹¹¹ ეს მთლიანად ადასტურებს ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ მონღოლები ქართველების წინააღმდეგ მარტო საკუთარი ძალით არ იბრძოდნენ (იხ. ი. ცინცაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120).

თავდასხმის დროს მოიპოვეს, ისინი საქართველოში დიდხანს აღარ დარჩენილან. იბნ ალ-ასირის ცნობით, 618 (1221) წლის დასაწყისშივე¹¹² გასცილიან საქართველოს¹¹³.

იმავე მემბტიანის მიხედვით, საქართველოდან წასული მონღოლების შემდეგი ლაშქრობების მარშრუტი ასე გამოიყურება: თავრიზი, მარაღა¹¹⁴, ჰამადანი¹¹⁵, არდებილი¹¹⁶, თავრიზი, ქ. სერავე, ქ. ბაილაყანი¹¹⁷, განჯა და ისევ საქართველო¹¹⁸. „გაუსწორდნენ

112 618 წ. პიჭრით დაიწყო 1221 წ. 27 იანვარს ქრ. წელთაღრიცხვით.

113 იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 173—174.

114 იბნ ალ-ასირთან (ტ. XII, გვ. 174) მარაღის დაპყრობა მონღოლების მიერ დათარიღებულია 618 წ. საფარით ანუ 1221 წ. მარტით.

115 რაშიდ-დინის ცნობით, მონღოლებს ჰამადანი დაულაშქრათ 618 წ. რაჭბს ანუ 1221 წ. აგვისტო-სექტემბერში (Рашид ад-дин, Сборник летописей, М.—Л., 1952, т. 1, გვ. 228).

116 სპარსელი ისტორიკოსის, ჟუვეინის მიხედვით, მონღოლთა ნოინები ჟებე და სუბუღაი ჰამადანიდან არდებილზე კიარა, პირდაპირ თავრიზზე წასულან (В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов относящихся к Золотой Орде, СПб., 1884, т. 1, გვ. 116), ხოლო რაშიდ ად-დინი კი ამბობს—ნახიჩევანზე (იხ. მისი დასახ. ნაშრ., ტ. 1, გვ. 228).

117 ბაილაყანი მონღოლებს აუღიათ 618 წ. რამადანს ანუ 1221 წ. ოქტომბერ-ნოემბერში (იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 177).

118 იქვე, გვ. 173—174. არაბი ისტორიკოსის ეს ცნობა, რომელსაც რაშიდ ად-დინიც ზუსტად ეთანხმება (იხ. Рашид ад-дин, Сборник летописей, М.—Л., 1952, წიგნ. II გვ. 228), ფრიალ მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს ამიერკავკასიაში მონღოლთა პირველი გამოჩენის მიზნის გასარკვევად ემთაღმწერლის თქმით, ჩინგიზ-ყაენმან წარმოავლინა ორნი თავადნი... იამა და სალბიანი, რომელთა ქართველნი სება-ჟებობით უწოდიათ, რათა მოელონ ქვეყანა ხორასნისა და ერაყისა, სადამდის ეძღო სლუად, და განიხილონ ქვეყანა“ (ქართლის ცხოვრება II, გვ. 164). აქედან გამომდინარე საქართველოს ისტორიის სპეციალისტები აცთებენ დასკვნას, რომ მონღოლთა პირველი გამოჩენის მიზანი იყო აღნიშნული ქვეყნების დაზვერვა და არა მათი დაპყრობა (იხ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1941, წ. III, გვ. 4; ნ. ბ ე რ ს ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ხალხის ბრძოლა მონღოლთა მფლობელობის წინააღმდეგ, „საქართველოს ისტორია“, თბ., 1958, ტ. 1, გვ. 220; ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114). მაგრამ თუ ეს მართლა ასე იყო, მაშინ რაშიდა დასკვირდეთ იგივე ჟებესა და სუბუღაის ერთხელ გამოვლილი ქვეყნებისაკენ კვლავ გაბრუნება და მათი ხელახლა დალაშქრა—დაპყრობა? იმიტომ ხომ არა, რომ მათ ისინი პირველად ვერ დაზვერეს ხეირიანად? რა თქმა უნდა არა. მონღოლების გაბრუნება უკან ნაყოფიერი იყო ზემოჩამოთვლილი ადგილების მოსახლეობის განდგომით, რაც შვენიერად ჩანს იბნ ალ-ასირისა და რაშიდ ად-დინის ცნობებიდან (იხ. იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრ., გვ. 176—177; Рашид ад-дин, დასახ. ნაშრ., გვ. 228). ამ ცნობებიდან ირკვევა ამიერკავკასიიდან მონღოლთა წასვლის ნამდვილი მიზეზიც, რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

რა აზერბაიჯანისა და არ-რანის მუსლიმანურ ქვეყნებს, ... თათრებო ქართველების ქვეყნისაკენ წავიდნენო“ — გვამცნობს იბნ ალ-ასირი¹¹⁹, რომელსაც რაშიდ ად-დინიც ემოწმება¹²⁰.

საქართველოს მეფეს მონღოლთა წამოსვლის ამბავი წინასწარ შეუტყვია და თავისი დიდი ლაშქარი მტრისათვის ზედ საზღვარზე დაუხვდომებია, რათა მონღოლები შიდ არ შემოეშვა, მაგრამ ქართველები სასტიკად დამარცხებულან და თბილისისაკენ გაქცეულან. მონღოლთა შეჩერება ვერც მაშველ ჯარს მოუხერხებია. საქართველოსაკენ წამოსულ თათრებს ქართველები ისე დაუხვდნენ, როგორც უნდაო, ამბობს ამ ლაშქრობის შესახებ იბნ ალ-ასირი და განაგრძობს: „მათ ჯარი თავიანთი ქვეყნის საზღვრისაკენ გაგზავნეს, რათა თათრები საზღვრებს შიგნით არ შემოსულიყვნენ. მაგრამ როდესაც ეს უკანასკნელნი მოვიდნენ და მას შეეჯახნენ, ქართველებმა ვეღარ გაუძლეს და უკუიქცნენ, ხოლო ამის მხილველმა მონღოლებმა ისე აამოქმედეს ხმლები, რომ არცერთი ქართველი აღარ ვაღარჩენილა, გარდა იმათისა, ვინც გაქცევა მოასწრო. ჩემამდე მოვიდა ცნობა, რომ დახოცილთა რიცხვმა ოცდაათ ათასს მიაღწია. როგორც კი ლტოლვილები მივიდნენ თბილისს, სადაც მათი მეფე იმყოფება, (ამ უკანასკნელმა) ხელაზლა შეკრიბა ლაშქარი და მაშინვე მათ (თათრების) წინააღმდეგ გაისტუმრა, რომ მტერი ქვეყნის სიღრმეში მაინც არ შემოსულიყო, მაგრამ ისინი ამ დროს უკვე შემოსული იყვნენ და მათი შეკავება აღარც მთებს შეეძლო, აღარც ხევებსა და აღარც სხვა რამეს. ამიტომ ქართველების ჯარმა დატოვა ქვეყანა (უფრო სწორად ბრძოლის ველი — ბ. ს.) და თბილისს დაბრუნდა. რაც შეეხება თათრებს, მათ იქ გააკეთეს ის, რაც უნდოდათ: ძარცვავდნენ, ჰკლავდნენ, ანადგურებდნენ“¹²¹.

ეტყობა ეს იყო მონღოლთა ყველაზე დიდი ლაშქრობა ჩვენში (მათ წინა ორ ლაშქრობასთან შედარებით) და ქართველთა სერიოზული მარცხი, რასაც შიშით მოუტაცვს მთელი მოსახლეობა. ამასთან დაკავშირებით იბნ ალ-ასირი ამბობს: „ქართველები საშინელმა შიშმა შოიცვა. მე მოვისმინე ელჩად ჩამოსული მათი ერთ-ერთი დიდებულის ნაამბობი: „თუ თქვენ ვინმემ გითხრათ, რომ თათრები უკუიქცნენ ანდა ტყვედ ჩავარდნენო, არ დაუჯეროთ მას, მაგრამ თუ გეტყვიან დაიხოცნენო, მაშინ ერწმუნეთ, რადგან ეს ხალხი არასდროს არ გარბის. ჩვენ როგორღაც ხელში ჩაგვივარდა ერთ-ერთი მათგანი, მაგრამ ცხენიდან ჩამოვიდა და ურტყა თავი ქვას

119 იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 177.

120 Рашид ад-дин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 228.

121 იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, ტ. XII, გვ. 177.

მანამდე, სანამ არ მოკვდა, ტყვედ კი არავითარ შემთხვევაში არ დაგენებდა“¹²².

მონღოლთა ამ ლაშქრობის შესახებ ცნობებს იძლევიან ქართველი, სომეხი და სპარსი მემატიანენიც. რაშიდ ად-დინის ცნობა თითქმის მთლიანად ეთანხმება იბნ ალ-ასირისას. განსხვავება მხოლოდ ტაქტიკურ მონახაზშია. ბრძოლის წინ მონღოლთა ლაშქრის ერთი ნაწილი ჯებეს მეთაურობით (სულ 5000 კაცი) ერთ მოხერხებულ ადგილს, გუშე-ი-პანხანს ჩასაფრებულა, ხოლო სუბუდაი წინ წასულა და მტერთან შებმისთანავე უკუქცეულა. ამით გახარებული ქართველები მას დასდევნებთან, მაგრამ სულ მალე ორცეცხლს შუა მომწყვდეულან და დამარცხებულან. ქართველებს 30 ათასი კაცი დალუპვიით¹²³. ვარდანის მიხედვით, ეს უნდა მომხდარიყო 1222 (671) წელს, მაგრამ მისი ცნობით მონღოლები ამ დროს საქართველოში არ შესულან, არც რაიმე შეტაკებას ჰქონია ადგილი: „თათრები ფიქრობდნენ ჩვენზე წამოსვლას, მაგრამ, როცა მათმა მზვერავებმა ნახეს, რომ ქართველები და სომხები ომისათვის მზად იყვნენ და ამის შესახებ მათ (უფროსს) მოახსენეს, თავდასხმა აღარ უცდიათ, ისე წაეიდნენო“¹²⁴. ასეთივე ცნობა აქვს კირაკოს განძაკეცსა¹²⁵, მაგრამ, ვფიქრობთ, ეს არ უნდა იყოს ნამდვილი, რაც, იბნ ალ-ასირისა და რაშიდ ად-დინის ცნობების გარდა, ჩანს აგრეთვე ეამთაღმწერლის თხზულებიდანაც, სადაც ვკითხულობთ: „იქმნა მოწვენა სრულიადისა ღმრთისა რისხვისა და განწირვა ქართველთა... იქმნა უკუქცევა სუე-სვანისა ბედისა... ესრეთ ლტოლვილნი მოიწივნეს ქალაქსა..., ხოლო თათარნი მოიწივნეს ვიდრე სამშვილდემდე და მიერ უკუნ იქცეს“¹²⁶. როგორც ვხედავთ, მონღოლები არა თუ არ ცდილან საქართველოს ხელახლა დალაშქვრას და ქართველებთან ომის გამართვას, არამედ, პირიქით, თავს დასხმიან მას, დაუმარცხებიან ქართველთა ლაშქარი და სამშვილდემდეც მოწეულან. ამიტომ არაბი ისტორიკოსის ცნობის სისწორე ეჭვს არ უნდა იწვევდეს¹²⁷.

¹²² იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრ., ტ. XII, გვ. 177.

¹²³ Рашид ад-дин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 228.

¹²⁴ История монголов по армянским источникам, СПб., 1873, вып. I, გვ. 3, (პერ. ს არმანსკოგო კ. პ. პატკანოვა).

¹²⁵ История монголов по армянским источникам, СПб., 1874, вып. II, გვ. 3, (პერ. ს არმ. კ. პ. პატკანოვა).

¹²⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 165.

¹²⁷ არაბი ისტორიკოსი არც ამ ბრძოლის ადგილს ასახელებს. ეამთაღმწერლის ცნობით, ეს უნდა მომხდარიყო „წყაროსა ზედა ბერდუქსა აწ საგამადწოდებულსა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164). ვახუშტის მიხედვით, ბერდუქი „სამანაირად იწოდებოდა: ბერდუქი, საგიმი და დებედა“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 34). კ. პატკანოვის განმარტებით, საგამი

მართალია, მონღოლებმა ეს ბრძოლაც მოიგეს და ქართველებს ლაშქარი უუქაქციეს, მაგრამ მათთვის სასურველ მიზანს მაინც ვერ მიაღწიეს. ერთი შეტევით ქართველთა წინააღმდეგობის გატეხვა და საქართველოს მიწა-წყლის დაპყრობა შეუძლებელი აღმოჩნდა. ხანგრძლივი ომისათვის კი ისინი მაშინ მოწყობილი არ იყვნენ და ამჯობინეს საქართველოს ამჯერადაც გასცლოდნენ. ასეთი დასკვნის უფლებას გვაძლევს იბნ ალ-ასირის ცნობა: „მონღოლებმა ნახეს, რომ ქართველები ფლობენ დიდ ძალებსა და საშინელი ხევებით დასერილ ქვეყანას, რომლის დასაპყრობად აუცილებელია ხანგრძლივი ბრძოლა და სისხლისღვრა... ამიტომ მათ ველარ გაბედეს მის (ქვეყნის) სიღრმეში შეჭრა და წავიდნენ“¹²⁸.

ამრიგად, იბნ ალ-ასირის ცნობებიდან ირკვევა, რომ ლაშა გიორგის დროს ჩვენში აღგილი ჰქონია მონღოლთა სამ შემოტევისა და თუ ამ ცნობების სისწორეში ეჭვს არ შევიტანთ, მაშინ ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული მოსაზრება მათი ორი ლაშქრობისა, ქართველების ლაშქრის მიერ დამარცხებისა და გაძევების შესახებ, ალბათ, დასაზუსტებელი იქნება.

* * *

საქართველოდან წასული მონღოლები აღარც ამიერკავკასიაში დარჩენილან დიდხანს. დარუბანდის გზით ისინი ჩრდილოეთ კავკასიაში გადავიდნენ, ყივჩაღთა, ალანთა და რუსთა ქვეყნებს ეწვივნენ და ისინიც საშინლად ააფორიაქეს. მათ სასტიკად დაამარცხეს¹

იგივე მდინარე კოტმანი არის, ხოლო ეს უკანასკნელი მტკვარს ერთვის მარჯენიდან შაქორის დასავლეთით (იხ. История монголов по армянским источникам, пер. К. П. Патканова, СПб., 1873, გვ. 2, 70, შენიშვნა 111). ცნობილია აგრეთვე საგამის ველი—სომხეთის მხარეს, ვავის ციხის რაიონში (იხ. ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1949, ტ. III, გვ. 16). მაშასადამე, ბრძოლა მონღოლებსა და ქართველებს შორის ამ რაიონში უნდა მომხდარიყო. ლაშა გიორგის შემატიანეც დაახლოებით ამას გულისხმობს, როცა ამბობს „მეორესა წელსა კელაჲ მომართეს და დადგეს ბარდავის ჰალასაო“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 370).

ი. ცინცაძისა და დ. გვრიტიშვილის მოსაზრებით, საგამის ბრძოლა უნდა ყოფილიყო 1221 წლის იანვარში, მონღოლთა მეორე თავდასხმის დროს. და შეიძლება ეს მართლაც ასე იყო, მაგრამ ჩვენ მას მესამე ლაშქრობას უუქაქშირებთ შემდეგი გარემოების გამო: 1. წყაროებიდან არ ჩანს, რომ საგამის ბრძოლა იყო მაინცდამაინც 1221 წელს, მეორე თავდასხმის დროს; 2. ეპითალმწერელისა და ლაშა გიორგის დროინდელი ისტორიკოსის ცნობით, ამ ბრძოლის შემდეგ მონღოლები ამიერკავკასიიდან წასულან; 3. მათი წასვლა აქედან კი, იბნ ალ-ასირის ცნობით, მოხდა 1222 წელს, საქართველოზე მესამე თავდასხმის შემდეგ.

¹²⁸ ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 173—174, 177.

ყვიჩალები, რომლებიც მტრის შიშით თავიანთი ქვეყნიდან აიყარნენ და ნაწილი რუსთა ქვეყანას შეეხიზნა, ხოლო ნაწილიც სამხრეთ-საკენ წამოვიდნენ, დერბენდ-შირვანს დაბინავდა და, როცა მომაგრდა, სხვათა სამფლობელოების დაპყრობა განიზრახა. ამ მიზნით მათ ილაშქრეს ჯერ ქართველთა მფლობელობაში მყოფ ყაბალაზე, შემდეგ განჯაში, ხოლო იქიდან ორჯერ სცადეს საქართველოში შემოსვლა, მაგრამ საბოლოოდ დამარცხდნენ და იძულებული გახდნენ ამიერკავკასიასაც გასცლოდნენ.

ყვიჩაღთა ამ ლაშქრობაზე ვრცელ ცნობებს გვაწვდის იბნ ალ-ასირი. მისი თქმით, დერბენდში ფეხმოდგმულმა ყვიჩალებმა შეკრიბეს ყველა თავისი თანამემამულე და წავიდნენ ყაბალაზე.

როდესაც ყვიჩალებმა ალყა შემოარტყეს ყაბალას, მისმა გამგებელმა მათ უთხრა: „მე ქართველების მეფეს ვაცნობებ, რომ მან გამოგიგზავნოთ საპატიო ხალათები და ფული. შემდეგ ჩვენ ერთად გავერთიანდებით და დავიპყრობთ მთელ ქვეყანას“¹²⁹. ეტყობა, ეს იყო დროის გაყვანის ტაქტიკა, რომელიც ყაბალის მმართველს სჭირდებოდა მტრის მოსატყუებლად, ქართველთა მეფისაგან შაშველი ჯარის მისაღებად და ყვიჩაღთა დასამარცხებლად. მაგრამ მათი მთლად მოტყუება მას ვერ მოუხერხებია: „ყვიჩალებმა მართლაც შეწყვიტეს რამდენიმე დღით იმ მხარის დარბევა. ხოლო შემდეგ ისევ განაგრძეს მისი ძარცვა-განადგურებაო“. ამბობს იბნ ალ-ასირი და განაგრძობს: „გაძარცვეს რა ყაბალის მხარე, შემდეგ ისინი დაიძრნენ არ-რანის პროვინციაში მყოფ განჯისაკენ, მუსლიმანთა ხელში რომ იყო, და დაბანაკდნენ იქ. მერმე განჯის ამირამ დაასახლა ისინი კილკუნის მთაზე.

ქართველებს ეშინოდათ ყვიჩაყებისა და შეკრიბენა დიდძალი ლაშქარი, რათა მოულოდნელად დასხმოდნენ მათ თავს, მაგრამ განჯის ამირამ, ქუშხარამ შეიტყო თუ არა ეს, ყვიჩაყებს უბრძანა დაბრუნებულიყვნენ და დაბანაკებულიყვნენ განჯისთან. მათ შეასრულეს ეს ბრძანება. ოღონდ ყვიჩაყების ერთ-ერთმა უფროსმა გადაწყვიტა ქართველების წინააღმდეგ გამოსვლა დიდი რაზმით. იგი მოულოდნელად დაესხა თავს ქართველებს, დაამარცხა ისინი უკუაქცია, წამოიყვანა მრავალი ტყვე და წამოიღო, თუ რამე ჰქონდათ. ამის შემდეგ ყვიჩაღები დაბრუნდნენ კილკუნს და დაბინავდნენ იქ ისე, როგორც აღრე იყვნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ასევე მოიქცა ყვიჩაღთა მეორე მეთაური. ქუშხარამ აუკრძალა მას გალაშქრება ქართველების მდგომარეობის გაგებამდე, მაგრამ მან ვერ მოითმინა, თავისი რაზმით დაიძრა ქართველებისაკენ, გაძარ-

¹²⁹ იბნ ალ-ასირი, დსახ. ნაშრ., გვ. 187.

ცვა, გაანადგურა და ხელთ იგდო ნადავლი. ქართველები მათთვის ნაცნობი (მოკლე) გზით, მოულოდნელად დაესხნენ მათ თავს, დაატრიალეს ხმლები, გაწყვიტეს მრავალი და აართვეს ნადავლი. ასე რომ, ყივჩალების ამირა, საშინლად სირცხვილნაჰამი, თავისიანებთან ერთად დაბრუნდა ბერდაას, საიდანაც ქუშხარას მასთან მისვლა სთხოვა, რომ ერთად მოეწყოთ ლაშქრობა ქართველთა წინააღმდეგ, მაგრამ ქუშხარამ მას უარი შეუთვალა. მაშინ ყივჩალები აუჯანყდნენ მას. მუსლიმანმა მოსახლეობამაც ასეთივე აჯანყებით უბასუხა მათ და გაწყვიტეს მრავალი (ყივჩალი). შეშინებული ყივჩალები ჭერ შირვანისაკენ წავიდნენ, შემდეგ კი ლაკზების ქვეყნებისაკენ. ამით გათამამებული მუსლიმანები, ქართველები, ლაკზები და სხვები დაედევნენ მათ, გაანადგურეს, დახოცეს, გაძარცვეს და იძენი დაატყვევეს, რომ ყივჩალი მონა (მამლუქი) ყველაზე მცირე ფასად იყიდებოდა დერბენდ-შირვანში¹³⁰.

არაბი მემატიანის ამ ვრცელი ცნობიდან გარკვევით ჩანს როგორც ყივჩალთა მოსვლის მიზეზი და მათი შემდგომი მოქმედების მიზნები, ისე მათი მოძრაობის მარშრუტი და განჯის გამგებლის პოლიტიკა. ამ უკანასკნელის მიერ მათთვის თავშესაფრის მიცემა და საქართველოს საზღვრებთან ახლოს, კილკუნის (ქილქუნის) მთაზე დასახლება, ნამდვილად იმას ნიშნავდა, რომ უზბეკსა და მის მორჩილ ამირა ქუშხარასაც უნდოდათ ყივჩალების გამოყენება ქართველების წინააღმდეგ, რომ ქართველებს შესაძლებლობა აღარ ჰქონდათ თავს დასხმოდნენ განჯას. ისინი ანგარიშს აღარ უწყევდნენ იმას, რომ ყივჩალები, ისე როგორც ბონლოლები, მეჯოგეები იყვნენ და მტრები ინტენსიური მეურნეობისა; ივიწყებდნენ იმასაც, რომ ექსტენსიურ მეურნეობას დაჩვეული ტომის ძირითადი საქმიანობა მეჯოგეობასთან ერთად იქნებოდა ყაჩაღობა და მუდმივი ომები, რაც უარყოფითად იმოქმედებდა ადგილობრივი მოსახლეობის ეკონომიკაზე, მათ სოფლის მეურნეობაზე. მართლაც, მოხდა ის, რაც თავიდანვე მოსალოდნელი იყო. ქართველების მიერ სასტიკად დამარცხებული ყივჩალები შემდეგ მათ მწყალობელ ქუშხარას სამფლობელოს მისდგნენ საძარცვადად, რის გამოც ადგილობრივი მუსლიმანები აჯანყდნენ და ნიადაგი მოუშხადეს მათ გაქცევას ამიერკავკასიის ტერიტორიიდან.

საქართველოზე ყივჩალების შემოსევის შესახებ ქართულ მატეიანში არაფერია ნათქვამი; არც სომეხი ისტორიკოსები იძლევიან ვრცელ ცნობებს ყივჩალთა შემოსევის თაობაზე ამიერკავკასიაში. მაგრამ ის, რასაც ისინი ამბობენ, სრულიად ადასტურებს

იბნ ალ-ასირის ცნობათა სიზუსტეს. იბნ ალ-ასირთან ყოველთა შე-
მოსევა ამიერკავკასიაში 619 წლის ამბებთანაა მოთხრობილი
(პიჯრით) და შესატყვისება ქრისტ. კალენდრის 1222 წელს. ვარ-
დანიც სწორედ ამ წელს ასახელებს: „იმავე 671 (1222) წელს
მრავალრიცხოვანი ლაშქარი ყივჩაღებისა გამოვიდა ჰუნთა ქვეყ-
ნიდან და მოადგა განძაკსო“¹³¹ — ამბობს იგი. მისივე ცნობიდან
იჩვენება, რომ ქართველთა ლაშქრის სარდალი ამ დროს ყოფილა
ივანე. ყივჩაღთა ლაშქრობაზე, ვარდანთან შედარებით, უფრო
ვრცელ ცნობებს იძლევა კირაკოს განძაკელი. მისი თქმით, ჰუნთა
ქვეყნიდან გამოსული ყივჩაღები (ხუჩახ) პირველად საქართველო-
ში მოსულან მეფე ლაშასთან და „დიდ ათაბაგ“ ივანესთან თხოვ-
ნით, რათა მიეცათ მათთვის ადგილი დასახლებლად, ხოლო
როცა ქართველებს უარი უთქვამთ ამაზე, შემდეგ წასულან განძა-
კში¹³². როგორც ვხედავთ, კირაკოსისეული მარშრუტი ყივჩაღებისა,
ერთი შეხედვით, განსხვავდება იბნ ალ-ასირის მიერ მოთხრობილი-
საგან. იბნ ალ-ასირის ცნობით, დერბენიდან წამოსული ყივჩაღე-
ბი ჯერ სწვევიან ყაბალას, ხოლო შემდეგ განჯას, კირაკოსის მიხედ-
ვით კი პირველად — საქართველოს და მერე განჯას. სწორედ
ამ მოჩვენებითმა სხვაობამ მისცა საბაბი ა. ალი-ზადეს, შეეტანა
ეჭვი კირაკოსის ცნობათა სისწორეში და ეთქვა, რომ ყივჩაღები
არანაშვი საქართველოდან კი არ მოსულან, არამედ შირვანიდანო¹³³.

ჩვენი აზრით, კირაკოსი ზუსტად იმას ამბობს, რასაც იბნ ალ-
ასირი, ოღონდ სხვა სიტყვებით. არაბი ისტორიკოსი საქართველოს
არ ასახელებს, მგრამ იგი საქართველოს გულისხმობს, როცა ყაბა-
ლაზე ლაპარაკობს და იქვე განმარტავს კიდევ, რომ ყაბალა მაშინ
საქართველოს ეკუთვნოდა. რაკი ყაბალა საქართველოში შედიოდა,
კირაკოსმა (მის მაგიერ) პირდაპირ თქვა: ყივჩაღები საქართველო-
ში მივიდნენ და იქიდან განძას გაემართნენო. ამიტომ ა. ალი-ზადეს
ეჭვი კირაკოსის ცნობის მიმართ საფუძველს მოკლებულია. კირა-
კოსის ცნობა ყივჩაღების შემოსევის შესახებ სწორია და ადასტუ-
რებს იბნ-ალ-ასირის მიერ უფრო ვრცლად მოთხრობილი ამბის

¹³¹ История Монголов по армянским источникам, СПб, 1873, вып. I, гл. 3.

¹³² История Монголов по армянским источникам, вып. II, СПб, 1874, гл. 4, 6.

¹³³ А. А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, гл. 101 — 102.

კეშმარიტებას. ყივჩაღები დერბენდიდან ჯერ საქართველოში (ყაბალას)¹³⁴ მოსულან, ხოლო აქედან განჯას სწვევიან.

* * *

ყივჩაღებზე გამარჯვებას არ შეუწყვეტია ფეოდალური ომები. 1222 წლიდან საქართველო ცდილობს მონღოლებისა და ყივჩაღების თავდასხმების დროს უკუმდგარი მოხარკე ქვეყნების დაბრუნებას და ახალი ქვეშევრდომების შექმნას, რისთვისაც აწარმოებს მცირე ომებს მეზობელი მუსლიმანური პოლიტიკური ერთეულების წინააღმდეგ. იბნ ალ-ასირის ცნობით, „1222 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში (619 წ. საფარს) ქართველები გამოვიდნენ თავისი ქვეყნიდან არ-რანის ქვეყანაში და გაემართნენ ქ. ბაილაკანისაკენ იმ დროს, როცა მოსახლეობა დასაქმებული იყო მონღოლების მიერ დანგრეული ქალაქის კედლების აღდგენით. ქართველებმა დაიკავეს ქალაქი. მუსლიმანები ქართველებს ყველაზე კეთილ შტრად მიიჩნევდნენ, რადგან ისინი გამარჯვების შემდეგ ლეზულობდნენ მოსახლეობიდან რაღაც ფულად თანხას და კვლავ ბრუნდებოდნენ თავიანთ ქვეყანაში. ასე იყო ყოველთვის და ასე ეგონათ ახლაც, მაგრამ ამჯერად ეს იმედი აღარ გაემართლდა. დაიკავეს თუ არა ქალაქი, ქართველებმა იწყეს მოსახლეობის განადგურება და ძარცვა-რბევა ისე მკაცრად, როგორც მონღოლები აკეთებდნენო“¹³⁵. არაბი ისტორიკოსი არაფერს ამბობს ქართველთა ასეთი სისასტიკის მიზეზზე, მაგრამ ის კი ჩანს, რომ ქართველები ქალაქში გამაგრებულან, უკვან არ ვაბრუნებულან.

ქართველების ლაშქრობას ბაილაკანში ქართველი და სომეხი მემკვიდრეები არ იხსენიებენ. ა. ალი-ზადეს მიხედვით, ეს ლაშქრობა უნდა მომხდარიყო 1220 წელს და იმოწმებს იბნ ალ-ასირის ეუზესეულ რუსულ თარგმანს¹³⁶. მართალია, ეუზე შეცდომას უშვებს ჰიჯრით მოცემული თარიღის წაკითხვაში (რამადანის ნაცვლად კითხულობს საფარს) და 1222 წ. სექტემბერ-ოქტომბრის მაგიერ წერს 1222 წ. თებერვალს, მაგრამ 1220 წელი მას ნაშდვილად არსად არ უწერია¹³⁷.

¹³⁴ ალი-ზადე აღბად იმანაც შეაცდინა, რომ ქ. ყაბალა მანამდე არჩანში შედიოდა. მაგრამ შოვლენის შეფასებისას კონკრეტულად არსებული ვითარებიდან უნდა ამოვიდოდეთ.

¹³⁵ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, ტ. XII, გვ. 188—189.

¹³⁶ А. А. Али-заде, დასახ. ნაშრ., გვ. 103.

¹³⁷ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრ., ტ. XII, გვ. 190.

ბაილყანის ლაშქრობის შემდეგ ბრძოლის კერამ რამდენადმე სამხრეთით გადაინაცვლა. იმის იმედით, რომ მონღოლებთან მარცხიან ბრძოლებში დასუსტებული საქართველოს ლაშქარი მტერს საკადრის შეხვედრას ვეღარ მოუწყობდა, სომხეთის ოლქის, სარმარის დროებითა ამირამ დაარღვია ათიოდე წლის წინათ (1209 წ.) ხლათისა და საქართველოს მეფეებს შორის დადებული ზავი და ქართველებს ომი აუტეხა. იბნ ალ-ასირის ცნობით, 1223 წ. აგვისტოს (620 წ. შა'ბანს) არმინიის ოლქის, სარმარის მმართველი, რომელიც ხლათის გამგებელს აიუბის ძე ალ-ადილ აბუ ბაქრის ვაჟი იგი იქნა, შიპაბ ად-დინ ლაზის მორჩილებდა, სიუზერენთან წავიდა, ხოლო სარმარის ციხისთავობა თავის ერთ-ერთ ამირას მიანდო. ამ უკანასკნელმა თავი მოუყარა ლაშქარს, საქართველოსაკენ გაემართა, გაძარცვა იქ რამდენიმე სოფელი და უკან გამობრუნდა. ცხადია, ამას საქართველოს პოლიტიკური მესვეურნი უყურადღებოდ ვერ დატოვებდნენ და, მართლაც, როგორც იბნ ალ-ასირი ამბობს, „შეიტყვეს თუ არა ეს ამბავი ქართველებმა და მათმა ერთ-ერთმა უდიდესმა სარდალმა ივანემ, რომელიც დვინს განაგებდა, თავისი ლაშქრით მაშინვე სარმარისაკენ გაემართა მტერზე შურის საძიებლად. იგი მივიდა ქალაქთან, გარს შემოერტყა, გაძარცვა როგორც ის, ასე მისი გარეშემონი და შემდეგ უკან დაბრუნდა“¹³⁸. როგორც ირკვევა, სანამ ის საქართველოს საზღვარს მოაღწევდა, მანამ გზაში ხიფათი შემთხვევია: „სწორედ იმ დღეს, გვამცნობს იბნ ალ-ასირი, — როდესაც ქართველებმა სარმარი დატოვეს და შინისაკენ გაბრუნდნენ, სარმარის უფროსი ხლათიდან თავის რეზიდენციაში დაბრუნდა და მაშინვე ლაშქრით ქართველებს გამოუდგა. იგი თავს დაესხა მათ არიერგარდს, მოსპო რამდენიმე მათგანი და აართვა ნადავლი, რომელიც მათ მისი ქვეყნიდან წაეღოთ“¹³⁹. დამარცხებული ქართველთა ლაშქრის სარდალი დვინს დაბრუნებულა. მაგრამ, ჩანს, სულ მალე ისევ სარმარისაკენ ულაშქრნია: „რამდენიმე ხნის შემდეგ, ამბობს არაბი მემატრიანე, — შეაგროვა რა ლაშქარი, დვინის გამგებელი სარმარისაკენ დაიძრა ალყის შემოსარტყმელად, მაგრამ როგორც კი ეს შეიტყო, (სარმარის) უფროსმა, მაშინვე თავი მოუყარა იქ სურსათ-სანოვაგესა და ყოველივეს, რაც საჭირო იყო. ამ დროს მას მოახსენეს, რომ ქართველები დვინსა და სარმარს შორის ვიწრო ხეობაში დაბანაკებულანო და ისიც, თავისი ლაშქრით, სასწრაფოდ

¹³⁸ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრ., ტ. XII, გვ. 190.

¹³⁹ იქვე.

წავიდა, რათა მოულოდნელად დასხმოდა თავს. იმ ხევთან, სადაც ქართველები განლაგებულიყვნენ, ის დილით მივიდა და თავისი ჯარი ორ ნაწილად გაჰყო; ერთი ნაწილი დააყენა ხევის თავს, მეორე — ბოლოს და მოულოდნელად ეკვეთა მტერს, რომელიც ამას არ მოელოდა. მისმა მეომრებმა მრავალი ქართველი ასჩეხეს, მრავალიც დაატყვევეს. დატყვევებულთა შორის იყო დეინის გამგებელი შალვა, სხვა მის წარმომადგენლებთან ერთად. ვინც დალუპვასა და ტყვეობას გადაარჩა, თავის ქვეყანას დაუბრუნდა საშინელ ფორმაში¹⁴⁰.

ქართველთა ლაშქრის განადგურებისა და ივანეს დატყვევების ამბავმა სერიოზული შეშფოთება გამოიწვია დედოფალ რუსუდანის კარზე. ამიტომ მან თავისი წარმომადგენელი გაუგზავნა ალ-ჯაზირის მხარის მფლობელ აშრაფ მუსას ალ-ადილის ძეს (რომელმაც ხლათი და მისი რაიონი შიჰაბ ად-დინს უწყალობა) და შეუთვალა: „ჩვენ ვფიქრობდით, რომ დაზავებული ვიყავით თქვენთან, მაგრამ ახლა თქვენ ხედავთ, თუ როგორ მოიქცა სარმარის გამგებელი. თუ ჩვენ დაზავებული ვართ, მაშინ მოვითხოვთ, რომ ჩვენი ტყვეები გაათავისუფლონ. უკეთუ ზავი ჩვენს შორის დარღვეულია, გვაცნობეთ ამის შესახებ, რომ მივიღოთ სათანადო ღონისძიება“¹⁴¹. რუსუდანის ამ მიმართვიდან ჩანს, რომ სარმარისა და დეინის გამგებლებს შორის ჩამოვარდნილი კონფლიქტი ფართო მასშტაბის ომად უნდა გადაქცეულიყო, მაგრამ, ეტყობა, მუსლიმანი ამირები ასეთი ბრძოლისათვის მომზადებული არ იყვნენ და ქართველთა მეფის სურვილი დააკმაყოფილეს: „მაშინ აშრაფმა სარმარის უფროსს უბრძანა, გაეთავისუფლებინა ტყვეები და აღედგინა მშვიდობა ქართველებთან, რაც მაშინვე შესრულდა; მშვიდობა აღსდგა და ტყვეები გაუშვეს“, — ამბობს იბნ ალ-ასირი¹⁴².

რუსუდან მეფის ნება-სურვილის ესოდენ უსიტყვოდ შესრულება ალ-ჯაზირის მბრძანებლის მიერ იმას ნიშნავს, რომ საქართველო, მიუხედავად იმისა, რაც მას მონღოლებმა დაძარათეს, მაინც ძლიერი სახელმწიფო იყო. თუმცა აშკარად ჩანს ისიც, რომ მონღოლების მიერ მიყენებული მძიმე ჭრილობა მას მაშინ კიდევ მოუშუშებელი ჰქონდა და აღრინდელი ძალა აღარ შესწევდა. ეს დასტურდება იმ ბრძოლებითაც, რომლებიც მას ჰქონდა 1225 წელს ჯერ არ-რანში, შემდეგ შარვანში და, ბოლოს, ხვარაზმელებთან.

140 იქვე.

141 იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრ., ტ. XII გვ. 190.

142 იქვე.

ზურაბ ანაბაძე, მარინე ცინცაძე

საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასია XII საუკუნესა და XIII საუკუნის I ნახევარში

ჩრდილოეთ კავკასია უძველესი დროიდანვე მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა ისტორიაში. ჩრდილოეთ კავკასიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება საქართველოსთან ურთიერთობას, რაც დასაბამს უძველესი ხანიდან იღებს. საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის პერიოდში ჩრდილო კავკასიისთან პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული კავშირი კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე აღის.

როგორც წინა პერიოდში, ისე შუა ფეოდალურ ხანაშიც, ჩრდილო კავკასიაში ეთნიკურად მეტად ჰრელი მოსახლეობა იყო. მათ შორის თავისი მრავალრიცხოვნებით, შინაგანი პოტენციითა და აქტივობით გამოირჩეოდნენ ის ხალხები, რომლებიც განსახლებული იყვნენ კავკასიის ჩრდილოეთ ფერდობებისა და მთისძირა ვაკე-ტრამალეების მთელ სიგრძეზე — მდ. ყუბანის შესართავიდან მოყოლებული, ვიდრე კასპიის ზღვამდე. ესენი იყვნენ: ადიღე-ჩერქეზები, ალანები, ვეინახები, დაღესტნელები და ყივჩაყები.

რა თქმა უნდა, გარდა ზემოჩამოთვლილი უმთავრესი ეთნიკური გაერთიანებებისა და ხალხებისა, ჩრდილო კავკასიაში ნაკლებოსიძლიერის სხვა ტომებიც სახლობდნენ, მაგრამ ამიერკავკასიისთან ურთიერთობაში ისინი მეორეხარისხოვან როლს ასრულებდნენ.

შუა ფეოდალური ხანისათვის განსაკუთრებით დაწინაურდნენ ალან-ოსები და ყივჩაყები, რომლებიც თავიანთი მრავალრიცხოვნებით, ბრძოლისუნარიანობით, საკმაოდ განვითარებული პოლიტიკური ორგანიზაციით და ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობით საგრძნობლად გამოირჩეოდნენ დანარჩენთაგან.

ამ დროს ჩრდილო კავკასია ყურადღებას იქცევს, როგორც მდიდარი ეკონომიური რაიონი, რომელთანაც და რომლის საშუალებითაც ხდებოდა აღებ-მიცემობა. გარდა ამისა, ჩრდილო-კავკასიაზე (ოსეთის და ძურძუკეთის ტერიტორიაზე) გადიოდა კავკასიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი გზა, რომელმაც მის გასწვრივ მცხოვრებ ხალხთა ეკონომიურ განვითარებას ხელი შეუწყო. ჩრდილო კავ-

კასიის (კერძოდ, ოსეთის) გავლით იხსნებოდა ფართო გზა რუსეთის, ვოლგისპირეთისა და სხვა ქვეყნებისაკენ.

გარდა ამისა, საქართველოს სახელმწიფოებრივი ინტერესები ჩრდილო-კავკასიის სამხედრო ძალების გამოყენებას გულისხმობდა.

XI საუკუნეში საქართველოს ორი ძირითადი მეტოქის წინააღმდეგ უხდებოდა ბრძოლა. ესენი იყვნენ ბიზანტია და თურქ-სელჯუკები.

ამ საუკუნის თითქმის მთელი პირველი ნახევარი საქართველომ ბიზანტიასთან ომს შეაღია. გაძლიერების გზაზე მდგომი ქვეყანა არაფრად ექაზნიებოდა ბიზანტიას. იგი საქართველოში ხედავდა თავის მეტოქეს და, მიუხედავად „ერთმორწმუნეობისა“, დაუღალავად ებრძოდა მას. ამ ბრძოლებში საქართველოს ესაჭიროებოდა დამხმარე ძალა, რადგანაც ქვეყნის გაერთიანება ჯერ დასრულებული არ ყოფილა, ხოლო საგარეო მტერთან ბრძოლა, ამავე დროს, შინაურ მტერთა დაძლევისადაც გულისხმობდა; მართლაც, როგორც ქართული საისტორიო წყაროები გვიჩვენებენ, ამ მძიმე და რთულ ბრძოლებში სათანადო მნიშვნელობა ენიჭებოდა ჩრდილო-კავკასიის სამხედრო ძალების გონივრულად გამოყენებას.

აღსანიშნავია, რომ ამ დროის საქართველოს თავის ძირითად ამოცანად მიიჩნდა თავდაცვითი პოლიტიკის წარმოება. მართალია, სამხრეთის მიმართულებით ეწყობოდა დაპყრობითი ლაშქრობები. მაგრამ ჩრდილოეთისაკენ, კავკასიის მთის გადაღმა, ასეთი ბრძოლების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. ქართულ წყაროებში გვხვდება ცნობები II-V სს-ში ჩრდილო კავკასიაში ქართველ მეფეთა ლაშქრობებზე, რომელთაც დამსჯელი ექსპედიციების ხასიათი ჰქონდათ, მაგრამ არც ერთ მათგანს ტერიტორიის მომატება არ მოჰყოლია. საქმე ისაა, რომ ჩრდილო კავკასიის ველებზე ხშირად მოძრაობდნენ აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მიმავალი მეჩოგე ტომები, რომლებიც გზაზე ნიაღვარივით ლეკავდნენ ყველაფერს. ეს ფაქტორი ანელებდა საქართველოს ტერიტორიულ ინტერესებს ჩრდილო კავკასიის მიმართ¹. ასევე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა სეზონურად გამოსადეგ გადასასვლელებს, რომელთა ნაწილი ჩრდილო კავკასიის მცხოვრებთა ხელში იყო. ამ ხანებში საქართველოსათვის ჩრდილოეთისაკენ შეტევა ინტერესმოკლებული არ ყოფილა, მაგრამ ქართული სახელმწიფოს მთავარ ყურადღებას ჩრდილო კავკასიის სამხედრო ძალების გამოყენება იმსახურებდა.

¹ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, 1958, გვ. 127.

ახალი ეტაპი საქართველო-ჩრდილო კავკასიის ურთიერთობაში დავით აღმაშენებლის დროს დაიწყო.

XI ს-ში თურქ-სელჯუკები თანდათანობით გაბატონდნენ ამიერკავკასიის დიდ ნაწილში და ქვეყანა სამეურნეო გადაგვარების საფრთხის წინაშე დააყენეს. ასეთ ვითარებაში საქართველომ, რომლის სათავეში მოექცა ენერგიული და კვიანი მმართველი დავით აღმაშენებელი, ითავა თურქ-სელჯუკებთან ბრძოლის მედროშეობა, გადადგა პრაქტიკული ნაბიჯები და კიდევაც მიაღწია სასურველ შედეგს.

ამ ისტორიულ ბრძოლებში, დავით აღმაშენებლის ბრძნული პოლიტიკის განხორციელებაში, მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს ჩრდილო კავკასიის ხალხებმაც—განსაკუთრებით ოსებმა და ყივჩაყებმა.

ჩრდილოკავკასიელ ხალხებს შორის ოსები შედარებით უფრო შვიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ფეოდალურ საქართველოსთან.

აღრეფეოდალური ხანის გასულისათვის ოსეთი პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიური თვალსაზრისით საკმაოდ განვითარებულ ქვეყანას წარმოადგენდა. მის დაწინაურებას რამდენადმე ხელი შეუწყო ქრისტიანული რელიგიის გავრცელებამ ოსურ მოსახლეობაში.

როგორც ცნობილია, ოსთა გაქრისტიანება X ს-ში მოხდა. ეს ფაქტი დაკავშირებულია კონსტანტინოპოლის პატრიარქ ნიკოლოზ მისტიკოსის და აფხაზთა მეფე გიორგის (921-955) სახელთან. ამ აქტიდან ჩანს ოსეთის და, საერთოდ, ჩრდილო კავკასიის ხალხთა პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული მისწრაფება საქარველოსადმი, რომელიც ამიერკავკასიაში ერთ-ერთი წამყვანი ქვეყანა იყო. ამავე დროს, მისი მეშვეობით შეიძლებოდა დაკავშირება იმდროინდელ მოწინავე სამყაროსთან. რაც შეეხებოდა კიევს რუსეთს, ის ოსეთიდან დაშორებული და ამ დროისათვის ფაქტიურად დაქუცმაცებული ქვეყანა იყო. გარდა ამისა, ოსეთსა და კიევს შორის მაშინ მდებარეობდა ნახევრადპატრიარქალურ-ნახევრადფეოდალური ქვეყანა — ყივჩაყეთი. ეს მოვლენა მარტო XII საუკუნისათვის კი არ იყო დამახასიათებელი, არამედ უფრო აღრეული პერიოდისათვისაც, როცა ხსენებულ ქვეყნებს ერთიმეორისაგან ხაზართა სახელმწიფო ჰყოფდა.

ოსებში ქრისტიანობის გავრცელება-განმტკიცების საქმე საქართველოს საზრუნავი იყო. ეს კი მას საშუალებას აძლევდა მთის ძლიერი მოსახლეობა თავისი იდეოლოგიური, პოლიტიკური და კულტურული გავლენის ქვეშ ჰყოლოდა. შექმნილი მდგომარეობა კარგად ესმორდა დავითის სამეფო კარს და ამიტომაც იყო, რომ ოსეთში გა-

დასვლის დროს დავითს თან ახლდა ვაზირთა უპირველესი გიორგი კუონდიდელი. ბუნებრივია, ამ აქტში ქრისტიანული რელიგიის ოსეთში გავრცელება-განმტკიცებისათვის ზრუნვის მომენტი უნდა დაენახოთ².

როგორც ჩანს, საქართველოსათვის ოსებთან მეგობრული კავშირის შენარჩუნებას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. როცა დაეთ აღმაშენებელმა საქართველოში ყვიჩაყთა გადმოყვანა მოინდომა, დღის წესრიგში დადგა არა მარტო ოს-ყვიჩაყთა შორის უთანხმოების დაძლევა და ოსთა იძულება — გზა გაეხსნათ ყვიჩაყთათვის, არამედ დართალის გზის კონტროლის საკითხიც. მეფეს ამ ამოცანის განხორციელება სამხედრო ძალითაც შეეძლო, მაგრამ საქმე მშვიდობიანი გზით მოაგვარა. სავარაუდებელია, რომ დავითის ქალიშვილის ოსეთში ქორწინება ამ მოლაპარაკების უშუალო შედეგი ან მისი წარმატების ერთი წინაპირობათაგანი იყო. ამის შემდეგ ოსეთის სამეფო დინასტია საქართველოს სამეფო დინასტიას—ბაგრატიონთა საგვარეულოს დაუნათესავდა დედის ხაზითაც.

დავით აღმაშენებლის დროიდან საქართველოს გავლენა ოსეთზე განუზომლად გაიზარდა და ამიერიდან ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობა ყმადნაფიცობის პრინციპზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული³.

აღსანიშნავია, რომ ოსეთს და, საერთოდ, ჩრდილო კავკასიის ტომების ყმადნაფიცობა საქართველოს მიმართ სამხედრო ექსპედიციების ან დაპყრობის გზით არ დამყარებულა. იგი აღმოცენდა ეკონომიური და პოლიტიკური მომენტების ბაზაზე. ეს, პირველ რიგში, იმით უნდა აიხსნას, რომ თვით ამ ხალხებს საკუთარი ინტერესები ამოძრავებდა საქართველოს მიმართ. განვითარებულა მეურნეობის მქონე და ძლიერი საქართველო სულ უფრო მეტად იზიდავდა თავისკენ მთის მოსახლეობას.

ყმადნაფიცობის პრინციპზე აგებული ურთიერთობა ოსეთ-საქართველოს შორის მტკიცდებოდა მთელი XII ს-ის მანძილზე და XIII ს-ის I ნახევარშიც გაგრძელდა.

ოსებთან ურთიერთობის განმტკიცების ამოცანა არა მარტო საგარეო პოლიტიკის საჭიროებიდან გამომდინარეობდა, არამედ შინაკლასობრივი ბრძოლის გამწვავების ფაქტიდანაც. საქართველოს ისტორიაში ცნობილია შინაკლასობრივ ბრძოლაში ოსთა გამოყენების ფაქტები. შესაძლებელია, რომ 1177 წ. დემნას აჯანყების დროს გიორგი III-ს ოსთაგან სამხედრო დახმარება მიეღო⁴.

2 გ. თოგოშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 141.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, თბ., 1949, გვ. 245.

4 გ. თოგოშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 146.

ასეთივე დაზმარება აღმოუჩინეს ოსებმა გიორგი მეფეს მეზობელი მაჰმადიანური ქვეყნების წინააღმდეგ ბრძოლის დროსაც.

XII ს. ბოლოსათვის, როცა თამარ მეფე დავით სოსლანზე დაქორწინდა, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა კიდევ უფრო მეტად გაცხოველდა. შთამომავლობით ბაგრატიონი, ოსი უფლისწული დავით სოსლანი თამარ მეფის შესაფერისი საქმრო უნდა ყოფილიყო. როგორც ჩანს, ეს გარეგნულად მიმზიდველი მოყმე საკმაოდ განსწავლული და სამეფო საქმეებისათვის მომზადებული იყო. წარმოშობით დავით სოსლანი უკავშირდებოდა გიორგი I-ის შვილის დემეტრეს შტოს, რომელიც XI ს. 40-იან წლებში, თავისი ნახევარძმის — ბაგრატ IV-ის მიერ დამარცხებული, ოსეთში გადავიდა. სოსლანი დედიტაც ახლო იდგა ბაგრატიონთა საგვარეულოსთან — დავით აღმაშენებლის ოსეთში გათხოვილი ქალიშვილთან შთამომავალი იყო.

მართალია, საქართველოში დავით სოსლანის მომხრეთა დასი ძლიერი იყო, მაგრამ მისი თამართან შეუღლება მაინც საკმაოდ გაძნელდა. ამის მიზეზი იყო ის მძაფრი სოციალური ბრძოლა, რასაც ადგილი ჰქონდა იმდროინდელ საქართველოში. ამ დაძაბულ ვითარებაში თამარის მთხოვნელთა შორის გაიმარჯვა ოსმა უფლისწულმა, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ დავით სოსლანის მომხრეთა დასი ძლიერი იყო და მხარს უჭერდა ისეთ საქორწინო აქტს, როქელიც ქვეყნის შემდგომ გაძლიერებას ხელს შეუწყობდა.

კეთილმეზობლური და საქმიანი ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოს ძურძუკებთანაც. ეს კარგად ჩანს „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ადგილიდან, სადაც ლაპარაკია ფხოველებისა და დიდოელების აჯანყებაზე, რომელთა წინააღმდეგ თამარ მეფემ ივანე ათაბაგი გაგზავნა: „ცნეს რა მისვლა ათაბაგისა, მოვიდეს ძლუნითა მეფენი დურძუკთანი, მოსცეს ლაშქარი და დაუდგეს გუერდსა და იწყეს ზეიდალმან ბრძოლად, და რბევად, და კლვად, და ტყუეობად და დაწუად; მოსწყუდეს ურიცხვ კაცი დიდოი და ფხოვი, და დაყვნეს სამნი თუენი...“⁵

ახლო ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოს დაღესტანთანაც. დაღესტნის მოსახლეობა შედგებოდა ერთმანეთის მონათესავე რაზდენიმე ხალხისაგან, რომლებიც თავისი განვითარებით ადრეფეოდალურ ურთიერთობათა საფეხურზე იდგნენ. ადგლობრივი ბუნებრივი რესურსების, სახნავ-სათესად და საცხოვრებლად ვარგისი მიწების სიმცირე დაღესტნელ ტომებს ბარზე დამოკიდებულს

⁵ ისტორიანი და აზმანი შარაენდედთანი (ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, II, თბ., 1959), გვ. 111.

ხდიდა. მაგრამ თუ ბარი ეკონომიურად და პოლიტიკურად ძლიერი არ იყო, მაშინ დაღესტნელთა კავშირი ბართან ნორმალურ ხასიათს კარგავდა და ბარზე მძარცველურ თავდასხმებში გადაიზრდებოდა. განსახილველ პერიოდში ეს ურთიერთობა კეთილმეზობლურ ხასიათს ატარებდა.

დავით აღმაშენებლის დროიდან საქართველო დაინტერესდა ჩრდილო აზერბაიჯანში არსებული ძლიერი სამთავროებითა და დარუბანდზე გამავალი საქარავნო გზით.

დავით აღმაშენებელსა და სელჯუკიან სულთანს შორის ბრძოლის ობიექტი შარვანის სამეფო სახლი და დარუბანდის გასასვლელი იყო. 1123 წ. სულთანი შარვანს მოვიდა, შეიპყრო შარვანშა, აიღო შამახია და დავით აღმაშენებელს საომრად იწვევდა. დავითმა იგი სასტიკად დაამარცხა, მაგრამ ამით არ დამცხრალა მისი რისხვა. როგორც ჩანს, მომდევნო წლის აპრილში მან ახალი ლაშქრობა მოაწყო, ამჯერად დარუბანდისაკენ: „და აპრილსა დაესხნეს შაბურანს, დარუბანდელსა, და მოსწყვდნეს ქურდნი, ლეკნი და ყივჩაყნი დარუბანდელისანი და აღიხუნეს შარვანისა ციხენი ლასანნი და ხოზაონდი და მიმდგომი მათი ქუეყანა“⁶.

დავით მეფე დაჟინებით უტევდა დარუბანდს, ის სათანადოდ აფასებდა კასპიის კარს დიდ სტრატეგიულ მნიშვნელობას და ცდილობდა ეს მხარე თავისი გავლენის ქვეშ ჰყოლოდა. დარუბანდელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დავითი მარტო ძალას როდი მიმართავდა. იგი ფართოდ იყენებდა სხვა ხერხებსაც, კერძოდ: „...აღაჯანა კეთილითა და საბოძვართა ქურდნი, ლეკნი და თარასნი“⁷... ეკონომიური საშუალებები და კეთილითა და საბოძვართა აღვსება იმის პირველი პირობა იყო, რომ ისინი შეძლებისდაგვარად მშვიდად მსხდარიყვნენ მთაში. გარდა ამისა, დაწინაურებული ბარი მთის ქარბ მოსახლეობას დაბლობისაკენ გზას უხსნიდა.

მეფე გიორგი III-ის დროსაც შარვანშა, რომელიც მის ყმად ითვლებოდა, შემოეხვეწნა საქართველოს და გიორგი „...მივიდა ვიდრე კართამდის დარუბანდისათა. მოაოჭრა ქვეყანა მუსკურისა და შარაბამისა, და აიღო ქალაქი შაბურანი“, რომელიც თავის დისშვილს უწყალობა.

დაღესტნელები ზოგჯერ საქართველოს ფეოდალურ შინაომებშიაც მონაწილეობდნენ. როცა გიორგი III-ს დემნა ბატონიშვილი

⁶ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი (ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. I, თბ., 1955), გვ. 344.

⁷ იქვე, გვ. 345.

აუჯანყდა, დემნას, სხვა დიდებულებთან ერთად, ჰერეთ-კახეთის ფეოდალებიც მიემხრნენ, მაგრამ გიორგიმ ძალა მოიკრიფა და ვაიმარჯვა: „მუნით მოვიდეს ჰერეთის ერისთავი და ყოველნი ჰერის სრულითა ლეკითა და კავკასითა. და შეიქმნეს ომნი ფიცხელნი და კუეთარ-კუეთებანი, რამეთუ იყვნესცა გამოცდილნი და ლომნი ჰაბუკნი. ამას შინა სძლო მსჯავრისა და სიმართლისა მქონებელმან, და გააქცივნეს ჰერნი, დიდებულნი აზნაურნი, და ლეკნი“⁸.

თამარ მეფის დროს ლეკურ-დაღესტნური ტომები საქართველოს უშუალო გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ და საერთაშორისო ასპარეზზე საქართველოს ინტერესებისათვის ბრძოლებშიც მონაწილეობდნენ. მართალია, კავკასიის მთიანეთი ვერ ეგუებოდა ბარის უცილობელ ბატონობას და ხშირად სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ მოწყობილ შეთქმულებებშიც მონაწილეობდა (გიორგი რუსის პირველი აჯანყება), მაგრამ, როგორც ცნობილია, აჯანყებულები და მათთან ერთად „სიმრავლე ყოვლის: კავკასიისა და მთეულობისა“ სამეფო ხელისუფლებამ დაიმორჩილა. ამიტომაც იყო, რომ თამარმა და დავითმა ბასიანის ომში „მოუწოდეს სპათა იმერთა და ამერთა, ნიკოფსით დარუბან-დამდის“⁹.

ლეკური მოდგმის იმ სამხედრო ნაწილებს, რომლებსაც ქართულ ფეოდალურ ლაშქარში უხდებოდათ ბრძოლა, არ შეიძლება არ განეცადათ ფეოდალური საქართველოს კულტურული გავლენა ბასილი ეზოსმოდერის გადმოცემიდან კარგად ჩანს, რომ საქართველოს სამეფო კარი აქტიურად ერეოდა დაღესტნის ხალხის საშინაო ცხოვრებაში, ცდილობდა ხელისუფლების სათავეში მისთვის სასურველი პიროვნება დაესვა¹⁰. საქართველო თამარ მეფის შემდეგაც აგრძელებდა ამ ტრადიციას.

საქართველოს ურთიერთობა ჰქონდა კავკასიის მთიანეთის და სავლეთ ნაწილში მცხოვრებ ადიღებთანაც (ქართული წყაროებში მათ ჭიქების სახელით იცნობდნენ). მათთან ურთიერთობას საქართველო აფხაზეთის ტერიტორიის მეშვეობით ახორციელებდა. საქართველო-ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის დამაკავშირებელი გზა უხსოვარი დროიდანვე იყო ცნობილი. ეს გზა იწყებოდა აწინდელ ანაპასთან, მიჰყვებოდა მდ. ყუბანს, რომლის სათავედანაც ქლუხორის ვადსასვლელით გადმოდებოდა საქართველოში. ეს გზა შეესაბამება აწინდელ სოხუმის სამხედრო გზას. ყუბანის შენაკად

⁸ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 19.

⁹ იქვე, გვ. 94.

¹⁰ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 147.

ლაბას მეშვეობით შეიძლებოდა ბზიფის ხეობაში გადმოსვლა. ამათ გარდა, იყო მარუხის გადასასვლელიც, რომელიც აფხაზეთიდან გადადიოდა მდ. დიდი ზელენჩუკის ხეობაში და შემდეგ უკავშირდებოდა ყუბანის გზას.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველო-ადიღეს ურთიერთობის ისტორიაში განსაკუთრებულ როლს თამაშობდა აფხაზეთი, რომელიც თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო მათ დამაკავშირებელ რგოლს წარმოადგენდა. უნდა შევნიშნოთ, რომ ადიღურ ტომებსა და საქართველოს შორის სხვადასხვა დროს საზღვრები საკმაოდ მერყევი ყოფილა. ეს მომენტი უნდა იყოს ასახული ვახუშტის გეოგრაფიის იმ ნაწილში, სადაც იგი საკუთრივ ჭიქეთის შესახებ წერს: „ამ აფხაზეთს იქით, კაპპეტის-წყლის დასავლეთს, ბაგრატიონთ ეამს აქეთ აქამომდე უწოდებენ ჭიქეთს, არამედ გორგასლის ცხორება უწოდებს ჭიქეთს ამ ჭიქეთის ჩრდილოთ კერძოს, კავკასის მთის იქითს კერძს ზღვამდე და ამ აწინდელს ჰიქეთს მზღვრის: აღმოსავლით კაპპეტის-წყალი; დასავლით შავი ზღვა; სამკრით იგივე ზღვა; ჩდილოთ კავკასი“¹¹.

აღნიშნულ ცნობაში საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ვახუშტი „აწინდელ ჭიქეთს“ განასხვავებს გორგასლის დროინდელი ჭიქეთისაგან. მისი აზრით, გორგასლის დროს ჭიქები უფრო ჩრდილოეთით მოსახლეობდნენ, ხოლო „ბაგრატიონთა ეამს აქეთ“ უფრო სამხრეთ-დასავლეთისაკენ წამოწეულან და აფხაზეთსა და ჭიქეთს შორის საზღვრად მდ. კაპპეტი ანუ ბზიფი ქცეულა. ცნობილია, რომ შუა და გვიანფეოდალურ ხანაში ბზიფსა და ქერჩის სრუტეებს შორის არაერთი ადიღური ტომი მოსახლეობდა. ქართველთათვის ჭიქეთად შეიძლება წოდებულიყო ან ერთი კონკრეტული ტომი, რომელიც ემეზობლებოდა საქართველოს, ან კიდევ მონათესავე ტომთა კრებული. ქართულ საისტორიო წყაროებში ჭიქეთად მეტწილად ადიღურ ტომთა კრებული იგულისხმება. უნდა აღინიშნოს, რომ ადიღე-საქართველოს ურთიერთობაზე ქართულმა წყაროებმა ძალზე მცირე ცნობები შემოინახა. ამას გარკვეული მიზეზი უნდა ჰქონდეს. ქართული საგარეო პოლიტიკის მედროშე ქართლი, შემდგომში კი გაერთიანებული საქართველო, უძველესი დროიდანვე უკავშირდებოდა ცენტრალურ კავკასიონს და არაგვის კარის გავლით ახორციელებდა ურთიერთობას, როგორც ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან, ისე მის მიღმა მდებარე მოსახლეობასთან თუ სახელმწიფოებთან.

¹¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 172.

შუა ფეოდალურ ხანაში ადიღე ტომების გარკვეული ნაწილი უშუალოდ იყო მოქცეული საქართველოს პოლიტიკური გავლენის სფეროში. მაგრამ, სამწუხაროდ, ქართული წერილობითი წყაროები საქართველო-ადიღეს ურთიერთობის შესახებ ამ პერიოდში ძალზე მცირე ცნობებს გვაწვდიან.

ადრეფეოდალური ხანის დასასრულისათვის ადიღეები იმთავითვე მოექცნენ „აფხაზთა სამეფოს“ გავლენის ქვეშ. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, გიორგი II-მ საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლაში ერთ-ერთი მოწინააღმდეგე დაამარცხა და „წარს-ცა პურობილად ჯიქეთს“¹². როგორც ჩანს, ჯიქეთი გიორგი II-ს მტკიცედ ეპყრა, რადგანაც საშიში პოლიტიკური პირი თავის სამფლობელოს ყველაზე უშიშარ ადგილას გადახვეწა.

საქართველოს გაძლიერება-განმტკიცების საქმეში არანაკლები წვლილი შეიტანეს ყივჩაყებმაც.

ყივჩაღები თურქული მოდგმის ხალხი იყო¹³, ეკავათ სამხრეთ რუსეთის ვრცელი ტერიტორია და გამუდმებულ ბრძოლებს აწარმოებდნენ რუსებთან. ერთ-ერთი ასეთი ბრძოლის დროს (1103 წ.). მთავარმა ვლადიმერ მონომახმა დაამარცხა ყივჩაყები. ყივჩაყთა ერთი ნაწილი სირჩანის მეთაურობით გადავიდა დონს გაღმა, ხოლო მეორე ნაწილი, რომელსაც მისი ძმა ოტროკი (რუსული წყაროებით), ანუ ათრაქა (ქართული წყაროებით) სარდლობდა, მოვიდა ჩრდილო-კავკასიის ტერიტორიაზე, სადაც ისინი ოსებს დაუმეზობლდნენ. მათ შორის მაშინვე იჩინა თავი უთანხმოებამ. ამ ქიშპის საფუძველი ის იყო, რომ ყივჩაყებმა დაიკავეს ჩრდილო კავკასიის ბარის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც მანამდე ოსებს ეკავათ. მოსულები განვითარების ნახევრად პატრიარქალურ-ნახევრად ფეოდალურ საფეხურზე იდგნენ, ძირითადად მისდევდნენ მეჭოგეობას. ოსეთი კი ამ დროისათვის საკმარის დაწინაურებული მიწათმოქმედი ქვეყანა იყო. განვითარებული იყო აგრეთვე მესაქონლეობაც. ამიტომ ყივჩაყების მიერ ოსთა საძოვრების მითვისებას არ შეიძლება არ გამოეწვია მათი უკმაყოფილება. ამ ქიშპს თავდაპირველად, ალბათ, საქართველოც უწყობდა ხელს, რადგან ჩრდილო-კავკასიაში ახალი, ძლიერი მემორი ტომის გამოჩენა საფრთხეს შეუქმნიდა მთელს ამიერკავკასიას, ოსებს კი მათი შეჩერება, კავკასიის ცენტრალურ გასასვლელის მიმართულებით, შედარებით ადვილად შეეძლო.

მას შემდეგ, რაც დავით აღმაშენებელმა წამოიწყო მეტად რთული და მძიმე ბრძოლა თურქ-სელჯუკთა გასადევნად, დაისვა არანაკ

¹² მატიაზე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 268.

¹³ მ. მურღულია, ყივჩაყთა ეთნოგენეზის საკითხისათვის. თსუ შრომები 113, თბილისი, 1965.

ლებ მნიშვნელოვანი პრობლემა — საქართველოს მეთაურობით აპოკრიფების პოლიტიკური გაერთიანება.

უცხოელთაგან ქირით დამხმარე ჯარის მოწვევა საქართველოსათვის, ძველთაგანვე, ჩვეულებრივ მოვლენად ითვლებოდა. დავით აღმაშენებელმა კი გადაწყვიტა გადაედგა მეტად გაბედული ნაბიჯი — საქართველოში ყივჩაყები მასობრივად ჩამოესახლებინა.

საქართველოს მოსახლეობა ვერ იძლეოდა დავითის მიერ დასახული ამოცანების განხორციელებისათვის საკმარის ძალებს. საჭირო იყო მეფის ერთგული, ფეოდალთაგან სავსებით დამოუკიდებელი, რეგულარული სამხედრო ძალა, რომელსაც გამოიყენებდნენ არა მარტო საგარეო მტრების წინააღმდეგ საბრძოლველად, არამედ შინაური მტრების — მსხვილი ფეოდალების დასათრგუნავდაც¹⁴.

ყივჩაყებთან წარმოებული მილაპარაკება წარმატებით დასრულდა. ისტორიკოსის სიტყვით, დავით მეფე „...“შევიდეს ოვსეთს და მოეგებნეს მეფენი ოვსეთისანი და ყოველნი მთავარნი მათნი. დავითარცა მონანი დადგეს წინაშე მისსა. და აღიხუნეს მძევალნი ოვსეთაგანვე, ოვსთა და ყივჩაყთა, და ესრეთ ადვილად შეაერთნა ორნივე ნათესავნი. და ყო შორის მათსა სიყუარული და მშუდობა ვითარცა ძმათა. და აღიხუნა ციხენი დარიალასა და ყოველთა კართა ოვსეთისათა და კავკასიისა მთისათანი. და შექმნა გზა მშუდობისა, ყივჩაყთათჳს, და გამოიყვანა სიმრავლე ფრიად დიდი“¹⁵.

გარდა 45 ათასი ყივჩაყი მეომრის (ოჯახებიანად) გადმოყვანისა, მან მეორე, არანაკლებ მნიშვნელოვანი საქმეც გააკეთა; საულელტეხილო გზებზე კონტროლი დააწესა და ციხე-სიმაგრეებში თავისი ჯარები ჩააყენა. როგორც ჩანს, დავით აღმაშენებელმა ხელი არ ახლო ყივჩაყთა სამხედრო ორგანიზაციას და ისინი სათანადო აღგზნებებში დაასახლა გვარებისა და იმ ჯგუფების მიხედვით, რომლის ბაზაზეც ხდებოდა ცალკეული სამხედრო შენაერთების გამოყვანა. ყივჩაყთა სწრაფი ასიმილაციის მიზნით, დავით აღმაშენებელს ისინი დაქსაქსულად დაუსახლებია. ეს სიფრთხილითაც იყო ნაკარნახევი. კომპაქტურად დასახლებულ ყივჩაყებს შეეძლოთ თვით საქართველოსათვის შეექმნათ საფრთხე. ფიქრობენ, რომ დავითმა ყივჩაყები დასახლა მუხრანის ველზე¹⁶. არსებობს სხვა მოსაზრებაც, რომ ყივჩაყები დასახლებული იყვნენ აგრეთვე ივრის ქვემო წელში და

¹⁴ З. Анчабадзе, Кипчаки Сев. Кавказа по данным грузинских источников XII—XIV вв. Сборник материалов научн. сессии, Нальчик, 1960.

¹⁵ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 336).

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 209.

აწინდელ საინგილოში, სადაც დღესაც შემონახულია ტოპონიმი „კიპჩაი“.

ყივჩაყების ჩამოსახლება არც ისეთი საშიში გამოდგა, როგორც ეს დავითის ზოგიერთ თანამედროვეს ეგონა. მათი მიწაზე დაფუძნებით დაიწყო ყივჩაყთა მასიური გაქრისტიანება. საქართველოს მეფემ ამით ორი დიდი საქმე გააკეთა: ჯერ ერთი, გაამრავლა შეთხლებული მოსახლეობის რიცხვი, და რაც მთავარია, შექმნა საიმედო დასაყრდენი ძალა 45.000 მხედრის რაოდენობით, რომელიც ყოველთვის მზად იყო საომრად. მართლაც, დავითის მეფობის უკანასკნელ წლებში არ ჩატარებულა არც ერთი ცოტად თუ ბევრად სერიოზული სამხედრო ღონისძიება, რომელშიც ყივჩაყთა ლაშქარს არ მიუღო მონაწილეობა. 1121 წ. დავითმა ყივჩაყები გამოიყვანა თურქ-სელჯუკების წინააღმდეგ ბარდავში, რაზეც ისტორიკოსი წერს: „გაზაფხულ განდიდნა მტკუარი, რომელ ნადინებსა ვერ დაეცია. ამისრთა მინდობითა ჩადგეს თურქმანნი ბარდავს გულდებითა. მაშინ მონახნა მეფემან ივინიცა და ალონს მტკუარსა გაცურდა ყივჩაყთა დაუმზრავსა მას წყალსა, მოსრნა თურქნი, არბია ბარდავი, და დაყო ორი დღე, და ნებიერად მოვიდა შინა საესე ალაფითა“¹⁷.

1121 წ. ყივჩაყებმა აქტიური მონაწილეობა მიიღეს დიდგორის ომშიც. ამ ბრძოლის დაწვრილებითი აღწერა აქვს იბნ ალ-ასირს, ის წერს: „შეხვდა რა ორი მხარე ერთმანეთს, მოემზადნენ საბრძოლველად; ამ დროს დაწინაურდა 200 ყივჩაყი. მაჰმადიანებს ისინი დანებებულნი. ეგონათ და არავითარი ზომები არ მიუღლიათ მათ შესაჩერებლად, და მიუახლოვდნენ მათ, მაგრამ ყივჩაყებმა ისრები სტყორცნეს. ამან არია მტერი; უკან მდგარ მეომრებს ეგონათ, რომ მოწინავენი მირბიან და სტოვებენ ბრძოლის ველსო და თვითონაც უკუიქცნენ, ერთმანეთს ეხეთქებოდნენ და თელავდნენ. მრავალი მათგანი დაიღუპა“¹⁸. იმავე ავტორის ცნობით, ყივჩაყები მონაწილეობდნენ თბილისისათვის ბრძოლაშიაც.

1123 წ. მათ მონაწილეობა მიიღეს ლაშქრობაში შარვანში, რომელიც თურქ-სელჯუკთა სულთანს დაეპყრო: „ხოლო ესმა რა ესე მეფესა, მსწრაფლ კმა უყო ყოველთა სპათა მისთა, და ბრძანებასავე მისსა თანამოვიდეს წინაშე მისსა ყოველნი სამეფოსა მისისანი. და წარემართა სულტანსა ზედა, და ყივჩაყნი ოდენ აღთჳალულ იყვნეს მაშინ, და იყო შემბმელი კაცა ორმოცდაათი ათასი“¹⁹. შემდეგ ისტორიკოსი გვიყვება, თუ როგორ განდევნა ქართველთა მეფემ შარ-

¹⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 340.

¹⁸ Ибн-а-л-Асир, Из Тарых-ал-Камил. Материалы по истории Азербайджана, Баку, 1940, гв. 123—124.

¹⁹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 343.

ვანიდან თურქები, რის შემდეგაც ყივჩაღები სისტემატურად არბევდნენ სულთანის სამფლობელოებს; ბოლოს, დამარცხებულმა სულთანმა დავითს საჩუქრები გაუგზავნა და მშვიდობა სთხოვა.

ცნობილია, რომ ყივჩაღები ერთნაირი ერთგულებით არ ემსახურებოდნენ დავითს. ისტორიკოსი წერს: „რაოდენ-გზის ყივჩაყთა თვსთა განიზრახეს ლალატი, და განაჩინნეს კაცი მკნენი, რომელნიმე კრმლითა, რომელნიმე შუბითა, სხუანი ისრითა; და ესე არა ერო და ორ, გინა სამ, არამედ მრავალგზის“²⁰.

ყივჩაღთა ურჩობის ფაქტზე მიუთითებს ივ. ჯავახიშვილი²¹. იბნ ალ-ასირი ერთი ასეთი კონკრეტული ფაქტის შესახებ გადმოგვცემს: „ამ წელს (1123 წ.) გაძლიერდა გურჯების ბოროტებანი ისლამის ქვეყანაში და ადამიანები განიცდიდნენ შევიწროვებას, განსაკუთრებით კი შირვანის და დარუბანდის მცხოვრებნი. ამის გამო ადგილობრივი წარმომადგენლები წავიდნენ სულთანთან საჩივრულად... სულთანი გამოვიდა შარვანში და ქართველებიც გამოვიდნენ შესახვედრად. ბრძოლის წინ მაჰმადიანთა ჯარმა შფოთიანი ღამე ვაატარა, მაგრამ ღმერთმა შეამსუბუქა მათი ბედი; მან ჩამოაგდო მტრობა გურჯებსა და ყივჩაყებს შორის და ისინი წაიკიდნენ ერთმანეთში იმ ღამეს, ხოლო შემდეგ წავიდნენ, როგორც გაქცეულება და ამრიგად ღმერთმა უშველა მაჰმადიანებს და გაათავისუფლა ამ ბრძოლისაგან“²².

ყივჩაყთა ასეთი მოქმედება არ არის გასაკვირი. ისინი შეჩვეული იყვნენ ყაჩაღურ თავდასხმებს და არ შეეძლოთ დიდხანს დამორჩილებოდნენ მტკიცე დისციპლინას. ისინი უპირატესად დაინტერესებულნი იყვნენ სამხედრო ნადავლითა და ტყვეებით, რომელთა განთავისუფლებისათვის საზღაურს იღებდნენ. ამიტომ არის, რომ ისტორიკოსი, დავითის ღირსებების ჩამოთვლისას, აღნიშნავს: „ვინ აღრიცხუნეს ტყუენი, რომელნი მან განათავისუფლნა და რომელნი უკუმოიქსნა თვსთა ყივჩაყთაგან ფასითა“²³.

დავითის შემდეგ ყივჩაყურ სამყაროსთან ურთიერთობა საქართველოს არ შეუწყვეტია. გიორგი ლაშას დროინდელი მემკვიდრე წერს: „და ოვსთა და ყივჩაყთა რაოდენი ათასი კაცი უბრძანია, მოვიდიან“²⁴.

ყივჩაყების ძირითადმა ნაწილმა, საქართველოში გადმოსახლების შემდეგ, შეავსო გლეხთა რიგები, ხოლო მათი ზედაჯენა ქართ-

²⁰ იქვე, გვ. 362.

²¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 206.

²² Ибн-Ал-Асир, დასახელებული ნაშრ., გვ. 124—125.

²³ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 354.

²⁴ ლაშა გიორგისდროინდელი მემკვიდრე, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 367.

ული ფეოდალური კლასის შემადგენლობაში შევიდა. ცხადია, ეს აღზევებული ფენა მეფის ხელისუფლების მომხრე და მისი განმტკიცების მოსურნე იქნებოდა. სწორედ ამის თვალსაჩინო მაგალითია ამირსპასალარად დანიშნული ნაყიჩაყარი ყუბასარი.

ამრიგად, იყო შემთხვევები, როცა ყოფილი ყივჩაყები მნიშვნელოვან სახელმწიფო თანამდებობაზე ინიშნებოდნენ.

წყაროებში იხსენიებიან აგრეთვე ახლად ჩამოსახლებული ყივჩაყები—„ყივჩაყნი ახალნი“. მაგალითად, „ისტორიანი და აზმანის“ ავტორი აღწერს თბილისში შარვანის მმართველ აღსართანთან შეხვედრის მომენტს და აღნიშნავს, რომ მის პატივსაცემად გამართული სამხედრო აღლუმი გახსნეს ოსებმა და ახალმა ყივჩაყებმა²⁵. ეს ახალი ყივჩაღები თანდათან გარდაიქმნენ „ყოფილ ყივჩაყებად“ და შემდეგში გაითქვიფნენ ქართველებში. მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ პროცესს ხანგრძლივი ისტორია აქვს, რაც ესოდენ დამახასიათებელია ფეოდალური ხანისათვის, ასიმილაციის ხანგრძლივობა საქართველოში ყივჩაყთა ახალ-ახალი მასების ჩამოსვლითაც აიხსნებოდა.

საინტერესო ცნობებს ქართველ-ყივჩაყთა ურთიერთობის შესახებ გვაწვდის XIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსი კირაკოს განძაკელი. ის გვამცნობს ყივჩაყთა ახალი გადმოსახლების შესახებ ამიერკავკასიაში მას შემდეგ, რაც ისინი დამარცხდნენ ჩრდილო-კავკასიაში მონღოლებთან ბრძოლის დროს. კირაკოსი წერს: „ამის შემდეგ (მხედველობაშია მონღოლთა I შემოსევა ამიერკავკასიაში) სხვა რაზმები, რომლებსაც ეწოდებოდათ „ხუჩაბ“ (ე. ი. ყივჩაყები) გამოვიდნენ ჰუნების ქვეყნიდან (იგულისხმება იმიერკავკასია) და მივიდნენ საქართველოში მეფე ლაშასთან და ივანე დიდ ათაბაგთან, სთხოვეს მათ ადგილი დასასახლებლად, სამაგიეროდ დაჰპირდნენ ერთგულ სამსახურს“²⁶. როგორც ჩანს, ყივჩაღთა გადმოსახლება საქართველოში მუდმივ საცხოვრებლად, სამხედრო სამსახურის პირობით, უკვე ტრადიციად იქცა. მაგრამ ამჯერად ქართველებმა უარი შეუთვალეს. ქართველთა ამ უარის მიზეზებზე კირაკოსი არაა ამბობს. მაშინ, „როცა ქართველები არ დათანხმდნენ მიეცათ მათთვის თავშესაფარი. მათ თხოვნით მიმართეს განძის მმართველებს, რომლებმაც სიამოვნებით მიიღეს მათი წინადადება, რადგანაც ქართველებისაგან შევიწროებას განიცდიდნენ... და განძელებმა მისცეს მათ საცხოვრებლად ქალაქის განაპირა მხარეები“²⁷.

²⁵ ისტორიანი და აზმანი შარვანდელთანი, გვ. 65.

²⁶ История монголов по армянским источникам, вып. II, СПб., 1874.

3-

²⁷ იქვე.

უნდა ვიფიქროთ, რომ საქართველოში ყივჩაყთა მიღებაზე უარის თქმის მიზეზი ის იყო, რომ ქართველ დიდებულებს არ სურდათ მოსულთათვის მიწის დათმობა.

თათარ-მონღოლთა შემოსევების პერიოდში ყივჩაყები თანდათან ჩამოსცილდნენ ისტორიულ სარბიელს. მონღოლთა მიერ განდევნილი ყივჩაყების ნაწილი კავკასიის მთიან რაიონებში შევიდა, შეერია ადგილობრივ მთიელ მოსახლეობას და წვლილი შეიტანა ჩრდილო კავკასიის ზოგი ხალხის — ყარაჩაელების, ბალყარელებისა და ყუმუხების ჩამოყალიბების პროცესში. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ XIV ს-ის შემდეგ საქართველოში ყივჩაყების გადმოსახლებას ადგილი აღარ ჰქონია.

საქართველოში დასახლებული ყივჩაყები ნაწილობრივ გაითქვიფნენ ქართულ მოსახლეობაში. მათ არა მარტო ქართული ენა მიიღეს, არამედ ქართულ კულტურასაც ეზიარნენ. ამ სრულ ასიმილაციას მოჰყვა ის, რომ გვიანფეოდალური ხანისათვის საქართველოში ნაყივჩაყარიც კი აღარ იხსენიება. ყივჩაყის სახელი შემორჩა მხოლოდ ერთ ქართულ ხალხურ ლექსში, რომელიც ეროვნული ლირიკის შესანიშნავ ნიმუშს წარმოადგენს²⁸.

XI-XII სს-ში საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიას შორის არსებულ პოლიტიკურ კავშირს შეუძლებელია თავისი კვალი არ დაემჩნია ამ ხალხთა ეკონომიურ და კულტურულ ურთიერთობაზე.

რაც შეეხება ადიღე და ქართველ ხალხებს შორის ეკონომიურ კავშირს, შესაძლოა, ამ საქმეში გარკვეული შუამავლის როლი ეთამაშათ იმ სომეხ ვაჭრებს, რომლებიც XI საუკუნიდან დასახლდნენ ყუბანისპირეთში.

იმ ხანგრძლივ და უწყვეტ ურთიერთობათა შედეგად, რაც აფხაზეთს და დასავლეთ საქართველოს ჰქონდა ადიღურ ტომებთან, მათ ბევრი რამ გაუჩნდათ საერთო როგორც მატერიალურ, ისე კულტურულ სფეროშიც. ამიტომ იყო, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: ჭიქეთი არის „ყოვლითურით აფხაზეთისა: მოსავლით და ცხოვლით, წესით და ქცევითაცა... გარნა იუწყე აფხაზთა და ჭიქთა სამოსელნი, და იარაღნი, და საჭურველნი, ვითარცა ჩერქესთანი, რომელთა ზნეთა ეამად იმერნიცა ხმარობენ“²⁹.

მაგრამ საქართველოსა და ადიღეულ ტომებს შორის არა მარტო სამოსელის, იარაღის და ზნეთა სიახლოვე შეიმჩნეოდა. ეთნოგრაფიული მასალების გათვალისწინება საშუალებას გვაძლევს ვილაპარაკ-

28 ვ. კოტეტიშვილი. ხალხური პოეზია, ქუთაისი, 1934. გვ. 74.

29 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველისა, გვ. 172.

კოთ მათ სამეურნეო გამოცდილებათა და ჩვევათა სიახლოვეზე³⁰. ადიღეელთა და ქართველთა საერთო ჩვევები დადასტურებულია ფეიქრობაშიც, მატყლის, შალის, სელის წარმოების ქართულ და ადიღურ წესებში და სხვ³¹. ადიღურ ენაში ქართული წარმოშობის ბევრი სიტყვაც შევიდა.

დიდ ინტერესს იწვევს ჩეგემის ხეობაში დაცული ეკლესია, რომელიც დღეს „ბაირამის“ სახელწოდებით არის ცნობილი, წინათ კი მას წმ. მარიაამის სახელით იცნობდნენ. საინტერესოა აგრეთვე მეორე ეკლესიის ნაშთი, რომელსაც ქართული წარწერა აქვს.

საქართველოს მხედრობაში მონაწილე ოსური რაზმები არა მარტო მდიდარ დავლას იღებდნენ, არამედ ფულად სახსრებსაც. მართალია, საქართველო-ოსეთის ძველი ეკონომიური ურთიერთობის შესახებ კონკრეტული ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ სრული დარწმუნებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მსოფლიო მნიშვნელობის საულელტეხილო გზის იქით და აქეთ მდებარე ორი ქვეყანა ეკონომიურადაც მჭიდროდ იყო ერთმანეთთან დაკავშირებული. ქართველი ვაჭრები XI-XII სს-ში ოსეთის მეშვეობით უკავშირდებოდნენ რუსეთის ბაზრებს. ასეთ ვაჭართა წარმომადგენლად გამოიყურება ზანქან ზორაბაბელი, რომელსაც დავვალა თამარისათვის საქმროდ რუსი უფლისწულის ჩამოყვანა.

უფრო მეტი რამის თქმა შეიძლება საქართველოსა და ოსეთის კულტურული ურთიერთობის შესახებ. ოსეთის მეფის ასულები, რომლებიც საქართველოში თხოვდებოდნენ, ხელს უწყობდნენ არა მარტო ოსეთ-საქართველოს პოლიტიკურ დაახლოებას, არამედ თავიანთ სამშობლოში ქართული რელიგიისა და კულტურის დიდი პროპაგანდისტებიც იყვნენ. ქართულმა ისტორიულმა წყაროებმა შემოგვინახეს ოსეთიდან მოყვანილი ისეთი დედოფლების სახელები, როგორც იყვნენ ბორენა—ბაგრატ IV-ის მეუღლე, ბურღუხანა—გიორგი III-ის მეუღლე, რომლებიც დიდი სიმპათიით სარგებლობდნენ საქართველოში და, ამავე დროს, ხელს უწყობდნენ ქართველთა და ოსთა კულტურული დაახლოების საქმეს.

ქართული ენა გზას იკაფავდა მეზობელ ხალხებში, განსაკუთრებით კი ჩრდილო კავკასიის ხალხებში.

³⁰ Г. С. Ч и т а я, Некоторые итоги экспедиц. работы 1957 г. отд. этнографии института истории Академии наук Груз. ССР. (მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XI, თბ., 1960), გვ. 191.

³¹ გ. ჩ ა ჩ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ეთნოგრაფიული მარალელები ხალხურ ფეიქრობაში (მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XII-XIII, 1963, გვ. 363—372).

ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრების გავლენით ოსეთში საფუძველი ჩაეყარა ქრისტიანული ძეგლების მშენებლობას. ასეთებია, მაგალითად, ნუზალის ტაძარი მდ. არდონის ხეობაში, რომელშიც ქართულწარწერიანი ფრესკებია შემონახული, რეჟომი ცუას ხეობაში, ძივგისის ტაძარი ქურთათინის ხეობაში და სხვ. ოსეთში ქრისტიანული ხუროთმოძღვრება ყალიბდებოდა უშუალოდ ქართველ მისიონერთა ჩარევითა და ხელშეწყობით.

გარდა სასულიერო ტერმინოლოგიისა, ოსებმა ქართველებისაგან აითვისეს მებღღობა-მებოსტნეობის ტერმინები. ოსური ფოლკლორი და ზალხური მუსიკა არანაკლებ სიახლოვეს იჩენს ქართულთან.

იგივე ითქმის ყიფჩაყებზეც. საქართველოსთან მათი ურთიერთობა მარტო საშხედრო საქმეებით არ ამოიწურებოდა. ხშირად ეს კავშირი ეკონომიურ ხასიათსაც ატარებდა. საქართველოს სავაჭრო წრეები კარგად იცნობდნენ ჩრდილო კავკასიას, კერძოდ, ყიფჩაყეთს; იქ ვაჭრობდნენ და საქიროების შემთხვევაში პოლიტიკურ დავალებსაც ასრულებდნენ.

XI-XII სს-ში საქართველოს ურთიერთობა ჰქონდა ვეინახურ ტომებთანაც. ვაჭრებს, რომლებიც ჩრდილო კავკასიაში მიდიოდნენ, ურთიერთობა ჰქონდათ, უპირველეს ყოვლისა, ოსებთან და შემდეგ, ვეინახებთანაც. ვეინახებს აკლდათ ტანსაცმელი და სხვა საქირო საქონელი. ამიტომ, ბუნებრივია, ისინი დაინტერესებულნი იქნებოდნენ საქართველოსთან სავაჭრო ურთიერთობით. აღსანიშნავია აგრეთვე ქართული სამეურნეო-კულტურული გავლენა ვეინახებზე.

საქართველოს პოლიტიკური მესვეურები ცდილობდნენ ქრისტიანობის გავრცელების გზით განემტკიცებინათ თავის იდეურ-პოლიტიკური გავლენა ძურძუკ ტომებზე. ამ მიზნით ხელს უწყობდნენ იქ ეკლესიების აშენებასა და სამისიონერო საქმიანობას. ასისი და არღუნის ხეობებში დაცული ქრისტიანული ეკლესიების არქიტექტურა და სამშენებლო მასალა პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ ქრისტიანობა აქ საქართველოდან ყოფილა გავრცელებული. ამის ნათელი მაგალითია მთიან ინგუშეთში XII ს. საინტერესო არქიტექტურული ნაგებობა თაბა-ერდი, რომელიც ქართველების აშენებულია. ასეთი ძეგლები ჩეჩნეთ-ინგუშეთის მთიანეთშიაც მოიპოვება. აღსანიშნავია აგრეთვე ლექსიკური პარალელები ქართულსა და ვეინახურ ენებში³².

³² А. И. Шавхелашвили, Из истории взаимоотношений между грузинским и чечено-ингушским народами, Грозный, 1963, გვ. 53.

დაღესტან-საქართველოს კულტურულ ურთიერთობაზე მიუთითებს მთელი რიგი ფაქტები. მაგალითად, შემორჩენილია ქრისტიანული ეკლესია სოფ. დათუნასთან. ასევე მრავლადაა ქრისტიანული საფლავები ხუნძახში, სოფ. ტინდში—ცუმადინის რაიონში; სოფ. უროდაში — კახიბის რაიონში. აქვე აღმოჩენილია დიდი რაოდენობით ქვის ჯვრები ქართულ—ავარული წარწერებით³³. ასეთივე ორენოვანი წარწერა აღმოჩნდა ხუნძახში. მთიან დაღესტანში XIII-XIV სს. გავრცელებული ყოფილა ქართული ენა და იყო ცდები ქართული ანბანის შეთანხმებისა მშობლიურ ენასთან.

როგორც აღვნიშნეთ, XI ს-დან მოკიდებული XIII ს-ის I მეოთხედამდე საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობას შორის მჭიდრო პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული კავშირი არსებობდა. XIII ს. 20-იანი წლებიდან საქართველოსა და მთელი კავკასიის პოლიტიკური ვითარება ძირფესვიანად შეიცვალა. მონღოლმა დამპყრობლებმა კავკასიის ხალხთა ნორმალური ურთიერთობა მოშალეს და მათი სამეურნეო-ეკონომიური განვითარებაც დიდი ხნით შეაფერხეს.

³³ Д. М. Атаев, Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. 30, 1954. Т. Е. Гудава, Две надписи (груз. и грузино-аварская) из Дагестана. Арх. Чикобава, Грузинско-аварская надпись XIV в. из Дагестана. Сообщения АН Груз. ССР, т. 1, № 4, 1940, гв. 324—327.

ჰვილი მხატვარი

უხოვლავი XII სავკუნის სავკართველოს სავკარგი

სავკართველოს ფეოდალურმა სახელმწიფომ XII სავკუნეში პოლიტიკური და ეკონომიური ძლიერების ზენიტს მიაღწია. შესაბამის დონეზე იდგა იმ დროს სავკართველოში სავხედრო სავკმეც. წინა აზიაში ვაბატონებულ თურქ-სელჯუკებთან წარმატებით მებრძოლ ქართველთა საბრძოლო დიდება აზიისა და ევროპის უშორეს მხარეებს აღწევდა. წინა აზიის მაჰმადიანთა ვაერთიანებული სავშქრის ვანადგურება დიდგორთან, შამქორისა და ბასიანის ომები და ძლევამოსილი სავშქრობანი ბიზანტიასა და ირანში ქართული სავხედრო ხელოვნების მაღალი დონის შესანიშნავი დადასტურება.

XII სავკუნის ქართული სავშქარი მრავალსავკუნოვანი მდიდარი სავხედრო ტრადიციების მემკვიდრე იყო. XII ს-ის სავკართველოს სავხედრო ისტორიაში დიდი როლი ითამაშა დავით აღმაშენებლის სავხედრო რეფორმამ და ბრწყინვალე მხედართმთავრულმა ნიქმა, რომლებმაც ვანსაზღვრეს რუსთაველის ეპოქის ქართული სავხედრო ხელოვნების ვანვითარების ვეზი. მავრამ არცერთ რეფორმას, არცერთ დიდ სარდალს არ შეეძლო წარმატების მიღწევა სათანადო დასავყრდენის ვარეშე, რადგანაც „არაფერი არაა ისე დამოკიდებული ეკონომიურ წინაპირობებზე, როგორც სწორედ არმია და ფლოტი. შეიარაღება, შემადგენლობა, ორგანიზაცია, ტაქტიკა და სტრატეგია, უწინარეს ყოვლისა, დამოკიდებულია ვანსაზღვრულ დროის წარმოების სავფეხურზე“¹. „შეიარაღებული ძალის ბასიით დამოკიდებულია სახელმწიფოს არა მარტო სოციალურ-პოლიტიკურ ფიზიონომიაზე, მას ზუსტად ვანსაზღვრავს ქვეყნის ვანვითარების სავერთო ეკონომიური და კულტურული დონე, მისი ნაციონალური სიმდიდრე, მისი სავმობილიზაცია და სავბიუჯეტო შესაძლებლობანი“². (მ. ვ. ფრუნზე). XII სავკ. სავკართველოს სავხედრო წარმა-

¹ ფრ. ენ ველსი, ანტი-ღიურინვი, თბ., 1952, ვკ. 197.

² მარქსიზმ-ლენინიზმი ომისა და არმიის შესახებ, თბ., 1935, ვკ. 41.

ტებებსაც სათანადო ეკონომიური და კულტურული საფუძველი ჰქონდა.

ისტორიული განვითარების გრძელი გზა საქართველომ გარეშე მტრებთან ბოლომოულებელ ომებში გამოიარა. „ქართველნი ვართ ნათესავით მკნენი და მკედრობითა აღზრდილნი და მარადის ჭირვეულსა ცხოვრებასა ჩვეულნი... მცირედნილა ვინ ჩუჭნნი მომკუდარ არიან სარეცელსა ზედა თუსსა მშვიდობით“³. მუდმივი ომიანობა ქართველ ხალხს დიდ ზიანს აყენებდა. XI ს-ის მიწურულისათვის ქართველ მოლაშქრეთა რიცხვი ძალიან შემცირდა. მართალია, დავით აღმაშენებელმა ადგილობრივი ძალებით შეძლო საქართველოში თურქთა თარეშისათვის ბოლო მოეღო, მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებიდან (თბილისი, დმანისი...) მათ განსადევნად და იმ დიდი ამოცანების გადასაჭრელად, რომლებიც XI ს-ის მიწურულს წინა აზიაში შექმნილმა საერთაშორისო ვითარებამ საქართველოს წინაშე დააყენა, ქართული ლაშქარი საკმარისი აღარ იყო⁴. საჭირო გახდა დამხმარე სამხედრო ძალების გამოწახვა.

დავით აღმაშენებლის დროიდან მონღოლთა შემოსევამდე საქართველოს ლაშქარში დიდი რაოდენობით ვხედავთ მეფის (ზოჯერ ცალკეულ ფეოდალთა) სამსახურში მყოფ უცხოელ მოლაშქრეებს. თუ ადრე უცხოელთა დაქირავება იშვიათად, მოკლე დროითა და მცირე რაოდენობით ხდებოდა, XII საუკუნეში ეს წესად იქცა. საიდან არ იყვნენ ეს უცხოელი მოლაშქრეები: არაბეთიდან, შვეციიდან, ქურთისტანიდან, დაღესტნიდან, რუსეთიდან, ყივჩაყთა ველიდან... მათი დიდი უმრავლესობა განსაზღვრული დროის შემდეგ მშობლიურ მხარეს დაუბრუნდა, მცირე ნაწილი კი საქართველოს შეეთვისა და გაქართველდა.

³ პეტრიწონის ქართველთა მონასტრის ტიბიკონიდან 1084 წლისა. იხ. *Tipicon Gregorii Pacuriani. Edidit Michael Tarchnitsvili, Luvain, 1954*, გვ. 2.

⁴ დავით აღმაშენებლის გამეფებისას საქართველოს ლაშქარში შემდეგი ნაწილები შედიოდნენ: 1. მეფის ლაშქარი, რომელშიაც ტაძრეულები—სამეფო დომენის მოლაშქრეები შედიოდნენ. XII ს-ის წყაროებით ამ ლაშქარს „სამეფოსა“ „ხასნი“, „ხასაგანიანი“, „შიდა ლაშქარი“ „შიდა სპა“ ერქვა; 2. საპატრონეო ლაშქარი — „საქართველოს ყოველ კუთხეთაგან და თემთაგან გამოძვალა სააზნაურო და მოყმეთა ჯარი“ (ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 145) ანუ „ლაშქარი თემისა და თემისა“, „ლაშქარნი ქვეყანისანი“. როგორც სამეფო, ისე სათემო (ერისთავთა) ლაშქარი ტიბიური ფეოდალური ჯარი იყო, რომელსაც საჭიროებისამებრ იწვევდნენ და ომის დამთავრებისთანავე დაითხოვდნენ. საქართველოს ლაშქარი „მემამულეთა“ და „მოსაკარგავეთა“—დიდებულთა, აზნაურთა და მსახურთაგან შედგებოდა.

უცხოელი მოლაშქრეები იყვნენ როგორც მეფის მცველ რაზმშიც, ისე ცალკე თემთა ლაშქარშიაც. პირველი დიდი სამხედრო შენაერთი, რომელშიც მრავალი უცხოელი შედიოდა, სამეფო გვარდია იყო.

დავით აღმაშენებელმა ჯერ კიდევ ყივჩაყთა გადმოყვანამდე შექმნა სამეფო გვარდია, ე. წ. „მონა-სპა“, რომელშიც დავითის მიერ გამოზრდილი და გაწვრთნილი 5000 მხედარი შედიოდა. „მონა-სპაში“ შემავალ მოლაშქრეთა უმრავლესობა არაქართული წარმოშობისა იყო, რადგანაც, მემატრიანის სიტყვით, — „მონანი... ყოველნი ქრისტიანე ქმნულნი“ იყვნენ⁵. მონა-სპა მეფის ძირითადი დასაყრდენი ძალა იყო. „მონათა“ კორპუსის მხედრები იყვნენ „რჩეულნი და განსწავლულნი..., მისანდონი და გამოცდილნი სიმხნითა“⁶. თუ რამდენად ახლო იდგა მონა-სპა მეფესთან, კარგად ჩანს შემდეგი მაგალითიდან: ერთხელ, თბილისის აღების (1122 წ.) წინა წლებში, დავით აღმაშენებელმა განძიდან თბილისის შესული თურქების გამოტყუება და გაჟლეტა გადაწყვიტა. მეფემ 15 რჩეული „მონა“ ლოქინის ხევისკენ გაგზავნა, იქ თბილისელთა მიერ საბალახოდ გამოშვებული ნახირის მოსატაცებლად. თვით მეფე სამასი მონით ავკალის ხევის სამალავში დადგა. მონებმა ნახირი გამორეკეს. თბილისიდან გამოსული 100 თურქი მათ დაეწია, შეებრძოლა და ცხენები დაუხოცა. დაქვეითებული „მონები“ ბრძოლას განაგრძობდნენ. მეფეს, რომელიც ამ დროს თავისი რაზმიდან მოშორებით ჩამოქვეითებული იდგა, მებრძოლთა ყვირილი მოესმა, იგი მაშინვე ამხედრდა. რაზმს აღარ დაელოდა და „მონათა“ მისაშველებლად გაეშურა. ჰემატრიანის სიტყვით, დავითი ასე იმიტომ ჩქარობდა, რომ იგი „ამორვიდა სპათა თვსთა და უკეთუმცა მათდა ცნობად წარსულ იყო, მონათა დაუქოცდეს“⁷.

„მონა-სპა“—„მეფის სპა“, მეფის მცველი კორპუსი იყო, ჰაგრამ მისი დანიშნულება მარტო მეფის დაცვით არ ამოიწურებოდა: იგი ზოგჯერ დამოუკიდებელ, მეტად საპასუხისმგებლო სამხედრო ოპერაციებს აწარმოებდა. 1123 წ. რანის ათბაგის ლაშქარი (4.000 კაცი) „მოსპეს მონათა მეფისათა“⁸. მეფის მიერ საგანგებოდ გაწვრთნილ „მონათა“ საბრძოლო თვისებები მეტად მაღალი იყო.

დავით აღმაშენებლის მიერ სამეფო გვარდიის შექმნას წინ უსწრებდა ისეთივე სახის კორპუსის შექმნა ბიზანტიაში. ალექსი I

⁵ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, I, გვ. 337.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე, გვ. 350.

⁸ იქვე, 344.

კომნენმა (1081—1118) 1090 წლის წინახანებში შექმნა ე. წ. არქონტოპულთა კორპუსი, რომელშიაც 2 ათასი მეომარი შედიოდა. ანა კომნენის სიტყვით, წინანდელ იმპერატორთა უზრუნველობის გამო ბიზანტიას თითქმის აღარ ჰყავდა ჯარი. ალექსი კომნენმა შეკრიბა დაღუპულ მეომართა ვაჟები, მათ იარაღის ხმარება და ბრძოლის ხელოვნება შეასწავლა და მათგან „არქონტოპულთა“ კორპუსი შექმნა⁹. არქონტოპულები უწვევრული ქაბუკები იყვნენ და თავგანწირულად იბრძოდნენ. ბრძოლაში მათი შეტევა შეუკავებელი იყო. ალექსი I ძირითადად ამ კორპუსს ეყრდნობოდა და მას დიდად აფასებდა. 1090 წელს, როცა პაქანიკებთან ბრძოლაში 300 არქონტოპული დაიღუპა, იმპერატორი დიდად დაალონა ამ დანაკლისმა და სათითაოდ დაიტირა თითოეული მათგანი¹⁰.

მონა-სპისა და არქონტოპულთა კორპუსის შექმნა ორივე ქვეყნისათვის დამახასიათებელ ანალოგიურ ვითარებაში მოხდა, რაც მეტად ნიშანდობლივია.

დავით აღმაშენებლის შემდეგ მონა-სპა დიდ როლს აღარ თამაშობდა. მისი მნიშვნელობის შემცირება განსაკუთრებით თამარის მეფობაშია სავარაუდებელი. 1184 წლის შემდეგ მონა-სპა აღარ იხსენიება. როგორც ჩანს, „მონათა“ უმეტესობა მოსაკარგავეთა რაგებს შეემატა და თანდათან რიგით ფეოდალებად იქცა. ღრებობს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ გიორგი III-ის დროს სამეფო კარზე უეცრად გამოჩენილი და დაწინაურებული პირები, რომლებმაც საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს (ყუთლუ-არსლანი, აფრიდონი, მხარგრძელები...), მეტწილია დავით აღმაშენებლის „მონათა“ წრიდან იყვნენ. ზაქარია და ივანე მხარგრძელების მამა — სარგისი, რომელიც უეცრად გამოჩნდა ისტორიის სარბიელზე, სწორედ „მონათაგან“ დაწინაურებული უნდა იყოს. სომეხი ისტორიკოსების კირაკოსისა და ვარდანის (XIII ს.) ცნობით, მხარგრძელები იყვნენ „შთამომავლობით ქურდნი“ (ქურთები)¹¹, რომელთა წინაპარსაც სომხური ქრისტიანობა მიუღია¹². XII ს-ში მხარგრძელები ხოჯორნში (ქვემო ქართლში) ცხოვრობდნენ¹³. გიორგი III ქართულ ფეოდალურ არისტოკრატასთან კონფ-

⁹ Анна Комнина, Алексиада, М. 1965, გვ. 216.

¹⁰ ანა კომნინა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

¹¹ ს. კაკაბაძე, წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის. წ. 1, 1914, გვ. 61—62.

¹² ქართლის ცხოვრება, II, 82.

¹³ ხოჯორნი იმ ტერიტორიაზე მდებარეობდა, სადაც სომხური (ანტიკალკედონური) ქრისტიანობა იყო გავრცელებული და ამიტომ ამ მხარეს—ძველ „ქართველთა ველს“—ქართველები სომხითს ეძახდნენ (ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა, 1920 წ. გვ. 222).

ლიქტის დროს „აზნაურთა ყმებს“ და მსახურეულ პირებს აწინაურებდა. სწორედ მის დროს დაწინაურდა სარგისი.

სარგისი რომ წარმოშობით „უაზნო“ იყო, იქიდანაც კარგად ჩანს, რომ მის სახელოვან მემკვიდრეებს წინაპარი საძიებელი გაუხდათ. თვით მხარგრძელები თავიანთ წინაპრად არტაქსერქაეს თვლიდნენ, ე. ი. აქემენიანთა დინასტიას უკავშირდებოდნენ¹⁴. სომხებს, როგორც ვნახეთ, ესინი ქურთებად მიაჩნდათ, ხოლო პალარწინის ერთი წარწერით მხარგრძელნი „ბაგრატიონთა გეარისანნი(!)“ არიან¹⁵.

ის ფაქტი, რომ მხარგრძელნი სომხურ ქრისტიანობას აღიარებდნენ, ჩვენს მოსაზრებას არ ეწინააღმდეგება. მხარგრძელები XII საუკუნეში სამეფო ხელისუფლებისადმი მტკიცე ერთგულებას იჩენდნენ. ს. ერემიანის აზრით, გიორგი რუსის საქართველოში მოწვევის ინიციატორები თბილისელი სომეხი ვაჭრები იყვნენ¹⁶. გიორგი რუსის განდევნის შემდეგაც (1188 წ.), ს. ერემიანის მტკიცებით, სომხეთის მოსახლეობა 1192 წლამდე (ჩათვლით), მეფედ გიორგის სცნობდა¹⁷. ამავე დროს ცნობილი ფაქტია, რომ მხარგრძელებმა გიორგი რუსის მომხრეთა დამარცხებაში გადამწყვეტი როლი ითამაშეს¹⁸. თამარის ისტორიკოსები, როგორც ამას აღნიშნავს ს. ერემიანიც, სიმპათიით იხსენიებენ ზაქარიასა და დავით სოსლანს, ხოლო მტრულად უცქერიან აბულ-ასანსა და გიორგი რუსს¹⁹. ყოველივე ზემოთქმული საკმაოა იმისათვის, რომ მხარგრძელთა წარმოშობა „მონა-სპას“ დავუკავშიროთ.

XII ს-ში საქართველოს ლაშქრის მეტად მნიშვნელოვან ნაწილს ყივჩაყთა რაზმები შეადგენდნენ.

თურქული მოდგმის ხალხს — ყივჩაყებს XI ს. შუა წლებიდან უზარმაზარი ტერიტორია — დნეპრიდან თურანის მთიანეთამდე გადაჭიმული ველები — ეკავათ. სამხრეთით მათი „საზღვარი“ კაკასიის მთებამდე წვდებოდა. ყივჩაყები განვითარების შედარებით დაბალ საფეხურზე იდგნენ. ისინი მეჯოგე-მოშთაბარენი იყვნენ, მიწათმოქმედებას მხოლოდ ერთეულები მისდევდნენ.

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, II, 110.

¹⁵ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა“ სომეხთა მოძღვარნი და მათი ვინაობა, თბ., 1928 წ., გვ. 38.

¹⁶ С. Е р е м я н, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, 395—398, 402, 408 (Научные труды Ереванского Гос. университета, т. XXIII. 1946 г.).

¹⁷ იქვე, გვ. 410.

¹⁸ ი. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, II, (1948 წ. გამოც.), გვ. 262—263.

¹⁹ ს. ერემიანი, დასახ. ნაშ., გვ. 410.

ყოფილებს განვითარებული სახელმწიფო ორგანიზაცია არ ჰქონიათ. განვითარების გვაროვნულ-ტომობრივ საფეხურზე მდგომი ყოფილები ურდობად, ტომთა დიდ კავშირებად ცხოვრობდნენ. ამ კავშირებში უკვე შესამჩნევი იყო კლასობრივი საზოგადოების ჩანასახი, მიწაზე დამკვიდრება და სამხედრო-არისტოკრატიული ზედაფენის (მთავრების) გამრავლება. ყოფილებში გავრცელებული იყო პატრიარქალური მონობა, მიცვალებულის საფლავზე ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა და პატრიარქალური ყოფის დამახასიათებელი სხვა წეს-ჩვეულებანი. ჩრდილოკავკასიელ ყოფიყთა ურდო ვაჭრობის მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა, სადაც სომხები, ალანები და მაჰმადიანური აღმოსავლეთიდან მოსული პირები ვაჭრობდნენ. ყოფიყები შეიარაღებულნი იყვნენ შუბებით, მოხრილი ხმლებით, მშვილდ-ისრითა და ქამანდით, მათ ჰქონდათ რკინის მუზარადები და მჭიდროდნაქსოვი ჯაჭვის პერანგები. ყოფიყებს ჯიშინი და კარგად შეკაზმული ცხენები ჰყავდათ.

ყოფიყები განთქმული მეომრები იყვნენ. კ. მარქსი თავის „ქრონოლოგიურ ამონაწერებში“ ხშირად იხსენიებს „კუმანთა საშინელ ურდობებს“, რომლებიც შიშის ზარს სცემდნენ აღმოსავლეთი ევროპის ხალხებს. ყოფიყთა უპირატესობა მათ სისწრაფეში მდგომარეობდა, ყოველ ყოფიყს ომში რამდენიმე ცხენი მიჰყავდა და წარმოდგენილი სისწრაფით მოძრაობდა. ყოფიყთა ჯარი მტერს მარშიდან შეუჩერებლივ თავს ესხმოდა²⁰. ყოფიყები კარგად იყვნენ დაუფლებულნი იმ დროს არსებულ სამხედრო ტექნიკას. ისინი იყენებდნენ ე. წ. ცოცხალ ცეცხლს—ნავთობიან ნარევს და მისი სატყორცნი მანქანებიც ჰქონდათ²¹. საყურადღებო იყო ყოფიყთა ბრძოლის ორიგინალური წესებიც. მათი ტაქტიკის თავისებურებანი ქართულ საისტორიო წყაროებშიაც აისახა²². ამასთანავე, მათ ახასიათებდათ „სიმძნე წყობათა შინა, სიმსუბუქე მიმოსვლისა, სიფიცხე მიმართებისა... აღვილად დამჭირველობა“²³. მათი ძირითადი საკვები ხორცი და რძე იყო; საკვების შერჩევაში ისინი დიდი რილით არ გამოირჩეოდნენ²⁴. მონებით ვაჭრობა ყოფიყთა ჩვეულებრივი საქმიანობა იყო.

ყოფიყები წარმართები იყვნენ. მაჰმადიანობამ მათში ფეხი ვერ მოიკიდა. ჩვეულებრივ, ისინი იცვლიდნენ სარწმუნოებას იმისდა მიხედვით, თუ ვის სამსახურში იყვნენ.

²⁰ Ф. Успенский, История Византийской империи, III, 325.

²¹ Византийский Временник, XXV, 69.

²² ქართლის ცხოვრება, I, 336.

²³ ქართლის ცხოვრება, II, 70.

²⁴ „Полвцы... ядуше мертвечину и всю нечистоту, хомяки и сусола“

ასეთი იყო ის ხალხი, რომელიც დავით აღმაშენებელმა 1113-1119 წლებში თავის სამსახურში ჩააყენა²⁵. საქართველოში გადმოყვანილი ყივჩაყები, რუსთავან მათი დამარცხების გამო, „უპოვარნი“ იყვნენ, მათ იმ დროს ცხენები და საჭურველი აკლდათ, რის გამოც მეფეს მათი ცხენებითა და საჭურველით „გასრულება“ მოუხდა²⁶. თუ გავითვალისწინებთ, რომ იმ დროს თვით ქართველ მოლაშქრეებს აკლდათ ცხენები და საჭურველი²⁷, ცხადი გახდება, რომ ყივჩაყთა გადმოყვანას საქართველოს სამეფოს წინაშე რთული ეკონომიური პრობლემები უნდა წამოეჭრა.

ცნობილია, რომ საქართველოში გადმოყვანილი ყივჩაყები დავით აღმაშენებელმა მკვიდრ მოსახლეობად აქცია, დაასახლა, მაგრამ საქართველოს ტერიტორიაზე ყივჩაყთა მოსახლეობის კვალი არ შემონახულა; ასეთი რამ არ ჩანს არც ტოპონიმიკასა და ყოფაში და არც ისტორიულ დოკუმენტებში.

დავითის ისტორიკოსი საქართველოში ყივჩაყთა ჩამოსვლის აღწერისას არ უთითებს, სად იყო ის „მარჯუე“ (ე. ი. ყივჩაყთათვის შესაფერი) ადგილები, სადაც ისინი პირველად მეფემ დააყენა, მაგრამ შემდეგ 1123 წ. აგვისტოში ანისის ალების აღწერის ბოლოს, აღნიშნავს, რომ დავითმა „განაგო ყოველი საქმე ქართლისა, სომხეთისა და ანისისა“ და „ყივჩაყთა თვსთა უჩინა საზამთროდ სადგური და საზრდელნი და კაცნი ზედამდგომნი მათნი“²⁸. როგორც ჩანს, დავითის ისტორიკოსი ამ შემთხვევაში ყივჩაყთათვის დასახლებული ადგილის მეორედ, საბოლოოდ, მიჩენაზე ლაპარაკობს.

ივ. ჭავჭავაძის მიუთითებდა, რომ საისტორიო წყაროებში ყივჩაყთა დაბინავების ადგილი არსად აღნიშნული არ იყო და ფიქრობდა, რომ, რადგანაც თურქთა შემოსევების დროს ქართლი დიდად აოხრდა. „უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ დავით აღმაშენებელს... ყივჩაყნი ქართლში დაუსახლებიაო“²⁹. ამ შენედელებას

25 უფრო ადრე ყივჩაყთა დიდი რაზმი დაიქირავა ბიზანტიამ. „კომანთა გამოყვანებაში“ მთავარი როლი გრიგოლ ბაკურიანისძემ ითამაშა.

26 ქართლის ცხოვრება, I, 336—337.

27 იქვე, გვ. 358.

28 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 345—346. დავით აღმაშენებლისა და ვლადიმერ მონომახის სიკედილის (1125 წ.) შემდეგ საქართველოში მყოფ ყივჩაყთა ნაწილი მათი წთავრის, დავით აღმაშენებლის სიმამრ ატროკ შარუქანოვიჩას („ათრაქა შარალანის ძე“) მეთაურობით სამშობლოში დაბრუნდა. იხ. ს. ერემიანის დასახ. ნაშრომთ, გვ. 392.

29 ი. ჭავჭავაძის მიერ, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 209 (1948 წ. გამოც.).

იზიარებენ პროფ. შ. მესხია³⁰ და რ. მეტრეველი³¹. ი. ჯავახიშვილს მიაჩნდა, რომ ქართველებმა ყივჩაყების ასიმილაცია მოახდინეს, გადმოსახლებული 225 ათასი ყივჩაყის არცერთი შთამომავალი ყივჩაყად აღარ შერჩა, არამედ ყველანი ძალადაუტანებლად, უნებლიედ, გაქართველდნენ³².

პროფ. ს. ერემიანმა გამოაქვეყნა ჰარიჭის მიდამოებში (სომხეთის სსრ, ლენინაკანის რაიონში) ყივჩაყთა ბინადრობის დამადასტურებელი ეპიგრაფიკული მასალები. ჰარიჭში 1206 წ. ზაქარია მხარგრძელს აუგია მონასტერი, რომელიც დ ფ ჩ ა ხ ვ ა ნ ქ ი ს სახელითაა ცნობილი. იქვეა სოფელი დ ფ ჩ ა ხ ი³³. ჰარიჭის მონასტრისათვის 1304 წ. ზეთსახდელი შეუწირავთ ელხუთლუ ჩაგანის ძეს, მის ვაჟს აბაშს და ელხუთლუს ხათუნს (ცოლს) — ხოდლუს. ჰარიჭის მეორე წარწერაში ვილაც ტრიტურ-ი აღნიშნავს, რომ მან ეკლესიას შესწირა ხუპასარიანთაგან ნასყიდი ვენახი³⁴.

როგორც ს. ერემიანი აღნიშნავს, ჰარიჭის პირველ და მეორე წარწერაში მოხსენებული პირები ყივჩაყები არიან; მეორე წარწერაში მოხსენებული ხუპასარეცები კი, ცხადია, გიორგი III-ის მიერ ამირსპასალარად დანიშნული ყივჩაყის — ყუბასარის საგვარეულოა³⁵.

სომხეთში ყივჩაყთა მოსახლობასთან დაკავშირებული უნდა იყოს ჰალარწინის 1184 წ. წარწერაც (ჰალარწინი სომხეთის სსრ იჯევანის რაიონშია). ამ წარწერის შინაარსი ასეთია: საქართველოს მეფე გიორგი III-მ 1184 წ. ჰალარწინის ეკლესიას მამული უბოძა. წარწერაში ამ წყალობის დასამტკიცებლად იხსენიებიან გიორგი III-ის დიდი იშხანები (დიდებულები): სარგისი (მხარგრძელი). ამირ-ქურდი; ანტონ ჭყონდიდელი (საქართველოს მწიგნობართუხუცესი) და ელბეკი³⁶.

ს. ერემიანის აზრით, წარწერაში მოხსენებული ერთ-ერთი დიდებული ელბეკი უნდა იყოს საქართველოს ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი ყივჩაყი ყუბასარი; როგორც ჩანს, ყუბასარი იწოდებოდა ელ-ბეკად, ე. ი. ყივჩაყთა ელის (მომთაბარე ტომის) მეთაუ-

30 შ. მესხია, დიდგორის ზროლა, თბ., 1965, გვ. 34.

31 ე. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, თბ., 1964 წ., გვ. 70.

32 ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 216 (1959 წ. გამოც.).

33 ს. ერემიანი, დსახ. ნაშრ., 393.

34 იქვე, გვ. 394.

35 იქვე.

36 С. Еремян, Агарцинская надпись 1184 г., вв. 83 (Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь акад. И. А. Орбеля, 1960).

რად³⁷. ელბეკი წარწერაში რაიმე ხელის მფლობელად არ ჩანს, მაგრამ ეს ს. ერემიანის მოსაზრების სისწორეს ხელს არ უშლის, რადგანაც სხვა დიდებულებიც მათი ხელის მიუთითებლად არიან მოხსენებული.

ელბეკის მოხსენიება ჰალარწინის წარწერაში მარტო ყუბასარის პირსპასალარობით არ უნდა იყოს გამოწვეული, არამედ დაკავშირებული უნდა იყოს ჰალარწინის მიდამოებში ყივჩაყთა მოსახლობასთან.

ჰარიჭის მიდამოებში ყივჩაყთა მოსახლობა, მათი მევენახეობა და სომხური ეკლესიისათვის მიწების შეწირვა იმა აშკარა მაჩვენებელია, რომ ყივჩაყები დღევანდელი ლენინაკანის მიდამოებში დაკვიდრებულან და მათ სომხური ქრისტიანობა მიუღიათ. ყივჩაყთა ზედაფენის (ყუბასარის საგვარეულო!) ჰარიჭის მიდამოებში მოსახლობა იმის მაჩვენებელია, რომ ყივჩაყთა ძირითადი მასა დავით აღმაშენებელს სომხეთის ტერიტორიაზე დაუსახლებია. ს. ერემიანის სიტყვით, „როგორც ჩანს, გიორგი III-სა და თამარის დროიდან ყივჩაყები დასახლებული იყვნენ ჰარიჭში³⁸. ჰარიჭის წარწერის დეტალები ექვს არ ტოვებენ იმაში, რომ ჰარიჭის მიდამოებში მყოფი ყივჩაყები დ ი დ ი ხ ნ ი ს დასახლებული არიან.

ჰალარწინისა და ჰარიჭის მიდამოებში ყივჩაყთა დასახლებას ხელს უწყობდა შემდეგი გარემოებანი:

სომეხი ისტორიკოსის ვარდანის ცნობით, დავით აღმაშენებელმა თურქებთან ომში „გაგის, ტერუნაკანის, ტავუშის, კაენისა და კაეწონის, ლორესი და ტაშირის, მაჰკანაბერდის და კვირიკესა და აბასის სომეხთა ყოველი სამფლობელო დაიკაეა“, ეს მხარეები უშუალოდ საქართველოს შეუერთა და ამით „გაათფართოვა ქართლის საზღვრები“³⁹. სომხეთის ის ოლქი, სადაც ჰალარწინის მონასტერია⁴⁰ — კაენის მხარე — საქართველოს მეფის სამეფო დომენს წარმოადგენდა. „ჰალარწინის მონასტრის განახლების პერიოდში კაენის ოლქი (ახლა სომხეთის სსრ, იჯევანის რაიონი) სამეფო დომენში შედიოდა და ქართული ფეოდალური სამართლის შესაბამისად, მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის უშუალო გამგებლობაში იყო. ამ უკანასკნელის კონტროლის ქვეშ წარმოებდა საერო და საეკლესიო

³⁷ С. Еремян Агарцинская надпись 1184 г., гл. 85—86.

³⁸ С. Еремян, Юрий Боголюбский..., 393.

³⁹ დ. მელიქიძე-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა“ სომეხთა მოძღვარნი და მათი ენობა, გვ. 33.

⁴⁰ ჰალარწინის მონასტერი გვიან ცნობილი იყო, როგორც თამარ მეფის შეწირულებით აშენებული. იხ. „ივერია“, № 22, 1895. ტ. ინასარიძის წერილი „გაგარცინის მონასტერი“.

მშენებლობა მეფის მიწებზე“⁴¹. საქართველოს მეფისავე დომენს წარმოადგენდა ჰარიკის მიდამოებიც.

ი. ჯავახიშვილს მიაჩნდა, რომ დავითს ყივჩაყები იქ უნდა დაესახლებინა, სადაც „ბინადრობის ნაკლებობა ყველაზე უფრო საგრძნობი იყო“⁴². თურქებმა სომხეთი საქართველოზე უფრო მეტად ააოხრეს და გააუჟაცრიელეს. XI ს. 60-იან წლებში სელჯუქთაგან მოოხრების შედეგად სომხეთის ადგილობრივი პოლიტიკური ორგანიზაცია მოძსპო და ქვეყანას ეროვნული კატასტროფა დაემუქრა: სელჯუქთა შემოსევების დროს სომხეთი საშინლად აოხრდა. მისი მოსახლეობა ან ისპობოდა, ან სხვა ქვეყნებში სახლდებოდა⁴³. „მოსახლეობის ნაწილი შავი ზღვის სანაპიროსკენ გაიქცა და ყირიმში დასახლდა... სომხები დიდი რაოდენობით გადასახლდნენ მცირე აზიასა და ბიზანტიის სხვა ოლქებში“⁴⁴. სომხების განთესვა იმ ხანებში ისე დიდი იყო, რომ შეიქმნა დიდი სომხური დასახლებანი ყირიმში, კიევის რუსეთში, პოლონეთში, ჩრდილო კავკასიასა და მცირე აზიაში. თუ როგორ გაუჟაცრიელდა ჩრდილო სომხეთის ტერიტორია ეს კარგადაა ნაჩვენები სომეხ ისტორიკოსთა თხზულებებში.

ჰლარწინისა და ჰარიკის მიდამოებში ყივჩაყთა დასახლებას ხელს უწყობდა ამ მიდამოების თურქთაგან აოხრება და კოლონიზაციისთვის შესაფერისი პირობების შექმნა⁴⁵. ჩრდილო სომხეთში ყივჩაყები უკაცრიელ ან მცირედ დასახლებულ ადგილებში იქნენ ჩასახლებული.

როგორც ცნობილია, ყივჩაყთა დასახლება შეიძლებოდა მხოლოდ ისეთ ადგილას, სადაც მათ შესაქონლეობისათვის ხელსაყრე-

⁴¹ С. Еремян, Агарцинская надпись..., გვ. 85, ს. ერეშიანის სიტყვით, კონსტანტინე II-ის დროიდან იყო საქართველოს მეფის დომენი. ს. ერეშიანი ამ შემთხვევაში არაა სწორი. თუ ჩვენ მიერ ვარდანიის ზემოთ მოყვანილ ცნობას გაეთვალისწინებთ, ცხადი გახდება, რომ თურქთაგან განთავისუფლებული ჩრდილო სომხეთი სამეფო დომენად დაეიხ ალმამხებელმა აქცია.

⁴² ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 209.

⁴³ История армянского народа, I, 169 (Ереван, 1944 г.).

⁴⁴ იქვე, გვ. 168.

⁴⁵ ს. ერეშიანის სიტყვით, «Монастырь Агарцы принадлежал к числу обитателей Армении, разрушенных и разоренных в период нашествия турок-сельджуков во второй половине XI века» (агарцинская надпись... 83.) XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე ჩრდილო-სომხეთი აყვავებას განიცდიდა მაგრამ, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია (ი. მანანდიანი ლ. მელიქსეთ-ბეგი...), ეს ამ მხარის საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შესვლით გამოწვეული მშვიდობიანი განვითარების შედეგი იყო.

ლი პირობები ექნებოდათ. ჩრდილო სომხეთის ტერიტორია ამ მხრივაც შესაფერი ადგილი იყო. სომხეთის ჩრდილო ოლქები სწორედ მესაქონლეობით იყო და არის განთქმული. აქ მრავლადაა როგორც საზაფხულო საძოვრები, ისე საზამთრო სადგომებიც. კავკასიის ზეთვერსიან რუკაზე ჰარიჭის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ნაჩვენებია იალალი ყივჩაყი (Яйла кичак). აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამ მხარეებში დასახლდნენ უფრო გვიან სულ სხვა მომთაბარე-მესაქონლე ტომები (ყაზახ-შამშადილისა და ტაშირ-ბამბაკ-შორაგალის ელები).

დავით აღმაშენებლის მიერ ყივჩაყთა ჩრდილო სომხეთში დასახლება გარკვეული პოლიტიკური მოსაზრებითაც იყო გამოწვეული. ჩრდილო სომხეთი და ლორე-ტაშირი („ქართველთა ველი“ ანუ „სომხითი“) უდიდესი სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე მხარეები იყო. სამხრეთიდან თბილისზე მომავალი მტრისთვის ლორე-სამშვილდის გზა, „საქართველოს ბუნებრივი კარი“ იყო⁴⁶. „ქართველებს ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილის ე. წ. სომხითის უადრესი მნიშვნელობა საქართველოს თავდაცვისათვის კარგად ესმოდათ და მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ“⁴⁷. „ლორეს კარი“ ყოველთვის იყო ქართველთა ზრუნვის საგანი⁴⁸. ჩრდილოეთ სომხეთის ოლქებს გარდა, ყივჩაყთა ჩასახლება ლორეს მხარეშიაც უნდა მომხდარიყო. ამ მხარის განსაკუთრებული სტრატეგიული მნიშვნელობით იყო გამოწვეული ის ფაქტი, რომ „ლორე საქართველოს ჯარის მთავარსარდლისა და სამხედრო მინისტრის-ამირსპასალარის „საჯდომად“ ანუ რეზიდენციად იქცა, უეჭველია იმ აზრით, რომ აქეთგან სამხრეთით მომავალი მტრებისაგან საქართველოს დაცვა საუკეთესოდ შეიძლებოდა და აქ მცხოვრებ სამხედრო მინისტრს უფრო ფხიზლად ეჭირებოდა თვალი ამ ფრიად მნიშვნელოვან საზღვრებზე“⁴⁹. თურქთაგან გათავისუფლებული ლორეს მხარე ამირსპასალარს გადაეცა, ჩრდილო სომხეთი კი მეფის დომენად იქცა. გიორგი III-მ ლორეს ოლქი კვლავ სამეფო დომენს შეუერთა, მაკრამ თამარის გამეფებიდანვე ეს მხარეები „საპატრონოდ“ ებოძა ზაქარია და ივანე მხარგრძელებს, რომლებიც „ქართველ მეფეთა

46 ი. გე-ე-ალი (გედევანიშვილი), სამხედრო ხელოვნება საქართველოში (ნიმუშები სამხედრო ისტორიიდან), თბ., 1915, გვ. 31.

47 ი. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, თბ., 1919, გვ. 22.

48 ქართლის ცხოვრება, II, 19. ლორეს ციხის მნიშვნელობის შესახებ. იხ. ავრეთეე С. Джанашиа, Давид Стронтель, 354 (послесловие к книге К. Гамсахурдиа «Давид Стронтель», М., 1961).

49 ი. ჭავჭავაძის შვილი, საქართველოს საზღვრები... გვ. 23.

მოადგილენი იყვნენ სომხითში⁵⁰. ამ მხარეში დასახლებული ყივჩაყები მხარგრძელთა საპატრონო მოლაშქრეებად იქცნენ.

აქედან გამომდინარე ექვმიოტანლად შეიძლება ითქვას, რომ სომეხ ისტორიკოსთა მიერ სომხეთის ლაშქრად წოდებული ის საჯხედრო შენაერთები, რომლებიც მხარგრძელთა საპატრონო ლაშქარს შეადგენდნენ, ძირითადად ყივჩაყური ლაშქარი იყო. ეს კარგად ჩანს იმ ფაქტიდან, რომ როდესაც 1195 წ. თამარ მეფემ შარვანშას დასახმარებლად საქართველოს მთლიანი ლაშქარი შეჰყარა, ამ ლაშქარში იხსენიებიან: „ოვსნი და ყივჩაყნი ახალნი; და შემდგომად ჰერნი და კახნი; შემდგომად ქართველნი; და შემდგომად მესხნი; შემდგომად აფხაზნი და სუან-მეგრელ-გურიელნი თანა რაჭა-თაყურ-მარგუელითურთ და თვთ კარვის კარსა ჭელისუფალნი და შინაურნი“⁵¹. როგორც ვხედავთ, აქ ჩამოთვლილ მოლაშქრეთა შორის არსად ჩანან მრავალრიცხოვანი ძველი ყივჩაყები, რომლებიც მხარგრძელთა საგამგეო მხარეებში სახლობდნენ. ამჟამად, რომ ამ შემთხვევაში სომხითარნი, რომელნიც მხარგრძელთა საპატრონო ლაშქარს შეადგენდნენ⁵², სწორედ ძველი ყივჩაყები არიან.

არის კიდევ ერთი გარემოება, რამაც, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ყივჩაყთა სომხეთში ჩასახლებას:

სომხებს უკვე XI საუკუნიდან ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ ყივჩაყებთან, სომხები ერთ-ერთი იმ ხალხთაგანი იყვნენ, „რომელთა ისტორიული ბედიც ასე თუ ისე ყივჩაყებთან იყო დაკავშირებული. ამ ხალხთა შორის იყვნენ სომხებიც, რომლებიც, როგორც ცნობილია, სომხეთის დედაქალაქ ანისის სელჩუკთაგან დაპყრობის (1064) შემდეგ მასობრივად წავიდნენ ემიგრაციაში შავი და კასპიის ზღვების სანაპიროებზე. აქ ისინი ყივჩაყთა პოლიტიკურ დამოკიდებულებაში მოექცნენ“⁵³. ყირიმში, გალიციაში, პოდოლის მხარესა და ვოლინში მცხოვრები სომხები სამი საუკუნის განმავლობაში იყვნენ ყივჩაყთა პოლიტიკურ დამოკიდებულებაში. ყივჩაყები მეომარი ხალხი იყო და მათ საკუთარი სავაჭრო ფენა არ გააჩნდათ,

⁵⁰ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა...“, გვ. 39.

⁵¹ ქართლის ცხოვრება, II, 65.

⁵² იქვე, 16. სომხეთში დასახლებული ყივჩაყები, ს. ერემიანის სიტყვით, გასომხდნენ («слились с армянами». С. Еремьян, Юрий Боголюбовский... 393). რაც შეეხება სომხითის მოსახლეობას, რომელიც ჯერ კიდევ თურქთა შემოსევებამდე გამოირჩეოდა სიჭრელით, ყივჩაყთა ჩასახლებამ იგი კიდევ უფრო კრელი გახადა. სულხან-საბა ორბელიანის სიტყვით, „სომხითს ერანად უწოდენ მრავალგვარობისათვის და მრავალთესლობისა“. „ერანი... იწოდების... მრავალ ერად შეკრებილად“ (იხ. „სიტყვის კონა“, სიტყვასთან — „ერანი“).

⁵³ Т. И. Грунин, Памятники половецкого языка XVI века, 90 (акт-демику В. А. Гордлевскому к его семидесятилетию. М., 1953).

ამიტომ ყივჩაყებით დასახლებულ ტერიტორიაზე ვაჭრობა სომხე-ბის ხელში მოექცა⁵⁴. ემიგრანტმა სომხებმა ყივჩაყური ენაც შეითვისეს: კამენც-პოდოლსკის სომხური თემის საქმისწარმოება XVI-XVII ს-შიაც კი სომხურსა და პოლონურ ენებთან ერთად ყივჩაყურ ენაზედაც წარმოებდა, იქაური ყივჩაყური დოკუმენტები კი სომხური ასოებით იყო დაწერილი.

ყივჩაყ-სომხთა სიახლოვემ გარკვეული როლი ითამაშა გიორგი რუსის საქართველოში მოწვევასა და საქართველოში საშინაო არეულობის დაწყებაშიაც.

როგორც დავინახეთ, შეხედულება ყივჩაყთა ქართლში დასახლების შესახებ არ დადასტურდა; უფრო სწორედ, ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილში შესაძლოა ვივარაუდოთ ყივჩაყთა მხოლოდ მცირე ნაწილის დამკვიდრდება. ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა, რომ „დავით აღმაშენებლისათვის საქართველოს სახელმწიფოებრივი კეთილდღეობის მოსაზრებასაც უნდა ეკარნახა, რომ ჩრდილოეთიდან გადმოყვანილი ყივჩაყები სწორედ ქართლში დაესახლებინა“⁵⁵. ჩვენი აზრით, ყივჩაყთა ქართლში დასახლება სახელმწიფოებრივად თვალსაზრისითაც გამართლებული არ უნდა ყოფილიყო. ნახევრადველურ მომთაბარეთა დიდი მასა (200-225 ათასი კაცი) ქვეყნის ამ ცენტრს საფრთხეს შეუქმნიდა. უცხოელ მოლაშქრეთა მოწვევა აღრიდანვე იყო ცნობილი, მაგრამ ასეთ მოლაშქრეებს ყოველთვის ქვეყნის განაპირა მხარეებში ასახლებდნენ. ძველ რომაელებს მოკავშირენი და დაქირავებულნი საზღვრებზე ეყენათ; ასევე იყო ბიზანტიაშიც. კონსტანტინე მონომახმა (1042-1054) და ალექსი I კომნენემ (1081-1118) პავანიგი მოლაშქრეები იმპერიის ტერიტორიაზე გადმოსახლეს, მაგრამ საცხოვრებლად განაპირა სასაზღვრო ოლქები მიუჩინეს⁵⁶. ასევე იქცეოდნენ კიევის მთავრებიც. მათ თურქული ტომებით დაასახლეს ველის სასაზღვრო ზოლი და ამით შექმნეს ჭებირი სხვა მომთაბარეთა წინააღმდეგ. საზღვარზე მოსახლე თურქები საზღვრებს დარაჯობდნენ⁵⁷. დავით აღმაშენებელმა ქვეყნის მთელი ძალღონის დაძაბვით შეძლო საქართველოდან თურქთა განდევ-

⁵⁴ ი. ქ. ქ. («Армяне, как наиболее культурный народ того времени (ივლისსებმა იმდროინდელი სამხრეთ-დასავლეთი რუსეთის ვითარება ქ. ჩ.). выполняли у половцев роль торговых посредников и обслуживали их в культурном отношении»).

⁵⁵ ი. ჯ. ა. ვ. ხ. შ. ვ. ი. ლ. ი., ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 209.

⁵⁶ Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии, М.-Л., 1963, გვ. 33.

⁵⁷ К. Кудряшев, Половецкая степь. — «Записки В. Г. О.», т. 2, М. — 1948, გვ. 134; Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, გვ. 102—107.

ნა და ამიტომაც მას თავი უნდა შეეკავებინა ქვეყნის შიგნით ყივჩაყ-
თა თურქული ტომის დასახლებისაგან.

ყივჩაყთა დასახლების კვალი შემორჩა საქართველოს აღმოსა-
ლეთ საზღვრისპირა ზოლშიაც. დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტო-
რიაზე, კახის (ძველი ჰერეთის, ახლანდელი საინგილოს, მხა-
რეში) სამხრეთით, არის დასახლებული პუნქტი ყივჩაყი და მდინა-
რე ყივჩაყ-ჩაი (იხ. კავკასიის მხარის 5-ვერსიანი რუქა). ჰერეთი
XII ს-ში საქართველოს ერთ-ერთი ს ა ნ ა პ ი რ ო იყო და ყივჩაყთა
იქ ჩასახლება სავსებით მოსალოდნელია. საინგილოს მოსახლეობი-
საგან ძველთაგანვე „რკინის ჰიშკრად“ წოდებული ქურქუხის ხეობა
ჩრდილოეთ კავკასიიდან საქართველოში შემოსასვლელ ერთ-ერთ
მთავარ გზას წარმოადგენდა. „მასზე გადმოდიოდა დაღესტნიდან
დიდი გზა, რომელიც საინგილო-გაღმამხრისათვის იგივე დარიალის
კარი იყო“ (ზ. ედილი). როგორც ჩანს, სწორედ ამ „რკინის ჰიშკ-
რის“ დასაცავად ჩასახლეს ჰერეთის ამ განაპირა მხარეში ყივჩაყები.
საყურადღებოა, რომ სოფელ ყივჩაყის მცხოვრებლები ახლაც გან-
სხვავდებიან საინგილოს სხვა მცხოვრებლებისაგან.

რაკი გაიჩქვა ყივჩაყთა დასახლების ტერიტორია, გასაგები ხდე-
ბა, თუ რატომ თითქმის არ ჩანს ყივჩაყთა კვალი საქართველოს მა-
წაზე. არსებობს ცნობილი ხალხური ბალადა—„შემომეყარა ყივჩა-
ყი“—რომელშიაც არაფერია ნათქვამი ყივჩაყთა ქაროლში მკვიდ-
რობის თაობაზე. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერზე
დართულ აღაპებში იხსენიება არსენი ყივჩაყი, რომელიც, შეიძლე-
ბა, ბიზანტიელთა, გაქრისტიანებული ყივჩაყი იყოს⁵⁸; ერთ გვიანდელ
დოკუმენტში (დას. საქართველოდან) იხსენიება გლეხი დემეტრა
ყიფჩაყიძე⁵⁹, რომლის გვარის წარმოშობა ეთნიკური სახელიდან შე-
საძლოა სადავო იყოს, თუმცა მისი ყივჩაყური წარმოშობა გამორიც-
ხული არაა. სხვა ცნობას, რომელიც საქართველოს ცენტრალურ
რაიონებში ყივჩაყთა დასახლებას ან მათ გაქართველებას შეეხებო-
დეს, არ ჩანს.

ზემონათქვამი, რასაც ვირველია, ცალკეულ ყივჩაყთა გაქარო-
ვებებს არ გამორიცხავს.

საქართველოში ყივჩაყი მოლაშქრეები შემდეგშიაც მოდიოდ-
ნენ, როგორც დაქირავებული მეომრები. გიორგი III-ის დროს, „ყი-
ჩაყთა რაოდენი ათასი კაცი უბრძანის, მოვიდიან“⁶⁰. 1191—1192

⁵⁸ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებიტურთ, თბ., 1901, გვ. 217.

⁵⁹ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი, გვ. 4. 1621 წ. შედგენილ ამ დოკუმენტში იხსენიება ს. ჩხარის მცხოვრები დემეტრა ყიფჩაყიძე.

⁶⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 367.

წლებში საქართველოში ჩანან „ცივილიზაციის ახალი ნიშნები“, მაშინ თვით „ძველი ცივილიზაცია მეფისა სალავათი აქა იყო სამსახურად“⁶². ივ. ჯავახიშვილი სავსებით სამართლიანად შენიშნავდა, რომ ეს ცივილიზაციები საქართველოში დასასახლებლად კი არ მოდიან, არამედ დაქირავებულნი არიან, საქართველოში „სამსახურად“ არიან⁶³. კირაკოს განძაკელის, ვარდანისა და იბნ-ალ-ასირის ცნობით, 1122 წ. დარუბანდის გზით გამოვიდა ცივილიზაცია დიდი ურდო, რომელმაც ლაშა გიორგის დასასახლებელი ადგილი სთხოვა; როცა უარი მიიღეს, ცივილიზაციებმა ქართლ-კახეთისა და შარვანის რბევა დაიწყეს და ქართველებმა, ლეკებმა და შარვანელებმა ისინი გაეღიბეს⁶⁴. ჩრდილო-კავკასიელი ცივილიზაციები დაიქირავეს საქართველომ ჯალალედინის შემოსევის დროსაც (1225 წ.)⁶⁵. მომთაბარე ცივილიზაცია ერთი რაზმი ჩანს საქართველოში 1300-1308 წლებშიც⁶⁶.

დასასახლებელი ადგილების გამოხატვაზე არანაკლებ ძნელ საზრუნავს წარმოადგენდა ცივილიზაცია შენახვა. მართალია, ცივილიზაციები სომხეთში მიწათმოქმედებას მოუკიდნენ, დამკვიდრდნენ და კიდევ გაქრისტიანდნენ, მაგრამ მათი რაოდენობა ისე დიდი იყო და მათი ნომთაბარული ჩვევები ისე განმტკიცებული, რომ ეს პროცესი მეტად ნელა უნდა წარმართულიყო და ცივილიზაცია რჩენის საკითხი მშველედ იდგა. დავით აღმაშენებელმა აქაც მონახა გამოსავალი: მან ანისის ალბის შემდეგ, „მშვიდობიანობის“ წლებში ცივილიზაციები მარბიელ რაზმებად განაწესა. ცივილიზაცია მიერ მტრის ტერიტორიის რბევა მათი შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა (მარბიელთა ალფი რჩებოდათ); თუ რა ხასიათისა და ზომისა იყო ცივილიზაცია მარბიელობა, კარგად ჩანს დავითის ისტორიკოსის ცნობიდან, რომ „სპარსეთის სულტანი“ (ე. ი. სელჯუკთა გამგებელი) „ზედას-ზედას წარმოავლენდის მოციქულთა ძღვენითა... და ეძიებნ მშვიდობასა და სიყვარულსა და ცივილიზაციაგან არა რბევასა“⁶⁷.

მომდევნო ხანებში, XII ს-ის მიწურულს, ცივილიზაციებით დასახლებული ტერიტორია საქართველოს სამეფოს ოთხ სანაპიროს წარმოადგენდა (ჰერეთი, კამბეჩიანი, გაგი, ტაშირ-ძორაკერტი) — გრიგოლისძეთა, მახატლისძეთა და მხარგრძელთა საგამგებლოებს. თუ მონაპირეთა მოვალეობას გავითვალისწინებთ, ცხადი გახდება:

61 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 65.

62 იქვე, გვ. 64.

63 ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 146.

64 ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 37.

65 იქვე, გვ. 52.

66 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 316—317.

67 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 346.

რომ ყიფიყათა მარბიელობას თამარის დროს კიდევ უფრო მეტი გასაქანი უნდა მისცემოდა⁶⁸.

ს. ჯანაშიას სიტყვით, დავით აღმაშენებლის მიერ ყიფიყათაგან შექმნილი ჯარი დაქირავებული ჯარის მსგავსი იყო, მაგრამ ძველი დაქირავებული რაზმებიდან განსხვავდებოდა სამსახურის უფრო მუდმივი ხასიათით⁶⁹. ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნით კი „დავით აღმაშენებელმა ყიფიყაები ნაქირავებ. ლაშქარსავეთ კი არ მოიწვია, არამედ მთელის ოჯახობით, „დედაწულითა მათითა“ გადმოასახლა საქართველოში და დააბინაყა... ხოლო ეს ლაშქრის დაქირავება კი არ არის, არმედ გადმოსახლება“⁷⁰.

ი. ჯავახიშვილის ეს დებულება სავსებით სწორია: მართლაც, ყიფიყაები არ შეიძლება დაქირავებულ ლაშქრად ჩათვალოთ. „ფეოდალური ჯარი ნატურალური მეურნეობის პროდუქტია: ის, რომ მასთან ერთად და მისგან ვითარდებოდა დაქირავება, შესაძლებელი იყო მხოლოდ ფულადი მეურნეობის რამდენადმე აღორძინების პირობებში, ეს უკანასკნელი კი ბრუნვაში კეთილშობილი ლითონის გარკვეული მასის არსებობას გულისხმობს“⁷¹. დავით აღმაშენებ-

⁶⁸ XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან XIII ს-ის 20-იან წლებამდე საქართველოში არსებულმა მონაპირეთა ინსტიტუტმა (რომელიც ზუსტად იგივეა, რაც დას. ევროპის მარკგრაფთა ინსტიტუტი) საქართველოს სამხედრო თავდაცვით სისტემაში უდიდესი როლი ითამაშა. სანაპიროს გამგებელი—მონაპირე მოვალე იყო ქვეყნის საზღვრის უზრუნველყოფაზე ეზრუნა და მტრისთვის თვალყური ედევნებინა. ზოგჯერ, დარბაზის ნებართვით, მონაპირეები საკმაოდ დიდი მასშტაბის საომარ ოპერაციებს აწარმოებდნენ. მონაპირენი გარკვეული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, რის გამოც, მოლაშქრენი, „რომელნი შეგნით იყვნეს, ივინი სანაპიროთა იაჭდეს“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 129). მონაპირის მოვალეობა კარგადაა დახასიათებული „ვეფხისტყაოსანში“ (ეთანდლილი მონაპირე იყო): „მე წავიდე, მოვიარო, ვილაშქრო და ვინაპირო, მორჩილქმნილი გავახარო, ურჩი ყოელი ავატირო, ძღვენი გყადრო ზედაზედა, არ სალაში დავაძვირო“ (სტროფი 143, 1953 წ. გამოც.). „ლაშქართა და დიდებულთა ალაშქრებდი, კატარონობდი; დარბაზს კაცსა გავზაუნედი და აშბავსა მათსა სცნობდი, წიგნსა სწერდი ჩემ მაგიერ, უფასოსა ძღვენსა სძღვნობდი“ (სტროფი 156) „სანაპირო გამავარე, მტერმან ახლოს ვერ იბარგა“ (სტ. 163) ეთანდილს „ქალაქი ჰქონდა მაგარი, საზაროდ სანაპიროსა“ (სტ. 149), სამეფოს დედაქალაქიდან 20 დღის სავალზე (სტ. 147).

საქართველოს სამეფოს სანაპიროები მთავარი საფრთხის მიმართულებით—სამხრეთ საზღვრებზე იყო განლაგებული. სულ 9 სანაპირო იყო: ჰერეთის, კამბეჩიანის (ახლანდელი ქიზიყი), ვაგის, ტაშირისა და შორაპეტის (სომხეთში), თმოგვისა (ქვაბეთში) და თორის, სამციხის ანუ არტანის და შვეშეთ-სპერის ანუ ფანასკერტის (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 129—130); შდრ. საქართველოს ისტორია, I, დამხ. სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 212.

⁶⁹ С. Джанашиа, Давид Стронтель... გვ. 355.

⁷⁰ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 215 (1948 წ.).

⁷¹ Г. Дельбрюк, История военного искусства, III, 175.

ლის მიერ გადმოყვანილ ყივჩაყთა მასის სიდიდეს და საქართველოს მაშინდელ ეკონომიურ მდგომარეობას თუ გავითვალისწინებთ, ცხადი გახდება, რომ 40-42 ათასი ყივჩაყის დაქირავება საქართველოს სამეფო ხელისუფლებას არ შეეძლო. სწორედ ამიტომ დავითმა ყივჩაყებს სამსახურის სანაცვლოდ მიწა მისცა და ისინი რიგით მოლაშქრეებად აქცია. რაც შეეხება მომდევნო პერიოდს, XII ს-ის მიწურულს, როცა საქართველო ბევრად უფრო ძლიერი და მდიდარი ქვეყანა იყო, დაქირავებულთა რაზმების რაოდენობაც გაიზარდა.

ყივჩაყთათვის ქირის ნაცვლად მიწების მიცემა გარკვეული პოლიტიკური მოსაზრებითაც იყო ნაკარნახევი: სტრატეგიულად უნიშვნელოვანეს სასახლვრო ოლქებში ჩასახლებული ყივჩაყები საკუთარ საცხოვრებელსა და საქონებელს, ცხადია, თავგამოდებით დაიცავდნენ და ამით სამსახურს გაუწევდნენ იმას, ვინც მათ ეს მიწები უბოძა.

საქართველოს ლაშქარში XII ს. მთელ სიგრძეზე ჩანს დაქირავებული რაზმებიც. ე. წ. „როქის სპა“ (ბერძნული სიტყვიდან — „როგა“ — ქირა, ჯამაგირი. ბიზანტიაში „როგას“ სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა: ეს იყო სახელმწიფო მოხელეთა სარგო, ზოგჯერ კი საჩუქარი)⁷².

ფეოდალიზმის ეპოქაში დაქირავებული მოლაშქრეები თითქმის ყველა სახელმწიფოს ჰყავდა. მოლაშქრეთა დაქირავება უფრო მეტად მაინც აღმოსავლეთის ქვეყნებში იყო გავრცელებული. ქირაზე სალაშქროდ წასვლას ქართველებიც არ თავილობდნენ. მრავალი ქართველი დაქირავებული მოლაშქრე იყო XI ს-ის ბიზანტიის ჯარებში⁷³.

ჯარის დაქირავებას სახელმწიფო მხოლოდ მაშინ მიმართავდა, როცა საკუთარი ძალები არ ყოფნიდა თავისი პოლიტიკის განსახორციელებლად. დაქირავებულთა რაოდენობა სახელმწიფოს ეკონომიურ შესაძლებლობაზე იყო დამოკიდებული. ვახუშტი ბაგრატიონის სიტყვით, „მეფესა ჰყავდა (ჯარი) როქითა, რაოდენი ძალებდა“⁷⁴.

XII ს-ის საქართველოს ლაშქარში შედიოდა დაქირავებულ ნორმანთა-ვარანგთა (ვარიანგთა) რაზმი. ვარიანგები უკვე IX საუკუნიდან მონაწილეობდნენ ამიერკავკასიის ქვეყნებზე თავდასხმებში. შემდეგ, X ს-ში, როცა ნორმანებისა და სლავების რაზმები ბიზანტიის იმპერატორებმა დაიქირავეს, მათგან ვარიანგთა კორპუსი — სასახლეს გვარდია — შექმნეს. ვარიანგები საქართველოს პოლიტიკურ

⁷² Анна Комнина, Сокращенное сказание о делах царя Алексея Комнина, ч. I, 153 (1859).

⁷³ Никита Хонната, История, т. III, 37 (1832).

⁷⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 114.

ცხოვრებაშიც გარკვეულ როლს თამაშობდნენ. ბაგრატ IV-ის წინა-აღმდეგ მებრძოლმა კლდეკარის ერისთავმა ლიპარიტმა XI ს. 40-იან წლებში 3000 ვარანგი დაიჭირა, მათგან ბრძოლებში 700 ვარანგი მონაწილეობდა ⁷⁵. XI ს-ში „ვარანგთა სამხედრო კოლონიები ბინადრობდნენ თვით აზიის ნაწილში“ (მცირე აზიაში) ⁷⁶. ბიზანტიელ ისტორიკოსს კედრენეს ცნობით, 1052 წ., როცა სელჩუკთა სულთანი თორღულ-ბეგი იბერიაში შეიჭრა და ქვეყნის აოხრება დაიწყო, ბიზანტიის იმპერატორმა კონსტანტინემ ვარანგთა რაზმის უფროსს (აკოლითოსს) უბრძანა, რომ იბერიაში (ამ შემთხვევაში იგულისხმება სამხრეთი საქართველო — ტაო-კლარჯეთი) წასულიყო. მიხეილ აკოლითოსი იბერიაში ჩავიდა და შეუდგა ამ ქვეყანასა და ხალხიაში გაფანტული ფრანკებისა და ვარანგების შეგროვებას, რათა სულთანს მებრძოლებოდა ⁷⁷.

უცხოელ მოლაშქრეთა დაჭირავებული რაზმი ჰყავდა დავით აღმაშენებელს. დიდგორის ბრძოლაში საქართველოს ლაშქარში იბრძოდა 100 თუ 200 უცხოელი მეთომარი, რომელთაც სომეხი ისტორიკოსი მათეოს ედესელი (ურპაელი) და ფრანგი ისტორიკოსი გოტიე „ფრანკებს“ უწოდებენ ⁷⁸. მ. ბროსეს მათეოს ედესელის მიერ მოხსენიებული 100 ფრანგი მოლაშქრე ვარანგებად მიაჩნდა ⁷⁹. ამ აზრს ეთანხმებოდა ვლ. მიქელაძე ⁸⁰. თ. დადეშქელიანი დავით აღმაშენებლის ჯარში ჯვაროსანთა ყოფნას ვარაუდობდა, რადგანაც: მისი სიტყვით, დავითის ეპოქა ის დრო იყო, „როცა მოხდა პირველი ჯვაროსანთა ომი, როცა დაეხეტებოდნენ უგზო-უყვლოდ. ჭგუფ-ჭგუფად ჯვაროსანნი მცირე აზიაში ხანდახან განზრახ წმინდა ადგილისაკენ მიმართულ გზას გადაცილებულნი“ ⁸¹. შემდეგდროინდელ გამოკვლევებშიც დავითის ჯარში მყოფი „ფრანგები“ ჯვაროსნებთან არიან გაიგივებული. ⁸²

⁷⁵ ნ. ბერძენიშვილი, იასეცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XVI სს.), გვ. 39 (მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნ. 23, 1952).

⁷⁶ დ. ბაქრაძე, ვახუშტის „საქართველოს ისტორიის“ 1885 წ. გამოცემა წინასიტყვაობა, გვ. 156.

⁷⁷ გეორგიკა, ტ. V, გვ. 81.

⁷⁸ შ. შესხია, დიდგორის ბრძოლა, გვ. 62-63.

⁷⁹ M. Rrosset, Additions et oclaircissements a l'Histoire de la Georgie, St.—Petersbourg, 1851, p. 229.

⁸⁰ B. Микеладзе, О древне-грузинском войске (Кавказ, 1884 г. № 92).

⁸¹ თ. დადეშქელიანი, მოკლე განხილვა საქართველოს მხედრობის 1089—1224 წლამდე („დროება“, 1885, № 65).

⁸² ს. კაკაბაძე, დავით აღმაშენებლის ორი დიდი ომე, გვ. 210 (ქუთაო

საყურადღებო მოსაზრება წამოაყენა ამ საკითხზე ს. ერემიან-გა. მისი აზრით, მათეოს ედესელის ტექსტის *ქიანაჲ* (ფრანგ) უნდა გასწორდეს როგორც *ქიანაჲ* (ვრანგ) ან *ქაიანაჲ* (ვაჩანგ). ს. ერემიანის აზრით, დავით აღმაშენებლის ჯარში მყოფ ვაჩანგებად რუსები უნდა იგულისხმებოდნენ ⁸³.

მოსაზრება საქართველოში ვარანგთა ყოფნის თაობაზე უსაფუძვლო არ ჩანს. დავით აღმაშენებლის დროს საქართველოში ჯვაროსანთა ყოფნა მოსალოდნელი არაა. ჯვაროსნებმა პირველი ლაშქრობის დროს წინა აზიის ზღვისპირა ვიწრო ზოლი დაიკავეს და ქვეყნის სიღრმეში შესვლის ძალა აღარ შესწევდათ, რადგანაც მათი რიგები ძალზე შეთხელებული იყო. XII საუკუნის დასაწყისში აზიაში ჯვაროსანთა მიერ დაპყრობილი მიწების შენარჩუნების უზრუნველყოფა მხოლოდ ევროპიდან მოსულ შეევსებას შეეძლო ⁸⁴. ამ დროს თურქებმა ჯვაროსნებთან ბრძოლაში რამდენიმე სერიოზულ წარმატებას მიაღწიეს. (1101, 1104, 1108 და 1110-1111 წლებში). მომდევნო ხანებში ჯვაროსნები იძულებული გახდნენ თავდაცვაზე გადასულიყვნენ. ყველაზე დიდ წარმატებას თურქებმა 1119 წელს მიაღწიეს. ისინი ანტიოქიას მიაღდგნენ და მის კედლებთან ჯვაროსნები სასტიკად დაამარცხეს ⁸⁵. ძნელი წარმოსადგენია, რომ ასეთ ვითარებაში ჯვაროსნებს საქართველოსთვის დახმარებაზე ეფიქრათ.

დაქირავებული ევროპელი მეომრები საქართველოში აღრევე უნდა ყოფილიყვნენ. ს. კაკაბაძეს საესეებით საფუძვლიანად მიაჩნია.

სის ალ. წულუკიძის სახ. სახელმწიფო პედაგოგიკის შრომები, IV, 1942 წ.); შ. მესხია, დიდგორის ბრძოლა, 64.

⁸³ С. Еремян, Юрий Боголюбский..., 390 აზრი ამ შემთხვევაში ვარანგთა და რუსთა იგივეობის შესახებ არაზუსტია. XI საუკუნიდან ბიზანტიელები ასხვავებდნენ რუსებს და ვარანგებს და ამ ორ სახელწოდებას არასოდეს არ ურევდნენ. იხ. В. Василевский, Варяго-русская и Варяго-английская дружины в Константинополе XI и XII вв. გვ. 107 (Журнал Мин. Нар. Просвещения, 1874, ноябрь) ასევე ასხვავებდნენ „ვარანგებს“ და რუსებს („ტალმანი რუსნი“) ქართველებიც. იხ. ქართლის ცხოვრება, I, 301 და 384. ლ. მელიქსეთ-ბეგის აზრით, დავითის ისტორიკოსის მიერ ნახსენებ ფრანგებში (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 360) ვარანგები იგულისხმებიან. Л. М. Меликсет-Бек, Из истории русско-армянских отношений, გვ. 24 (Известия АН Армянской ССР, 1954 г., № 4).

⁸⁴ Э. Лавис, А. Рамбо, Эпоха крестовых походов, ч. I, М., 1914, გვ. 302.

⁸⁵ Б. Куглер, История крестовых походов, СПб., 1895, გვ. 119.

რომ ევროპელი მეომრები საქართველოს სახელმწიფოს სამსახურში იყვნენ უკვე 1104 წ., ერწუხის ომის დროს ⁸⁵.

XII საუკუნეში საქართველოში დაქირავებულ ნორმანთა ყოფნის კვალი შემორჩა ისლანდიურ საგებსა და სკანდინავიურ გადმოცემებში. ისლანდიურ საგაში მოგზაური ინგვარის (ისლანდ. *Yngvar enn vidhöfll*) შესახებ აღწერილია ნორმანი ინგვარის მოგზაურობა სამხრეთის ქვეყნებში. ინგვარი, მოგვითხრობს საგა, ფათერაკებით სავსე მოგზაურობის შემდეგ ჩავიდა აზიის ერთ ქვეყანაში, ძლიერი ქრისტიანი დედოფლის სამფლობელოში. ინგვარი ამ დედოფალზე დაქორწინდა ⁸⁷. შვედი მეცნიერის კ. გრიმბერგის აზრით, ინგვარის საგაში დაცულია ცნობა XII ს-ის საქართველოს შესახებ, ხოლო საგაში მოხსენებული „ძლიერი ქრისტიანი დედოფალი“ — თამარ მეფეა. კ. გრიმბერგი, როგორც ჩანს, სკანდინავურ გადმოცემებზე დაყრდნობით, აღნიშნავს, რომ თამარის სამსახურში იყო 3 ათასი ნორმანი ⁸⁸.

ინგვარის სამხრეთის ქვეყნებში მოგზაურობაზე ცნობები შემოინახა მის რაზმელთა სახსოვრად (მოსახსენებლად) დადგმული სტელების რუნულ წარწერებში. ამ წარწერებში მოთხრობილია, რომ ესა და ეს ნორმანი ინგვართან ერთად შორს, აღმოსავლეთის ქვეყნებში ოქროს საშოვნელად გაემგზავრა და სამხრეთის ქვეყანაში — სერკლანდში მოკვდა ⁸⁹.

სერკლანდი ისლანდიურ საგებში ზოგადად მთელ არაბულ აღმოსავლეთს აღნიშნავდა და მკვლევართა მიერ გაგებული იყო

⁸⁵ ს. კაკაბაძე, დავით აღმაშენებლის ორი დიდი ომი..., 210. ს. კაკაბაძე დავით აღმაშენებლის სამსახურში 1000-2000 დაქირავებულ რაინდს ვარაუდობს. ეს ვარაუდი უსაფუძვლოა: ჯერ ერთი, ყველა დაქირავებული მოლაშქრე არ შეიძლება რაინდად ჩავთვალოთ, ამასთანავე 100-200 რაინდის დაქირავება წარმოუდგენელია, რადგანაც რაინდთა ფენა მეტად მცირერიცხოვანი იყო. იხ. E. Г. Бор-Раменский, Феодальное ополчение, М., 1947, გვ. 8; A. Lüders, Die Kreuzzüge im Urteile sirischen und armenischen Quellen. Berlin, — 1964, გვ. 51 — 52.

⁸⁷ C. Grimberg, Svenska folkets underbara öden, I, გვ. 207 (Stockholm, 1959). ფ. ბრაუნის მიხედვით, ნორმანი, რომელიც ქრისტიან დედოფალზე დაქორწინდა, იყო არა ინგვარი, არამედ ინგვარის ვაჟი სვეინი, რომელმაც მამის სიკვდილის შემდეგ რუსეთის გავლით იმოგზაურა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. იხ. Ф. Браун, Кто был Ингвар-путешественник? стр. 133 (Записки Неофилологического общества при С.-Петербургском университете, вып. IV, СПб, 1910).

⁸⁸ C. Grimberg, დასახ. ნაშ., გვ. 207.

⁸⁹ იქვე, გვ. 208.

როგორც სარაციონთა ქვეყანა ⁹⁰. სერკლანდის ასეთი გაგებისას გაუგებარი რჩებოდა, თუ როგორ მოხვდა ინგვარი და მისი რაზმი სერკლანდში ძლიერ ქრისტიან დედოფალთან. ახლა უკვე დადგენილია, რომ სახელწოდება სერკლანდი წარმოდგება ლათინური სიტყვიდან Sericum — აბრეშუმი. ჩრდილოეთის ქვეყნების მოსახლეობა ამ სახელით იცნობდა მთელ არაბულ აღმოსავლეთს, მაგრამ, როგორც კერძო სახელს, სერკლანდს უწოდებდნენ კასპიის ზღვის სამხრეთ და აღმოსავლეთ სანაპიროებზე მდებარე ტერიტორიას, რომელიც განსაკუთრებით განთქმული იყო მაღალგანვითარებული მეაბრეშუმეობით ⁹¹. ამრიგად, სერკლანდში საქართველოც, კერძოდ კახეთის მხარე, იგულისხმებოდა.

ინგვარის საგაში მოხსენიებული ქრისტიანი დედოფლისა და თამარ მეფის გაიგივებას მხარს უჭერს ძველი გერმანული ქრონიკების (აღამ ბრემენელისა და ეპისკოპოს ადალვარდის ნაწარმოებები, „Gesta Saxonum“...) ცნობებიც. მათ მიხედვით, ნორმანები — ინგვარი და ანუნდი ამაზონთა ქვეყანაში დაიღუპნენ ⁹².

ისლანდიურ საგებში, რომლებიც XII-XIV საუკუნეებშია შექმნილი, გამოყენებულია XII-XIII საუკუნისა და უფრო ადრინდელი ლიტერატურული წყაროები და ზეპირგადმოცემანი. საგები შექმნილია ამ ცნობათა შერევით, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დაუცველად, სიუჟეტურ ქარგაში მრავალი ფანტასტიური თხრობის ჩართვით ⁹³. როგორც დადგენილია, ინგვარის საგის შემქმნელს ხელთ არ ჰქონდა ზუსტი და ნათელი გადმოცემები. როგორც ჩანს, ინგვარის საგის შემქმნელმა ერთმანეთში ჩააქსოვა XI ს. I ნახევარში მცხოვრები რეალური პიროვნების — ინგვარის და რიურიკელთა დინასტიის წარმომადგენლის — გიორგი რუსის თავდადასავალი.

ინგვარის საგის, ძველი გერმანული ქრონიკების და რუნული წარწერების ცნობები არ იძლევიან ნორმანთა ამიერკავკასიაში ყოფნის ზუსტ ქრონოლოგიას, მაგრამ ნორდული გადმოცემები (კ. გრინბერგის მიხედვით) საკმაო საფუძველს გვაძლევს ნორმანთა ყოფნა ამიერკავკასიაში და, კერძოდ საქართველოში, ვივარაუდოთ

⁹⁰ Ф. Браун, Кто был Ингвар-путешественник? 33-131; В. Василевский Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков, 33-427 (Журнал Министерства Народного Просвещения, 1875 г., ч. XXXVII, № 2).

⁹¹ С. Grimberg, დასახ. ნაწრ., 33-208.

⁹² Ф. Браун, Кто был Ингвар-путешественник? 33-151.

⁹³ В. Василевский, Варяго-русская....., 33-410; R. Heller. Literarisches Schaffen in der Laxdoela Saga, 33-4. (Halle/Saale, 1960).

არა მარტო XI ს (ამისათვის საკმაოა თუნდაც ვ. ვასილევსკის მიერ შეკრებილი ცნობები). არამედ XII საუკუნეშიაც, თამარის ეპოქაში. ამ საკითხის შემდგომი კვლევა, როგორც ჩანს, მრავალ საინტერესო ფაქტებს გამოავლენს.

XII საუკუნეში საქართველოს სახელმწიფო სამსახურში წინააზიელი მაჰმადიანებიც უნდა ყოფილიყვნენ. ცნობილია, რომ დემეტრე I-ის სამსახურში იყო ცნობილი არაბი ისტორიკოსი ალაზრაკი. იგი მონაწილეობდა იმ ექსპედიციაში, რომელიც დემეტრე I-მა თავისი სამფლობელოების მოსახილველად მოაწყო. სავარაუდებელია, რომ (როგორც ეს ჩვეულებრივად ხდებოდა ბიზანტიაში, კიევის რუსეთსა და სხვა ქრისტიანულ სახელმწიფოებში) საქართველოს ლაშქარში დაქირავებულ მოლაშქრეებად იყვნენ აღმოსავლეთის სხვადასხვა ხალხთა წარმომადგენლებიც.

XII ს-ის საქართველოს ლაშქარში მრავლად იყვნენ მეფის კარზე სამსახურად მყოფი მოლაშქრეები საქართველოს ყმადნაფიცი და მისივე გავლენის სფეროში მყოფი ქვეყნებიდან (რანი, შარვანი, სომხეთი (შაჰ-არმენის სახელმწიფო), ჩრდილო-კავკასია) მათი რიცხვი განსაკუთრებით გაიზარდა XII-XIII სს. მიჯნაზე. დავით აღმაშენებლის ჯარში იყვნენ „ქურდნი (ქურთები—ქ. ჩ.), ლეკნი და თარასნი“⁹⁴. დიდგორის ომში მონაწილეობდა 500 ოსი⁹⁵. ოსები გიორგი III-ის ლაშქარშიც იყვნენ, როგორც დაქირავებულნი⁹⁶. 1162 წელს თურქებთან ბრძოლის წინ გიორგი III-მ „გამოასხნა ოვსნი და ქუეყანანი დიდძალნი“⁹⁷. ოსები იყვნენ თამარის ლაშქარშიაც. საქართველოს ლაშქარში ჩანან ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მთიელებიც: თამარის ხალხურ „ეპიტაფიაში“ ნათქვამია: „ვინაც შემება, შევები ალალითა (ალანითა) და ჭიქითა“. გიორგი რუსის მხარეზე მებრძოლმა ვარდან დადიანმა სანიგი და ქაშაგი მოლაშქრეები გამოიყვანა⁹⁸.

თამარის დროს ქართულ ლაშქარში უნდა ყოფილიყვნენ ბერძნები (ალექსი კომნენის რაზმი) და რუსები (გიორგი რუსის რაზმი).

დაქირავებული მეომრები საქართველოს ლაშქარში დროებით მსახურობდნენ: ჩვეულებრივ, ლაშქრობის დამთავრებისა და გასამრჩელოს მიღების შემდეგ, მათი უმეტესობა თავის ქვეყანაში ბრუნდებოდა.

⁹⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 345.

⁹⁵ შ. მესხია, დიდგორის ბრძოლა, გვ. 62.

⁹⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 367.

⁹⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 11.

⁹⁸ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 49.

რა როლი ითამაშეს უცხოელებმა-გადმოსახლებულებმა და დაქირავებულებმა საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში?

დაქირავებულ რაზმებში, ჩვეულებრივ, ბედის მაძიებელი მოხეტიალე რაინდები და სხვა მოლაშქრები შედიოდნენ, რომელთათვის სულ ერთი იყო ვისთვის და რატომ იბრძოდნენ, — ოღონდ გასამრჩელო მიეღოთ. დაქირავებულები ზოგჯერ მტრის მხარეზე გადადიოდნენ, თუ იქ მეტ გასამრჩელოს მოელოდნენ. ამ გარემოების გამო სახელმწიფო დაქირავებულ ჯარებს ვერ დაეყრდნობოდა. მაგალითად, ბიზანტიის ჯარი სხვადასხვა ტომის მომართაგან შედგებოდა და ასეთ ჯარში, ანა კომნენის სიტყვით, არ შეიძლებოდა მტკიცე თანხმობა ყოფილიყო⁹⁹. იგივე ავტორი შენიშნავს, რომ ყივჩაყი მოკავშირეები არასანდონი იყვნენ¹⁰⁰. დაქირავებული მოლაშქრეები მართლაც ყოველთვის ნაკლები ნდობით სარგებლობდნენ¹⁰¹.

ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით, საეჭვოა იმის მტკიცება, რომ დავით აღმაშენებელი ფეოდალურ პარტიკულიარიზმთან ბრძოლაში უცხოელთგან შემდგარ ჯარსა და სომეხ ფეოდალებს ეყრდნობოდა¹⁰². ამ დებულების ავტორი პროფ. ს. ერემიანი, ჩვენი აზრით, სათანადოდ ვერ ითვალისწინებს ჯარის უცხოელთაგან შემდგარი ნაწილების ბუნებას და დაპირისპირებულ ძალთა განაწილებას საქართველოში, — თითქოს ერთ მხარეს მეფე, ხოლო მეორე მხარეს — ყველა ქართველი ფეოდალი იყო. ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებას, რომ მეფეს ოპოზიციაში ედგა მხოლოდ ფეოდალთა უმცირესობა — უალრესად განდიდებულ ფეოდალთა ერთი ნაწილი. გარდა ამისა, სწორად არაა გაგებული დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვები ყივჩაყთა გადმოყვანის მნიშვნელობაზე. ქართველი მემატიანე ყივჩაყებზე აღნიშნავდა, რომ მეფემ „მათითა ქელითა მოსრნა სრულიად სპარსეთის ძალნი, და მისცა შიში და ზარი ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა და მათითა თანადგომითა ქმნა საქმენი დაურწმუნებულნი“¹⁰³. ერთი შეხედვით. მემატიანის ეს სიტყვები თითქოს ამართლებს პროფ. ს. ერემიანის მტკიცებას, მაგრამ საქმე სხვაგვარადაა: ზემოთ მოტანილი სიტყვები დავითის ისტორიკოსისა პოლემიკურია, მიმართულია იმ „მაბრალობელთა“ მიმართ, რომლებიც მეფის სიკვდილის შემდეგ

⁹⁹ Анна Комнина, Алексиада, гл. 109.

¹⁰⁰ იქვე, გვ. 233-237.

¹⁰¹ Ф. Меринг, Очерки по истории военного искусства, М., 1941, гл. 114.

¹⁰² С. Еремян, Юрий Боголюбский... гл. 391.

¹⁰³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 336.

მის მოღვაწეობას აკრიტიკებდნენ და ამბობდნენ, რომ დავითი ყივჩაყთა გაღმოყვანით „ცუდად დაშურა... ცუდ იქმნა გამოყვანება-ყივჩაყთაო“¹⁰⁴. ეს „მაბრალობელნი“ იყვნენ ქართველი დიდებულები, რომლებიც დავითის გამეფებამდე თავის ნებაზე იყვნენ და სამშობლოს დაცვაზე ზრუნვის ნაცვლად „ძილითა ანუ ადგილითა მწუხანვილოვანთა ზედა მოსმურობითა და განცხრომითა“ ერთობოდნენ¹⁰⁵. ისინი აღშფოთებული იყვნენ იმით, რომ მეფე მათ შეუსვენებლად ალაშქრებდა და მეფის წინააღმდეგ „განზრახვად ბოროტისა ... შეკრებად და ქმნად ესევეითარისა“¹⁰⁶ დროს არ უტოვებდა. ადარებს რა დავითს ალ. მაკედონელს. მემატინან აღნიშნავს, რომ ალექსანდრემ (როგორც დავითმა) „პირველად მამულისა თვისისანი შეკრიბნა“ და ამით დაიკავა თავისი სახელმწიფო, უცხოელები კი („სპარსთა ძალი“) მხოლოდ შორეული ქვეყნის, ინდოეთის დასაპყრობად მოიხმარა¹⁰⁷. აქ აშკარად ჩანს პარალელი დავითის მოღვაწეობის ორ პერიოდთან; 1118 წლამდე დავითმა ამიერკავკასია თითქმის მთლიანად გაათავისუფლა საკუთარი ძალებით, ყივჩაყები კი თურქთა საბოლოოდ დასამარცხებლად და შემდგომი დიდი გეგმების განსახორციელებლად გაღმოიყვანა.

ყივჩაყებზე დაყრდნობა რომ არ შეიძლებოდა, ეს აშკარა ვახდება, თუ გავითვალისწინებთ მათ დახასიათებას თანამედროვე ისტორიკოსთა მიერ. ანა კომნენის სიტყვით, ალექსი კომნენი არ ენდობოდა მის მოკავშირე ყივჩაყებს, რადგანაც იცნობდა მათ მერყეე ხასიათს და შესაძლებლად თვლიდა, რომ ისინი მოკავშირეებიდან მტრებად ქცეულიყვნენ¹⁰⁸. ცნობილია თუ რა მოკყვა ყივჩაყთა ლალატს რუსთათვის კალკაზე ბრძოლის დროს 1223 წელს.

დავით აღმაშენებელმა ყივჩაყთა „მთავრის“ ასული შეირთო ცოლად. ხომ არ ვახდნენ ამის გამო ყივჩაყნი დავითის ერთგულნი?

დავითის ისტორიკოსის ცნობით, ყივჩაყები საქართველოს სამსახურშიც თავიანთ ზნეს არ ლალატობდნენ: „რაოდენ-გზის ყივჩაყთა თვსთა (დავითის, ქ. ჩ.) განიზრახეს ლალატი, და განაჩინნეს კაცი მკნენი. რომელნიმე ჯრმლითა, რომელნიმე შუბითა, სხეანი ისრითა; და ესე არა ერთ და ორ, გინა სამ, არამედ მრავალგზის“¹⁰⁹. საქართველოს სამსახურში მყოფ ყივჩაყთა დახასიათები-

¹⁰⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 336.

¹⁰⁵ იქვე, გვ. 358.

¹⁰⁶ იქვე, გვ. 359.

¹⁰⁷ იქვე, გვ. 358.

¹⁰⁸ Анна Комнина, Алекснада, გვ. 233.

¹⁰⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 362.

სათვის მეტად მნიშვნელოვანია მემატრიანის ცნობა, რომ ზოგიერთი ყივჩაყი მეფის მორჩილებას ივიწყებდა და ქართველთა რბევას იწყებდა: „ვინ აღრიცხუნეს ტყუენი, რომელნი მან (დავითმა, ქ. 3.) განათავისუფლა და რომელნი უკუშობისხნა თვსთა ყივჩაყთაგან ფასითა“¹¹⁰. თუ რას ნიშნავს მეფის მიერ ყივჩაყთაგან ტყვეების „უკუშობისხნა“, კარგად ჩანს ცნობილი ქართული ხალხური ბალადიდან „შემომეყარა ყივჩაყი“. მასში აღწერილია ქართველი მოლაშქრის შებრძოლება ყივჩაყთან, რომელმაც მას გაძარცვა და ცოლის წაგვრა დაუპირა.

ცხადია, ასეთ მოლაშქრეებზე დაყრდნობა მეფეს არ შეეძლო და რომ ეს ასე იყო, კარგად გამოჩნდა 1121 წ. 12 აგვისტოს, დიდგორის ბრძოლის დროს. მაშინ, როცა მაჰმადიანთა გაერთიანებულ ლაშქარი საქართველოს დასაპყრობად მოადგა და ქვეყნის ბედი გადაწყვეტ გამარჯვებაზე იყო დამოკიდებული, დავით აღმაშენებელმა საქართველოს სამსახურში მყოფი 40 ათასი ყივჩაყიდან ბრძოლის ველზე მხოლოდ 15 ათასი მოლაშქრე გაიყვანა. ჩანს, დავითის „მბრალობელ“ დიდებულთა საყვედური — „ცუდ იქმნა“ მეფის მიერ ყივჩაყთა „გამოყვანებაო“ — მთლად უსაფუძვლო არ იყო.

ყივჩაყები მეფის წინააღმდეგ აშკარა გამოსვლასაც კი არ ერიდებოდნენ. 1123 წ. დავით აღმაშენებლის ლაშქრობა (რომელშიაც ყივჩაყთა დიდი რაზმი მონაწილეობდა) შარვანში შემოყრილ თურქთა განსადევნად ჩაიშალა. იბნ-ალ-ასირის სიტყვით: ღმერთმა „ქართველთა და ყივჩაყთა შორის უთანხმოება და უსიამოვნება ჩამოაგდო, და სწორედ იმ ღამეს ერთმანეთს დაერივნენ და იქიდან ვითარცა ოტებულნი აიყარნენ“¹¹¹.

ზემოთ ნათქვამიდან ცხადია, თუ რამდენად უსაფუძვლოა მოსაზრება, რომ თითქოს XII საუკუნეში საქართველოსათვის უცხოელ ნეომრებს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდათ. „დავით აღმაშენებელს ყივჩაყთა მუდმივი ლაშქარი არასოდეს არ გაუხდია თავის ძირითად და დასაყრდენ ძალად“, „მეფე ძირითად საყრდენ ძალად ისევ „სამეფო სპას“. ქართველთა ლაშქარს თვლიდა“¹¹². აგივე, რაც ყივჩაყებზე ითქვა, შეიძლება გავიმეოროთ დაჭირავებულ მოლაშქრეთა შესახებაც. დაჭირავებული მეფის „თანამდგომნი“ იყვნენ და არა მისი დასაყრდენი¹¹³.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 354.

¹¹¹ ი. ქაეახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 205.

¹¹² შ. მესხია, დიდგორის ბრძოლა, გვ. 63.

¹¹³ რაც შეეხება პროფ. ერმიანის შენიშვნას. რომ დავით აღმაშენებელი ქართველ ფეოდალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ეყრდნობოდა სომეხ ფეოდალებს, ამის დასამტკიცებელი ცნობები ჩვენ არ გვაქვია.

უცხოელმა მოლაშქრეებმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს საქართველოს საშინაო ცხოვრებაში. ხშირად (დემნას აჯანყება, გიორგი რუსის მომხრეთა შემოჭრა ბიზანტიიდან) სამეფო ხელისუფლება ფეოდალური რეაქციის წინააღმდეგ ბრძოლაში მათ მხარდაჭერას პოულობდა. მაგრამ ცენტრალურ ხელისუფლებასა და ძლიერ ფეოდალებს შორის ბრძოლაში მეფე უმთავრესად არა დაქირავებულ ლაშქარს, არამედ წვრილ ფეოდალებსა და ადგილობრივ რიგით მოლაშქრეებს ეყრდნობოდა. მეფის სპა — „მონათა“ კორპუსი და სამეფო დომენის მოლაშქრეები—აი, ის ძირითადი ძალა, რომელსაც სამეფო ხელისუფლება ეყრდნობოდა.

იოსებ ბეალიშვილი

რუსთაველის ეპოქის ქართული სოფელი

ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებში ნაკლებადაა შემონახული ცნობები საქართველოს ქალაქების შესახებ და კიდევ უფრო ცოტაა ნათქვამი სოფლებზე. ამიტომ მხოლოდ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით თითქმის შეუძლებელია აისახოს შუა საუკუნეების ქართული ქალაქისა და სოფლის ისტორია. ამ ხარვეზის შესავსებად განსაკუთრებით ძვირფასი მასალა შეიძლება მოგვცეს ნაქალაქარებისა და ნასოფლარების არქეოლოგიურმა შესწავლამ (1).

ნასოფლარების არქეოლოგიურ შესწავლას საქართველოში განსაკუთრებული ყურადღება დიდი სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ მიექცა. ამ საქმეს საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ჯემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელსაც აკადემიკოსი ნ. ბერძენიშვილი ხელმძღვანელობდა.

საქართველოს ტერიტორიაზე უამრავი ნასოფლარია. ამ უკანასკნელების წარმოშობა სხვადასხვა მიზეზებთანაა დაკავშირებული. მათ გაჩენაში არც თუ მცირე როლი ენიჭება უცხოელი დამპყრობლების გამანადგურებელ შემოსევებს. ქართველი მემკვიდრეების ცნობით, თემურ-ლენგის მიერ XIV საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს რვაჯერ დალაშქვრის შედეგად, ბევრი ადამიანი დაიღუპა და ბევრიც თავის სამოსახლო ადგილებიდან მთლიანად აიყარა, გაჩნდა ნაქალაქარები და უამრავი ნასოფლარი (2).

თეთრიწყაროს რაიონში არქეოლოგიური დაზვერვის შედეგად, რომელიც აქ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტმა 1948-1952 წწ. განახორციელა, დადგინდა, რომ საკვლევ რაიონში 100-მდე ნასოფლარია და მათი უმრავლესობა XI—XIV სს. მძლავრ კულტურულ ფენებს შეიცავს. ამ მხრივ ყველაზე ტიპიურები ის ნასოფლარებია, რომლებიც მდ. ხრამის მარცხენა შენაკადის, მდ. ჭიჭვივას ხეობაში მდებარე

რეობენ. ეს ხეობა იმითაც არის ცნობილი, რომ მდ. ხრამთან მისი შეერთების ადგილას აწ ნანგრევებად ქცეული, ქვემო ქართლის მთავარი ციხე-ქალაქი, სამშვილდე მდებარეობს.

მდ. კივჭივას ხეობაში და ბედენის პლატოზე სულ 12 ნასოფლარია. მათ შორის აქამდე კარგადაა შემონახული ხუთი ნასოფლარი: ნაჭივჭავები, ტყემლარა, ტახტისწყარო, ნადარბაზევი და ბედენი. ამ ნასოფლარებში ტაოვგრაფიული სამუშაოები იქნა შესრულებული და მათ საფუძველზე გამოისახა ნასოფლარების დეტალური გეგმები. ამის პარალელურად განხორციელდა აგრეთვე არქეოლოგიური დაზვერვები ყველა დასახელებულ ნასოფლარში. ნასოფლარ ნაჭივჭავებში კი ოთხი წლის განმავლობაში (1953-1956 წწ.) გაითხარა გლეხის ხუთი სახლის ნაშთი.

იმისათვის, რომ გასაგები იყოს საკითხი, თუ რა საფუძველზე აღმოცენდნენ და განვითარდნენ ქვემო ქართლის დასახელებული სოფლები, საჭიროდ მიგვაჩნია არსებული მასალების მიხედვით მოკლედ მაინც დავახსიანოთ თეთრიწყაროს რაიონის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი ეტაპები.

თეთრიწყაროს რაიონის შესახებ ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის დამაჯერებელი ცნობები პირველად XVIII ს-ის გამოჩენილმა მეცნიერმა ვახუშტი ბაგრატიონმა მოგვცა (3). XIX საუკუნესა და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში თეთრიწყაროს ისტორიული ძეგლების შესახებ მოკლე ცნობებს იძლევიან პ. იოსელიანი, ი. ბართოლომეი, მ. ბროსე, დ. ბაქრაძე, ა. ხახანაშვილი და ე. თაყაიშვილი. (4). საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ თეთრიწყაროს არქეოლოგიურ და ისტორიულ ძეგლებს სწავლობდნენ ე. პჩელინა, ლ. მელიქსეთ-ბეგი და გ. ჩიტია (5). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს 1938-1939 წწ. ლ. მუსხელიშვილის მიერ გუდარეხის მონასტრის ნანგრევების ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები, რის შედეგად დადგინდა რუსთაველის ეპოქის მძლავრი კულტურული ფენების არსებობა თეთრიწყაროს რაიონში (6).

შემდეგ, თეთრიწყაროს ფეოდალური პერიოდის ისტორიულ ძეგლების შესახებ გამოქვეყნდა ნაშრომები ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაწილეების—ი. ციციშვილის, პ. ზაქარაიას, ლ. ბოჭორიშვილისა და ამ სტრიქონების ავტორის მიერ (7). დიდ ყურადღებას იმსახურებს აგრეთვე ნ. ბერძენიშვილის, ბ. კუფტინისა და სხვათა ნაშრომები, რომლებიც თეთრიწყაროს რაიონსაც ეხება (8).

ყველა დასახელებული ნაშრომი, განსაკუთრებით კი ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ თეთრი-

წყაროს რაიონში აღნუსხული სხვადასხვა პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები, საფუძველს იძლევა დავასკვნათ, რომ ქვემო ქართლის ამ კუთხის ისტორია ნეოლითიდან იწყება და უწყვეტლევ შემდეგი პერიოდებია წარმოდგენილი: ენეოლითი, ბრინჯაოს ეპოქა, რკინის ხანა, ანტიკური პერიოდი და — ძალზე მძლავრად — შუა საუკუნეები, მისთვის დამახასიათებელი კულტურული ფენებით.

ფეოდალური პერიოდის უამრავი ძეგლის მიხედვით რელიეფურად წარმოდგება განვითარებული და გვიანი საშუალო საუკუნეები, ხოლო ნაკლებად მკაფიოდ — ადრეფეოდალური ხანა, განსაკუთრებით V — VII სს. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ რაიონში ბევრ ადგილას აღმოჩნდა შუა საუკუნეთა ნასოფლარები ეკლესიის ნანგრევებით. რადგანაც ეს რაიონი უხსოვარი დროიდან იყო დასახლებული, გამორიცხული არ არის შუა საუკუნეების ნასოფლარებში უფრო ადრე პერიოდის კულტურული ფენების აღმოჩენა. მაკრამ მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა საფუძველს იძლევა ეივარაუდოთ, რომ მდ. ჰივჭივას ხეობისა და ბედენის პლატოს ნასოფლარები ერთი და იმავე პერიოდისაა. ეს, პირველ რიგში, მტკიცდება ნასოფლარების გათხრების დროს XI—XIII სს. მოკიქული ჭურჭლის უამრავი ნატეხის, ამავე ხანის მინის სამაჯურებისა და, ბოლოს, მეტად დამახასიათებელი, უხეში კერამიკული ნაწარმის აღმოჩენით (9).

ამრიგად, ნასოფლარი ნაჰივჭივები, მდ. ჰივჭივას ხეობის და ბედენის პლატოს სხვა ნასოფლარები (ტყემლარა, ნადარბაზევი, ტახტისწყარო და ბედენი), ძირითადი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, IX—XIII სს. თარიღდება. ამ სოფლებმა მაღალ განვითარებას მხოლოდ XII-XIII სს. მიაღწიეს, ე. ი. იმ პერიოდში, როდესაც ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე აშენდა საუკეთესო ეკლესიები და მონასტრები, როგორცაა ფიტარეთი, პირღებული, გუდარები, მონასტერი (სოფ. სამღერეთთან), ხოლო სოფელ ნაჰივჭივების ეკლესიაში დაიდგა მდიდრულად მოჩუქურთმებული ქვის კანკელი. თვითონ ნაჰივჭივებისა და ზემოთ დასახლებული სოფლების ეკლესიები კი, რომლებიც გათლილი ანდრეიტ-ბაზალტის დიდი კვადრებით შეიმოსა, თარიღდება უფრო ადრე პერიოდით, მაგრამ არა უადრეს IX საუკუნისა. ამ დათარიღებას არაპირდაპირ ასაბუთებს ნაჰივჭივების ცენტრალური ეკლესიის დიდ ქვაზე ამოკვეთილი ჭვარი და მხატვრული კომპოზიციის წმინდა გიორგის გამოსახულებით. ერთი სიტყვით, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ნასოფლარ ნაჰივჭივების ტერიტორიაზე შემთხვევით აღმოჩენილ შავალ

გაპრიალებული კერამიკის ნამსხვერვეებს (ძვ. წ. I ათასწლეული), მაშინ ნასოფლარების უადრეს თარიღად IX საუკუნე უნდა ჩაითვალოს.

შესაძლებელია, ნაჭივკვავები, ტახტისწყარო, ნადარბაზევი, ტყემლარა და ბედენი ნასოფლარებად XIV ს-ის ბოლოსა და XV ს-ის დასაწყისში გადაიქცნენ, როდესაც ქვეყანა თემურ-ლენგმა გაანადგურა. ასეთი დიდი მოვლენები არ შეიძლებოდა ამ სოფლებსაც არ შექმებოდა. შესაძლებელია, ნაჭივკვავების მოთხე სახლის სამზარეულოს კარის წინ, უჩვეულო პირობებში, მოზრდილთა და ბავშვების ჩონჩხების აღმოჩენა აღნიშნულ კატასტროფის პირდაპირი დასაბუთება იყოს.

ვახუშტი ბაგრატიონის რუკაზე დასახელებული ნასოფლარები აღნიშნული არაა, ამიტომ შეიძლება დაეუშვათ, რომ XVIII ს. დასაწყისში ისინი დასახლებული არ იყო. მაგრამ გვიანი პერიოდის ეკლესია ნაჭივკვავებში და XVII ს. საფლავები პირდაპირ მიუთითებენ, რომ ნაჭივკვავებში განახლებულმა ცხოვრებამ ვერ შეცვალა ვერც სოფლისა და ვერც ნასახლარების გეგმა. ცხადია, ნასოფლარში არაფერი შეიცვალა მაშინაც, როდესაც მის ტერიტორიაზე XX ს. ოციან წლებში სოფ. ვარხუნოდან გადმოსახლებული გლეხის ერთმა ოჯახმა დაიწყო ცხოვრება.

ამრიგად, საფუძველი გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ იმ ნასოფლარში, სადაც კარგად იყო დაცული სახლის კედლები, მოსულ მოსახლეობას ყოველთვის ჰქონდა საშუალება ძველი საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობის ნანგრევები თავისი ახალი მოთხოვნილებისათვის გამოეყენებინა. თუ ჩვენს მოსაზრებას, რომელიც გამაგრებულია არქეოლოგიური საბუთებითაც, ანგარიშს ვავუწევთ, მაშინ ნასახლარები, ძირითადად, VII-XIII საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

ნასოფლარების გეგმიდან ჩანს, რომ სახლის თითოეული კომპლექსი შედგება 5-6 ნაგებობისაგან და ამასთანავე მათ უკავშირდება ეზო, კალო, და სადგომი.

რადგანაც ასეთი სახლები ბევრია ნასოფლარებში, შეიძლება უდავო გახდეს, რომ ფეოდალურ პერიოდში, სახლი ძირითადად შედგებოდა შემდეგი ერთეულებისაგან: დარბაზი, გომური, სამზარეულო-საკუჭნაო, სათონე, მარანი, საბძელი, ეზო, კალო და სადგომი.

ნასოფლარების გეგმიდან შეიძლება აგრეთვე დავინახოთ, რომ სოფლის განვითარება ყოველთვის ცენტრიდან წარმოებდა, ე. ი. ეკლესიის უბნიდან პერიფერიისაკენ. ამ განაპირა ადგილების ზოგიერთი სახლი გვიჩვენებს, რომ ახლადწარმოშობილ ოჯახს დასაწ-

ყისშივე უნდა ჰქონოდა სამი ნაგებობა, სახელდობრ: დარბაზი, სამ-
ზარეულო და გომური (ნაქივკაეების III სახლის ნაშთები). ვფიქ-
რობთ. ასეთ ფაქტში შეიძლება დავინახოთ აგრეთვე სოფელში ქო-
ნებრივი უთანასწორობა.

როგორც მოტანილი მასალებიდან ჩანს, ზოგიერთ სოფელში
სახლთან კალოები იყო (ნაქივკაეები), ხოლო ზოგან — კალო და
სადგომი (ტყემლარა და ბედენი) ან მხოლოდ სადგომი (ტახტის-
წყარო). აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ XII-XIII სს. აღნიშ-
ნულ სოფლებში ზოგიერთი გლეხი ძირითადად მიწათმოქმედებას
მისდევდა, ხოლო ზოგიც მესაქონლეობას. ჩანს, სოფლებში გლეხე-
ბი ერთად შერეულ მეურნეობას მისდევდნენ. ამ მხრივ ცალკე იდ-
გა სოფელი ნადარბაზევი, რომლის მოვალეობაში შედიოდა აგრეთ-
ვე ფეოდალური მაღალი წოდების საზაფხულო რეზიდენციის მოვ-
ლა-პატრონობა.

ვახუშტი ბაგრატიონი ნადარბაზევის ნანგრევებს მიაკუთვნებს
თამარ მეფის საზაფხულო რეზიდენციის ნაშთებს (10). მართლაც,
საკმარისია ეს ნაშთები შეადარო ამავე პერიოდის მონასტრის მო-
ზრდილ ნაგებობებს, შავალითად, გუდარეხის სასახლის ნანგრევებს,
და სავსებით ნათელი გახდება, რომ ნადარბაზევი უფრო მონუმენ-
ტური ნაგებობაა, ვიდრე ჩვეულებრივი უმაღლესი სასულიერო წო-
დების წარმომადგენლებისა და ქალაქის დიდებულების სასახლის
ნანგრევები (სამშვილდე). არ არის გამორიცხული, რომ ნადარბაზე-
ვი ვახუშტის აგონებდა თამარ მეფის საზაფხულო რეზიდენციის
ნაშთებს კოჯორში, რომელიც წყაროებით ცნობილია, მაგრამ აქამ-
დე არაა აღმოჩენილი.

აღნიშნულ სოფლებში, კერძოდ, ნაქივკაეებში, მიწის დამუ-
შავება ხდებოდა გუთნით, რომელშიც, საფიქრებელია, სამი უღელი
ხარ-კამეჩი იყო შებმული. ამაზე გვანიშნებს ნაქივკაეებში ნაპოვ-
ნი საფლავის ქვა, რომელზეც გამოხატული იყო გუთანი და სამი
უღელი. ამასთან ერთად, თუ გავითვალისწინებთ გ. ჩიტაიას მიერ
თეთრიწყაროს რაიონში ეთნოგრაფიული გამოკვლევების შედეგად
მოპოვებულ მონაცემებს (ამ ტერიტორიაზე აღმოჩნდა ორი ძველი
ტიპის გუთანი და დადგენილია ძველი სამიწათმოქმედო-საეკულტო
წესჩვეულების არსებობა), შეიძლება ვივარაუდოთ. რომ ქვემო
ქართლში გუთნურ მიწათმოქმედებას მოსახლეობა უხსოვარი დრო-
იდან მისდევდა.

საფიქრებელია, რომ დამუშავებულ მიწაზე გლეხებს საკმარი-
სი რაოდენობით მოჰყავდათ ხორბალი და ქერი, რომელსაც ცალ-
ფიცრიანი კვერებით ლეწავდნენ კალოებზე, ბზეს კი ყრიდნენ საბ-

ძელში, რომლის მოცულობა საშუალოდ 100 კუბურ მეტრს უდრდა.

თეთრიწყაროს რაიონში ყოველთვის კარგი ბალახი ითიბებოდა. ჩვენ დროში თივას ეზოში ბულულებად დგამენ. შესაძლებელია ასეთი ბულულები უწინაც იდგა სახლის ეზოში და განკუთვნილი იყო საქონლისათვის ზამთრის საკვებად. აღნიშნული საკვები (თივა და ბზე) საკმარისი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ 3 თვის განმავლობაში. რაიონის ძველი მცხოვრებლები თავიანთ საქონელს აძოვებდნენ ბედენის პლატოზე (ზღვის დონიდან 2000 მ. მეტი) და ხრამისა და ალგეთის ქვედა დინებაში, აწინდელი მარნეულის რაიონში (ზღვის დონიდან 300 მ). ბედენის პლატო და მარნეულის რაიონის ვაკე ადგილები არა მარტო ხსენებული ნასოფლარების ძველ მოსახლეობას, არამედ სხვა სოფლებსაც ეკუთვნოდა. ამიტომ უნდა დაეუშვათ, რომ საძოვრები უბნების მიხედვით იყო განაწილებული.

საფიქრებელია, რომ XII-XIII სს. ქვემო ქართლის სოფლები ერთმანეთთან მჭიდრო ეკონომიურ კავშირში იყვნენ. ამას, პირველ რიგში, უნდა ადასტურებდეს მთაში გლეხების ჰიერ საძოვრებისა და ტყის ნაკვეთების განაწილება-სარგებლობა. რომელიც გვიან საშუალო საუკუნეებშიაც გადავიდა და ყიდვა-გაყიდვისა და ჩუქების სხვადასხვა საბუთებში ჩანს (11).

თეთრიწყაროს რაიონის განვითარებული ფეოდალური პერიოდის სოფლებში ჭერაჭერობით არაა მიკვლეული სამხედრო დანიშნულების ნაგებობათა ნაშთები. მოსახლეობის დაცვა, როგორც ჩანს, ხორციელდებოდა არსებული სიმაგრეებით: ერთი მხრივ, იყო ციხე-ქალაქი სამშვილდე, ბოლო, მეორე მხრივ, ისეთი ციხე-სიმაგრეები, როგორებიცაა: ლომთაგორა, კოჯორი, ფარცხისი, ბირთვისე-ბი, კლდეკარი და ხულუტი. ისინი მდებარეობდნენ სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ადგილებში, რომლებსაც ერთსა და იმავე დროს შეეძლოთ კონტროლი გაეწიათ ამ რაიონში გამავალი ძირითადი გზებისათვის. ქვემო ქართლში ამ სამხედრო სიმაგრეების სისტემა საქართველოს დედაქალაქს სამხრეთიდანაც ამაგრებდა და ამიტომაც უნდა დაქვემდებარებოდა ამირსპასალარს.

სამხედრო მოქმედების დროს სოფლის მოსახლეობა თავს აფარებდა ტყესა და მთას, მაგრამ უმთავრესად იმ გამოქვაბულებს (სახიზარებს), რომლებიც მდ. ხრამსა და მდ. კივიკიას ხეობებში იყო განლაგებული (12).

ძალზე საინტერესოა ნაკვიკვაეების მოსახლეობის სულადობის საკითხი.

საორენტაციო ანგარიშისათვის შეიძლება ვისარგებლოთ იმ წისქვილის წარმადობით, რომლის ნაშთები ნაჭივჭავეების მახლობლად აღმოჩნდა, მდ. ჭივჭივას ხეობაში. საქართველოში არსებულ საექვევ ნაგებობათა ანალოგიით შეიძლება დაეუშვათ, რომ ნაჭივჭავეების წისქვილი საშუალო ზომისა იყო, დღე-ღამეში შეეძლო დაეექვა 24 ფუთი: ე. ი. 390 კგ-მდე ხორბალი. ეს კი ყოფნიდა სოფლის იმ მოსახლეობას, რომელიც 34 კომლისაგან შედგებოდა.

ამ ძალზე მიახლოებითი ანგარიშის მიხედვით საშუალოდ თითოეულ ოჯახზე დღეში მოდიოდა 10 კგ ფქვილი, რომლითაც 10 სულის გამოკება შეიძლებოდა. ამრიგად, თუ დაეუშვებთ, რომ თითო ოჯახში 10 სული იქნებოდა, მაშინ მთელი სოფლის მოსახლეობა 400 უნდა ყოფილიყო. ასეთი დასკვნა უსაფუძვლო არ უნდა იყოს. მას მხარს უჭერს აგრეთვე თითოეული საცხოვრებელი სახლის (დარბაზის) მოცულობა, სადაც შეიძლებოდა მოთავსებულიყო არა უმეტეს ათი სულისა.

საორიენტაციო ანგარიშის მიხედვით ვფიქრობთ, რომ წელიწადში თითოეული ოჯახისათვის საკვებად საჭირო იყო 3,5 ტონა ხორბალი და ქერი. ოჯახის ბიუჯეტს, რომლის საფუძველს შერეული მეურნეობა წარმოადგენდა, განსაზღვრავს ხორბლეულის საჭირო რაოდენობა. უნდა დაეუშვათ, რომ ოჯახს წელიწადში 5 ტონა ხორბალი მაინც უნდა მოეყვანა. შესაძლებელია, გლეხი პურეულით ფარავდჷ გადასახადს მიწაზე, ხოლო პურისავე გაცვლა-გაყიდვის გზით იძენდა მისთვის საჭირო სხვა პროდუქტებსა და საგნებს.

ოჯახის ბიუჯეტში არანაკლებ როლს ასრულებდა მესაქონლეობაც. საქონლის მცირე რაოდენობა, რომელიც ესაჭიროებოდა ოჯახს პირადი და სამეურნეო მოხმარებისათვის, როგორც გამწვები ძალა, თვით სოფელში იყო. მეორე ნაწილი კი საძოვრებზე ჰყავდათ. გლეხის შეძლებულობა განისაზღვრებოდა საქონლის რაოდენობითაც. ამ დროს სოფელში სხვადასხვა კატეგორიის გლეხები იყო (13) და მათი ქონებრივი მდგომარეობაც, ბუნებრივია, განსხვავებული უნდა ყოფილიყო.

მდ. ჭივჭივას ხეობისა და ბედენის პლატოს ყველა სოფელს იხეთ კლიმატურ და ბოტანიკურ ზონაშია, სადაც ყურძენი არ ხარობს, მაგრამ, როგორც გათხრებით გამოიკვია, თითქმის ყველა გლეხს მარანი ჰქონდა. თითოეულ ოჯახში წლიურად არანაკლებ სამი ქვევრი ღვინო იყო, დაახლოებით 600 ლიტრის რაოდენობით. გამორიცხული არ არის ისიც, რომ სოფ. ნაჭივჭავეების მცხოვრებთ ჰქონდათ ვენახები მდ. ხრამისა და ალგეთის ნაპირებზე. რომ წარსულში ამ ტერიტორიაზე ყურძენი მოდიოდა, იქიდანაც ჩანს, რომ მდ. ხრამის ხეობაში სხვადასხვა ჯიშის უამრავი გავლურებული ვა-
13. საქართველო რუსთაველის ხანაში

ზია. მევენახეობის განვითარებას ამ რაიონში უთუოდ ადასტურებს საწნახლეების აღმოჩენაც, რომლებიც, ჩვენი აზრით, განვითარებული ფეოდალური პერიოდისაა, გამორიცხული არ არის, რომ გლეხი ღვინოს იძენდა სოფლის მეურნეობის სხვა პროდუქტის გაცვლითაც (პურის მარცვალის, ხორცის და სხვ.).

დადგენილია, რომ თიხის ჭურჭლის ძირითადი მწარმოებელი ხსენებულ რაიონში იყო ქ. სამშვილდე, რაზედაც მთელი სიცხადით მიუთითებს აგრეთვე ნაჭივჭავეების საყოფაცხოვრებო კერამიკის ნედლეულის პეტროგრაფიული შესწავლა. თიხა, რომლისაგანაც დამზადებული არის ეს ჭურჭელი, სამშვილდის მიდამოებში მოიპოვებოდა. მაგრამ თიხისაგან დამზადებული სამზარეულო უხეში კერამიკის მეტი ნაწილი ხელით კეთდებოდა და გამოიწვებოდა თვით სოფელში. ასეთსავე ჭურჭელს ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებში კასპის რაიონის სოფ. ხოვლეში ადგილობრივად ხელით ამზადებდნენ ქალები და თონეში გამოწვავდნენ ხოლმე.

ქალაქური და სოფლური სამზარეულო ჭურჭლის დიდი რაოდენობა, რომელიც აღმოჩნდა ნასოფლარების თხრის დროს, პირდაპირ მიუთითებს სოფლად პროდუქტების მოხმარების დიდ სხვადასხვაობაზე. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ გლეხების მოხმარების პროდუქტს კარაქიც შეადგენდა, რომელსაც ადგილზე ამზადებდნენ. სამზარეულოს ნაშთები კარგად ასაბუთებენ, რომ სოფლურ საკვებში შედიოდა მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ხორცი, ღორი და ფრინველი (14). ცხადია, გამოიყენებოდა აგრეთვე ბოსტნეული, ხილი და მწვანელი. ამას ადასტურებს ქართველების ძველი ტრადიციები, რომლებიც აქამდე შემორჩა ჩვენში არა მარტო სოფლად, არამედ ქალაქშიაც.

თეთრიწყაროს რაიონში ნასოფლარების თხრის დროს თითქმის ყველგან, მათ შორის ნაჭივჭავეებშიც, მოჭიქული ჭურჭელი აღმოჩნდა. ეს ფაქტი მოწმობს, რომ IX—XIII სს. მოჭიქული ჭურჭლით სარგებლობდა არა მხოლოდ ქალაქის, არამედ ქვემო ქართლის სოფლის მოსახლეობაც. სხვაობა ქალაქისა და სოფლის მოჭიქულ ჭურჭელს შორის მხოლოდ მისი მოხატვა-მოპირკეთების ხარისხში იყო.

შუა საუკუნეების საქართველოში მოჭიქული ჭურჭლის დამზადება ქალაქურ ხელობად ითვლებოდა. ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქალაქი სამშვილდე ქვემო ქართლში მოჭიქული ჭურჭლის დამზადების ერთი ძირითადი პუნქტი იყო, მათ უმეტეს რომ მის მიდამოებში საამისოდ საკმაო ნედლეული (თიხა) მოიპოვებოდა.

სოფლის ქალების ძირითად საქმიანობას, ცხადია, ოჯახის მოვლა-პატრონობა შეადგენდა. გათხრების შედეგად ნაპოვნი კვირისტავეები და სხვა მასალა, მოწმობენ, რომ ისინი სხვა საქმიანობასთან ერთად ხელოსნობასაც მისდევდნენ, რთავდნენ, ქსოვდნენ და თიხისაგან სახელდახელოდ სახმარ კურქელსაც ამზადებდნენ.

ნაქივიკავების ქალების ჩაცმა-მორთულობაზე მიუთითებს მათ მიერ მინის სამაჯურების სამკაულად გამოყენება. ეს სიახლე IX-X სს. ქალაქის მოსახლეობისთვისაა დამახასიათებელი. არქეოლოგმა ა. არციხოვსკიმ, რომელმაც XI—XIII სს. რუსეთის ნაქალაქარები შეისწავლა, დაასკვნა, რომ მინის სამაჯურებს მხოლოდ ქალაქის მკვიდრი ქალები ატარებდნენ (15). ასეთი დასკვნა IX—XIII სს. საქართველოს სინამდვილისათვის არ მართლდება. უინტერესო არ იქნება აღინიშნოს აგრეთვე, რომ სოფელში ახალგაზრდა გათხოვილი ქალები მუხლამდე კაბებს ატარებდნენ და იცვამდნენ მალაქუსლიან ტყავის ფეხსაცმელს, რაზედაც მიუთითებს ერთ-ერთი საფლავის ქვის გამოსახულება ნაქივიკავების ცენტრალური ეკლესიის სასაფლაოზე.

დღეისათვის ცნობილი არ არის, თუ ვის ეკუთვნოდნენ სოფელ ნაქივიკავების გლეხები. მაგრამ საფუძველს მოკლებული არ იქნება დაუშვათ, რომ მდ. ჭივიკივას ხეობისა და ბედენის სოფლები მეფეს ეკუთვნოდა. ამას მოწმობს ნაღარბაზევეში სამეფო საზაფხულო რეზიდენციის ხანგრძლივი არსებობა.

XII-XIII სს. ქვემო ქართლში მეფეს დიდი მამულები ეკუთვნოდა. ამაზე მიუთითებენ თეთრიწყაროს რაიონში აღმოჩენილი სტელები ხელის გამოსახულებით. ასეთი სტელები ნაპოვნია სოფ. არხოტში (მანგლისთან ახლოს) და სოფ. ჩხიკვაში (თეთრიწყაროს მახლობლად). არხოტის სტელაზე, ხელის გამოსახულების გარდა, ასომთავრული წარწერაა, რომელიც მეტყველებს, რომ მეფე რუსუდანმა (XIII ს. პირველი ნახევარი), მიწები უბოძა კათის წმინდა გიორგის ეკლესიას (16). ჩხიკვას სტელებზე წარწერები ძირითადად წაშლილია, შემორჩენილი ფრაგმენტები თავიანთი შინაარსით არხოტისას ჰგვანან.

ჩვენი შეხედულებით, თვით მდ. ჭივიკივას ხეობისა და ბედენის პლატოს სოფლები ძარღვმაგარი, შეძლებულები იყვნენ. სოფლად გაშენებული იყო ერთსართულიანი ქვის სახლები, რომლებიც, უმეტეს შემთხვევაში, 4-6 ნაგებობისაგან შედგებოდა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ. XII-XIII სს. სრული გლეხური სახლი შედგებოდა შემდეგ ნაგებობათაგან: 1. დარბაზი, 2. გომური, 3. სამზარეულო, 4. სათონე, 5. მარანი, 6. საბძელი. ამას გარდა, სახლ-კარში შედი-

ოდა ეზო, კალო და სადგომი. ჩვენი აზრით, ასეთი სახლ-კარის პატრონს უნდა ჰქონოდა საკომლო მიწა ანუ ფუძე.

თუ გავითვალისწინებთ ნაჭივკვავების გლეხის სახლის მეურნეობის ყველა იმ მონაცემს, რომელზედაც ზევით იყო ლაპარაკი, შეიძლება მიახლოებით მაინც წარმოვიდგინოთ, რა რაოდენობის მიწა შედიოდა გლეხის ფუძეში.

ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, სოფ. დიღომი (თბილისის რაიონი), რომელიც XX ს. პირველ მეოთხედში შერეულ მეურნეობას ეწეოდა და მებაღეობასაც მისდევდა, მარცვლეული კულტურების მოყვანის მიხედვით ხასიათდებოდა შემდეგი მონაცემებით: ერთი ჰექტარი მიწის ფართობი დაახლოებით 2,5 დღიურს უდრიდა. თითოეული დღიური სულ მცირე 60 ფუთ პურის მარცვალს იძლეოდა (ხორბალს და ქერს). ერთი კალოდან გლეხს 30 ფუთი მარცვლის მიღება შეეძლო. სოფელში იყო ბელლები, რომლებიც 500 ფუთ მარცვალს იტევდა, ხოლო საბძელი 100 კუბ. მ მოცულობისა იყო.

თუ აღნიშნულ მონაცემებს გამოვიყენებთ, მაშინ მიახლოებითი ანგარიშით ნაჭივკვავებში თითოეულ სახლს (ოჯახს) წელიწადში 5 ტონამდე მარცვალი მოჰყავდა. საამისოდ საჭირო მიწის ფართობიც ასევე დაახლოებით შეიძლება გამოვითვალოთ.

თუ დავუშვებთ, რომ ერთი დღიური საშუალოდ 60 ფუთ (დაახლ. 1 ტონა) პურის მარცვალს იძლეოდა, მაშინ მივიღებთ, რომ 5 ტონა ხორბლეულის მისაღებად საჭირო იყო 5 დღიური მიწა. მაგრამ, როგორც ცნობილია, კირნახულს მიწა ქართლში მაშინ იძლეოდა, თუ მას „ასვენებდნენ“. ამიტომ, შეიძლება დავუშვათ, რომ XII-XIII სს. ერთ ფუძეში 10 დღიური მიწა მაინც შედიოდა. ასეთ ვარაუდს ჩვენი აზრით, ამაგრებს საბძელების მოცულობაც. ნაჭივკვავებში მათი სიდიდე, დაახლოებით, 100 კუბმეტრია. იმავე სოფელ დიღმის მონაცემების მიხედვით, ერთი კალო საშუალოდ 10 კუბურ მეტრ ბზეს, ხოლო 10 კალო 100 კუბურ მეტრ ბზეს იძლეოდა.

ზომილემის XII ს. საბუთში აღნიშნულია, რომ ერთ ფუძეში 10 დღიური მიწა შედიოდა (17). დღეს ეს მონაცემები არქეოლოგიური მასალითაც დასტურდება.

ასეთია თეთრიწყაროს რაიონის ნასოფლარების არქეოლოგიური შესწავლის ძირითადი შედეგები. ამ გამოკვლევებმა გვიჩვენეს, რამდენად საყურადღებო მასალით შეიძლება შეივისოს ჩვენი ცოდნა ქვემო ქართლის გლეხის ყოფა-ცხოვრებაზე. საქართველოს ახასიათებს გლეხის საცხოვრებელი სახლებისა და ყოფის სხვადასხვაობა.

რაც აქამდე რაიონების მიხედვით მხოლოდ ეთნოგრაფიული მონაცემებით იყო დადასტურებული.

არქეოლოგიური მასალები სოფლების შესახებ ჯერ კიდევ საკმარისი არ არის. ამიტომ საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი საკითხების გადასაწყვეტად აუცილებელია, პირველ რიგში, გაიშალოს ნასოფლარების სისტემატური არქეოლოგიური გამოკვლევა რესპუბლიკის სხვა რაიონებშიც.

ლიტერატურა და უნიუზვანები

1. Г. А. Ломтатидзе, Некоторые итоги археологических раскопок памятников феодальной Грузии, «Советская Археология», XXVII, 1957, გვ. 269 — 289. Ш. А. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959.

2. ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჭავჭავაძე, ს. ჭანაშია, საქართველოს ისტორია, 1946, გვ. 284.

3. ვახუშტი, აღწერა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, გვ. 43—48.

4. П. Иоселиани, Города существовавшие и существующие Грузии, Тифлис, 1850, გვ. 80, И. А. Бартоломей, М. Броссе, Надписи Манглисского храма, ЗИАО, Тифлис, IV, 1895, Д. Бакрадзе Кавказ в древних памятниках христианства, ЗОЛКА, К. I, Тифлис, 1875 А. С. Хаханов, Экспедиции на Кавказе 1892, 1893 и 1895 г. МАК, VII, М., 1898, Е. С. Такайшвили, Грузинские памятники Белого Ключа, ИКОИМАО, I, Тифлис, 1904, Е. Г. — же, Археологические экспедиции, разыскания и заметки, ИКОИМАО III, Тифлис, 1913.

5. Е. Пчелина, Археологические разведки в районе Тriaлетского хребта г. Тифлиса, Изв. Музея Грузии, V, 1924, გვ. 147 — 162.

6. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მანგლისის რაიონი ისტორულ-არქეოლოგიური თვალსაზრისით, ეურნალი „ახალი სკოლისაკენ“, № 2-3, თბ., 1924, მისივე, მანგლისის ნეკროპოლი, „ჩვენი მეცნიერება“, № 1, თბ., 1924; გ. ჩიტაია. ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან აღბულაღის რაიონში, საქ. მუზეუმის „მოამბე“, IV, თბ., 1928, მისივე, ვითარებისა და მუდარების საფლავის ქვები, საქ. მუზეუმის „მოამბე“, III, თბ., 1927. ლ. მუსხელიშვილი, გუდარების პირველი და მეორე (1938—1939 წწ.) არქეოლოგიური კამპანიის ანგარიში. თბ., 1954.

7. ირ. ციციშვილი, „მონასტრის“ არქიტექტურული (ომპლექსი, „მიმობილველი“, II, თბ., 1951; მისივე, ზურთომოდერული ძეგლი ნასოფლარ დრანიეთში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, XII, № 5, თბ., 1951; მისივე, ნადარბაზევის წყალსადენი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, XI, № 8, თბ., 1950; ირ. ციციშვილი და პ. ზაქარაია, ნადარბაზევი, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის“, I, თბ., 1955; პ. ზაქარაია, XIV საუკუნის ზურთომოდერული ძეგლი ვაკეში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, XI, № 3, თბ., 1950; მისივე, VIII-IX სს. ერთი უცნობი ძეგლის შესახებ. საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, XVI, № 5, 1945; ლ. ბოქორიშვილი, ალგეთის ხეობის ძველი მოსახლეობა ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, VIII თბ., 1956; მისივე, ქვემო ქართლის ისტორიული ეთნოგრაფიიდან, საფლავის ძეგლები, „მასალები სა-

ქართულის ეთნოგრაფიისათვის", VIII; ი. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, თეთრიწყაროს რაიონის ნასოფლარები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, XV, № 5, 1954; მისივე, არქეოლოგიური გათხრა ნაქივკავებში (თეთრიწყაროს რაიონი), საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, XVII, № 1, 1956; მისივე, ნასოფლარ ნაქივკავების თხრის შედეგები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, XVII, № 7, 1956; მისივე, ნასოფლარი ნაქივკავები, საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბე“, XXXIV, № 3, 1964.

8. Б. А. К у ф т и 'и, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქველი თბილისის ტოპონიმიკიდან (ჯვარანი), „მომოხილველი“, II, თბ., 1951; ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი. ენიმკის „მოამბე“, XIII, თბ., 1942, გვ. 85-102.

9. ი. გ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, რუსთაველის ეპოქის ქართული სოფელი (ქვემო ქართლში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მიხედვით), ხელნაწერი. დაცულია საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოს ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის სექტორის ფონდში. შრომა აღნიშნული გამოკვლევის დასკვნებია.

10. ე ა ხ უ შ თ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, დასახ. ვაპოც., გვ. 44.

11. დოკუმენტება საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XVIII სს.), თბ., 1940, გვ. 7 და სხვა.

12. კ. ჭ ა ვ რ ი შ ვ ი ლ ი, ქციის (ხრამის) მღვიმე-გამოქვაბულები, კრებული „საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები“, II, თბ., 1963.

13. მ ა მ ი ს ა ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, გლეხთა კატეგორიები XI-XII სს., საქ. სსრ აკად. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკ. I, 1960.

14. გათხრების შედეგად ნასოფლარ ნაქივკავებში აღმოჩენილი ძელოვანი მასალა განსაზღვრა პალეონტოლოგმა ნ. ბურჩაყა-აბრამოვიჩმა.

15. А. В. А р ц и х о в с к и й, Основы археологии, М., 1954, გვ. 213.

16. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, თბ., 1953, გვ. 41.

17. თ. ე ო რ დ ა ნ ი ა, შიომღვიმის მონასტრის საბუთები, თბ., 1896, გვ. 26-27.

შემოკლებათა განმარტება

З И А О — Записки Императорского археологического общества.

З О Л К А — Записки общества любителей кавказской археологии.

М . А К — Материалы по археологии Кавказа.

ИКОИМАО — Известия кавказского отделения императорского московского археологического общества.

თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის

თბილისში არაბთა ბატონობის დამხობის შემდეგაც, ღიდი ხნის განმავლობაში, ქალაქის „მთავარ გამგეს“ წინანდებურად ამირას ეძახდნენ ¹.

მართლაც, დაწყებული XII ს-ის მიწურულიდან, ვიდრე XVII ს-ის დამდეგამდე, თბილისის გამგებლის, ქალაქის უფროსის, აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარება „ამირთამირა“ (XVI საუკუნიდან მის პარალელურად შემოვიდა „მოურავი“ ან „ტარულა“. ამათ შესახებ ქვემოთ):

1. XII ს-ის 80-იან წლების მიწურულისათვის ცნობილია ამირთამირა აბულასან ².

2. 1338 წ. იხსენიება „ტფილისისა ამირათ ამირა“ ³.

3. XIV ს-ის 90-იან წლებში — „ამირთ ამირა სუნღლის ძე ლომი“ ⁴.

4. 1438 წ. — „ქალაქისა ამირათ ამირა“ ⁵.

5. 1448 წ. — „ქალაქისა ამირათ ამირა“ ⁶.

6. 1546 წ. — „ქალაქისა ამირათ ამირა“ ⁷.

7. 1609 წ. — „ქალაქისა ამირათ ამირა გიორგი სააკაძე“ ⁸.

აქ მოტანილ საბუთებში ყველგან თბილისის გამგებელი იგულისხმება⁹.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, 1907 წ., გვ. 23.

² Изв. Кавказ. Отд. Имп. Моск. Арх. общ. вып. III, стр. 149—150.

³ „საქართველოს სიძველენი“, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, II, 1909, გვ. 9.

⁴ ქრონიკები და სხვ., თ. ჟორდანიას გამოც. წ. II, გვ. 19, 198 და 202.

⁵ ისტორიული საბუთები, ს. კაკაბაძის გამოც. წ. III, 1913 წ., გვ. 19.

⁶ იქვე, გვ. 28.

⁷ იქვე, გვ. 61.

⁸ საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 50.

⁹ ამ მხრივ ექვს იწვევს თითქოს „ამირთამირა სუნღლის ძე ლომი“. ერთ-ერთი გუჯარი, საცა იგი მოხსენებულია, ამგვარად იკითხება (მეორე გუჯარი პირველის ასლია): „...მე ამირთამირამ სუნღლის ძემან ლომმან და ჩემმა ძმის-

ჩვენ ზემოთ მივუთითეთ ყველას მიერ გაზიარებულ მოსაზრებაზე, რომ თბილისის დედაქალაქობისდროინდელი „ამირთამირა“ ფორმალურად (სახელწოდებით) მემკვიდრეა არაბობისდროინდელი „თბილისის ამირასი“. მაგრამ თვით ამ ფორმალური მემკვიდრეობითაც, ჩვენი აზრით, ვერ აიხსნება „თბილისის ამირასაგან“ — „თბილისის ამირთამირას“ მიღება. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ „თბილისის ამირთამირობა“ როგორც ფაქტიურად, ასევე ფორმალურადაც, ქართული მოვლენაა; ქართულ ნიდაგზე წარმოქმნილი.

საქმე ისაა, რომ თბილისში არაბი ამირა იჭდა (და არა ამირთამირა). ამიტომ ქართულ სამოხელეო წესწყობილებას მემკვიდრეობით სწორედ ეს ტერმინი (ამირა) უნდა მიეღო.

ჯერ კიდევ XI საუკუნეშია ცნობილი ლიპარიტ ამირა¹⁰. მაგრამ იგი არ არის თბილისის გამგებელი. მისი გაამირება, სხვა გარემოებითაა გაპირობებული. არის ნიშნები, რომ თავდაპირველად (ე. ი. საგულისხმოა დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის დაბრუნების შემდეგ) დედაქალაქის (თბილისის) გამგებელ ქართველ მოხელესაც ამირა ეწოდებოდა. მხედველობაში გვაქვს გიორგი III-ის მიერ 1170 წ. შიომღვიმისადმი ბოძებული სიგელი, სადაც სხვათა შორის, ვკითხულობთ: „ეგრეთვე ქალაქს რომელ ქულბაგნი აქუნან... თავისუფალნი და უხარაჯონი საამიროისა, საამიდოისა, საგუსტა-

წულმა ლაჩი (ნ) ამა... (შევსწირე მცხეთას) გორს ჩვენი მკუიდრი ნასყიდი აქუბაშვილისაგან ზუარი.. და შემოვაველ საყდარსა თქუნსა სპონდიო და ქონდეს (მცხეთას) ესე ჩემ მიერ შეწირული...“ („ქრონიკები“, II, გვ. 202). თ. ჯორჯანიას ფიქრობდა, რომ „სუნდლიძენი არიან ზევედგინიძე-ამილახორნი“ (იქვე, გვ. 225). ამ აზრს, როგორც ჩანს, იზიარებს შ. მესხია, რამდენადაც მას სუნდლიძე ლომი გორის ამირთამირად მიაჩნია (იხ. მისი, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 78). შესაძლებელია მართლაც, სუნდლიძენი იგივე ამილახორები იყვნენ, მაგრამ ეს, ვფიქრობთ, კიდევ არ ნიშნავს, რომ ლომი სუნდლიძე გორის ამირთამირაა. არ არის გამოჩენილი (და, ჩვენი აზრით, სწორედ ასეცაა), რომ ერთ-ერთი ამილახორი თბილისის ამირთამირა ყოფილიყო. ამას გვაყარაუდებინებს თვით „ამირთამირობა“, რაც თბილისისათვისაა დამახასიათებელი და XV ს-მდე სხვაგან საქართველოში არ გვხვდება (იხ. ქვემოთ). მეორე მხრივ, გორის სხვა „ამირა“ ცნობილი არ არის. „გორის მოურავი“ კი ზნორად იხსენიება და იგი გვხვდება უკვე იმავე XIV ს-დან (იხ. მაგ.: საქ. სიძვ., ტ. II, გვ. 11-1348 წლის საბუთი; ქრონიკები, II, გვ. 220, 1413 წლ. საბუთი; გვ. 224—1419 წლ. საბუთი, გვ. 229—1426 წლ. საბუთი; გვ. 266, — 1453 წლ. საბუთი; შდ. შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 79). ასე რომ, გორისთვის ტერმინი „მოურავი“ საკმაოდ მყარი და ძველი ჩანს და ეგებ აქ „ამირა“ საერთოდ არ არის სავარაუდო (XIV-ს-დან მაინც).

¹⁰ ანასეული ქცა, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., 1942, გვ. 205.

სიბოისა და ყოვლისა სანუკერისაგან“¹¹. ცხადია, აქ თბილისზეა საუბარი და ყველა აქ ჩამოთვლილი გამოსაღები (სანუკვარი) შესაგამის მოხელესაც გულისხმობს. ამასვე უნდა მოწმობდეს სეტის წარწერიანი ვერცხლის სურა, რომელიც ს. მაკალათიას მიერ 1173-1175 წწ-თაა დათარიღებული. წარწერას გამომცემელი ასე კითხულობს: „ქ. ღმერთმან უბედნიერენ ლუთისა სწორსა მეფეთა მეფესა გიორგის! მიწისა ამირაჲსა ქავთარისაგან“¹². თუკი ასეთი წაკითხვა სწორია, ვფიქრობთ, „ამირა ქავთარი“ ჩვენი მოსაზრების შესამაგრებლად გამოგვადგება.

ამგვარად, უეჭველია, რომ გიორგი III-ის დროს (1170-იანი წ.) თბილისის გამგებელი ქალაქის ამირაა.

თხუთმეტოდე წლის შემდეგ კვლავ ვხვდებით თბილისის ამირას: ეს არის გიორგი რუსის საქართველოში შემოყვანის ერთ-ერთი ინიციატორი, „მკვდრთაგან ტფილისისათა, თავადი და მეფეთ-მეფეთაგან წყალობა-ქელდასხმული, ამირაჲ ქართლისაჲ და ტფილისისაჲ, სახელით აბულასან“¹³. აბულასანის „ქართლის ამირობას“ რომ თავი გავანებოთ (რის შესახებაც ქვემოთ შევჩერდებით), ისტორიკოსის ამ ცნობიდან ცხადია, რომ იგი (აბულასან) თავდაპირველად „თბილისის ამირაა“.

ამდენად, თუ ზემომოტანილ მსჯელობას შესაწყნარებლად მივიჩნევთ, უნდა დავასკვნათ, რომ თავიდან საქართველოს დედაქალაქის გამგებელს „ამირა“ ეწოდებოდა, რაც, როგორც აღვნიშნეთ, ისედაც სავარაუდო იყო, თუკი ამ ტერმინის წარმომავლობას „არაბობას“ დავუკავშირებთ.

მაგრამ ზემომოტანილი საბუთებიდანვე ცხადია, რომ შემდგომ ხანაში ქალაქის (თბილისის) უფროსს „ამირთამირა“ ეწოდება. შემთხვევითია თუ არა ეს გარემოება და იდენტურნი არიან თუ არა თავისი შინაარსით „თბილისის ამირა“ და „თბილისის ამირთამირა“?

ვიდრე ამაზე პასუხს გავცემდეთ, საჭიროა განვსაზღვროთ ის მომენტი, ის ქრონოლოგიური ზღვარი, რომელიც გარკვეულ

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად, წ. III, I, ნაკვეთი 2, ქართული სიგელთაშეკრებობა ანუ დიპლომატიკა გვ. 103 (ხაზგასმა ჩვენი). დედანში, როგორც ეს აღნიშნა ს. ჯიქიაშვილმა, წერა არა „საგუსტისიბოისა“, არამედ „სამუხტასიბოისა“, იხ. ს. ჯიქია, XVIII საუკუნის თურქული დოკუმენტი ოქროს ციხის შესახებ. თსუ შრომები, № 91, 1960, გვ. 182.

¹² ს. მაკალათია, სეტის მეთორმეტე საუკუნის ვერცხლის სურა. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IX, 1929, გვ. 90.

¹³ ისტორიანი და აზმანი შარაევანდელთანი, კ. კეკელიძის გამოცემა, თბილისი, 1941, გვ. 81.

ცვლილებას აღნიშნავს ჩვენთვის საინტერესო მოხელეობის აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიაში.

ეს მომენტიც უკვე ძნელი მისაგნები არ არის.

ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, რომ „ამირაჲ ქართლისაჲ და ტფილისისაჲ სახელით აბულასან“ ლურჯი მონასტრის წარწერაში „ამირთამირად“ იწოდება. ბასილი ქართლის მთავარეპისკოპოსო ფილი წერს, რომ მან ეს ეკლესია აღაშენა „ნაცვალ-საგებულად“ თავისა და საყუარელისა ძმისა... ერისთავთ ერისთავისა, ქართლისა ამირთა ამირისა, რუისთვისა და შუდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასანისათვის“¹⁴.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს: „ბასილს თავის წარწერაში თავის ძმის აბულასანის მოხელეობის ნუსხა სრულის სისწორით ვერ აღუნიშნავს. მართალია, რომ ის იყო „ამირთ-ამირად ქართლისა“, მაგრამ მას დავიწყებია დამატებინა, რომ ის მარტო ქართლის ამირად კი არ იყო, არამედ ერისთავთ-ერისთავად, „ამირთა-ამირად ქართლისა და ტფილისისა“¹⁵. ასეც რომ არ იყოს, ვფიქრობთ, სრულიად უეჭველია, რომ „ქართლის ამირთამირა“ გულისხმობს თბილისის ამირთამირობასაც.

ამგვარად, თუ ერთგან აბულასანი „თბილისის ამირად“ იწოდება, მეორეგან იგი უკვე „თბილისის ამირთამირა“ (ქართლის ამირა-ამირთამირობას ამჯერადაც განზე ვტოვებთ). ვფიქრობთ, აბულასანის ხანმოკლე მოღვაწეობა სწორედ ჩვენთვის საძიებელი მომენტია და თვით იგია პირველი „თბილისის ამირთამირა“. აბულასანის „ამირობა“ და „ამირთამირობა“ უნდა იყოს მისი კარიერის ორი სხვადასხვა საფეხური¹⁶.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენს ზემომოტანილ მსჯელობას ერთი საექვო გარემოება ახლავს. სულ უკანასკნელ ხანში გამოვლენილ ერთ დოკუმენტში, კერძოდ, XII ს-ის მეორე ნახევრის მოღვაწის, დავით ქობაირელის „პიშატაკარანში“, რომელიც დაწერილია 1179 წელს, დემნა უფლისწულის განდგომილების (1178 წ.) მოთხრობისას, ნახსენებია გიორგი მეფის ერთგული „ამირაპეტი ტფილისისა სახელად ქურდი“¹⁷. ამირაპეტი ანუ ამირთა თავი თუ ამირთულუ-

¹⁴ Известия Кавказского Отдела Императорского Московского Археологического Общества, вып. III, стр. 149—150.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვეთი I, 1928 წ., გვ. 214.

¹⁶ როგორც ეს გვერით, მაგრამ სწორად აღნიშნა ვახტანგ ბერიძემ, იხ. ბერიძე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი“, ქართული ხელოვნება, № 2, 1948, გვ. 99.

¹⁷ გ. მაისურაძე, დავით ქობაირელის „პიშატაკარანში“, როგორც ორ-

ესი სემანტიკურად თითქოს იგივეა, რაც ამირთამირა და ამდენად უნდა დავასკვნათ, ეს „ქელი“ გიორგი III-ის შემოღებულა. ასეთ შემთხვევაში უნდა ვიფიქროთ, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი უშვებს ლაფსუსს, როდესაც აბულასანს „ამირას“ უწოდებს, ანდა შესაძლებელია გამოთქმა „ამირაჲ ქართლისაჲ და ტფილისისაჲ“ თავისთავად უკვე გულისხმობდა „ამირთამარობას“¹⁸. მაგრამ განა აუცილებელია სომხური „ამირაპეტი“ ქართული „ამირთამირას“ რეალური შინაარსის შესატყვისი იყოს? ეგების საამისოდ ნიშანდობლივია, რომ იგივე ქურდი 1181 წელს ამირად იხსენიება (სამქროძხანს ჴოქინ)¹⁹. ამგვარად, შესაძლებელია, რომ ამირთამირობის დაწესება, მართლაც, აბულასანის მოღვაწეობის პერიოდზე მოდიოდეს.

საკმარისია მოვიგონოთ გიორგი რუსის საქართველოში შემოყვანის ამბავი, რომ საკმაო საფუძვლით ვივარაუდოთ აბულასანის გაამირთამირება გიორგი რუსის თამარის მეუღლედ ყოფნის დროს ანუ 1185-1188 წწ.²⁰ (ან, უკეთ, დაახლოებით 1185-6 წლებში, რადგან უფრო გვიან, საფიქრებელია, იმავე გიორგი რუსის საქართველოში ყოფნის დროს, მას მექურჭლეთუხუცესობა მიუღია, ²¹ რის შემდეგაც იგი, ცხადია, ამირთამირად აღარ იწოდებოდა).

რაც შეეხება ახალი ინსტიტუტის — ამირთამირობის შექმნას, არც ესაა მოულოდნელი. „XII-XIII საუკუნეებში საქართველოს სახელმწიფოს თითქმის ყოველი ხელისუფლის უფლება-მოვალეობა გართულდა და გაიზარდა. ეს გამოწვეული იყო სახელმწიფოს იმ სწრაფი ზრდით, რომელსაც ამ დროს ჩვენი ქვეყანა განიცდიდა“²². როგორც ცნობილია, „დავით აღმაშენებელმა ფეოდალური საქართველო სახელმწიფო განვითარების ახალ გზაზე გამოიყვანა. უეჭველია, სახელმწიფო წყობილების ძლიერი გარდატეხისას სათანადო ცვლილება უნდა განეცადა ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობასაც“²³. ამ რიგის ფაქტების გამოყვლინებას სულ ბოლო

ბელთა აქანუების ისტორიის წყარო, ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა XIV სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა შემოკლებული ტექსტები, 1964, გვ. 14-16.

¹⁸ ციტირებულია ი. ცინცაძის ნაშრომიდან „ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XVI სს.)“. 1956, გვ. 167, შენ. 1.

¹⁹ ზ. ზივთანხანგი, ქიმაღანს მარხეტი 1913, 33—34, შდ. იქვე, გვ. 31, ანისის 1173 წლის წარწერას: „სამქროძხანთიოხან... სამქრო შანაძისი“

²⁰ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ქართველი ერის ისტორია, 11, 1913, გვ. 592.

²¹ შდრ. ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XVI სს.), 1956, გვ. 147-148.

²² ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, „ენიმკის მოამბე“, X, გვ. 281.

²³ იქვე, გვ. 288.

დროს სპეციალური წერილიც მიეძღვნა²⁴. ამ რიგის მოვლენებით, როგორც ეს ცნობილია, მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტის დაწესება, ათაბაგობის შექმნა, მსახურთუხუცესის გავაზირება და სხვ. ცენტრალური ხელისუფლების ინიციატივით ხდება ეს (მწიგნობართუხუცესობა), თუ დიდებულთა დაწოლით (ათაბაგობა), — ეს საქმის ფაქტიურ მხარეს არ ცვლის და ყოველთვის გამოხატავს სინამდვილის მოთხოვნილებას.

ასევე უნდა წარმოვიდგინოთ ამირთამირობის ინსტიტუტის შექმნა: იგი უნდა გამოეწვია საქალაქო ცხოვრების განვითარება-გართულებას. „თბილისის ამირასთან“ შედარებით „თბილისის ამირთამირობა“ ამას უნდა მოწმობდეს. ამგვარად, „თბილისის ამირა“ და „თბილისის ამირთამირა“ ერთმანეთისაგან განსხვავებულია, როგორც დროში, ისე ფაქტიურადაც. ამდენად, არ უნდა იყოს სწორი ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში სულ უკანასკნელ დრომდე მიღებული გაიგივება ტერმინებისა „ამირა“ და „ამირთამირა“²⁵. ამირთამირა საქართველოს სამეფოში ჩვეულებრივ მხოლოდ ერთი იყო. ეს იყო სამეფოს დედაქალაქის განმგებელი. ამ მოსაზრებას ვერ დაარღვევს ქართველი ისტორიკოსის ცნობა, რომ, როდესაც 1206 წ. ქართველთა ლაშქარმა ქალაქი კარი დაიპყრო, თამარ მეფემ „დაუტევა კარის მცუველად ახალციხელი ივანე და.. უბოძა.. ამირთა-ამირაობა“²⁶. საქმე ისაა, რომ ივანე ახალციხელისათვის კარის ამირთამირობის ბოძება, შესაძლებელია, გამოწვეული ყოფილიყო თვით ივანეს პირადი ღირსების პატივსაცემად: ძმათა ახალციხელთა დამსახურება თამარის კარზე საკმაოდაა ცნობილი. ჩვენი მოსაზრება რომ სწორი უნდა იყოს, ამას მოწმობს წარწერა ყარსის ციხესიმაგრის კიშკარზე, რომელიც გადმოუღია დ. ბაქრაძეს და რომელიც თარიღდება 1237 წლით: წარწერიდან ირკვევა, რომ რუსუდანის მეფობაში „კარის ამირამან რაბრაზამ“ რაღაც მშენებლობა ჩაატარა²⁷. ამგვარად, 30-ოდე წლის შემდეგ კარში ამირა ზის და არა ამირთამირა²⁸.

²⁴ მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი. „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 32, გვ. 67-73.

²⁵ იხ. მაგ.: ივ. ჭ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეკონომიური ისტორია, წ. I, 1907, 23-24; მისივე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, 1928, 214; შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 78-79. მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ქალაქის მოხელეთა საერთისათვის ფეოდალურ საქართველოში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, 143-145. ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, თბილისის მმართველობა X-XI სს., თსუ შრომები, № 108, 1964, გვ. 22.

²⁶ ისტორიანი და აზნანი, ..., გვ. 124.

²⁷ Материалы по археологии Кавказа, вып. XII, გვ. XI.

²⁸ თუმცა გამორიცხული არ არის, რომ ამ შემთხვევაში კარის ამირთამირო-

თვით ტერმინის — ამირთამირა — ეტიმოლოგია საკვებით ცხადად გვიჩვენებს, რომ იგი ნიშნავს „ამირების უფროსს“ ან, უკეთ, „უხუცესს“²⁹. ამგვარი ორნაწილადი სამოხელეო ტერმინები ძველი საქართველოს სინამდვილეში ბევრია: ამირეჯიბი — ეჯიბთა უხუცესი, ამირსპასალარი — სპასალართა უხუცესი და სხვ. მეორე მხრივ, „ამირთამირა“ მსგავსია ისეთი ტერმინებისა, როგორცაა: ერისთავთ-ერისთავი ან მეფეთ-მეფე. პირველი წარმოშობილია სოციალურ ნიადაგზე და გულისხმობს, სხვათა შორის, იმას, რომ ამ წოდების მატარებელი პირი არის უფროსი, მეთაური მის საგამგეოში მყოფი ცალკეული თემის ერისთავებისა³⁰. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, თვით „საქართველოს მეფის სახელწოდება „მეფეთ-მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, კახთა და რანთა“ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების უტყუარი გამომხატველი იყო და რეალური მნიშვნელობა ჰქონდა“³¹.

ამიტომ სრული უფლება გვაქვს ტერმინი „ამირთამირა“ შემთხვევით და უაზროდ წარმოქმნილად არ მივიჩნიოთ. „ამირთამირა“ უნდა ყოფილიყო არა შემთხვევითი, არამედ რეალური შინაარსის გამომხატველი წოდება.

ამართლებენ თუ არა ამას საბუთები?

„ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ (XIV ს.) მოხსენიებული არიან „ქალაქის ამირანი“³². ე. ი. უეჭველია, რომ ერთსა და იმავე დროს არსებობდა ქალაქის ორი ისეთი მოხელის თანამდებობა, როგორცაა ამირთამირობა და ამირობა. მაგრამ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობაში გასარკვევია, ვინ არიან ეს „ქალაქის ამირანი“.

ვიცნობთ თუ არა ჩვენ, თბილისის გარდა სხვა ქართული ქალაქების ამირებს (ვგულისხმობთ, ცხადია, ქართველ მოხელეებს და ამასთან არა გვიან საუკუნეებს)?

პა რეალურ შინაარსს გამოხატავდეს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ „მატიანე ქართლისაჲ“ აშკარად განასხვავებს ამ ორ ტერმინს — „ამირა“ და „ამირთამირა“, — როდესაც განმის მფლობელ ფაღლონს ერთგან ამირას უწოდებს, ხოლო მეორეგან — ამირთამირას (ანას ქცა, 176, 194). საქმე ისაა, რომ პირველ შემთხვევაში ეს არის ალ-ფატლ I (985-1031 წწ.), ხოლო მეორეგან — მისი შვილიშვილი, ალ-ფატლ II (1067-1073 წ.), რომელიც ფლობდა თბილისსა და რუსთავსა (იხ. ქვემოთ) და ამდენად, მართლაც, ამირთამირა უნდა ყოფილიყო.

²⁹ როგორც ამას ამირსპასალარის შესახებ შენიშნავს მ. ლორთქიფანიძე (მისი დასახ. წერილი, გვ. 69).

³⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. 1, გვ. 206.

³¹ მისივე, საქართველოს მეფე და მისი უფლებების ისტორია, 1905, 23. 17.

³² ქელმწიფის კარის გარიგება. ე. თაყაიშვილის გამოცემა, გვ. 8.

საამისო პირდაპირი ცნობა, არის ქუთაისის შესახებ. მხედველობაში გვაქვს ე. წ. „საბანელას დავთარი“, გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ³³. ეს დოკუმენტი წარმოადგენს სიგელს, გაცემულს დავით ნარინის მიერ ხახულის ღვთისმშობლის ეკლესიისადმი მისი მეფობის ორმოცდამეორე ინდიკტიონს. გამომცემელი მას ათარიღებს 1278 წლით. ვფიქრობთ, სიგელი უნდა დათარიღდეს ან დაახლოებით 1270 წლით (თუ მეფობის წლებს დავით ნარინის თანამოსაყდრეობიდან ვივარაუდებთ)³⁴, ან 1289 წლით (თუ მეფობის წლებს დავით ნარინის მონღოლთა ურდოში მეფედ დამტკიცებიდან ვივარაუდებთ)³⁵. მეფე სწირავს ზემოხსენებულ ეკლესიას სოფელ საბანელას „ქელშეუვალად“ „სათათროსა დასასვანოსაგან კიდე არა წაელებოდეს და არც ქუთაისის მეგერგილთა და ამირათაგან ეწყინებოდეს და არც ვის სხვსგან“... ამგვარად, XIII ს-ის მეორე ნახევარში დამოწმებულია ქუთაისის ამირა.

1297-1298 წლებში, დავით მეფის მიერ გაცემულ სიგელში „უინვანისა ამირა“³⁷ იხსენიება.

სხვა საამისო პირდაპირი ცნობა ჩვენ არ გვეგულება. მაგრამ ვარაუდის გაწევა საკმაო საფუძვლიანობით შესაძლებელი გვგონია. საქმე ისაა, რომ XI ს-ში, თბილისს გარდა, ვიცნობთ აგრეთვე დმანისისა და რუსთავის არაბ ამირებს. დმანისის ამირა XI ს-ის 70-იან წლებში ეხმარება არაბ სარანგს გიორგი II-სთან ბრძოლაში³⁸. ხოლო XI ს-ის 60-იან წლებში იხსენიება რუსთავის ამირა: 1068 წლის შემოსევისას სულთანმა ალფ-არსლანმა „ჩამავალმან წაულო რუსთავი და ტფილისი, და მისცა ფადლონს, განძისა პატრონსა. არა თუ მეფეთა ჩუენთა მტერობისათუის ამოსწყვიდა (უნდა ალბათ: მოსწყვიდა, — დ. მ.) ტფილისი და რუსთავი აჰა სამეფოსა, და არცა ამისთუის, უკეთუმცა იგი ამირანი ორგულად დადგომილ იყუნეს კარსა მისსა ზედა“³⁹ და სხვ. ცხადია, ამ

³³ ქრონიკები და სხვ. გვ. 159-160.

³⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1949, გვ. 103.

³⁵ იქვე, გვ. 136.

³⁶ ქრონიკები და სხვ. გვ. 160 (ხაზგასმა ჩვენია).

³⁷ ს. კაკაბაძე, ვეფხისტყაოსნის პრობლემის გარშემო; „საისტორიო მოამბე“, I, 1924, გვ. 141/142; საინტერესოა, რომ უინვანის ამირას გვერდით „უინვანის მოურავიც“ იხსენიება. 1260 წ-ის ახლოს იხსენიება ვინმე „ბეჭაი ამირაი“ (ქრონიკები, II, 148), რომელიც, უაპყველია, რომელიღაც ქალაქის თავია; თუმცა, სამწუხაროდ, არ ჩანს ზომისი.

³⁸ ანასეული ქცა, გვ. 199.

³⁹ იქვე, გვ. 109. ამასვე ადასტურებს ერთი გვიანდელი ხელნაწერის ანაქრონისტული ჩვენება, რომელიც დავით გარეჯელის ცხოვრებასთანაა დაკავშირებული, მაგრამ ასახელებს „მოჰმადიან... რუსთველ ამირას“ (იხ. ნ. შოშიაშვი-

კვირებში თბილისისა და რუსთავის ამირები იგულისხმება. ასე რომ, თბილისის გარდა, ჩვენთან ორ სხვა ქალაქში მაინც დგინდება ის ტრადიცია, რამაც შემდეგ (თბილისში) ქართველი ამირა მოგვცა⁴⁰. სავარაუდოა, დმანისსა და რუსთავშიც ქართველი მოხელის, ამირას არსებობა და ეს მით უფრო, რომ ისეთ ქალაქშიაც კი, საცა არაბობას თითქმის არავითარი გავლენა არა ჰქონია (ქუთაისში). XIII ს-ში გვყავს ქართველი ამირა.

არა გვგონია სწორი იყოს მოსაზრება, თითქოს ქუთაისში ეს მოხელეობა უფრო ადრე უნდა გაჩენილიყო, ვიდრე თბილისში; რომ. რადგან თბილისის შემოერთებამდე ქუთაისი იყო საქართველოს დედაქალაქი, შესაძლებელია ამირას ხელისუფლება იქ სწორედ მისი დედაქალაქობის ხანაში შექმნილიყო⁴¹. პირუტყუ, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქუთაისის ამირა, ასე ვთქვათ, მეორადი მოვლენაა თბილისის ამირასთან შედარებით.

ცხადია, ქალაქის ამირობის ქართული ინსტიტუტის შექმნაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა არაბულ ტრადიციას კი არა აქვს, არამედ ახალგაზრდა ფეოდალური ქვეყნის მზარდი საქალაქო ცხოვრების განვითარება-გართულების მოთხოვნილებას. რამაც, ვფიქრობთ, საჭირო გახადა შესაფერისი სახელწოდება ყოფილიყო გამონახული უკვე არსებული ფაქტიური მდგომარეობისათვის; ასეთი შესაფერისი სახელწოდება იყო — ამირა, ცხადია, ამგვარი რამ თავდაპირველად უნდა მომხდარიყო იქ, საცა საამისო ტრადიცია იყო; ტრადიცია კი, როგორც ვნახეთ, იყო თბილისში, დმანისში, რუსთავში. სწორედ ამიტომ ვფიქრობთ, რომ თბილისის მსგავსად, ცნობების უქონლობისდა მიუხედავად, დმანისსა და რუსთავშიაც (და ხუნანშიაც?) უნდა ყოფილიყო, საქართველოს სამეფოს არსებობის პირობებში, ქართველი ამირა (ჩვენი ეს ვარაუდი ამ ცოტახნის წინ სავსებით გამართლდა, იხ. ქვემოთ).

ლი, XII-XIV სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის ისტორიისა და რუსთველოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, „ცისკარი“, № 9, 1965, 138). აღსანიშნავია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ეს ცნობა დასტურდება არაბულენოვანი წყაროთი და თარიღდება 1068 წლით, იხ. V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 1953, 23.

40 ნ. ბერძენიშვილის ვარაუდით, ამ დროს არაბი ამირა უნდა ყოფილიყო ხუნანსაც, (საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964, 337). თბილისის გარდა, საქართველოს სხვა ქალაქებში ამირობის გაჩენის დროისა და მიზეზების შესახებ საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ვ. გაბაშვილს, იხ. მისი დასახ. წერილი, გვ. 347.

41 მ. ლორთქიფანიძე, ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, „მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, გვ. 144.

სხვა მხრივ, საქართველოს სამეფოში დამოწმებულია, როგორც ვიციტო, კარის და ანისის ამირა⁴².

ამის შემდეგ დავუბრუნდეთ „ქელმწიფის კარის გარიგების“ „ქალაქის ამირებს“. ერთი რამ ცხადია, აქ ან სხვადასხვა ქალაქების ამირები იგულისხმება, ანდა ერთი ქალაქის (ასეთ შემთხვევაში, ცხადია, თბილისის) რამდენიმე ამირა; მაგრამ, ვფიქრობთ, არ არის გამორიცხული, ორივე ერთად ივარაუდებოდეს და თბილისში, ამირთ-ამირას გარდა, ამირას არსებობაც ვიგულისხმეთ. ამგვარად, თითქოს დასტურდება, რომ „ამირთამირას“, მართლაც, რეალური შინაარსი ჰქონია, მაგრამ საქმეც ისაა, სწორედ „ქელმწიფის კარის გარიგები-დან“ ისე გამოდის, რომ ამ „ქალაქის ამირებს“ არავითარი კავშირი (სახელწოდების გარდა) ქალაქის ამირთამირასთან არა აქვთ და შე-დიან სრულიად სხვა უწყებაში, სახელდობრ, მექუერქულეთუხუცესს ექვემდებარებიან⁴³.

რამდენადაც ვიციტო, საქართველოს სახელმწიფო მოხელეთა წესწყობილებაში მეორე ანალოგიური შემთხვევა, რომ ერთი და იგივე მსგავსი სახელწოდების თანამდებობა და მათი შესაბამისი მოხელეები ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი და სხვა-დასხვა უწყებაში შემავალი ყოფილიყვნენ, იმ დროს (XII—XIV სს.), არ ჩანს⁴⁴. უკვე ეს გარემოება, ჩვენი აზრით, ბადებს ეჭვს, რომ ქალაქის ამირთამირა და ქალაქის ამირები ერთი უწყე-ბის (და უკანასკნელნი პირველს დაქვემდებარებული) მოხელენი უნდა ყოფილიყვნენ.

მაგრამ ყველაფერი ზევით თქმული, რა თქმა უნდა, საკმარისი არ არის, რომ ეს ვარაუდი კეშმარიტებად ვცნოთ. თუ ჩვენ სახელ-წოდების გარდა, შინაარსობლივ მსგავსებასაც ვნახავთ ამ ორ თა-ნამდებობას შორის, მაშინ მეტი საფუძველი გვექნება საამისოდ. ქალაქის ამირთამირას ფუნქციები შედარებით ცნობილია: იმის გარ-

⁴² მაგ. „ეტიფანე კათალიკოსის 1218 წლის წარწერას ამოწმებს ანისის ამირაც (სამქრთო უსაფაქი). იხ. ივ. ჭავჭავაძის. ქართველი ერის ისტორია, წ. V, 1953, გვ. 139; ისტ. და აზმანი... კ. კეკელიძის გამოც., გვ. 60. ანისში გიორგი III დროს და უფრო ადრეც, დემეტრე I-ის დროს, ქალაქის გამგებელი ქართველი მოხელეებიც რომ ამირად იწოდებოდნენ, ისევე, როგორც ანისის მაჰმადიანი მფლობელებიც, ეს გამომდინარეობს ვარდან დიდის ჩვენებებიდანაც (იხ. შხბტნ ქარიყასაყი ჩარბიქხიყხელი ყათამიქჩინ მჩხეღრასკონ, შიხსქა. 1861, 160, 165, 166, 169, 170. შდ. ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, 112, 1948 231, შენ. 1). ასევე იყო, როგორც ჩანს, უფრო ადრეც, დავით აღ-მაშენებლის დროიდანვე (ვარდანი, იქვე, 156). 1173 წელს კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ დამოწმებული „ამირა მაჰმუდის... ამირაპეტრობა“.

⁴³ ქელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 8187—1181 შდრ. ივ. ჭავჭავაძის, ქარ-თული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. I, გვ. 178, 215.

⁴⁴ ივ. ჭავჭავაძის, დასახ. ნაშრომი, წ. II, ნაკვ. I.

და, რომ ქალაქის სანახებზე თბილისის ამირთამირას ადმინისტრაციულად ხელი მიუწვდებოდა⁴⁵, მის ძირითად უფლება-მოვალეობას შეადგენდა ქალაქის აღებ-მიცემის, ეკონომიკის ზედამხედველობა და კონტროლი („ნიჩი ლართა სუიდვისა“) ⁴⁶. მასვე ებარა მოქალაქეთა კეთილდღეობისა და ქალაქში წესიერების დაცვა ⁴⁷. მისსავე ფუნქციას შეადგენდა, ალბათ, მოქალაქეთა გასამართლება რასაც, ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნებით, გვიანდელი ქალაქის მოურავის მსგავსი ფუნქცია გვავარაუდებინებს. ერთი სიტყვით, ამირთამირას „ქელი“ საქალაქო ცხოვრების მთელ სფეროს ეხებოდა.

„ქალაქის ამირების“ შესახებ არაფერი არ არის ცნობილი. მაგრამ ზემოთქმულიდან უკვე ცხადი უნდა იყოს, რომ, რამდენადაც „ქალაქის ამირთამირას“ „ქელი“ საქალაქო ცხოვრებას მთლიანად სწვდება, ამდენადვე ქალაქის მოხელე ამირების ფუნქციებიც ამ მთელის ნაწილს უნდა წარმოადგენდნენ. მართლაც, იმ ზოგიერთი ნიშნით, რომელთა გამოვლენაც შესაძლებელი ხდება, ეს დასტურდება. ჯერ ერთი, როგორც კარის ამირას ზემომოტანილი წარწერა გვავარაუდებინებს, ამირას ევალებოდა ქალაქის კეთილდღეობაზე თუ დაცვაზე ზრუნვა. ყველა ნიშნით, კარის ამირას ქალაქის ციხესიმაგრე შეუკეთებია. შემდეგ, როგორც უინვანის ამირას მაგალითიდან ჩანს, რომელსაც „უინვნის პირის“, „უინვნის შესავალ“ სოფლებზე ხელი მიუწვდებდა, ქალაქის ამირების უფლებები „ქალაქის პირის“ სოფლებზე ვრცელდებოდა. ქალაქის ამირების სხვა ფუნქციების გამოსავლენად მივმართოთ „ქელმწიფის კარის გარიგებას“. იქ ნათქვამია: „საქურტლის ნაცვალი, მუქიფი, მუშრიბი, ქალაქის ამირანი, მექურტლენი ქალაქისანი“ — ყველანი მექურტლეთუხუცესის „ქელისა“ არიან⁴⁸. ამათგან მუშრიბის საქმე იყო: „რაც ქალაქთა საქურტლენი) შევა და ნავაქრი რაც შევა“ ⁴⁹. ე. ი. მუშრიბის კბარებია „ქალაქთა ბაჟი და სავაქრო გადასახადი“ ⁵⁰. ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს, რომ უნდა ყოფილიყო „საქურტლე ქალაქისა“, რომლის მოხელეებადაც იქნებოდნენ „მექურტლენი ქალაქისანი“ და რომელშიაც თავდაპირველად, ვიდრე სახელმწიფო საქურტლეში გაიგზავნებოდა, „იკრიბებოდა ხოლმე ქალაქთაგან შემოსული ბა-

⁴⁵ ნ. ბერძენიშვილი, ძველი თბილისის ტოპონომიკიდან, „მომოხილელი“, 11, გვ. 49.

⁴⁶ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 324.

⁴⁷ მისივე, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, 1907, გვ. 23-24.

⁴⁸ ქელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 112-113.

⁴⁹ იქვე, გვ. 912.

⁵⁰ ივ. ჯავახიშვილი. ქართ. სამართლ. ისტ., წ. II, ნაკვ. I, გვ. 177-იხ. აგრეთვე, მ. ლორთქიფანიძე, ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდ. საქართველოში, მასალები საქ. და კავც. ისტ., ნაკვ. 30, გვ. 154-155.

ში და სავაჭრო გადასახადი“⁵¹. მუშრები, რომელიც ამ შემოსავალს „უხუცესთა მიათვლის“, ე. ი. „საქურქლის უხუცესთა ანგარიში. თურთ ჩააბარებდა“⁵², საფიქრებელია, რაიმე, პირდაპირ თუ არა-პირდაპირ, კავშირში უნდა ყოფილიყო ქალაქის მექურქლეებთან. მაინცდამაინც ცხადია, რომ მუშრები და „მექურქლენი ქალაქისანი“ ქალაქის ეკონომიკასთან ყოფილან დაკავშირებულნი. სწორედ ამიტომ, იმ რიგის მიხედვით, როგორადაც ჩამოთვლილი არიან ეს მოხელეები „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“. ცხადია, „ქალაქის ამირანიც“ ქალაქის მეურნეობასთან იყვნენ, ასე თუ ისე, დაკავშირებულნი: მართლაც, მათ წინ დასახელებულია მუშრები — ქალაქის აღებ-მიცემის უშუალო კონტროლიორი; მათ შემდეგ — „მექურქლენი ქალაქისანი“ — აგრეთვე, როგორც სახელწოდებიდან ჩანს, ქალაქის ნავაჭრთან, ვაჭრობასთან დაკავშირებული მოხელენი. ცხადია, მათ შორის მოთავსებული „ქალაქის ამირანი“ მათივე ტიპის მოხელეები უნდა ყოფილიყვნენ.

ამგვარად, ქალაქის ამირთამირასა და ამირებს შორის ფუნქციების მხრივაც არსებობს ზოგადი მსგავსება (თუმცა, ცხადია, განსხვავებაც დიდი იქნებოდა. ასე, მაგალითად: თბილისის ამირთამირა მონაწილეობს სამეფო თათბირში; მეორე მხრივ, სამოსამართლო ფუნქციები „ქალაქის ამირებს“, საეკვოა, ჰქონოდათ. გვიან საუკუნეებშიც თბილისის მოურავს გარდა, ქართლის (შემდეგ ქართლ-კახეთის) სამეფოს არცერთი სხვა ქალაქის მოურავს არ ჰქონია სამოსამართლო ფუნქცია. გორის მოურავს — ამილახვარს — ჰქონდა, მაგრამ არა, როგორც მოურავს, არამედ, როგორც სარდალს⁵³. ამგვარი უფლებით არ იყო აღჭურვილი არც თელავის მოურავი⁵⁴. ამით თითქოს მეტი საფუძველი ეძლევა ჩვენს ვარაუდს, რომ ეს ორი მოხელე ერთ უწყებაში შემავალი უნდა იყოს.

რომ ეს თითქოს, მართლაც, ასე უნდა ყოფილიყო, ამას, ჩვენი აზრით, ადასტურებს ე. წ. „ეურულიანთ სასისხლო სიგელი“ (XV ს.). სიგელს აძლევს გიორგი VIII წინამძღვარ გიორგი ურულს. ბრძანებულება ასე იკითხება: „...ქართლისა ერისთავნო და

⁵¹ ივ. ჯავახიშვილი. დასახ. შრომა, გვ. 177.

⁵² იქვე, გვ. 177.

⁵³ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის, „მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის“, 1948, ნაკვ. I (26), გვ. 86, § 3; „დასტურლამალი“, პ. უმიკაშვილის რედაქციით, გვ. 57-58.

⁵⁴ შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 48. თუმცა ასეთი კატეგორიული მტკიცებისათვის ამჟამად აღარ გვაქვს საფუძველი, რამდენადაც, როგორც ირკვევა ქალაქ ცხინვალის მოურავს ვაანდა სამოსამართლო ფუნქცია (ნ. ქანთარია, ცხინვალის მოურავის სარგო, საქართველოს სახ. მუზეუმის „მოამბე“, XXIII-ს, 1962, გვ. 37-39).

ერისთავთა ერისთავნო და ყოელნო თავადნო ქართლისანო და ქალაქისა ამირანო და ამირთა ამირანო, დიონნო (?) და მეტამლენო და ყოველნო კელისუფალნო ქალაქისანო... ნუ ვინ უშლით ჩვენგან წყალობით ბოძებულსა სასისხლოსა განაჩენსა სიგელსა“⁵⁵. და სხვ... აქ, ჩვენი აზრით, არავითარი ექვის მიტანა არ შეიძლება იმაზე, რომ საბუთის შემდგენელს ქალაქის ამირა და ამირთამირა „ქალაქის კელისუფლებად“ და ორივენი ერთი უწყების მოხელეებად კყავს წარმოდგენილი.

გამოდის, რომ XIV ს-ის პირველი ნახევრიდან („კელმწიფის კარის გარიგება“), ვიდრე XV ს-ის მეორე ნახევრამდე („ეურულიანთ“ სიგელი დათარიღებულია 1460 წ.; თუ იგი ნატყუარია, მაშინ გაცილებით უფრო გვიანდელი იქნება), რაღაც მიზეზით „ქალაქის ამირანი“ მექურჭლეთუხუცესის უწყებიდან გადასულან ამირთამირების უწყებაში. ასეთი რამ, ჩვენი აზრით, უცნაურია, და, ამდენადვე, დაუჭერებელიც. უფრო სწორი უნდა იყოს, თუ ვივარაუდებთ რომ „ქალაქის ამირებს“ არავითარი ასეთი მოულოდნელი პერიპეტეები არ განუტდიათ და ისინი თავიდანვე ამირთამირას უწყებაში შედიოდნენ. ამას გვაუარეულებინებს, როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ჯერ ერთი, თვით სახელწოდება (ამირთამირა და ამირები); შემდეგ, მათი „კელის“ მოქმედების არე (ქალაქის მეურნეობა), და ბოლოს, „ეურულიანთ სასისხლო სიგლის“ აშკარა მითითება.

როგორ შევათანხმოთ ეს ვარაუდი „კელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობასთან, საიდანაც ნათლად ჩანს, რომ „ქალაქის ამირანი“ მექურჭლეთუხუცესის „კელისა“ არიან?

„კელმწიფის კარის გარიგებით“, მექურჭლეთუხუცესის საკელში“, სხვათა შორის, შედიოდა და მას ეკითხებოდა შემდეგი: „ძ(ვ)ელნი ქალაქნი, ვაჰარნი. სავაჰრო რაც მეფისა (ა)“⁵⁶. მისი ხელქვეითნი არიან: „საკურჭლის ნაცვალი, მუქიფი, მუშრიბი, ქალაქის ამირანი, მექურჭლენი ქალაქისანი“⁵⁷ და სხვ. თუ გავითვალისწინებთ მუშრიბის ფუნქციებს, რომელსაც ქალაქის ბაჟი და სავაჰრო გადასახადი და, ამდენად აღებ-მიცემის კონტროლიც ებარა, დავრწმუნდებით, რომ ქალაქის ეკონომიკის მეთვალყურეობა და ზედამხედველობაც, საბოლოო ჯამში, მექურჭლეთუხუცესის „კელს“ ეკუთვნოდა. მაგრამ, საფიქრებელია, რომ მხოლოდ ქალაქის ეკონომიკის ზედამხედველობით არ განისაზღვრებოდა მისი ერთიერთობა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ქალაქთან. იმავე ძეგლი-

⁵⁵ საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, I, 1920, გვ. 6.

⁵⁶ კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 8169.

⁵⁷ იქვე, გვ. 8172-4.

დან თითქოს ისე გამოდის, რომ მეჭურჭლეთუხუცესის „ჯელს-ეკუთვნოდა. აღებ-მიცემასთან ერთად, საერთოდ ქალაქის გამგებლობა. იქ აკი ნათქვამია, რომ მის უწყებაში შედის საზოგადოდ „ძველნი ქალაქნი“, ხოლო „ვაჭარნი“ და ე. ი. აღებ-მიცემა ცალკე, ცაა გამოყოფილი. შეიძლება ერთი ჩვენთვის ბუნდოვანი წინადადებაც ამავე ძეგლისა დაგვეხმაროს ამაზე: „ქრთამი და სასაურვო უქალაქოთ სხვაც მისია“⁵⁸ ე. ი. მეჭურჭლეთუხუცესისა არისო. აქ, თუ რაიმე შეცდომასთან არ გვაქვს საქმე, გამოთქმა: „სასაურვო უქალაქოთ სხვაც მისია“ უნდა გვესმოდეს ასე: სხვა სასაურვოც ანუ სხვა საზრუნავიც, რომელიც ქალაქს არ ეხება, მის (ქალაქის) გარეშეა, მეჭურჭლეთუხუცესის საქმეა. ასეთი გაგება თითქოს საწინააღმდეგოა ჩვენი შეხედულებისა, მაგრამ სწორედ სიტყვა „სხვაც“ — (ც — ნაწილაკი) — უნდა გულისხმობდეს, რომ ქალაქის „სასაურვო“, ქალაქზე ზრუნვაც მისია და „ს ხ ვ ა ც“, სხვა საზრუნავიც, რომელიც ქალაქს არ ეკუთვნის. ასე რომ, ჩვენი აზრით, გამოდის თითქოს მეჭურჭლეთუხუცესის საქმეა, როგორც აღებ-მიცემის, ვაჭრობის ზედამხედველობა, აგრეთვე საერთოდ ქალაქის ზრუნვა-განმგებლობა.

ამავე დროს, ჩვენ ვიცით, რომ თბილისის მთავარ გამგებლად ამირთამირა ითვლებოდა და მის კომპეტენციაში შედიოდა ქალაქის ვაჭრობის მეთვალყურეობაც და საერთოდ ქალაქის მეურვეობა.

გამოდის, რომ ყველაფერი ის, რაც ამირთამირას ფუნქციებს შეადგენს, ამავე დროს მეჭურჭლეთუხუცესის „ჯელს“ ეკუთვნის. ამირთამირას აღარ რჩება „საკუთარი“ უფლება-მოვალეობა. ამგვარად, თითქოს წინააღმდეგობა იქმნება: ერთი და იგივე მოვალეობა კბარებია ორს, სრულიად სხვადასხვა უწყების მოხელეს, რაც, რასაკვირველია, გაუმართლებელი იქნებოდა. მაგრამ ეს „წინააღმდეგობა“ საეცებით დასაძლევია გაიღება, თუ დვუშვებთ, რომ მეჭურჭლეთუხუცესი და ამირთამირა სხვადასხვა უწყების ხელისუფალნი კი არ არიან, არამედ, პირუკუ, ერთისა, ან, უკეთ, ამირთამირა მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში შედის და, ამდენად, მის „ქვეშე დაწესებულ“ ხელისუფალს წარმოადგენს.

ახლა უკვე გასაგები უნდა იყოს ის „შეუსაბამობა“, რაც „ჯელს-მწიფის კარის გარიგებასა“ და „ქურულიანთ სასისხლო სიგელს“ შორის არსებობს. „ქალაქის ამირანი“ არიან ამირთამირას „ქვეშე დაწესებული“ მოხელენი, ხოლო რამდენადაც ეს უკანასკნელი შედის მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში, ამდენადვე ამირებიც მასვე ექვემდებარებიან.

⁵⁸ ჯელსმწიფის კარის გარიგება, გვ. 9176.

გაუგებარი ჩანს მხოლოდ ის, რომ, თუკი მთელი ეს ვარაუდი წორია, რატომ არ არის ამირთამირა მოხსენებული „ქელმწიფის კარის ვარიგებაში“. ტექსტის ნაკლებლოვანებას ამას ვერ დავაბრალებთ, რადგან ის ადგილი, სადაც მეჭურჭლეთუხუცესის „ქელზეა“ ლაპარაკი, მთლიანად უნდა იყოს შემონახული. მეორე მხრივ, მწერალს გულმავიწყობას ვერ დავწამებთ: სადაც ისეთი, შედარებით დაბალი მოხელეები ჰყავს აღნიშნული, როგორც „მეჭურჭლენი ქალაქისანი“ ან „ქალაქის ამირანი“, რა საფიქრებელია, მას გამორჩენოდა ისეთი დიდი და მნიშვნელოვანი ხელისუფალი, როგორსაც ამირთამირა წარმოადგენდა.

ამის გარკვევაზე შეიძლება დაგვეხმაროს ზემოხსენებული აბულასანის ვინაობა.

თამარის მეფობის პირველ წლებში აბულასანს, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ვხედავთ „ამირად ქართლისა და ტფილისისა“. მალე ამის შემდეგ იგი გვევლინება უკვე „ამირთამირად ქართლისა (და ტფილისისა)“. აბულასანის მოღვაწეობიდან ჩანს, რომ თბილისის გამგებელი საკმაოდ დიდი და მნიშვნელოვანი ხელისუფალი უნდა ყოფილიყო: ამას გვაგულისხმებინებს, ჯერ ერთი, თავისთავად ეს თანამდებობა, როგორც საქართველოს სამეფოს დედაქალაქის გამგებლობა, „ბატონობა“; შემდეგ, აბულასანის ცნობილი მოღვაწეობა: სამეფო თუ საერო დიდებულთა თათბირში იგი აქტიურ მონაწილეობას იღებს და მის აზრს გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება⁵⁹; ბოლოს, ამასვე გვაფიქრებინებს თვით აბულასანის ვინაობა: როგორც ირკვევა, იგი უნდა ყოფილიყო ძირძველ აზნაურთა, დიდებულთა ერთ-ერთი წარმომადგენელი⁶⁰. უკვე ეს გარემოება უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ რადგან აბულასანი, როგორც ამირთამირა მეჭურჭლეთუხუცესის (კახაბერ ვარდანის ძის?) ხელქვეითი იყო, უთუოდ მას ამ უწყებაში უზენაესი ხელისუფლის (მეჭურჭლეთუხუცესის) შემდეგ უმაღლესი და უპირატესი ადგილი უნდა სჭეროდა. ამასვე ადასტურებს ის გარემოება, რომ თავისი მოღვაწეობის დასასრულისათვის აბულასანი აყვანილ იქნა მეჭურჭლეთ-

⁵⁹ ნ. ბერძენიშვილი, იასე ცინცაძე — ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, „მასალები საქ. და კავ. ისტორიისათვის“, 1951, ნაკვ. 29, გვ. 313. ს. ერემიანის მოსაზრება, რომ აბულასანი არის იგივე ამირქურდ არწრუნი (С. Еремян, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, Научные труды Ереванского гос. университета, XVIII, 1946, 395) საფუძვლიანადაა გაკრიტიკებული ი. ცინცაძის დასახელებულ ნაშრომში, გვ. 141—156.

⁶⁰ ვ. ინგოროყეა, რუსთველიანი, 1926, გვ. 173; ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. წერილი, გვ. 316.

უხუცესის პატივში, რის შემდეგაც, გასაგებია, იგი ამირთამირად აღარ იხსენიება (მხედველობაში გვაქვს ერთი ხატის ცნობილი წარწერა, რომელიც ასე იკითხება: „ქ. ყოვლად წმიდაო მოციქულო ქრისტეს ღვთისაო ანდრია, შეიწირე (მცირე)დი ესე მსახურებო ჩემგან ერისთავთერისთავისა და მეჭურ(ვლეთ)უხუცესისა აბულასანისაგან. იობის ძისა“) ⁶¹.

ისეთ თანამდებობად მეჭურვლეთუხუცესის უწყებაში, რომელიც შესაფერი იქნებოდა ძირძველ დიდებულ აბულასანისათვის, უეჭველია, იქნებოდა მხოლოდ „ნაცვლობა მეჭურვლეთუხუცესისა“. ცხადია, „ნაცვალი“ ანუ მოადგილე მეჭურვლეთუხუცესის შემდეგ პირველი კაცი უნდა ყოფილიყო მის უწყებაში. მეორე მხრივ, თვით „ნაცვალი მეჭურვლეთუხუცესისა“ საპატიო ხელისუფალი ჩანს: იგი მეფისაგან „სრულწყლიანია“, ე. ი. მეტად პატივცემული, გაბედნიერებული და ამავე დროს მეფისავე დავალებით ასრულებს ისეთ საპატიო სამსახურს, როგორცაა დიპლომატიური მისია. ისტორიკოსი მას „დიდ მოციქულსაც“ უწოდებს ⁶².

ამგვარად, საფიქრებელია, რომ თბილისის ამირთამირა ამავე დროს არის ნაცვალი მეჭურვლეთუხუცესისა ⁶³.

ამის შესახებ, თუმცაკი დაუსაბუთებლად, პ. ინგოროყვასაც აქვს გამოთქმული მოსაზრება. იგი პირდაპირ აცხადებს: „ამირთამირა ანუ, რაც იგივეა — „ნაცვალი მეჭურვლეთა უხუცესისა“, ითვლებოდა ფინანსთა მინისტრის მოადგილედ“ ⁶⁴. მისივე აზრით, თამარ მეფის ისტორიკოსის „ნაცვალი მეჭურვლეთა უხუცესისაა, სჯულითა ბარბაროზი და ქცევითა ტარტაროზი, კეთილთა და ჰამოთა პატრონთაგან სრულწყლიანი“ ⁶⁵, რომელიც ხელს უწყობდა რუსი უფლისწულის მეორედ შემოყვანას საქართველოში, იგივე ამირ-

⁶¹ ИКОМАО, вып. I, гв. 70—71.

⁶² ისტორიანი და აზმანი, — გვ. 90; შტრ. ივ. ჯაქაბიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 11, ნაწ. I, გვ. 168.

⁶³ როგორც „ტფილისის ამირა“ აბულასანის მდგომარეობის ანალიზიდან ჩანს, „ნაცვალი მეჭურვლეთა უხუცესისა“ იყო იმავე დროს თბილისის გამგებელი „ამირთამირობის“ ინსტიტუტის დაწესებამდე (ცხადია, იმ პირობით, თუ „ნაცვლობა“ „ამირთამირობაზე“ ძველია).

⁶⁴ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, 1926, გვ. 169. პირად საუბარში პ. ინგოროყვას ი. ცინცაძისათვის გაუნდვია თავისი ამ თეზის საბუთიანობა. თუ რამდენად მუცნიერულია იგი — ადვილი დასაანხია (იხ. ი. ცინცაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 156). მსგავსი აზრი, აგრეთვე დაუსაბუთებლად გამოთქვა (პ. ინგოროყვასაგან დამოუკიდებლად?) ს. ერემიანმა (იხ. მისი, დასახ. ნაშ., გვ. 399). მისი „საბუთიანობის“ კრიტიკა იხ. ი. ცინცაძის დასახ. ნაშრ., გვ. 153—154.

⁶⁵ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 90.

თამირა აბულასანია, რომელიც იმავე უფლისწულის საქართველოში პირველად შემოყვანის ინიციატორი იყო⁶⁶. ეს აზრი მართებული არ ჩანს, რადგან საფიქრებელია, რომ ამ დროს (1190—1191), როდესაც „ნაცვალს მეჭურჭლეთა უხუცესისა“ კარნუ-ქალაქს ელჩად უნდა ყოფილიყო გაგზავნილი, აბულასანი უკვე მეჭურჭლეთუხუცესი იქნებოდა, რადგან სწორედ ამ წლებში მომხდარი აჯანყების⁶⁷ შემდეგ ჩამოართვეს მას, ალბათ, ეს თანამდებობა⁶⁸. წინააღმდეგ შემთხვევაში გამოვა, რომ მას მეჭურჭლეთუხუცესობა თამარ მეფის წინააღმდეგ აჯანყების მომზადების პერიოდში ან არა და თვით აჯანყების დროს მიუღია, რაც დაუჭერებელია. უფრო მართებული უნდა იყოს, თუ ვიფიქრებთ, რომ იგი მეჭურჭლეთუხუცესად გახდა გიორგი რუსის თამარის მეუღლედ ყოფნის დროს⁶⁹ (1188 წლამდე), ხოლო რაც შეეხება „ნაცვალს მეჭურჭლეთა უხუცესისას“, იგი შეიძლება კარნუ-ქალაქში თვით აბულასანის დავალებით და თანხმობით გამგზავრებულიყო⁷⁰.

ე. ი. ირკვევა, რომ თბილისის ამირთამირა უნდა იყოს იგივე „ნაცვალს მეჭურჭლეთა უხუცესისა“. თუ ეს ასეა, მაშინ გასაგები ხდება „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“ ამირთამირას მოუხსენებლობა. იქ ნახსენებია, როგორც ვიცით, „საჭურჭლის ნაცვალს“, ხოლო ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, ეს თანამდებობა შეესატყვისება „ნაცვალს მეჭურჭლეთა უხუცესისას“, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ პირველი უკანასკნელზე ჩამომცრობილი ჩანს. მკვლევარი წერდა: მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალს რაღაც მიზეზების გამო უნდა ჩამოქვეითებულიყო და საჭურჭლის ნაცვალად გაეხადათ⁷¹. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება, რომ სრული კეშმარიტებაა, ეს წყაროდანაც ჩანს: „ქელმწიფის კარის გარიგებაში“, პარაგრაფში, რომელიც „აღვსების საკითხავს“ შეეხება, ჩამოთვლილი არიან კარის

⁶⁶ პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრ., გვ. 170, შდრ. ს. ერემიანის დასახ. ნაშრ., გვ. 413.

⁶⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტორია, II, 1913, გვ. 593-6.

⁶⁸ ე. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 99; აგრეთვე, ი. ცინცაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 148.

⁶⁹ მეჭურჭლეთუხუცესის გავაზირების დრო უცნობია, მაგრამ იგი დაახლოებით ამ ხანებზე უნდა მოდიოდეს (იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ქართული ევოლ. მონარქიის კარის მოხელენი, გვ. 72). იმის შემდეგ რაც ჩვენ აბულასანის კარიერის სწრაფი აღმავლობა ვიცით: ამირა-ამირთამირა-მეჭურჭლეთუხუცესი, ეგების, ამ მოხელის გავაზირებაც მის მოღვაწეობას დავუკავშიროთ?

⁷⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 315-316.

⁷¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 168.

მოხელეები უწყებისა და რანგის მიხედვით. ასე, მაგალითად: „აღსებასა ამირსპასალარი (საკითხავია) ამილახორისა... მანდატურთუხუცესი — ამირეჩიბთ (ა)... მეკურკლეთუხუცესი—საკურკლეთ ნაცვლ(ი)სა... მსახურთუხუცესი—მესაწოლეთუხუცესისა“⁷² და სხვ. ამავე დროს ჩვენ ვიცით, რომ „ამილახორი ვეზირი არის ამირსპასალარისა“⁷³; ივ. ჭავჭავაძის გამორკვეული აქვს, რომ „ამილახორი ამირსპასალარის თანაშემწე ხელისუფალი იყო“⁷⁴, ხოლო „ამილახორობის შემდგომ საფეხურად ამირსპასალარობა“ ითვლებოდა⁷⁵. ასევე ამირეჩიბიც. რომელიც მანდატურთუხუცესის უწყებაში შედიოდა, ამ უკანასკნელის შემდეგ უდიდესი ხელისუფალი იყო⁷⁶. ვფიქრობთ, ასეთივე ურთიერთობა უნდა ყოფილიყო დანაოჩენთა შორისაც (თუმცა ერთგვარ ექვს იწვევს მესაწოლეთუხუცესის მდგომარეობა) ⁷⁷. უკვე მხოლოდ აქედან უეჭველია, რომ მეკურკლეთუხუცესის უწყებაში, ჩვენი ძეგლის შედგენის დროს (XIV ს-ის პირველი ნახევარი), უდიდესი მოხელე ყოფილა საკურკლეს ნაცვალი. ჩვენ კი ვიცით, რომ ადრე ასეთ მოხელეს წარმოადგენდა „ნაცვალი მეკურკლეთა უხუცესისა“. ვფიქრობთ, ამის შემდეგ უეჭველია, რომ საკურკლეს ნაცვალი, მართლაც მეკურკლეთუხუცესის ჩამომცრობილი ნაცვალია.

ამგვარად, „ველმწიფის კარის გარიგების“ „საკურკლეს ნაცვალი“ („მეკურკლეთუხუცესის ნაცვალი“) არის იგივე თბილისის ამირთამირა და, ამდენად, ამ უკანასკნელის საგანგებოდ აღნიშვნა საჭიროც არ ყოფილა.

ჩვენ ვცდილობდით დაგვედგინა, რომ „თბილისის ამირა“ და „თბილისის ამირთამირა“ ერთი და იგივე არ არის, რომ ამირთამირობა უფრო გვიანდელი მოვლენაა ამირობასთან შედარებითდარომეს ინსტიტუტი წარმოიქმნა ქართულ ნიადაგზე. ამირთამირობის დაწესება შოღლის XII საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულზე. თვით ტერმინი — ამირთამირა — რეალური შინაარსისაა და ამ წოდების მატარებელ მოხელეს. თავის მხრივ ჰყავდა „ქვეშე დაწესებული“ მოხელეები — „ქალაქის ამირანი“. „ქალაქის ამი-

⁷² ველმწიფის კარის გარიგება, 341-42.

⁷³ იქვე, გვ. 91, 99-100.

⁷⁴ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 151.

⁷⁵ იქვე, გვ. 152.

⁷⁶ იქვე, გვ. 161-163.

⁷⁷ იქვე, გვ. 184-185.

რა“ დამოწმებულია ქუთაისში და ეინვანში (XIII ს.), ხოლო მათი არსებობა სავარაუდებელია დმანისსა და რუსთავეშიაც. ამათ გარდა, ქალაქის ამირა ცნობილია საქართველოს სამეფოში შემავალ ქალაქებშიაც (ანიისი, კარი). „ქალაქის ამირას“ არსებობა თბილისშიაც არის სავარაუდო. რაც შეეხება ამირთამირას, იგი ჩვეულებრივ ერთი იყო — ასე იწოდებოდა ხოლმე მხოლოდ დედაქალაქის, თბილისის, გამგებელი. ამირთამირობა ისევე, როგორც ამირობა მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში შედიოდა, ხოლო თვით თბილისის ამირთამირა ამსავაზიროში ვაზირის შემდეგ პირველი კაცი იყო: თბილისის ამირთამირა არის იგივე ნაცვალთმეჭურჭლეთუხუცესისა ⁷⁸.

ასეთია ჩვენი დასკვნები, მაგრამ საკითხის უკეთ გარკვევისათვის საჭიროა მასთან დაკავშირებული რიგი მოვლენების გაშუქება.

ჯერ ერთი, ჩვენ ვიცით, რომ აბულასანი იწოდებოდა „ამირად ქართლისა და ტფილისისა“ ან (შემდეგ) — „ამირთამირად ქართ-

⁷⁸ ჩვენ მიერ განხილულ საბუთებში არის ერთი სასიხლო სიგელი (ციხლასძეთა), დათარიღებული 1408 წლით, სადაც მოხსენებული არიან „ქალაქთა ამირათ ამირანი“ (საქ. სიძვ. III, 435). ამგვარად, ამ დოკუმენტიდან გამომდინარე XV ს-ის დასაწყისში ამირთამირობა თბილისს გარდა, საქართველოს სხვა ქალაქებშიცაა სავარაუდებელი. ამას თითქოს მხარს უჭერს ზემოხსენებული „ქარის ამირთამირობაჲ“. მაგრამ აქ გასათვალისწინებელია, რომ ეს სიგელიც სხვა სასიხლო სიგელებთან ერთად ნატყუარია და ამდენად უფრო გვიანდელიც. ასე რომ, ყალბისშენიშვნა, შესაძლებელია, თავისი თანადროული კითარება აღნიშნა ნიგელში. ხოლო XV ს-ის მეორე ნახევრიდან არსებობდა საიმისო პირობები, რომ ამირთამირობა თბილისს გარდა, სხვა ქალაქებშიც არსებულებოდა და ამ დროს ჩვენ კიდევ უცნობთ ამგვარ ამირთამირებს (იხ. ქვემოთ) ვადამწყვეტი მნიშვნელობა ამ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, ენიჭება, „ქელმწიფის კარის გარიგების“ გასარკვევ ცნობას, რომ არსებობდა რამდენიმე „ქალაქის ამირა“ და ერთი „საქურჭლის ნაცვალი“, რომელიც, როგორც ჩვენ ზემოთ ვცადეთ დავესაბუთებინა, არის იგივე „ტფილისის ამირთამირა“.

რაც შეეხება ჩვენ მიერ გამოთქმულ ვარაუდს რუსთავესა და დმანისში ქართველი მოხელე ამირას არსებობაზე, იგი შესანიშნავად დადასტურდა ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლის აღმოჩენით სოფ. პატარა დმანისის მახლობლად, 1962 წელს (იხ. დ. ბერძენიშვილი, დმანელი ამირას უცნობი წარწერა ფინეზურის ხეობიდან, საქ. მეცნ. აკად. მომბე, XXXIII: 3, 1964, 745-752). ამ წარწერას დ. ბერძენიშვილი, რომელმაც ისარგებლა ჩემი ამ წერილის ხელნაწერით და კიდევაც თავაზიანად მიპითიითა (იხ. იქვე, 750), XIII ს-ის პირველი მეოთხედით ათარიღებს (იქვე, 748).

ლისა და ტფილისისა“: რას უნდა ნიშნავდეს „ქართლის ამირთამირობა“?

ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „რადგან ტფილისის ამირთამირა იმავე დროს ქართლის ამირთამირად და ერისთავთერისთავადაც იფუღებოდა, ამიტომ უნებლიედ იბადება საკითხი, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო განაწილებული ქართლის ერისთავთ-ერისთავისა და ქართლის ამირთ-ამირას საბძანებელნი, როდესაც ეს ორი მოხელეობა ერთსა და იმავე პირს არ ებარა? მაგრამ ამ საკითხის გამოკვლევისათვის ჭერჯერობით არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება“⁷⁹. მაგრამ ჭერ საკითხავია: განა საერთოდ თბილისის ამირთამირა ქართლის ამირთამირაცაა? ცნობილი თბილისის ამირთამირების ტიტულაცია ამის საბუთს არ იძლევა. ზემოთ მოვიტანეთ ჩვენთვის ცნობილი სია ამ მოხელეებისა, რომელთაგან უმეტესობა „ქალაქის ამირათა ამირად“ იწოდება, ერთი „ტფილისის ამირათ ამირად“ და ერთიც (სუნდულის ძე ლომი) მხოლოდ „ამირთამირად“ (მართალია, ჩვენ არ ვიცნობთ XIII ს-ის ამირთამირებს, მაგრამ თვით აბუღასანის მაგალითი, ვფიქრობთ, ჩვენს ვარაუდს ამართლებს: თუ იგი ერთგან ერისთავთ-ერისთავად და ამირთამირად იწოდება, მეორეგან უკვე ერისთავთ-ერისთავი და მეტურქლეთუხუცესია და ე. ი. ამირთამირა აღარაა (იხ. ზემოთ). მიუხედავად ამისა, ქართლის ერისთავობა მაინც შეუწარჩუნებია, თუმცა ისიც საკითხავია: მისი ერისთავთ-ერისთავობა მაინცდამაინც ქართლს უკავშირდება?) ამიტომ ვფიქრობთ, რომ „ქართლის ამირთამირად“ შესაძლებელია მხოლოდ აბუღასანი იწოდებოდა და არა საერთოდ თბილისის გამგებელი; ცხადია, ეს საკითხი საბოლოოდ გადაიჭრებოდა ჩვენ რომ გვეცოდნოდა თბილისის ამირთამირას კონკრეტული ურთიერთობა „ქალაქის ამირებთან“.

თბილისის გამგებლის აღმნიშვნელ წოდებად ამირთამირა, როგორც ცნობილია, XVII ს-ის დამდეგამდე იხმარება. „XVII-XVIII საუკუნეებში არც საბუთებია, არც დასტურლამალში „ამირა“ აღარ გვხვდება და ქალაქის მთავრად ქალაქის მოურავი ჩანს“⁸⁰. ეს უკანასკნელი „სამოხელეო სახელწოდება ტფილისისათვის XVII საუკუნის დამდეგს უნდა იყოს შემოღებული, 1608-1620 წლებს შუა“⁸¹.

⁷⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაყ. I, გვ. 215.

⁸⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში, XVII-XVIII სს. კურს. „პრომეთე“ 1918, № 1, გვ. 44.

⁸¹ იქვე, გვ. 44.

საინტერესოა, თაივსთავად, როდის უნდა შემოსულიყო თავი-
დან ტერმინი „ქალაქის მოურავი“ და რატომ შეცვალა მან ძველი
„ამირთამირა“?

საამისო პირდაპირი ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ, რამდენა-
დაც ვიცით, თბილისის გამგებლად „ქალაქის მოურავი“ გვხვდება
პირველად 1552 წ. ლუარსაბ მეფის მიერ თბილისის სიონისადმი
გაცემულ სიგელში⁸².

რაც შეეხება „ქალაქის ამირთამირას“ (ტერმინის) გადაშენებას
და მის მაგიერ „ქალაქის მოურავის“ დამკვიდრებას, ამის მიზეზად,
ვფიქრობთ, იმ ფაქტორების მოშლა უნდა ყოფილიყო, რამაც ეს
მოხელეობა წარმოქმნა: გარდა იმისა, რომ გასაგები მიზეზების გა-
მო გვიანი საუკუნეებისათვის საქართველოში, შუაფეოდალურ ხა-
ნასთან შედარებით, საქალაქო ცხოვრება მნიშვნელოვნად დაეცა,
რაც, ცხადია, „ამირთამირობაზე“ უშუალო გავლენას მოახდენდა
(აკი ჭერ კიდევ XIV ს-ის პირველ ნახევარში „საჭურჭლის ნაცვა-
ლი“ მნიშვნელოვნად ჩამოშლულია „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაც-
ვალთან“ შედარებით), თვით ის „ქალაქის ამირანიც“, რომელთაც
ვანაპირობეს ტერმინი — „ამირთამირა“ — შექმნა, აღარ ჩანან
(„ქელმწიფის კარის გარიგების“ შემდეგ ისინი მხოლოდ „ეურუ-
ლიანთ სასისხლო სიგელში“ იხსენიებიან⁸³, რომელიც, როგორც
ვიცით, 1460 წლითაა დათარიღებული, თუმცა მისი ნატყუარობის
შემთხვევაში იგი გვიანდელი უნდა იყოს) და ე. ი. „ამირთამირას“
გამოცლილი აქვს რეალური შინაარსი, რომლის საფუძველზედაც
იგი წარმოიქმნა. ეგების, ეს ყოფილიყო ერთ-ერთი მიზეზი „ქალა-
ქის ამირთამირას“ (ტერმინის) გადაშენებისა. მაშასადამე, ეს უნდა
მომხდარიყო დაახლოებით XVI ს-ის განმავლობაში. ვფიქრობთ,
„ქალაქის მოურავის“ პირველად ამ საუკუნეში ხსენებაც არ უნდა
იყოს შემთხვევითი და ამ ამბავთან უნდა იყოს დაკავშირებული.
ამის შემდეგ (XVI ს-დან) საბუთებში „ამირთამირას“ პარალელუ-
რად „მოურავი“ ან „ტარულა“ იხმარება. თვით ეს მოვლენა, ქალა-
ქის გამგებლის — ამირთამირას და ამირას შეცვლა „მოურავად“
ან „ტარულად“, შესაძლებელია დაგვეკავშირებინა ქართული სახ-
ელმწიფო სამოხელეო ტერმინოლოგიის, ასე ვთქვათ. „გასპარსუ-
ლების“ ტენდენციასთან, რომელიც, სათანადო ლიტერატურაში მი-
ღებული აზრის მიხედვით, XVI ს-ის ბოლო მეოთხედიდან იწყე-
ბა⁸⁴. კერძოდ, ს. კაკაბაძის აზრით, სიმონ I-ის სპარსთა ტყვეობი-

⁸² ისტორიული საბუთები, წ. II, 1913, ს. კაკაბაძის გამოცემა, გვ. 41.

⁸³ მხედველობაში გვაქვს აღმ. საქართველო, ქართლის სამეფო.

⁸⁴ Н. Бердаенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.), 1938, стр. 44; ს. კაკაბაძე, საქარ-

ღან დაბრუნების შემდეგ უნდა ყოფილიყო „შემოღებული და განმტკიცებული ტარულის თანამდებობა“⁸⁵ (როგორც ჩანს იგულისხმება ტერმინის შემოღება, თორემ თანამდებობა, ცხადია, არსებობდა). ვფიქრობთ, „ტარულა“ ქართულ სამოხელეო ტერმინოლოგიაში გაცილებით უფრო ადრე უნდა შემოსულიყო, რადგან ზემოხსენებული 1552 წ-ის სიგელში დამოწმებულია მოურავის კუთვნილი „სატარულო“ გადასახადი. ცხადია, „სატარულო“ ფეხს ისე ვერ მოიკიდებდა, თუ „ტარულა“ არ იქნებოდა უკვე დამკვიდრებული.

მაგრამ, ამ ტენდენციით ვერ ავხსნით იმ გარემოებას, რომ ჩვენს სამოხელეო წესწყობილებაში საბოლოოდ დამკვიდრდა „ქალაქის მოურავი“ და არა „ქალაქის ტარულა“ (იხ. მაგალითად, ე. წ. „ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნი“, „საქართველოს სიძველენი“, ტ. II, გვ. 522 და შემდ.). ქართულ ნიადაგზე შექმნილი „ქალაქის ამირთამირა“ შეცვალა ქართულმავე „ქალაქის მოურავმა“.

დაბოლოს, ჩვენი საკითხისათვის მნიშვნელობას მოკლებული არ იქნებოდა გვიანფეოდალური ხანის ქუთაისის გამგებლის მდგომარეობის გათვალისწინებაც. მაგრამ ეს უკანასკნელი ცალკე შესწავლის საგანია და ჩვენ აქ მხოლოდ ზოგადად თუ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ. ამდენად, ცხადია, ეს მსჯელობა სათუო იქნება.

XIII ს-ში დამოწმებულია „ქუთაისის ამირა“, რაც იმ დროს, თუ ზემოთქმულს გავიზიარებთ, სავსებით კანონზომიერი უნდა ყოფილიყო.

გვიანფეოდალური ხანის ბოლო საუკუნეებში კი ქუთაისის გამგებლად ამირთამირა გვევლინება. ასე, მაგალითად, 1529 წლის გუჯარში, რომელიც გენათელთა საეპისკოპოსო კათედრის აღდგენას ეხება, მოხსენებულია „ამირათ ამირა“ — უეჭველია, ქუთაისის ამირთამირა⁸⁶. ქუთაისის ამირთამირა იხსენიება რამდენიმე სასისხლო სიგელში, რომლებიც ამ საუკუნითაა დათარიღებული. ასე, მაგალითად: 1501 წლით დათარიღებულ ბაქრაძეთა სასისხლო სიგელში⁸⁷; 1512 წ-თ დათარიღებულ გაბელიძეთა სიგელში⁸⁸; 1544

თველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა, 1922, გვ. 27; ე. გაბაშვილი, სახელმწიფო წყობილების საკითხისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში, „მომზიბილველი“, II, გვ. 144.

⁸⁵ ს. კაკაბაძე, იქვე, გვ. 27.

⁸⁶ დასაქვლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ, წიგნი I, 1921, გვ. 11.

⁸⁷ საქართ. სიძე., II, გვ. 23.

⁸⁸ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, საისტ. შოაშბე, 1924 წ., წიგნი II, გვ. 35.

-5 წლით დათარიღებულ კალანდაძეთა სიგელში⁸⁹ და 1554 წლით დათარიღებულ შერგილაძეთა სიგელში⁹⁰. ასეა XVII ს-შიც. ვილ-რე XVIII ს-მდე, როდესაც მას „მოურავი“ ცვლის⁹¹. ამგვარად, ქუთაისის მიმართაც თითქოს იგივე პროცესი ვლინდება, როგორც თბილისისათვის ვივარაუდეთ (ამირა — ამირთამირა — მოურავი). მაგრამ ნამდვილად, აქ სრულიად სხვაგვარი მოვლენა უნდა ყოფილიყო. მართალია, ქუთაისშიც ამირთამირამ შეცვალა თითქოს ამირა, მაგრამ ეს ქალაქის შინაგანი, ორგანული განვითარების შედეგი კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ — გარეგანი, „შემთხვევითი“. ვფიქრობთ, აქ ამირთამირობა უნდა დაწესებულიყო საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს სამეფო — სამთავროებად დაშლის შემდეგ, მას შემდეგ, რაც ქუთაისი გახდა ახლად შექმნილი ლიხთიმერეთის სამეფოს დედაქალაქად. აი სწორედ ამ დროს უნდა გაჩენილიყო აქ თბილისის (ახლა უკვე ქართლის სამეფოს დედაქალაქის) ანალოგიით „ამირთამირა“⁹². ჩვენს ვარაუდს მხარს უჭერს სასისხლო სიგლებიც: მართალია, ყალბობის გამო, მათი დათარიღება ჭირს. მაგრამ მაინც მნიშვნელოვან და არა შემთხვევით ფაქტად მიგვაჩნია ის გარემოება, რომ ლიხთიმერეთის სამეფოს წარმოქმნის უწინარესი ხანით (1360-95) დათარიღებულ თულასძეთა სასისხლო სიგელში ქუთაისის „ამირა“ იხსენიება⁹³ (როგორც ეს ასიოდე წლის წინაც უეჭველად დამოწმებულია), ხოლო „განყოფის“ შემდგომ ხანაში, როგორც აღვნიშნეთ, ყველგან „ამირთამირა“ გვხვდება. მსგავსადვე უნდა აიხსნას, ჩვენი აზრით, ის ფაქტი, რომ XV ს-ის ბოლოსთვის ვხვდებით „პატრონისა და სახელგანთქმულისა დიდისა ბატ(რ)ონისა ყუარყუარეს მესტუმრესა და ამირთამირას ნოშრევან-ყოფილსა ნეოფიტეს“⁹⁴. ეს ნოშრევანი ახალციხის ამირთამირა თუ იყო. თბილისის მაგალითის ამგვარი მზამზარეული სესხება იყო, ვფიქრობთ, მიზეზი იმისა, რომ მიუხედავად თავიდანვე რეალური საფუძვლის უქონლობისა (ლიხთიმერეთის სამეფოში სხვაგან, რამდენადაც ვიცით, არსადაა ცნობილი ამირა), ან უკეთ, სწორედ ამის გამო, ამირთამირობა ქუთაისში გაცილებით დიდხანს შემორჩა, ვიდრე თბილისში. XVIII ს-ში, როგორც აღვნიშნეთ, აქაც „მოურავი“ მკვიდრდება (კვლავ თბილისის ანალოგიით?).

⁸⁹ იქვე, გვ. 37.

⁹⁰ ქრონიკები... II, გვ. 398.

⁹¹ ს. კაკაბაძე, საქართველოს ისტორია, ახალი საუუუნეების ეპოქა, 1922, გვ. 118.

⁹² აქ საქმე კიდევ იმით რთულდება, რომ როგორც შეგვინშნა აქად. ნ. ბერძენიშვილმა, გვიანფორდალურ ქუთაისში ორი ამირთამირაა საკარაულო.

⁹³ საქ. სიძე. II, გვ. 13.

⁹⁴ ქრონიკები, II, გვ. 322.

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი“-ს ერთი ადგილის ნაკითხვისათვის

თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულება — „ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი“ ჩვენამდე ნაკლული და დამახინჯებული სახით არის მოღწეული.

დამახინჯებული ადგილების შესწორება და ნაკლული ტექსტის აღდგენა ბევრმა მკვლევარმა სცადა (ვახტანგ VI, მ. ბროსე, ე. თაყაიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, კორნ. კეკელიძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ისტ. მეცნ. კანდ. ა. გამყრელიძე).

„ისტორიანი და აზმანი“-ს ტექსტში ამჟამად ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ერთი ადგილის აკად. კორნ. კეკელიძისეულმა აღდგენამ, რომელიც დღესდღეობით გაზიარებულია ყველა მკვლევარის მიერ. საუბარია „მის ქამთა ერისთავთა“ ჩამოთვლაზე.

„და ერისთავნი მის ქამისანი ესენი იყვნეს: ლიხთ იმერთ: ბარამ ვარდანის-ძე — სვანთა ერისთავად, კახაბერი — რაჭისა და თაყურის ერისთავად, დოთალოდ შარვაშის-ძე — ცხუმის ერისთავად, ამანელი ს-ძე — არგუეთის ერისთავად, და ოდიშის ერისთავად ბელიანი“¹.

ზემოთ მოყვანილ ტექსტში გვინდა მკითხველის ყურადღება მივაპყროთ მხოლოდ ერთ აღდგენას; ეს გახლავთ — „ამანელისძე-არგუეთის ერისთავად“.

მოღწეულ ხელნაწერებში „ამანელისძე“ („ამონისძე“, ასეა მარიამისეულ და მაჩაბლისეულ ნუსხებში) საერისთავო ქვეყნის დაუსახელებლად არის მოხსენებული. აკად. კორნ. კეკელიძე, „ამანელისძე [არგუეთის ერისთავად]“, აღდგენისას ამოდიოდა შემდეგი

¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), აკად. კორნ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1941 წ., გვ. 79. პიროვ. ს. ყაუხჩიშვილი იძლევა რამდენადმე განსხვავებულ აღდგენას, მაგრამ ამჟამად, ჩვენთვის საყურადღებო ადგილი მასაც ასევე აქვს გაკებული („ქართლის ცხოვრება“ ტექსტი დაადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი II, თბილისი, 1959, გვ. 33-34. ქვემოთ უვლესან ესარგებლობთ ამ გამოცემით და ვუთითებთ ასე — ქ¹4 გვ...).

ვითარებიდან: „ავტორი „იმ ეპის ერისთავთა“ ჩამოთვლისას ასეთი პრინციპით ხელმძღვანელობს: ერთ ჯგუფში აქცევს აღმოსავლეთ საქართველოს ერისთავებს (ლიხთამერით) და მეორეში დასავლეთ საქართველოსას (ლიხთიმერით)“... და შემდეგ. „ჩანს ამანელისძე ყოფილა ერისთავი დასავლეთ-საქართველოს ერთ-ერთი ქვეყნისა. რომლის? ეს ქვეყანა ვერ იქნებოდა ვერც სვანეთი, ვერც რაქა-ლეჩხუმი, ვერც ცხუმი ან აფხაზეთი, ვერც სამეგრელო-ოდიში, რადგანაც ამ ქვეყნების ერისთავები ცალკე არიან დასახელებულნი; ვერ იქნებოდა ის ვერც დღევანდელი ქვემო-იმერეთი ან ვაკე. რადგანაც ის, როგორც ქუთაისის სანახებში შემავალი, ცალკე „სამოქალაქო“ ერთეულს შეადგენდა (ქართ. ცხოვრ., მარიამისეული, გვ. 161, 282, 435). ვფიქრობთ, ამანელისძის საერისთავო იყო დღევანდელი დაახლოებით ზემო-იმერეთი ან, მაშინდელი ტერმინოლოგიით, ქუეყანა მარგუეთისა, რომელიც, ლეონტი მროველის ჩვენებით, ისაზღვრებოდა: აღმოსავლეთით — ლიხის მთით, დასავლეთით—რიონით (ეგრისის მზღუარი); სამხრეთის საზღვარი მისი იყო ფერსათის მთა, ხოლო ჩრდილოეთის რაქა-ლეჩხუმი. წარმოუდგენელია, რომ ამოდენა ქვეყანას თავისი ერისთავი არ ჰყოლოდ:²

ეს არის და ეს. არავითარ სხვა არგუმენტაციას ტექსტის წარმოდგენილი აღდგენისას აკად. კორნ. კეკელიძე არ იძლევა და, როგორც ჩანს. არ იძლევა იმიტომ, რომ არგვეთის, „ამოდენა ქვეყნის“, საერისთავოს არსებობა ისედაც ცნობილ ფაქტად მიაჩნია.

როგორია საქმის ვითარება სინამდვილეში? მივუბრუნდეთ პირველწყაროებს. სათანადო ცნობა სულ რამდენიმეა. განვიხილოთ ეს ცნობები ქრონოლოგიური რიგით:

ა. ლ. მროველის მიხედვით, ქართლის პირველმა მეფემ ფარნავაზმა როდესაც ქართველთა სახელმწიფო შექმნა და ქვეყანა საერისთავოებად დაჰყო—„ერთი გაგზავნა მარგვს (არგვეთს—გ. ც.) ერისთავად, და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არა ლიხი, ვიდრე ზღუ[რ]ამდე [ეგრისისა], რიონს ზემოთ“³.

2 ისტორიანი და აზმანი..., აკად. კორნ. კეკელიძის რედაქციით და გამოკლევით, გვ. 9-10. პ. ინგოროყვას ლიხთიმერეთის საერისთავოებს შორის დასახელებული აქვს არგვეთის საერისთავო და მათ ერისთავებად ამანელისძენი. მოჰსაეს „ისტორიანი და აზმანის“ ტექსტიდან ამონაწერი — „ამანელისძე — ერგუეთის ერისთავად“. ტექსტი იმ სახითაა მოყვანილი თითქოს ასევეა შემონახული და არ უჩვენებს, რომ ეს არის აღდგენა და თანაც სხვისი. იხ. მისი თხზულებაწი. ტ. I, გვ. 553, 558, 565, 566.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24.

ბ. ჟუანშერს, უახტანგ გორგასლის დროს, სხვა ერისთავებს შორის დასახელებული ჰყავს „ბაკურ ერისთავი მარგუსა და თაყუერისა“⁴.

გ. დავით და კონსტანტინეს „ცხოვრების“ მიხედვით, VIII საუკუნის პირველ ნახევარში არსებულა არგვეთის საერისთავო⁵.

დ. ბაგრატ III კლდეკარს შემოადგა. „იხილა რა ესე რატი, გამოვიდა გარე და გამოიტანა შვილი მისი ლიპარიტ თანა: შევედრა ბაგრატ აფხაზთა მეფესა, და მისცა ციხე თჳსი ბაგრატს, და თჳთ დაჭდა მამულსა თჳსსა არგუეთს“⁶.

ეს ამბავი 1008 წლის ახლოს მომხდარა. ამ ცნობით პირველა დადასტურება გვაქვს იმისა, რომ არგვეთი, კლდეკარის ერისთავების, ბაღვაშების მკვიდრი მამულია.

ე. ლიპარიტ III-ის ბატონობით თავგაბეზრებულმა მესხმა აზნაურებმა შეიპყრეს ლიპარიტი და მისი ძე ივანე და მიჰგვარეს ბაგრატ IV-ს. მეფემ მათ კლდეკარის საერისთავო ჩამოართვა. ლიპარიტი ბერად შედგა, ხოლო თავისი შვილი ივანე მეფეს შეავედრა და „დარჩა არგუეთის მამული ივანეს“⁷.

ამის შემდეგ ივანე საბერძნეთს გაიპარა, მაგრამ მალე მეფემ შეირიგა და „უბოძა მამული არგუეთისა და ქართლისა“⁸. ლიპარიტი მიიცვალა და „დამარხეს კაცხს, სამარხავსა მამათა მათთასა“⁹.

ვ. დავით მეფე (აღმაშენებელი) როდესაც დარწმუნდა, რომ ლიპარიტს (IV-ს) ვერაფრით მოარჯულებდა, შეიპყრო იგი და საქართველოდან განაძევა. ამის შემდეგ მალე მიიცვალა (1103 წ.) რატი ლიპარიტის ძე. ეს იყო ბაღვაშთა ძირითადი შტოს (კლდეკარისა და არგვეთის მფლობელთა) უკანასკნელი წარმომადგენელი „და არღოთავინ დაშთა საყოფელთა მათთა ჰკვდრი, ... და მამული მათი აღიღო მეფემან“¹⁰.

როგორც ვნახეთ, გვაქვს სრულიად გარკვეული ჩვენებანი, რომ არგვეთი საერისთავო ქვეყანაა. ამითგან განსაკუთრებით საყურადღებოა „მატიანე ქართლისა-ს“ ცნობები, რომ არგვეთი კლდეკარის ერისთავების, ბაღვაშების მკვიდრი მამულია. ასეა ეს 1103 წლამდერი რატი ლიპარიტის ძის გარდაცვალებამდე.

4 ქართლის ცხოვრება, გვ. 185.

5 გ. საბინინი, საქ. სამოთხე, გვ. 325.

6 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 277.

7 იქვე, გვ. 305.

8 იქვე.

9 იქვე, გვ. 306.

10 იქვე, გვ. 326.

ახლა საკითხავია, ბაღვაშების მამული (იგულისხმება არგვეთი) დავით მეფემ როგორი სტატუსით დაუმორჩილა სახელმწიფოს.

აქ საჭიროა გავიხსენოთ, რომ დავით აღმაშენებელმა 1106 წ. ¹¹ „მოიგონა აღშენება მონასტრისა“ და გელათს ტაძარი ააგო. აქვე დაარსა მან აკადემია და ააშენა ქსენონი. ამ მონასტერში დავით მეფემ უცხოეთსა და საქართველოში მყოფ ქართულ სხვადასხვა მონასტრებიდან „შემოკრიბნა კაცნი პატიოსანნი ცხოვრებითა და შემკულნი ყოვლითა სათნოებითა“ ¹². ქსენონში „შეკრიბნა ძმანი თვთოსახითა სენითა განცდილნი, და მოუმზადა ყოველი საკმარი მათი, უნაკლულოდ და უხუებით“ ¹³.

დავითმა გელათში დაარსა არა მხოლოდ საბერძნობაზვნო წირვა-ლოცვის შემსრულებელი დაწესებულება, არამედ იგი იყო, პირველ ყოვლისა, მწიგნობრულ-სამეცნიერო მოღვაწეობის, უმაღლესი განათლების, სტაციონარული სამედიცინო მომსახურებისა და ხელოვნების ძირითადი კერა იმდროინდელ საქართველოში. ამავე დროს გელათი იქცა სამეფო ოჯახის განსასვენებლად.

დავით მეფემ გელათი აქცია „ყოვლისა აღმოსავლისა მეორედ იერუსალემად, სასწავლოდ ყოვლისა კეთილისად, მოძღურად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრიად უაღრეს მისსა“ ¹⁴.

იმდროინდელ საქართველოს ამ მსხვილ და უაღრესად მნიშვნელოვან კულტურულ დაწესებულებას ქონებრივი უზრუნველყოფაც ჰქონებოდა თავისი მრავალრიცხოვანი შტატის სარჩენად და იმ დიდი საგანმანათლებლო შემოქმედების ნაყოფიერად განვითარებისათვის, რომლის უმაღლეს დონეს გელათი აღწევს სწორედ XII-XIII საუკუნეებში.

დავითის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ მეფემ გელათი „აღავსო სიწმინდეთა მიერ პატიოსანთა ნაწილთა წმიდათასა და წმიდათა ხატთა მიერ და სიწმიდისა სამსახურებელთა ყოვლად დიდებულთა და სხუათა ნივთთა ძნიად საპონელთა.

ამათ თანა დასხნა მუნვე დიდთა და ხოსროიანთა მეფეთა ტახტნი და საყდარნი, სასანთლენი. და კიდელნი ფერად-ფერადნი იავარად მოხმულნი თვსნი. და კუალად გვრგვნი და მანიაკნი, ფილანი და სასუმელენი, რომელნი მოიხუნა მეფეთა არაბეთისათა“ ¹⁵.

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი 11, თბილისი, 1948 წ., გვ. 216.

¹² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 330.

¹³ იქვე, გვ. 331.

¹⁴ იქვე, გვ. 330.

¹⁵ იქვე.

ეს იყო შეწირულების ის ნაწილი, რომელიც გელათს სარჩოდ ვერ გამოადგებოდა. გელათს, პირველ ყოვლისა, სჭირდებოდა „უზრუნველი ტრაპეზი“ და რადგანაც 1103 წელს გარდაიცვალა ბაღვაშთა გვარის უკანასკნელი წარმომადგენელი — რატი ლიპარიტის ძე — „და მამული ლიპარიტეთი უმკვდროდ დარჩომილ იყო, არამედ სხუათა მრავალთა და სამართლიანთა უსარჩელ — მიუხეუქელთა სოფელთა თანა მისცნა დედასა ღმრთისსასა სამსახურებლად მისსა წინაშე მდგომელთა მისთათვის, და უზრუნველი ტრაპეზი განუჩინა“¹⁶.

მაშასადამე, ჩვენ გვაქვს პირდაპირი მითითება, რომ არგვეთი დავით მეფემ სარჩოდ „განუჩინა“ გელათს. „მამული ლიპარიტეთი“ რომ მაინცადამაინც არგვეთს გულისხმობს, ეს ჩანს, ჭერ-ერთი, იქვე მოტანილი ცნობიდან, რომ ლიპარიტ IV-ის განდევნის შემდეგ, ბაღვაშების სხვა სამფლობელო, „თრიალეთი და კლდე-კარი ჰქონდეს თევდორეს, ჰყონდიდელისა დისწულსა“¹⁷. ზემოთ მოტანილ ცნობათაგან კარგად ჩანს, რომ თვითონ ბაღვაშებიც და იმდროინდელი ქართველი ისტორიკოსებიც არგვეთს თვლიან მათ მკვიდრ მამულად და მამა-პაპათა სამარხავად. პირუკუ ცნობა კი, რომ თრიალეთი და კლდეკარი იყოს „მამული ლიპარიტეთი“, არა გვაქვს.

ამგვარად, უეჭველობით უნდა მივიღოთ, რომ არგვეთი, ცენტრალური ხელისუფლების ძლიერი მოწინააღმდეგების, ბაღვაშების მკვიდრი მამული, დავით მეფემ მათი მოსპობის შემდეგ გელათს შესწირა და ამით თავის დიდებულ ლაერას და მეფეთა სამარხავს „უზრუნველი ტრაპეზი გაუჩინა“.

ამის შემდეგ არგვეთის, როგორც საერისთავო ქვეყნის, არსებობის შესახებ ცნობები აღარა გვაქვს არც ქართულ მატრიანეებში და არც სხვა რიგის წყაროებში.

მაშასადამე, როგორც ვნახეთ, არგვეთი, როგორც საერისთავო ქვეყანა, არსებობს 1103 წლამდე, რატი ლიპარიტისძის გარდაცვალებამდე. შემდეგ კი დავით მეფემ ეს საერისთავო გააუქმა და იგი სამეფო მონასტერსა და საქვალეს გადასცა.

ახლა შეიძლება საკითხი დაისვას ასე — დავით მეფემ კი მოახდინა არგვეთის საერისთავოს ანექსია და იგი უშუალოდ სამეფო მამულად გაიხანდა თავისი ლაერის მეშვეობით, მაგრამ შეიძლება სხვა წყევების დროს მომხდარიყო მისი გამოწირვა და ისევ ცალკე

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 330.

¹⁷ იქვე, გვ. 331.

საერისთავოდ გატანა და, მაშასადამე, შესაძლებელია დავუშვათ, რომ თამარის დროს არსებობდა არგვეთის ერისთავი ამანელისძე.

საეკთხის ასე დასმაც კი არ იქნებოდა თავისთავად სწორი, რადგან ჩვენ ვიცით, რომ „დავით აღმაშენებლიდან მოყოლებული გელათის წარმატებისათვის ილწვოდნენ საქართველოს მეფეები: დემეტრე I, გიორგი III, თამარი, ლაშა-გიორგი, დავით ნარინი, გიორგი ბრწყინვალე და სხვ.“¹⁸

გელათზე ზრუნვა არც იმერეთის მეფეებს შეუწყვეტიათ და ცდილობდნენ ძნელბედობის ხანებში დაკარგული ყმა-მამულეების მისთვის დაბრუნებას¹⁹.

გელათში დაკრძალული არიან ერთიანი საქართველოს მეფეები: დავით აღმაშენებელი, დემეტრე დავითის ძე, გიორგი III, თამარ მეფე, თამარის მეუღლე დავით სოსლანი, გიორგი-ლაშა, რუსუდანი, ვახტანგ II დიმიტრი თავდადებულის ძე²⁰. ასეთ ვითარებაში გელათისათვის დავითის მიერ მიცემული მამულეების ვინმესაგან მიტაცების შემთხვევა დაუშვებლად არის მისაჩნევი. ამას ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება არ დაუშვებდა.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, უნდა მივიღოთ საწინააღმდეგოს გამომრიცხველი დასკვნა — არგვეთის საერისთავო რუსთაველის ხანაში აღარ არსებობს. არგვეთი სამეფო მონასტრის გელათის საფეოდალოა.

არგვეთის საერო ხელისუფალის ხელში გადასვლისა და ცალკე საერისთავოს ჩამოყალიბების ცდას ადგილი ჰქონდა მხოლოდ დავით ნარინის გარდაცვალების შემდეგ, როდესაც „მიიღო მეფობა კონსტანტინე პირშოებისა ძალით, რომლისა მეფობასა წინააღმდეგა ძმა მისი მიქელ, და დაიპყრა ქუეყანა რაჭისა და არგუეთი“²¹. მაგრამ ეს უკვე ის დრო იყო, როდესაც, ისტორიკოსის სიტყვით რომ ვთქვათ, „იშლებოდა სამეფო,... და არა ყვეს მშვიდობა“²².

ამგვარად, აკად. კორნ. კეკელიძისეული აღდგენა „ამანელისძე არგუეთის ერისთავად“, არაა მართებული. „ისტორიანი და აზმანის“ ტექსტი ამ ადგილას აღდგენის გარეშე უნდა იქნეს წაკითხული:

„და ერისთავნი მის ეამისანი ესენი იყვნეს: ლიხთ იმერით: ბარამ ვარდანისძე — სვანთა ერისთავად, კახაბერი — რაჭისა და თაკურის ერისთავად, დოთალოდ შარვაშისძე — ცხუმის ერისთავად, ამანელისძე..., და ოდიშის ერისთავად ბედიანი“.

¹⁸ ზ. ლომინაძე, გელათი, თბილისი, 1959 წ., გვ. 14.

¹⁹ იქვე, გვ. 14-18.

²⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 367, 369, 371; ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 113, 146, 167, 207, 295.

²¹ ქცა, II, გვ. 295.

²² იქვე.

მარლამ დონდუა

„ვეფხისტყაოსანი“ და თამარის ისტორიკოსები

აქ წარმოდგენილ სათაურში მკითხველი თვითონვე ამოიცნობს იმ სწორს, დღეს ყველასათვის სახელმძღვანელო აზრს, რომ უკვდავი „ვეფხისტყაოსანი“ მისი თანამედროვე საქართველოს კულტურის, მწერლობის ფონზე — უბრწყინვალესი — წარმოადგენს ნაწილს მთელისას, იმ კულტურის, იმ მწერლობის განუყოფელ ნაწილს.

„ვეფხისტყაოსანი“ და თამარ მეფის ისტორიკოსთა ორივე, ჭერჭერობით ცნობილი, დიდებული ნაშრომი — უსახელო ავტორის „ისტორიანი და აზმანი“ და ბასილისეულად მიჩნეული „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ ერთი ეროვნული შემოქმედების ნაყოფია, ერთი კულტურისმოქმედი ხალხის უბადლო მონაპოვარია. ამ სამ ნაწარმოებს, როგორც ერთი ხანის კმნილებას, სპეციალისტის ენაზე, როგორც აღმავალი ფეოდალიზმის ეპოქის ძეგლებს, არსებითად საერთო აქვთ სულიც და ხორციც. ნათქვამი სავსებით ეთანხმება, კერძოდ, დაუვიწყარი ისტორიკოსის ივანე ჯავახიშვილის ერთგვარად საპროგრამო მსჯელობას იმის შესახებ, თუ როგორ აისახა „ვეფხისტყაოსანში“ იმდროინდელი საქართველოს ცხოვრება, სათანადო ისტორიული სინამდვილის რა ასპექტები გამჟღავნდა პოემაში. ივანე ჯავახიშვილის სპეციალური ნაშრომებიდან მოვიტანოთ შემდეგი, ჩვენი მიზნის შესაბამისი დებულებები, რამდენადაც ეს დებულებები ირიბი გზით გამოძვინარეობს მეცნიერის მთელი თხრობიდან. „ვეფხისტყაოსანში“ აღბეჭდილია „ფეოდალური წყობილების კანონები“, ეპოქის „სახელმწიფოებრივ-სამართლებრივი კითხვები“, მეფის კარის გარიგების ნორმები, „კარის ცხოვრებისა და ცერემონიალის ყოველი დეტალი“, სამხედრო ხელოვნება და მეტადრე (ხაზგასმულია დედანში) სამხედრო ორგანიზაცია, „ვაჭართა კლასის ურთიერთობის საფუძვლები“ და ა. შ.¹ სხვა ნაშრომში, რომელშიც მეცნიერი პოემის

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 13, თბ., 1956.

რაობას იხილავდა „ეპოქის სოციალური კულტურის“ შეპირისპირებით, კერძოდ, წინ წამოწეულია კითხვა, თუ პოემაში როგორ აისახა ის პოლიტიკური ტენდენციები, რომლებიც იმ დროს საქართველოში არსებობდა?

ეს მცირეოდენი შენიშვნაც კმარა იმის დასადასტურებლად, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ყოვლისმომცველი კვლევის საქმეში, კერძოდ, საისტორიო მეცნიერების ადგილი მნიშვნელოვანი ჩანს; სპეციალისტი-ისტორიკოსის სარგო — სარუსთველო თემატიკა, საისტორიო ძიებანი პოემის შესწავლის საერთო გეგმაში ორგანულად თავსდება, დღემდე დაგროვილი სათანადო გამოცდილება კვლევის გეზსაც იძლევა. ამ გეზის დაცვით, ჩვენ ქვემოთ ორიოდე სარუსთველო საკითხს ვეხებით, სწორედ საისტორიო ინტერესების თვალსაზრისით, უფრო ზუსტად — თამარის ისტორიკოსთა შრომების ზოგიერთი დეტალის გათვალისწინებით.

პოემის მიზანდასახული შინაარსობრივი შედარება თამარის დროინდელ საისტორიო ნაშრომებთან, როგორც ამას გვიჩვენებს საკითხის შესწავლის ისტორიაც, ყოველთვის გარკვეულ ეფექტს ქმნის, ერთბაშად „მოუგერიებელ შთაბეჭდილებას“ ახდენს. პირველად ყოვლისა, წინ დგებიან ცალკეული ადამიანები იქიდან (პოემა) და აქედან (ისტორია), ერთმანეთში განსხვავებულნი, ხოლო თავისი „ბიოგრაფიული“ დეტალებით თითქოს იგივენი. აგერ ნესტან-დარეჯანის მამიდა დავარი, —

„დავარ იყო და მეფისა, ქვრივი, ქაჭეთს გათხოვილი,
„მას სიბრძნისა სასწავლელად თვით მეფემან მისცა შვილი
(330, 3—4).

ამ ტაეპებში ნაჩვენები ნიშნების მიხედვით, დავარის პროტოტიპად, ორეულად, თითქოს გვევლინება თამარის მამიდა — ეგეც ქვრივი, „სძალყოფილი დიდთა სულტანთა“, თამარის აღმზრდელი დედოფალი?

თამარ მეფის შშვენებით მოჯადოებული მკითხველი, რომელმაც ერთხელვე მიაშგავსა ამ დიდებული ქართველი ქალის სახეს რუსთველის თინათინის სახე, ვერასოდეს ველარ დააშორებს მათ თავის ცნობიერებაში ერთმანეთისაგან. ორივე მსგავსად არიან დაბრძენებულნი, სამეფო ჰკუთხით დაჯილდოებულნი, ორივე — მეფის „ძენი“, ე. ი. ტახტის მემკვიდრენი, რომელნიც ერთნაირად იჭერენ ტახტს თავ-თავისი მეფის (მამის) ხელით დალოცვილნი და ა. შ.

² დასახ. ნაშრ., გვ. 18.

³ ბასილი ეზოსმოდუარი, ცხორება მეფეთ-მეფისა თამარისი; გამოც. ივანე ჯავახიშვილისა, გვ. 13.—ქვემოთ: ბასილი.

ასეთი შეხვედრები და პარალელები, ურთიერთშემსგავსებულ სახეები და ფაქტები, მეტადრე რამდენადაც ივინი იხატებიან — პოემაშიც და ისტორიაშიც — ერთი ხასიათის, ერთი სილიადის მქონე კულტურულ-ისტორიულ ფონზე, გამსჭვალულნი ერთი ეროვნული შემოქმედებითი სულით, ერთი იდეოლოგიით, — მკვლევრისათვის ქმნიან გარკვეულ საცდურს, ძველქართულით, „დაბრკოლებას“: მაღლური ხდება სურვილი — მკითხველის მაინტრიგებელი აღნიშნული შეხვედრები და პარალელები ისე შეითხზან და შეკავშირდნენ, რომ ისინი გამოჩნდნენ ისტორიული სინამდვილის ამსახველ ერთგვარი პრაგმატიკული რიგით აწყობილ ფაქტებად. ამ მიმართულებით ცდებიც ჩატარებულა აქა-იქ. ნიმუშად შეიძლება დაგვესახელებინა ლოგიკურად დასრულებული ცდა კეთილად მოსაგონარი ქართველი ისტორიკოსის სიმონ ქვარიანისა — დაემტკიცებინა, რომ პოემაში თითქოს უნდა ასახული იყოს ქართველთა მეფის გიორგი III-ის ძმისწულის დემეტრეს, იგივე დემნას პოლიტიკური თავგადასავალი⁴. საჭიროა კრიტიკამ ასეთი ცდებიც გაიგულოს პოემის შესწავლის საგულისხმო ისტორიაში, გამზიარებელმა იმ სალი შეხედულებისა, რომ „ყველას, ცხადია, ამ შესწავლის დროს თავისუფალი მსჯელობის სრული უფლება უნდა ჰქონდეს მინიჭებული“⁵.

მაინცადამაინც, საისტორიო მნიშვნელობის პოზიტიურ სამუშაოდ ჩვენ მივიჩნევთ ისეთს, რომელიც პრინციპულად ეთანხმება საკითხთა ზემოთგათვალისწინებულ სამუშაო პროგრამას. ქვემოთ მოტანილი ჩვენი დაკვირვებებიც ასეთ პროგრამას ეგუებიან.

ჩვენგან შერჩეულმა შემდგომმა მაგალითებმა, დამოუკიდებელი იმისაგან, თუ რაოდენ ახლად ან, ყოველ შემთხვევაში, განახლებულად, უმეტეს დაზუსტებულად და ამოწყულად გამოჩნდებიან ისინი დღემდე მოპოვებულ სარუსთველო დაკვირვებათა ფონზე, ხელი უნდა შეუწყონ პოემისა და „ისტორიების“ მონაცემთა ურთიერთშეპირისპირებას, მათ ო რ კ ე რ ძ ო კ ო მ ე ნ ტ ი რ ე ბ ა ს, ფაქტების დამთხვევათა ზომბ-ხასიათის გამოვლენას.

1. „სხვა ძე არ ესვა მეფესა, მართოდენ მართოდ ასული“
(33, 1).

თავის დროზე გამოიკვია, რომ „ძე“ მსაზღვრელის ხმარება ასულის, ქალის მიმართ საერთოდ ძველქართულში შეწყნარებული

⁴ სიმონ ქვარიანი, შოთა რუსთველი და მისი პოემა, ქუთაისი, 1914.

⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, გვ. 666, ტფლისი, 1914.

ყოფილა, რადგან „ძე“ მემკვიდრეს ნიშნავდა⁸. სწორედ ასევე იმდროინდელ ქართველ მეფესაც, გიორგი III-ს (1156—1184) არ ჰყავდა ვაჟი. ბასილის ცნობით, „ამას შვილი არ ესუა და მისთვის მწუხარე იყო უშვილობისათვის“. ბოლოს „იშვა მათგან ქალი“ — თამარი, მემკვიდრე და „ძე“ გიორგისი. იქ — თინათინი, აქ — თამარი. იქ — არა მარტო თინათინი არაბეთისა, არამედ ნესტან-დარეჯანიც ინდოეთისა. ეგ ორი უკანასკნელი თანაბრად „ორეულობენ“ თამარს. მსგავსად თამარისა (და თინათინისა) ნესტანიც — ინდოთ მეფის ფარსადანის „ძეა“, მემკვიდრეა. ნესტანის ქირასუფლები ხვარაზმშას, სამზახლოს, უთვლიან: —

„შესთვალეს: „გახდა უმკვიდროდ სამეფო ჩვენი ყოველი,

„არს ერთი ქალი საძეო, არ კიდე-გასათხოველი“, ე. ი. მან ძეობა, მემკვიდრეობა უნდა გასწიოს, გადაღმა ვერ გავათხოვებთო, და ა. შ. (514, 3—4). საყურადღებოა, რომ თამარის მომსწრე პოეტი ორ სამეფოს ხატავს, ორგანვე ტახტის მემკვიდრედ ქალი ესახება, — ორივე ქალი, თამარისებრ, ბედისაგან მეფედ არჩეული. თინათინი —

„თუცა ქალია, ხელმწიფედ მართ ღმრთისა დანაბალია“; მან ნამდვილად „იციის მეფობა“ (39,1 და 39,2). ნესტანიც მამას მოეფლინა „მეფობისა ქმნისა მწთომად (328,2). საქმე ქალების გამეფებას ეხება, და მათი საიმისო უფლება საგანგებო დასაბუთებას, არგუმენტაციას მოითხოვს. ვაჟის გამეფებას ამდენი „მზადება“, ცხადია, არ დასჭირდებოდა.

2. როგორც ზემოთ ითქვა, პოემაში ჩანს იმდროინდელ, გაერთიანებულ საქართველოში არსებული სამეფო კარის გარიგების ნორმები. პოემაში ასახულა მეფის კურთხევის წესები. შესადარებელ მასალას ჩვენ ვპოულობთ როგორც ძველ ისტორიკოსთა ნაწერებში (დავითის, თამარის „ცხოვრებანი“), ასევე სპეციალურად შედგენილ „განგებაში“. ს. კაკაბაძის არქეოგრაფიულ ნაშრომებში წარმოდგენილია „მეფის კურთხევის წესი, XIII საუკ. დასაწყისის შედგენილი“ (თბ., 1913)⁷.

მეფის კურთხევის აღწერილობებში ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმ წინააღმდეგობამ, რომელიც თითქოს თავს იჩენს აღიარებული ნორმების დაცვის მხრივ პრაქტიკაში. თამარ მეფის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს: „ვინააფთგან ლახთიმერითგან იყო წესი დადგმად გვრგვნი თავსა სამეუფოსა, აწუიეს... მთავარებისკოპოზი

⁸ იხ. ჩვენი წერილი აქად ი. ორბელის პატივსაცემად მიძღვნილ კრებულში „Исследования по истории культуры народов Кавказа“, მ.-ლ., 1960.

⁷ საკითხი ვრცლად აქვს გამოკვლეული ი. ქავთაძის ნაშრომში: ქართული სამართლის ისტორია, წ. 2, ნაკვ. 2, გვ. 192 და შდგ. (ტ., 1929).

ქუთათელი ანტონი საღირის ძე მოღებად გვრგვინსა⁸. ი. ჯავახი. შილი თავის მხრივ განმარტავს, რომ „მეფის კურთხევის წესის თანახმად, მეფის თავზე გვირგვინის დამდგმელი უეკველად ლიბთიმერელი მღვდელმთავარი უნდა ყოფილიყო“⁹. როგორც ცნობილია, თამარისათვის ორჯერ გახდა საჭირო ტახტზე აყვანის ცერემონიის შესრულება. ჯერ მამამ მოასწრო თავის ტახტზე მისი აყვანა; მერმე, მამის გარდაცვალების შემდეგ, ცერემონია განმეორებით შესრულდა.

საეჭვოა, რომ ქუთათელის მოუხსენებლობა გამოწვეული იყოს ისტორიკოსის განზრახვით — შეამოკლოს ცერემონიის აღწერა.

თამარს — „დაადგა გვირგვინი ოქროსა თავსა მისსა“ თვითონ მამამ, გიორგიმ, მაშინ როცა მხოლოდ განმეორებულ ცერემონიაში განხორციელდა ის „წესი“, რომლის თანახმად, როგორც ზემოთ ითქვა, თამარის დასალოცავად თავისი პრეროგატივი განახორციელა ქუთათელმა. ცერემონია მცირეოდენი განსხვავებით არის გადმოცემული ბასილისთან. იქ იკითხება:

„წარჩინებულთა... დადგეს სუიანი ტახტი, ვახტანგეთი, საყდარი დავითიანი... აღმართეს სკიპტრა დიდებულთა, ძელი ჭუარისა და მის თანა დროშა... ყოველთა ერთა... აწუიეს თამარს ჳრმალნი მამული თანა საყდრითურთ, მამისა მინიკებულთ“.

გვირგვინი? — „იხილეს (რა) კელისუფალთა მღვდელთმოდულართა (თა) მეფე გურგუნოსანი და ქება შეასხეს“ და ა. შ. (ბასილი, გვ. 13). დინასტიური უფლებებისათვის გამწვავებულ პირობებში იქნება შემთხვევის საქმე არ იყო, თუ გიორგიმ თვითონ „დაადგა გვირგვინი“ თავის ასულს. მაინცაღამაინც, პოემაში თინათინის გამეფების სურათი ეთანხმება თამარის ტახტზე პირველად აყვანის სურათს:

„თინათინ მიჰყავს მამასა პირილა მით ნათელითა,
დასვა და თავსა გვირგვინი დასდგა თავისა ხელითა,
მისცა სკიპტრა და შემოსა მეფეთა სამოსელითა“

(45, 1—3).

3. თამარის ტახტზე აყვანის ცერემონია, ვფიქრობთ, გეგუთის დიდებულ სასახლეში უნდა ყოფილიყო შესრულებული. გეგუთს, „ტამარსა სამეუფოსა“, სადაც სავარაუდებელია, ესვენა ახლად გარდაცვალებული გიორგი, მის სატირლად მობრძანდნენ თვით თამარი — ტფილისის ისნის სასახლიდან და გარდაცვლილის დაი რუსუდანნი — სამშვილდიდან. აქ იყვნენ ვაზირნი და სხვა

⁸ ისტორიანი და აჰმანი, გვ. 74.

⁹ ქართული სამართლის ისტ., წ. 2, ნაკვ. 2, გვ. 195.

ხელისუფალნი. აი ამ ამბის თხრობას საბაბი მიუცია ისტორიკოსისათვის სასახლის დიდებაც აღეწერა. მოსულთ, პირველ ყოვლისა, თვალწინ წარმოუდგათ სილიადე ტახტისა — „საყდრისა, ცამლი ამალღებულისა“, იხილეს „თანა პორფირი და გვრგვნი სკიპტრი-თა“, აგრეთვე „კედლებიცა სრისაი სავსე“, ჩვენი გაგებით — სავსე ფრესკული ნახატებით. გამოხატული ყოფილან „მეომართა რაზმები, სპები, მონასპები, ქალაქები და ციხეები აწყუედილი და ოქერ-ქმნილი“, „ოქერ-ქმნილი“ იმ აზრით, რომ ამ ციხე-ქალაქებს მოაკლდათ მეფე-პატრონი, აწ ოხრად დარჩენილებს¹⁰. ავტორი იქვე დასძენს: „თუთ (გიორგი მეფე, ვ. დ.) იხილეს ტანითა გორგასლიანითა და მკლავითა აქილიანითა და პირითა მნათობიერთა, კაცი, იროიკოდ საგონებელიო“. ეს, ალბათ, იმავე კედელზე იყო გამოსახული („პირითა მნათობიერთა“) ან იქნებ იგულისხმება მხოლოდ უსულო ცხედარი მეფისა. ეს თვითმხილველის ერთ-ერთი აღწერილობაა მეფის სასახლისა. ზემოთ მოხსენებული ისანიც, იმავე ავტორის დახასიათებით, წარმოადგენდა თამარის რეზიდენციას, „საჯდომსა მათსა ციხესა“, იყო „სამოთხის წსგავსი საყოფი“¹¹.

უკვე აღნიშნული ტაძარ-დარბაზები კმაროდა „ვეფხისტყაოსნის“ შემოქმედისათვის ნიმუშად, რათა მით შთაგონებულ პოეტს პოემაში ჩახატული სასახლეებისათვის ბრწყინვალეობა არ მოეკლო. მაგალითად, ნესტან-დარეჯანისათვის ნაგები დარბაზების შესახებ ნათქვამია:

„მეფემან სახლი ააგო, შიგან სამყოფი ქალისა:
 ქვად ფაზარი სხდა, კუბო დგა იაგუნდისა, ლალისა,
 კარზედა ბაღჩა, საბანლად სარაჯი ვარდის წყალისა“
 (329, 1—3).

4. თამარი, ისე როგორც თინათინი, ღირსეულად იპყრობს „ცამლი ამალღებულ“ ტახტს, ვახტანგ გორგასალის, საერთოდ ვახტანგიდების („ტახტი ვახტანგეთი“) შარავანდედით მოსილს. თამარის პირველივე მმართველური ნაბიჯები ამჟღავნებენ მის კარგ გაწრთვნილებას მეფობის საიდუმლოებაში, რომელიც უზრუნველჰყევს თავისი ქალისათვის მამამისმა გიორგიმ, სახელოვანმა შამილამ რუსულანმა. საილუსტრაციოდ აქ გამოდგება ბასილის შემდეგ სტრიქონები:

თამარმაო „იწყო განგებად, ვითარ იგი მობერვიდა სული“¹², როგორც შთააგონებდა ღმერთი.

¹⁰ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 72.

¹¹ იქვე. გვ. 72.

¹² ბასილი, გვ. 14.

მან „მიმოიხილა სიმახულითა ცნობისათა თუისსა გარემო ყოველი“, თვალი მოავლო დარბაზს, ვაზირებს, ხელისუფლებს და, გვარწმუნებს ისტორიკოსი, ერთბაშად ამოიკითხა მათ თვალეზში — ვინ რა შვილი ბრძანდებოდაო, „მყისსა შინა შეემეცნა, ხილვითა ოდენ, წრფელთა და დრკუთა, გულარძნილთა და უმანკოთა, ერთგულთა და ორგულთა, და სიბრძნითა გონებისა თვისითა პირველად ყოველთა ზედა დასხა წყალობა უხვებით“. ეს იმ ვარაუდით, რომ საქმე როცა საქმეზე მიდგებოდა, ერთგულები მადლიერების გრძნობით გაუწევდნენ მეფეს სამსახურს, დანარჩენებს კი, უპირობებს, როცა მათ ორგულობისათვის კანონი აზღვევინებდა, სასაყვედურო არაფერი ექნებოდათ, ხმას ველარ დაჰბერავდნენ (რადგან მათ ვერ დაუფასეს მეფეს უხვი წყალობა), ისტორიკოსის ლაპიდარული ენით, „რათა ჟამთა საქმეთასა ერთნი ერთგულობით ზადლიერობდნენ, ხოლო მეორენი უსიტყუელ იყუნენ მიგებისათუის სამართლისა“. ეს პრაქტიკული სიბრძნე „ვეფხისტყაოსნის“ მეფესაც მთელი სისრულით არა, მაგრამ მაინც მოსდგამს. როსტევიანი წესად უღებს თინათინს:

„ვარლთა და ნეხვთა ვინათგან მზე სწორად მოეფინების,
დიდთა და წვრილთა წყალობა შენცა ნუ მოგეწყინებ-ღ.
უხვი ახსნილსა დააბამს, იგი თვით ების, ვინ ების“.

ხოლო გაგრძელებაში სენტენცია ასეა გამოთქმული:

„უხვსა ჰმორჩილობს ყოველი, იგიცა, ვინ ორგულია“...

(49, 1—3 და 50, 2).

მკითხველი კარგად გაარჩევს, რომ ბასილისთან გამოხატული ეს სიბრძნე, ასე ვთქვათ, უფრო რთულ „პოლიტიკას“ ავლენს. საერთოდ, უხვი და საყოველთაო წყალობა სამეფო პრაქტიკაში დიდ სათნოებად და მჭრელ იარაღად იყო მიჩნეული და, როგორც მოტივი, ძველ ლიტერატურაში ფართოდ არის გამოყენებული.

„ვარლთა და ნეხვთა ვინათგან მზე სწორად მოეფინების“... (49, 1). — ეს პირდაპირ გამოძახილად ჟღერს ბასილის გამონათქვამის მიმართ თამარის შესახებ:

„...და ვითარცა მზე, სწორპატიობით ყოველთა ზედა განუტეობდა ნათელსა თვსთა შარავანდელთასა. ესრეთ წყალობითა ყოველთათა მოიზიდვიდა წყალობად ღ(მერთ)სა“¹³. თამარის პორტრეტის დამუშავებით გატაცებული მისი პირველი ისტორიკოსიცი მიმართავს ამ მოხდენილ შედარებას. იგი წერს:

13 ბ ა ს ი ლ ი, გვ. 35.

„ოდესმე რომელიმე აღებაძვის ზენასა მნათსა ქუენაი მნათი გინა თუ შუენებითა უცხოფთა და უსახოფთა, გინა თუ სიბრძნის-მპყრობელობითა, გინა თუ მზეებრ უხუებითა და მომფენეობითა (ნათლისათა, ვ: დ.) მართალთა ზედა და ცოდვილთა“¹⁴...

ზოგან სიუხვის სიმბოლოდ. მზისა ნაცვლად გამოყენებულია ღრუბელი. ბასილის სიტყვით, თამარი „ცნინდა და ყოველსა ზღვასა აღმოიწრედდა თვსად, ვითარცა ღრუბელი, ყოველთა ზედა მსხურებელი ტკბილთა წუიმათა“ (ბასილი, 36). მერმინდელ ლიტერატურაშიაც გვხვდება ამის გამოძახილი. ფინეზ მეფესაც „სიუხვე მისა ნოტიოს ღრუბლისაგან უმრავლესად გაეგრილა და ყოველთა კაცთა ზედა საბოძვარი ცათა წვიმისათვის გარდაემატებინა“¹⁵.

ასეთი შეპირისპირება მკვიდრ საფუძველს იძლევა იმის დასადასტურებლად, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი და თამარის ისტორიკოსები ერთ მკვიდრო წრეს ეკუთვნიან, ერთ მშობლიურ-მწიგნობრულ ტრადიციებს ემორჩილებიან.

ზემოთ თქმულის თანახმად, იმის მაჩვენებელი მასალა, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ მკაფიო ანარეკლია საქართველოს ისტორიული სინამდვილისა, მკვლევარს არ შემოაკლდება. ჩვენი ამ მოკლე სტატიის მიზნის შესაბამისად საკმაოა, ზოგადად, პროგრამულად მოვთვალოთ კერძოდ შემდეგი რეალიები, რომელთაც უნდა ცხადყონ, რომ პოემის „საშენ“ მასალას მისი შემოქმედი იღებდა იმავე კულტურული ნიადაგიდან, საიდანაც თამარის ისტორიკოსები. აი კიდევ რამდენიმე ნიმუში:

სახელმწიფო თუ სამხედრო-საადმინისტრაციო ცნებებიდან— ვაზირი, სავაზირო; ამილახორი; მანდატური; ამირ-სპასალარი, სპასალარი, სპასპეტი; საკარგავი (336,3), „საკარგავნი მრავალნი“¹⁶; სანაპირო (163,3: სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული), სანაპირო, მონაპირენი (ბასილი, გვ. 23); მეფე, მეფეთ-მეფე, და სხვ.

5. კარგა ხანია, რაც სპეციალურ ლიტერატურაში გამოცოცხლდა ცნობილი მწიგნობრის ანტონი I-ის უწყება იმის შესახებ, რომ შოთა რუსთველს, „ვეფხისტყაოსნის“ გარდა, უნდა ჰქონოდა დაწერილი აგრეთვე ისტორიული ნაშრომიც. ანტონს თავის ნაშრომში შოთა რუსთველი დასახელებული ჰყავს, როგორც „გამომთქმელი მეფის თამარის ცხოვრებისა“. ერთგან ანტონს შემდეგი საგანგებო სათაურიც მოეპოვება: „წერილთაგან შოთასთა, რომელ

¹⁴ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 75.

¹⁵ სიბრძნე-სიტყვისა, გვ. 1; გ. ლეონიძის რედაქციით, თბ., 1928.

¹⁶ „მატიანე ქართლისა“, გვ. 311—„ქართლის ცხოვრება“, ტ. I. ს. ყაუხჩიშვილის რედ.

აღწერა ცხოვრება მეფის თამარისა¹⁷. საკითხის შესწავლა გრძელდება, იკვლევენ საკითხს, მაინც რომელი „ცხოვრება“, რომელი ნაწარმოები შეიძლება იყოს თამარ მეფის შოთასეული „ცხოვრებაი“ (ივ. ლოლაშვილი). რაკი საქმე შოთას საისტორიო შრომის ძებნაზე მიდგა, ბუნებრივად იბადება კითხვა: იქნებ ამის შესახებ თვითონ „ვეფხისტყაოსანშიც“ იყოს მითითება.

ამის საპასუხოდ თავისებურად გავიზარეთ პროლოგის შემდგომი ადგილი:

„თამარს ვაქებდეთ მეფესა სისხლისა ცრემლ-დათბეული.
ვთქვენი ქებანი ვისნი მე არ-ავედ გამოჩეული“ (4,1-2).

ცნობილია, რომ პროლოგის ეს „ქებანი“ ჩვენს სპეციალისტებს ჩვეულებრივ აგულისხმებინებს მხატვრულ ნაწარმოებს, პოეტური შემოქმედების ნიმუშს. მაგრამ ვინც იზიარებს ანტონის ზემოთ მოყვანილ ცნობას, ვფიქრობთ, მას საბაზი ეძლევა პროლოგის „ქებანი“ მიიჩნიოს თუნდ ისტორიული ხასიათის ნაშრომის მანიშნებელ სიტყვად. ჩვენი დაკვირვებით, საშუალო საუკუნეთა საისტორიოგრაფიო ტრადიციები იძლეოდა ნებას ადამიანის „ისტორია“, „ცხოვრება“ აღნიშნულიყო სიტყვითაც „ქება“, „ქებანი“ მსგავსად იმისა, რომ მკვლევართად, თამარის ცხოვრების აღწერა ანონიმმა თვის თხზულებას დაარქვა—„ისტორიანი და აზმანი“, ხოლო აზმანი, როგორც ეს ამ ნაშრომის ცალკე გამომცემელს კ. კეკელიძესაც აქვს შენიშნული, ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს „გალობას“, „ქებას“. უფრო მეტი:

ეს საისტორიო ნაშრომი — „ისტორიანი და აზმანი“—ავტორის მიერ პირდაპირ რეკომენდებულია, როგორც თავისებური „ქებაა ქებათაა“ სოლომონ მეფისა, ერთგვარი მიბაძვა ამ უძველესი ნაწარმოებისა. იგი წერს: „...დავსცე სულამიტისა სახედ საყვრისა ქებაა ქებათაა, რომელსა იგი ჰგალობს სიბრძნითა შეიგავე სოლომონ“¹⁸. ისტორიის, „ცხოვრების“, ბიოგრაფიის წერა, ჩვენი ანონიმის შემეცნებით, იგივე ქების წერაა, ქებაა. ისტორიკოსი თამარის ისტორიის თხრობას წინ უმძღვარებს მამამისის, გიორგის, ცხოვრების აღწერას. ამ ნაწილსაც იგი იწყებს ასე: „აწ ვიწყო ქებად... შეილისა ნათელშემოსილისა (=თამარის) მამაი, გიორგი“¹⁹. ბოლოს მოჰყვება თვით თამარის „ქებასაც“, იწყებს რა მგზნებარე სიტყვე-

17 ამ ცნობის წინ წამოწევა და წინასწარი კრიტიკული შეფასება იხ. ილია ბუღაძე, ცნობა შოთა რუსთაველის ისტორიულ თხზულების შესახებ. ცალკე ამონაბეჭდი, გვ. 263. ენიშქის მოამბე, ტ. III, მიძღვნილი „ვეფხისტყაოსნის“ 750 წლისთავისადმი. ტფ. 1938.

18 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 53.

19 იქვე, გვ. 55.

ბით: „მკუთებელმან (მე), მსგავსად ქვისა და რკინისამან, აღმოვ-
შობო ცეცხლი სიყუარულისა და ქებისა და სურვილისაო...“²⁰. აქ
ყურადღებას იპყრობს რეალიების გამოყენების პოეტური ხერ-
ხი: ქვისა და რკინისა (ტალ-კვისისა), რომლისა „კვეთებამ“,
დაკვეთვამ უნდა აღანთოს თამარის სიყვარულის, ქების ცეცხლი
ისტორიკოსის მხრივ. ხოლო ქვისა (აღმასისა) და ტყვიის გრდემ-
ლისა პოემის პროლოგში:

„გასტეხს ქვასაცა მაგარსა გრდემლი ტყვიისა ლბილისა“.

(5,4)

ჩვენ მხოლოდ პირობით ვცნობთ 'მესაძლებლად, აღნიშნული
თვისების „ქებანი“ გავიგულოთ „ვეფხისტყაოსნის“ პროლოგის
მიითითებულ ტაეპში (4;2).

6. მუსლიმურ, „მაჰმადიანურ“ გარემოცვაში მყოფ საქართვე-
ლოში სპარსულის, არაბული კულტურის ელემენტები საუკუნეთა
მანძილზე ისევე ამრავალფერებდა, ამდიდრებდა ადგილობრივს,
ეროვნულ კულტურას, როგორც ბერძნულ-ბიზანტიურიც. საქარ-
თველოს საერთაშორისო ურთიერთობანი, მეტადრე დიდი კავკასიის
ფარგლებში დამყარებულნი, თვით ქართველი ხალხის პოლიტიკუ-
რი წყობილება და საქმიანობა — ყოველივე ეს მოითხოვდა ქალ-
ქების (ტფილისის, ანისის, დვინის, და სხვათა) მუსლიმი ვაჭარ-ზე-
ლოსანი მოსახლეებდს ინტერესთა გათვალისწინებას, შარვანთან,
არანთან და სხვა სახელმწიფოებთან ჩვეულებრივი დამოკიდებუ-
ლების მოწესრიგებას. ამით იყო გამოწვეული აღმოსავლური ენე-
ბის პოპულარობა საქართველოში, ზოგი მუსლიმური წეს-ადთის
შემწყნარებლობა, — იმდენად, რამდენადაც საჭირო იყო მტრი-
სა და მოყვრისათვის პასუხის გაცემა.

მოვიტანოთ დამასახიათებელი ფაქტი რუსუდან დედოფლის
საქარისგამრიგეო პრაქტიკიდან:

„ესე იყო სძალ-ყოფილი დიდთა სულტანთა შამირამეთი და
დედოფალი ყოვლისა ხუარასნელთა უფლებისა“ (ბასილი, გვ. 13).
რუსუდანმა ქორწილი გადაუხადა თამარს (და დავით სოსლანს). ამ
ქორწილში „...დედოფალი რუსუდანი ყოვლითა სიბრძნითა სავსე;
მოქმედებდა: აქაით ბაგრატონი ბაგრატონთა გუარზეობითა აწ-
ყობდა რიგთა სახლისათა, და ქუემოჯთ (=სამხრეთის მხრივ), ხუა-
რასნისა და ერაყის სულტანთა სძლობითა გამეცნიერებული, მუნე-
ბურითა სახეობითა და შეენებითა მოქმედებდა“²¹. საგულისხმო
ცნობაა. დიდ მეკლისზე ეროვნულ „რიგთა“ გვერდით (ჯარის გარი-

²⁰ იქვე, გვ. 73.

²¹ ისტორიანი და აზიანი, გვ. 99.

გების ტრადიციული წესები, ქართული „სმა-ჭამა“, გართობა, სიმღერა, ქორეოგრაფია) სრულდებოდა ხუარასნულ-ერაყული „რიგიც“ — ვის რა ეამებოდა.

მოტანილი ცნობაც ნათლად მოწმობს, თუ რა რთული ხასიათისა უნდა ყოფილიყვნენ ქართველთა და მაჰმადიანთა ურთიერთობანი მაშინ შექმნილ ვითარებაში. ომები თუ სავაჭრო-საწარმოო შეხვედრები და თანამონაწილეობა ან სხვა რიგის ფაქტორები მეტნაკლებად ზრდიდა საქართველოში მუსლიმური მოსახლეობის ინტერესთა ხვედრით წონას.

მაგრამ ეს არ ნიშნავდა, რა თქმა უნდა, ქართულ და მუსლიმურ კულტურათა, სათანადო რწმენათა, შემეცნებათა აღრევას. იდეოლოგიური ბრძოლის უარყოფას. ვთქვათ, ქრისტეს თავისი ადგილი რჩებოდა, მუჰამადს—თავისი. დიდი სიცოცხლისუნარიანობის მქონე ქართველი ხალხი, რომელსაც საუკუნეთა დენაში მტკიცედ ჰქონდა შეთვისებული საკუთარი კულტურის ობიექტური უპირატესობა, რომელიც ნეოპლატონიკური ფილოსოფიის სიმაღლეებიდან გონების თვალთ განიცდიდა მუსლიმობის დიდ ჩამორჩენა-შეზღუდულობას, მოპირდაპირის ძალებს ფაქიზი იუმორითაც აფასებდა. ეს გამოსჭვივის „ვეფხისტყაოსანშიც“ და თამარის ისტორიკოსებთანაც. პოემის „ამბავში“ მუსლიმანთა თითქოს დიდა ცოდნა-სიბრძნის საპატიო წარმომადგენლები — მუყარნი და მუსლიმნი სასაცილო როლში გამოდიან, თითქოს ყველას მხსნელი „მუსაფა“ (სალოცავი წიგნი) მათ გამსაცდელის ეამს ვერავითარ შემწეობას აძლევს, მხოლოდ სისულელეს „აჩმახვინებს“ (351, 1-3). საგულისხმოა, რომ თვით მაჰმადის სახელიც პოემის ავტორს არც თუ დიდად საპატიო კონტექსტში მოჰყავს. ერთგან მუსლიმი ვაჟრები აცხადებენ:

„გარდახდა, ჰკადრეს: ჩვენ ვართ მობაღდადენი ვაჟარნი.

მაჰმადის სჯულის მჭირავნი, აროდეს გვისვამს მაჭარნი“ (1031, 1-2). აქ ჟღერს თავშეკავებული ირონია — მაჰმადის სჯულის მოთხოვნათა აზრი ასეთი ფუქსავატიანო.

თამარის ისტორიკოსებთანაც აგრეთვე: პირველი ისტორიკოსი, მაგალითად, ამბობს მუსლიმი მფლობელის — მუტაფრიდინის შესახებ (რომელიც არზრუმის მეპატრონეთაგანი უნდა ყოფილიყო), რომ მან, თამარის ქმრობის მძებნელმა, ყველაფერზე ხელი აიღო, დააგდო თვით „მუჰამედის სჯული ტყუილიო“²¹.

საქართველოს გააქტივებული საგარეო პოლიტიკის შედეგად შევიწროებული მუსლიმობის მდგომარეობის დასახასიათებლად ის-

²¹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 86.

ტორიკოსს დამცრობილ როლში გამოჰყავს სულიერი მეუფეც მუსლიმანობისა, ხალიფა — „თუით იგი ხალიფა შეშინებული“, შეშინებული „და მოაჯე“, შემწეობის მთხოვნელი „ქუე-ჯდომით მოჰმედისაგან“. თვით ხალიფა მათებური წეს-ჩვეულებით ჯდომელა („ქუე-ჯდომით“) ითხოვს ხსნას მოჰმედისაგან (და არა „მოჰმედისაგან“, როგორც ეს, ვფიქრობთ, შეცდომით იკითხება დედანში²²).

ამ ჩვენმა სტრიქონებმა მოითხოვა, და ამიტომ ზედიზედ გამოვიყენეთ ცნებები — მაჰმადიანნი, მუსლიმნი, რომელნიც შუა საუკუნეთა ქართველ ისტორიკოსებთან იხსენიებიან, როგორც „მუსულმანნი“²³ „მუსურმანნი“²⁴, „მოჰმადიანნი“ (იქვე, შდრ. მოჰმედის), „ისლემთა ერი“²⁵, „ისლემნი“²⁶, „სარკინოზნი“²⁷. გიორგი III-მ „აღუქრვა მკლავნიცა მუსრავად და მოწყუედად წინააღმდეგომთა ქრისტეს სჯულისათა: იგარიანთა, ისმაიტელთა და მაჰმადიანთა“²⁸. აქ მოთვლილი სახელები უმეტესად სარწმუნოებრივი მიკუთვნების ნიადაგზეა წარმოშობილი და ფარავს სამუსლიმო აღმოსავლეთს საერთოდ. მაგრამ ჩვენს წყაროებში, რა თქმა უნდა, გვხვდება ეთნიკური სახელებიც. უურადღებას იპყრობს ის, რომ ეპოქა ხასიათდება ახლო აღმოსავლეთში თურქობის, სელჩუკ თურქთა ბატონობით. მაგრამ თურქთა ეთნიკური სახელი თამარის ისტორიაში ჩვეულებრივ გამოყენებულია მცირე აზიის („რუმის“) სასულტნოს მიმართ, კარის, ანუ ყარსის ომთან დაკავშირებით²⁹. თუმცა იქვე იხსენიებიან თურქნი „გარმიანისანი“, უთუოდ — ქირმანისანი³⁰, „ლაშქარნი არანისა (აზ. სსრ მტკვრის სამხრ. ნაწ. — ვ. დ.) და გელაქუნისა თურქთანი“³¹, ხლათის ქვეყნისა, „შაჰარმენის ლაშქრის“ მოლაშქრენი³² და სხვ.

თამარის „პირველი“ ისტორიკოსი, თურქთა სახელის არაერთხელ გამოყენებელი, იცნობს ტერმინსაც — „სელჩუკიანი“ (გვ. 87). თამარის ლაშქართა ძალისაგან, წერს ისტორიკოსი, მტერი ისე იყო დამფრთხალი, რომ „ვერცა თურქნი იორის პირსა და მტკურის პირსა საძოვარსა აწყენდეს“³³.

22 ბასილი, გვ. 19.

23 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 56.

24 ბასილი, გვ. 25.

25 იქვე, გვ. 26.

26 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 106.

27 იქვე, გვ. 58.

28 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 56.

29 იქვე, გვ. 124.

30 იქვე, გვ. 57, 82.

31 იქვე, გვ. 82.

32 იქვე, გვ. 96.

33 ბასილი, გვ. 23.

უფრო ფართოდ არის ნახმარი სპარსთა სახელი — როგორც „პირველ“ ისტორიკოსთან, ისე ბასილისთანაც. გვხვდება „სპარსეთის“ ანტიკური ხანის სახელიც — „ქუეყანაჲ პართთაჲ“³⁴; ბასილიმ იცის „ერანელნიც“ (გვ. 21). ჩვეულებრივი მაინც არის „სპარსი“ და მისგან ნაწარმოები სახელები.

საქართველოს მოპირდაპირე მხარედ — მაშინ გაბატონებულნი, ტრადიციული ტერმინოლოგიით — გამოდიან არა თურქნისელები, არამედ — „სპარსნი“ (თუმცა ესენი, პირიქით, თვითონ იყვნენ თურქ დაპყრობთაგან დაძალებულნი). ამიერკავკასიის საზღვრებზე საქართველოს მხედრობის ხშიერი გამარჯვებების შედეგად „შეიწრდეს ყოვლით კერძონი სპარსნი“³⁵. რუმის ძლიერ სულტანს რუკნედდინს, სელჩუკიანს, ცხადია, შეეძლო განსაცდელის ეპოს გამოსაჩილებოდა არა „სპარსელებს“, არამედ მათზე გაბატონებულ სელჩუკ ათაბაგებს, ამირებს, ბასილს ენაზე კი — რუკნედდინი („ნუქარდინი“) ვითომ აღუშფოთებია ქართველთაჲან „სპარსეთის“ დაჩაგვრას და თამარის კარისთვის მიუმართავს ულტიმატუმით: „აჲ მე მოვალ, რათა ვუსაჯო სამართალი სახლსა სპარსთასა“ და ა. შ.³⁶

ყველა ამის გამო ბუნებრივად გვეჩვენება, რომ მსგავსი მტრული განწყობილება „სპარსეთთან“, ეს ანტაგონიზმი „სპარსთა“ მიმართ თავის გამოძახილს პოულობს „ვეფხისტყაოსანშიც“, როგორც თანამედროვეობის ფართოდ ამახველ ძეგლში.

„ესე აშად არ ეგების, რომე სპარსნი გაგვიხასდენ“ (540.4)

აქ ჩაქსოვილი ეპოქალური ზრუნვა საკუთარი თვითმყოფობის დაცვაზე, სულის მოძრაობის ზრდასთან ერთად, იძენს საზრძოლო ლოზუნგის ძალას შემდგომ ცნობილ ტაეპებში:

„ჰკადრე, თუ: „სპარსთა ვერა ვიქმ ინდოეთისა ჳამასა,

„ჩემია მკვიდრი მამული, არ მივსცემ არცა ღრამასა“, და ა. შ. (544, 2-3).

საგულისხმოა, რომ რუსთველი ერთმანეთისაგან ასხევეებს ეთნიკური მოდგმის აღმნიშვნელ სახელს, ერთი მხრივ, და ამ მოდგმის წარმომადგენელ ცალკეულ ხალხებს, მეორე მხრივ. ავტორი, რომელიც თვითონვე ზუსტ სახელს სდებს ამ „სპარსებს“. რომელიც მათ მათივე კუთვნილი სახელით მოიხსენიებს: „ხვარაზმელნი“ (550,3), აღნიშნულ ტაეპში (544,2-3) ირჩევს მათი მოდგმის აღმნიშვნელი ზოგადი ცნება იხმაროს — „სპარსნი“, სწო-

34 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 83.

35 ბასილი, გვ. 19.

36 იქვე, გვ. 26.

რედ იმავე მნიშვნელობით, როგორც ეს ცნება მის თანამედროვე მწერლობაში იხმარებოდა. მაგალითად, ბასილის მოწმობით, თამარ მეფის დროს, ნამდვილად კი გიორგი III-ის დროს, „სპარსთაგან“ განთავისუფლებულ იქნა „დიდი და სახელგანთქმული სახლი სომეხთა მეფეთა ანისი, რომელი წარულო (ქართველთა მეფემ, ვ. დ.) სპარსთაო“ (ბასილი, გვ. 24). ანისის ისტორიიდან ამავე დროს ზუსტად არის ცნობილი, რომ ამ ქალაქის მფლობელნი იყვნენ არა „სპარსნი“, ამ სახელის ჩვეულებრივი გაგებით, არამედ ისევ სელჯუკი თურქნი, უფრო ზუსტად — მათი „სპარსეთზე“ გავრცელებული ხელმწიფების წარმომადგენელნი ანისში, ტომით ქურთნი, გინა ქურდნი, კურდები, დინასტიური გვარი — შედდადიდები³⁷. ხეარანმელებიც ხომ ენობრივად, ქურთებივით, ირანულ სამყაროსთან დაკავშირებული იმავე სელჯუკიანთა ხელისუფლებას ემორჩილებოდნენ.

ერთი სიტყვით, „ვეფხისტყაოსანში“ ცნება „სპარსნი“ გამოყენებულია ქართულ-ისტორიული ტრადიციის სრული დაცვით. თანაც — „სპარსნი“ იქაც ანტიგონისტურ ურთიერთობაში არიან მოპირდაპირესთან.

საქმის ეს მხარე უნებლიეთ ჩააფიქრებს „ვეფხისტყაოსნის“ მკითხველს და აღუძრავს დამეკვივებელ კითხვებს:

„ესე ამბავი სპარსული, ქართულად ნათარგმანები,
ვით მარაგლიტი ობოლი, ხელი-ხელ საგოგმანები,
ვპოვე და ლექსად გარდავთქვი, საქმე ვქმენ საჯოგმანები“
(9, 1-3).

აი ეს „ესე ამბავი სპარსული“, თუ იგი მართლა „სპარსული“ ყოფილიყო, როგორ განიწონა, — ვკითხულობთ ჩვენ, — ანტისპარსული სულისკვეთებით, და განიწონა იმდენად, რომ თვითონ „სპარსნი“ — შიგ გამოყვანილი აღმოჩნდნენ სხვისი ქონების „მკამელეზად“, არდასანდობ წამსმელ-წამკმელეზად, ისე რომ თვით მათი ტახტის მემკვიდრის „მიპარვით მოკლა“ („მიპარვით მოკალ სასიძო“, 543, 2) „მართალი სამართლის“ აქტადაც იქნა შეფასებული (542, 4). ნუთუ ასე ყოველი ლოგიკის უკუგდებით შეიძლებოდა შექმნილიყო ჩვენი უკვდავი პოემა?

მაგრამ აქ საკითხი სცილდება ისტორიის საგანს და გადადის ლიტერატურათმცოდნეობის სფეროში, გადადის როგორც ერთ-ერთი, ჯერ კიდევ გადაუწყვეტელ საკითხავთაგანი პოემის პროლოგში საერთოდ შემჩნეულ შეუსაბამობათა შესახებ.

³⁷ И. Орбели, Развалины Ани, გვ. 19, ს. — 36., 1911.

ლიანა დავლიანიძე

მათე ურჭაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ

მათე ურჭაელი ანუ ედესელი XII საუკუნის პირველი ნახევრის სომეხი მწერალია. მისი თხზულება „უამთააღმწერლობა“ მოიცავს პერიოდს 952 წლიდან დაწყებული 1136 წლამდე. ხოლო ამ თხზულების გაგრძელება, რომლის ავტორია გრიგოლ ხუცესი, მოყვანილია 1162 წლამდე.

მათე ურჭაელის შესახებ მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება. ცნობილია, რომ ის ეკუთვნის ანელ სომეხ მწერალთა თაობას, რომლებიც მოღვაწეობდნენ XII საუკუნეში. მისი თხზულება, გარდა საკუთრივ სომხეთის შესახებ ცნობებისა, შეიცავს ცნობებს საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთზეც.

„უამთააღმწერლობა“ შედგება სამი ნაწილისაგან: პირველი მოიცავს 952—1052 წლების ამბებს. მეორეში წარმოდგენილია 1052—1102 წლები, ხოლო მესამე ნაწილი, სადაც მოცემულია ცნობები საქართველოს შესახებაც, 1103—1136 წლების ისტორიისაგან შედგება.

მათე ურჭაელის შრომა სომხურ ენაზე ორჯერაა გამოცემული, პირველად იერუსალიმში 1869 წელს, ხოლო მეორედ ვალარშაპატს (ეჩმიწინი) 1898 წელს. ამ უკანასკნელის გამოცემაზე უმუშავიათ მ. მელიქ-აღამიანსა და ნ. ტერ-მიქაელიანს. მათ გაუთვალისწინებიათ ამ შრომის ექვსი არსებული ნუსხა და აგრეთვე უწინდელი იერუსალიმური გამოცემის ტექსტი¹ გამოცემას დართული აქვს საკუთარ სახელთა საძიებელიც.

„უამთააღმწერლობა“ თარგმნილია ფრანგულ ენაზე. თარგმანი შესრულებულია დიულორიეს (Ed. Dulaurier) მიერ და გამოცემულია პარიზში 1858 წ².

¹ *Manuscrits de la Bibliothèque de Saint-Petersbourg*, 1898, გვ. 6.

² *Chronique de Matthien d'Edesse (926 — 1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre, jusqu'en 1162*, Paris, 1858.

მათე ურპაელის შრომა მეტად საინტერესო მასალას შეიცავს საქართველოს ისტორიის ზოგიერთ საკითხზე, კერძოდ დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის ოთხი უკანასკნელი წლის ამბებთან დაკავშირებით. ამდენად, ბუნებრივია, რომ ამ ცნობებით საქართველოს ისტორიის არა ერთი მკვლევარი დაინტერესებულა. ბევრ მათგანს თავის გამოკვლევაში შეაქვს ამ შრომის ცალკეული ადგილების ქართული თარგმანიც, რომელიც, ზოგჯერ, შესრულებულია ზემოთ დასახელებული ფრანგული თარგმანიდან (მაგ. დ. ბაქრაძე, ვ. კობალიანი) ზოგჯერ კი—სომხურიდან. ამ გარემოებამ გვაფიქრებინა, რომ თავი მოგვეყარა ყველა ცნობისათვის, რომელიც მოეპოვება მათე ურპაელს დავით აღმაშენებლის დროის საქართველოს ისტორიისათვის და ძველი სომხურიდან ქართულად გვეთარგმნა სომხური ტექსტის დართვით. ამ მიზნისათვის ჩვენ ძირითადად ვისარგებლეთ მათე ურპაელის მეორე — ვალარშაპატის გამოცემით.

მათე ურპაელის ცნობებით უსარგებლიათ ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში მოღვაწე მკვლევარებს აკადემიკოს მარი ბროსესა და ცნობილ ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძეს, ხოლო შემდეგში კი აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილიდან დაწყებული თითქმის ყველა ისტორიკოსი რომელსაც უკვლევია დავით აღმაშენებლის ეპოქა მეტნაკლებად შეხებია მათე ურპაელის ცნობებს³.

ამჟამად არსებობს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და საინტერესო სამეცნიერო ლიტერატურა დავით აღმაშენებლის შესახებ. ამჯერად ჩვენ მხოლოდ ტექსტის მიმართ ზოგიერთი შენიშვნის დართვით დავკმაყოფილდებით.

*ზარბხაჲ ზ მრასკანსჲა ჯაჲ
 იჲ 54. ამჩრჲაჲ იმს ზ ქაქსა-
 რჩნ ზანბასკაჲ, მაჲღჲ ანონს,
 აჲრ არჩნანანსჲ, ტრჲრ ჯ ჯარ რა-
 რამჩ, ჯ ჲრ საანამანსკიჲ აქსა-
 რჩნ ჴრჲჲ, ჯ ჲჲარ ახრით ზ
 სნაღანსჲო მჩინ ჴრჲჲ მრჲგალი-
 რჩნ ჴრასჩ. ჯ ქანამ ამჩ სიორ-
 სჲჲჲ. ჯარ სიორიორჲ. ჯ არსთჲ
 მაჲღჲ ხრჩნ რჩრჲა მრჲრჲ ვიორჲჲ
 ჯ მთანსჲრ ქაქსარჩნ ჴრჲჲ ჯ*

კვლავ სომეხთა წელთაღრიცხვის 570 წელს ვინმე ამირამ, განდაკის ქვეყნიდან, სახელად ხაზიმ, კაცმა სისხლისმღვრელმა, ბილწმა და ბოროტმა ეშმაკმა, რომელიც ქართველთა ქვეყნის მოსაზღვრე იყო და კეთილგანწყობით მორჩილებაში იმყოფებოდა ქართველთა მეფე დავითთან, იმ წელიწადს ბოროტი ზრახვანი განიზრახა წაიყვანა ხაზიმ 30.000-ანი თურქთა

³ ეს საკითხი განხილული აქვს პროფ. შ. მესხიას თავის ახლახან გამოცემულ წიგნში „დიდგორის ბრძოლა“, თბ., 1965, გვ. 11—16.

მასან ძი გერქი ქარხანე კ ხანს
ქაქსარჩენ Ⴑრანე კ განახეალ
რანასკ ზარქანხერ ი თხეტი ხერი

ხე ლინალ ვაქა ზაღიქ ქა-
გაღორნ Ⴑრანე კ ათახანე ვგორს
Ⴑრანე აქსარჩიას, ხესალ ვაღოთა-
რარ ანხანხტინ ი ქსრა ქორე
ვორანე. კ ლითორხანე ი ნოვანტ
არა ხრესონს ზაღარ კ ვამსნა-
ქნ ლანაქა ნოვან კ ვორექიან ნოვან
კ ვრითან ანქიქსიან ოქსარანე ნოვან
ქარქტინ ი ყბროქიქსიან ზანღებრბ
რადიომ კ ანზამარ აღარან თა-
რან ქაქსარჩენ Ⴑრანე:

მანქამ მსახეხაღენ ი ვორანე
ქორეგანე ათ ასათიქ ქთანეჭინ
ყათათხეჭინ ვრანღებრბ ხერხანე
კ ზოე არქანხტინ ვექსიომ ხერხ-
ანე კ ასავღესთიორე კ რანეღე-
ქსორე ზქქანან ქინტინ ათ ათი-
თანან ხერხანე ი ზანბაღე ვა-
ღანე ათ Ⴑსქიქენ ორეტი ნაქი-
რჩენ კ რეორე რარბხალ ქლიქ
ათანეჯი ზორან ვღორთათნ ხერხ-
ანე. კ აქღენ ზასანხტინ ი ვა-
ღანან Ⴑრანეღანე ქაქსარჩენ ზარ-
ქიანხინ ათ ამქიქიქსიან მანე ორ-
ეტი Ⴑრეღიქსინ კ ოასათქაყქსიან ქ-
ლიქ ვღათარანთ ლორათსანან ხ-
ერხანე ყათამტინ ზამა:

ხე ზორან ათ ვორიქხანან ხერი
კ რარბრანეღიქხანან ზრამაქი-
ანე ორეღიქ ქინხე რადიომქიქსიან ვ-
ორანე ხერივე ვამსნაქან აღენ Ⴑორ-
ეგანე, ი მონანე აქსარჩენ ძინ-
ქე ქარხელე ვამხსნაქან ზარქიან.
კ არარ ვრამარან ვორანე ხერივე

ლაშქარი და ქართველთა ქვეყანა
ში შევიდა. ერთი ნაწილი დაატე-
ვევა და გააძევა ქართველთა ქვე-
ნიდან, ხოლო თვითონი წავიდა
და დაბანაკდა თავის ადგილას.

როდესაც შეიტყო ეს სამზავი
ქართველთა მეფე დავითმა, ჯარე-
ბი გაგზავნა ამ ქართველთა ქვე-
ნისა, [თვითონაც] მოვიდა [და]
მოულოდნელად თავს დაესხა
თურქთა ჯარებს. გაელიტა მათგან
30.000 კაცი, ყველა მათი ცოლი
და შვილი, ხოლო მათი უთვალავი
ცხვრის ფარა გამორეკა მრავალ
და ურიცხვ ალაფთან ერთად და
წამოიყვანა ქართველთა ქვეყანა-
ში.

მაშინ თურქთა ჯარებიდან გა-
ღარჩენილები საშინლად შეშფოთ-
დნენ. შემოიფლითეს თავიანთი
ტანსაცმელი, თავზე მიწა დაიყა-
რეს, შავადმოსილნი და თავშიშ-
ველნი შეპლალადებდნენ ქალაქ
განძაკში თავიანთ სულთანს მე-
ლიქს ტაფარის შვილს, გლოვით
იჩივლეს მის წინაშე თავიანთი და-
ნაკარგის გამო. ხოლო სხვებმა მი-
აღწიეს არაკელთა მხარეს კარ-
მიანის ქვეყანაში ამირა ხაზიმ-
დე, [რომელიც იყო] არღუხის
ძე და საშინელი ტირილით მოუ-
თხარეს მას თავიანთი გაწყვეტის
შესახებ.

ხოლო მან თავისი უფლებამო-
სილებით და სიამაყით ბრძანა
შეკრებილიყო მისი დიდი ჯარი
ყოველი თურქთა ტომიდან, დაწ-
ყებული ბერძენთა ქვეყნიდან, ვი-
ღრე აღმოსავლეთამდე—მთელი
კარმიანის [ხათვლით]. მისი ჯარე-

ჰარტილი ქითონს ზაღარი და ათადს-
აჲ ქ ზარადლიონს ქაქსარს
ქარქაროსაჲ* და ლიქსაჲ ვანთ
ქარ ვქსარადლიონს ორადლიაჲ, ორ
ლიქი ორადლი, ორქი ორადლიაჲ.
ქარქარ ორადლი ორადლიაჲ და
ქარ ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ

და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ

და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ

და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ
და ორადლიაჲ და ორადლიაჲ

* იერუსალიმის გამოცემაში — ორად-
ლიაჲ (არაბული).

ბი რიცხვით 150.000 ვახდა. ვაგ-
ზავნა მან ეს ქარი სამხრეთის
მხარეს ბარბაროსთა ქვეყანაში.
შემდეგ იხმო თავისთან არაბთა
მეფე, რომელსაც ერქვა სალა ტუ-
პაისის ძე⁵ ის წამოვიდა მასთან
10.000-ანი [ქარით].

ეს იყო კაცი მხნე და მეომარ-
ი. მან დაატყვევა ქალაქი ბაღდა-
დი და სამი ბრძოლა გადაიხადა
სპარსთა სულთან ტაფარინთან,
რომელიც სძლია და გაიმარჯვა.
[სალა] იყო რავატის ტომიდან, მე-
ტად მაგინებელი მაჰმადისა და
მთელი მისი წესებისა. მან დაიბა-
ნაჲ კარვებით ეთიოპიასა და ინ-
დოეთს შორის. სწორედ ამ ხანებ-
ში წავიდა სპარსეთის ამირა ხა-
ზისთან და დაესიძა მას.

ამავე წელს დაიძრა ხაზი
მრავალი ქარითურთ და მიადწია
განძაკის ქვეყანას, [რათა იქი-
დან] წასულიყო ქართველთა ქვე-
ყნის წინააღმდეგ.

ამავე დროს გამოვიდა განძა-
კის სულთანი მელიქი 400.000 მა-
მაცი ცხენოსანით, გაეშურა უდი-
დესი ლაშქრით და შევიდა ქართ-
ველთა ქვეყანაში. თბილისის მხა-
რეს მთის [მიმართულებით], რო-
მელსაც დეკორი⁶ ეწოდება.

როდესაც შეიტყო ამის შე-
სახებ ქართველთა მეფე დავითმა
ბაგრატის ძემ, გიორგის შეიღმა,
წავიდა საბრძოლველად თურქთა
ქარის წინააღმდეგ 40.000 ძლიე-
რი და მამაცი ვაჟაკით და ომში
ნაცადი მეომარით. ჰყავდა აგრე-
თვე სხვა ლაშქარიც, ხაფჩახთა
(ვიჭალთა) მეფისაგან — 15.000

მსაჩვეთსაგ მთავარიც არა
თასან და ჩინო ზოგარ ჭაჟა და
ღნთირს და ქაღვანს მსანაგ არა
ჩინო ზარჩირ და ჭოანო ზარჩირ

და ეთგოთთა ამითი ბი* და ჩ
ყანოგ მათობათნი ჩინოგა-
რათი ირს სიღა საათიღ ყათბ-
რადი ჩ მსი სრლოგ ქრანო, ირ
და ქანაღინ ზაქმანს ღორანს
გიღვინ ქრინს. და ქანთამ თ-
ნობის და საათიღ ქსათობი ჩ
ქრანო ლრანო ღორანს. და ჩ ქანს
ყათბრადინ ღამსნან ღორანს
ჭორღანო ღარბოგანს ჩ ით-
ხოთ.

და ქანამ აღორ სიღა საათიღ
და ანაღორ ღოთობა ღორანს ჭორ-
ღანო, და ქვან ღიასამაღ ღსოღ და
ბორღ ქრანო და ამსნანს ღარა-
ქონს ქრანო ბათსგან. და სიღა
ზამარ ღოთობიღ ღორანს
ჭორღანო ღათათონს ქირ. და ბ-
რასქან არორინ არა სრსონ
ზაღარ და ქრქარანს და ჩ ღი-
ნოგან ანსქლოგ ბათსგან ამს-
ნანს სრსოღ ღაჯათანს.

და ღაღორა იქ ღსო ქარბ-
გან ღორღ მსიგანს და ლრანს
მინს ჩ საამანს ღაღაღინ
ანსოი და სოქთანს ღარსიგ მს-
ქანს და მაღი ღარბანს რადიამ
ამოქოი ქაქარინს ქრსანს მ-
ღაყოღი ქასათბამ ჩ ზაღარ-
ვანს ზარჩირ ჯერ მსაგსაქ

მასამ ამი ღაღ მთავარი
ლრანო ზარჩი ღღაღანს მსიქსი
ჩ ღარსიგ და არარ საათიღ ღი-

მამაცი და ჩხეული კაცი, აღანთ
ტომისაგან — 500 კაცი, ხოლო
ფრანგი — 100.

ავგისტოს თვის 13-ს, ღეთის
მშობლის მარხვის ხუთშაბათს
მობდა სასტიკი ბრძოლა ორ მთას
შორის. ლაშქართა საშინელ ყი-
ვინს მთები ბანს აძლევდნენ. მა-
შინ ღეთის წყალობამ უწია ქარ-
თველთა ლაშქარს და ბრძოლათა
შენივთებისას თურქთა მთელი
ლაშქარი სირბილით უკუაქცია.

იმ ღღეს მობდა თურქთა ჯა-
რების სასტიკი და საშინელი ხოც-
ვა-ქლეთა მთათა ხევეები და მღი-
ნარეები გვაგებით აივსო და მთე-
ბის ყოველი ქარაფნი დაფარა.
თურქთა ლაშქარში დახოცილთა
რიცხვი 400.000-ს უღრიდა, ხელთ
იღღეს 30.000 კაცი, დაცემულთა
ცხენებითა და იარაღით კი მთე-
ლი მინღვრების პირი დაიფარა.

რეა ღღის [განმავლობაში]
ხაფხაბთა და ქართველთა ჯარები
ქალაქ ანის საზღვრებამღ სღვე-
ნიღნენ [მათ]. ხოლო სპარსეთის
სულთანნი მელიქი და ხაზი ღიღი
სირცხვილით დაბრუნღნენ თავი-
ანთ ქვეყანაში გაქცევით ძლივს
გადარჩენილნი. [საერთოდ] ათასი-
ღან ასი არ გადარჩენილა.

ამავე წელს აიღო ქართველთა
მეფე დავითმა ქ. თბილისი სპარ-
სელებისაგან და სასტიკი ხოცვა-
ქლეთა მოახღინა ქალაქში, ხო-

* იერუსალიმის გამოცემაში ბბ (15).

ბერძენი ეგვიპტისა და არა ჩინეთ
პრინცი ბრანდისა ი ქაიანი ნა-
სხალ საათსავე ჯარაჯარი

ბარბხალ ი ბოლქანისმხანს
ჯივი ი ქამი ზღვი ბაქსი ლრავ
ქაღალთნი კითხვისა ი ჟარსი
ქვი ქირა. ქანს ვი სხალ სოლ-
თანს ბანდალქა რაგომ ვორვი
ი ქირაქი ლოღსთიქამორვი კა-
ღსაჲ ნახსროქი და არა ქაქსონს
ვაღსრ ანგოღსანტი ქიქსინს სი-
ქაღს, და ლოსალ ქაღალთინს
ქრავ, ათაღსაჲ ვორვი და ვქარ-
ქონსნი ქიქვი და ვამხნაქს ვორსნი,
ვორ ანგოქვი, ათასარაქს კითხ-
ვისა. და ვნაჲ სოლთანს ქაქს-
თასიქანს ი ჟარსიქს და მათა
ქლღქანს ვაღსაჲ ათა ვორვიქსინს
ქირ

ქას აქი ბაღალთნი ბაქსი
ქირ ვაჲ ვორ ღვიღსი ჟარსი
ქათხირაღსაჲ. თა რაგომ ან-
ქამ ქაქსისაჲ ვორსნი აქსაღ-
ღსაჲ და რსხისაჲ ვამხნაქს ვორ-
ქინსა ნოგა და რაგომ და ანო-
ანსი ვახლათს ჯარ ი ჟარსი
პროქი და რთიქსამარ. ჯათ ვქსიქსი
და ვქამანსიქს ვაღსაჲ და ჯათ
ვქსონს და ვქსაღსი და ვქსამარ,
ჯათ და აქს რაგომ ვახლათს

ხა ჯი ბაქსი არქალ სორქს და
ათაღსინსი, ვარჯარხალ ამხნაქს
ასათოღათაქსთიქსამარ და რარქ
არჯაროქსამარ, და თა სრსხვალ
ღვიღსნი და სქროღსაღსინს ჯიქვი,
სა თა ქიქვიქსვანს მნაგხალ ვორვი
ჯიქვი, და თა ვქინსაჲ ვაღსაჲ
ჯიქვი ქაქსარსნი ქრავ და ნას-
თათისაჲ ხსიღხესი და ქანორაქს

ლო 500 კაცი წვეტიან სარზე წა-
მოაცვა და წამებით დახოცა.

კვლავ, სომეხთა წელთაღრი-
ცვის 572 წელს (-1123) ქართ-
ველთა მეფე დავითმა სპარსთაგან
60.000 კაცი მოსპო, რადგანაც
მრავალი ჯარით მოვიდა განძაქის
სულთანი, მდინარე მტკვარზე ნა-
ვეებით ხიდი გასდო და 60.000 კაცი
გადაიყვანა აფხაზთა ქვეყანაში.
როდესაც ეს ამბავი ქართველთა
მეფემ შეიტყო, გაგზავნა ჯარები,
ჩანაგრევეინა ხიდი და მთელი ჯა-
რი, რომელიც [სულთანმა] გადმო-
იყვანა, ერთიანად გაქლიტა. თვი-
თონ სულთანი სპარსეთში გაიქცა
და თავის ბიძასთან ქალაქ აფხაქს-
ში შევიდა.

ხოლო ეს მეფე დავითი იყო
მამაცი და ძლიერი სპარსეთის წი-
ნაღმდევ [მიმართულ] ომებში.
მან მრავალჯერ სძლია უცხოელთა
ჯარები და დაამხო მთელი მათი
ძლიერება. მრავალი და სახელო-
ვანი მხარენი აიღო სპარსთაგან
მხველითა და ძალით. აიღო თბი-
ლისი და დამანისი, აიღო შრუა-
ნი*, შაქი და შამქარი, აიღო აგ-
რეთვე სხვა მრავალი მხარეც.

იყო მეფე დავითი წმინდა და
სათნო, ყოვლად შემკული ღვთის
მოსაუბრით და კეთილი სამართ-
ლიანობით: ის აღმოჩნდა მიმღები
და მოყვარული სომეხთა ტომისა.
მის გარშემო შეიკრიბა სომეხთა
გადაარჩენილი ლაშქარი. მან ააშე-
ნა სომეხთა ქალაქი ქართველთა

* შარანი.

განხზნ ჯაჭოი ზორა ვორჯი ზღრ
ღუბნსორე, ვაქრ ჭაჟ Ⴡ სათოლ-
ბაანტრ, ზმანხნაღ ზორ ზღროღ ზალ-
ჭი ამხნაქნ ვორბოღჭ მარს-
აგ. აა ღარბოღჭ ვორჯიანს შა-
ნოღჯი ზ ჭაღაღჭს Ⴀნხი Ⴡ რაღოღ
სრღამარ არარხნაღ ვნოაა ზღრ
ბაოაქა Ⴡ ზნაღანღა ვამხნაქნ
აღორა Ⴡნნაგ ზღრხანგ Ⴡ თაქრ
ღႠნხი ზ ზოაა, ვი მაღიამ ზსღოღ-
ჭიღნ Ⴡრხაგ Ⴀნხი ზ ვორაგნ Ⴀარ-
ოიგ, Ⴀორბამ მხოღღ ზალღჭ. Ⴡ
აქღ ზოღღჭ Ⴀათხერაღამაგ Ⴡ ბაღღ-
ოაგ ანღაღ ზ Ⴀღხრაღ ზბნსორღი
ღღრაგ არღაქიღ, Ⴀორ ღრ ზ ჯაღ
ღნოღჯნ

ღსღ Ⴀორღღჭს შანოღჯი არა-
ღრინ საათიღ ზრღოღმს, Ⴀაან ვი
აოღრღ Ⴡაჭოღღღიღჯნ, Ⴀორ ღრ Ⴀღნღი,
ღანნაღაღ ჯაღოღ Ⴡაღჯღ Ⴡ მი
მიღჯღ ზ ზა Ⴀანღიღ Ⴡ აქღ შაღ-
ღანს აოღღ

ვითი. მის ტახტზე დასვეს მისი ძე
ღემეტრე, Ⴀაღი მხნე და ღვთის-
მოღვაღრღი, მსგავსი თაღისი მამა
ღაღითისა Ⴀოვეღი Ⴀეთიღი საღ-
მით. მან დააბღრუნა მანუღიეს შვი-
ღები ჭალაღ ანღში და მრავალი
ფიღით დააღღინა ისინი თაღის
მოღრღიღ მსახუღრებაღ მთელი მა-
თი სიღოღსღლის მანძიღზე. მისღა
მათ ანღ. მრავალი შვევიწრო-
ვება განიღაღა ანღმ სპარს-
თა ღაშღქრისაგან Ⴀმ ღღოს, რო-
ღესაღ ვარღაიღვეღა დაღითი. ასე-
ვე სხვა საზღრუნაღვი ბრძოღათა და
მხარეღთა თაღს დააღვეღა ჭართვეღ-
თა მეფე ღემეტრეს რომელიღ
ღყო Ⴀშვიღი

სომხის ჭალისა.

ხოლო მანუღიეს შვიღებმა
დასღღეს მტეიღვე ფიღი, რომ წზინ-
ღა Ⴀათოღიღე, რომელიღ ანღში
მღღებარეობღა, სამუღღამოღ სომ-
ხებს ექნებოღათ და არ შუეღშვებ-
ღნენ მასში ტაღვიებს ან სხვა მუ-
სულმან ხაღსს.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

1. ამირა ხაზი

მათე ურღაღლის ამირა ხაზი (ღაზი), განბაქის ჭვეწიღდან, სხვა ამირაა და არა ის,
რომელიღ დიღღორის ბრძოღაში სათავეში ეღღა თურღთა გავრთიანებულ ღაშღქარს და
რომელიღ ცნობიღიღა ღაზი, Ⴀიღღაზი ანღა ნეღმ-ად-ღინ-იღღაზის სასეღით. Ⴀვენი ავ-
ტორის თღმით, ეს ამირა ხაზი Ⴀოფიღღა ჭართვეღთა ჭვეწინის მოსაზღღრე. ის 1121 წელს
(დიღღორის ბრძოღამღღე) 30.000-იანი ჭარით თაღს დასხმღა ჭართვეღლებს და ზარალი
მიუღვენებღა მათთვის. ხოლო, როღღესაღ დაღით აღმაშენებულს საბასღხო ღაშღქრობა მო-
უწყვოღა და ხასტიღად დაუშარცხებღიღა თურღები, მაშინ აწიოღებულ თურღობას ეღღიღები გა-
უწზავნოღათ ჭ. განბაში სულთან მეღიღთან და არაღვეღთა (არაბთა) მხარეში ამირა ხა-
ზისთან (იღღაზი). ეს უღანასენელი ხაზი Ⴀი, ცხაღღა, განბძის ამირა ხაზი არ არის.

აღსანიშნავიღა, რომ ღ. ბაღრაბღეს ზოღაღეს მათე ურღაღლის „ღამთაღმწერღობიღდან“ ეს

ნაწყვეტი⁴. ის განძაკის ამირას უწოდებს ღაზის, ხოლო არღუნის ძე ამირას ილაზის მაშინ, როდესაც სომხურ ტექსტში ორივეგან არის „საზი“. ცხადია, დ. ბაქრაძე ამით: საზს უხვამს იმას, რომ ეს ორი ღაზი ერთიდაიგივე პიროვნება არ არის.

ისმება კითხვა, ვინ უნდა იყოს განძაკის ამირა საზი (ღაზი)? იმ ხანებისათვის ღაზი ცნობილია მხოლოდ ერთი. (შენიშ. 4), რომელთანაც თურქთა ელჩობა იყო გაგზავნილი და შემდეგ სათავეში ედგა მათ გაერთიანებულ ლაშქარს ქართველების წინააღმდეგ.

მათე ურპაელისავე ცნობით, განძაში იმყოფებოდა სულთანი მელიქი (იხ. შენიშ. 2). წყაროებით დამოწმებულია, რომ სულთანი მელიქი იმ დროს მცირეწლოვანი უნდა ყოფილიყო, ხოლო მისი ათაბაგი ქენ-თოლდი თითქმის დამოუკიდებლად მოქმედებდა. განძის ათაბაგს იხსენიებს დავით აღმაშენებლის მემატინავე. თუმცა სახელის აღუნიშნავად. აქაც განძის ათაბაგი დამოუკიდებელი ჩანს, რამდენადაც წას საკუთარი ლაშქარიც ჰყოლია. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი წერს: უბრძანეს სალაშქროდ გამოსვლა „ათაბაგსა განძისასა მისითა ძალითა“-ონ. იქნებ მათე ურპაელის განძაკის ამირა საზი იგივე ათაბაგი ქენ-თოლდია, მაშინ გასაკვირიც არ უნდა იყოს, რომ მას „ქართველთა ქვეყანა“ დიდი ჯარით დაელაშქრა.

2. სულთანი მელიქი ტაფარის ძე

მათე ურპაელის განძის სულთანი მელიქი ტაფარის ძე არის დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მალიქი სულთანის ძე. კ. განძაში იმხანად მართლაც მუდარა მელიქი თორღული ნოჰამედის ძე, როგორც მას არაბი მემატინავე იბნ ალ-ასირი უწოდებს. მაგრამ ერაკის სელჩუკანთა სულთანი იმგამად იყო არა მოჰამედი, არამედ მაჰმედ მოჰამედის ძე, ამის გამო პროფ. შ. მესხია ვარაუდობს, რომ განძის სულთანი მელიქი, რომელიც წოდებულია „სულთანის ძედ“, უნდა იყოს არა ძე სულთნისა, არამედ ძმა სულთან მაჰმედისა, რომელიც აგრეთვე იყო მოჰამედის ძე. იქნებ დავითის ისტორიკოსის თხზულების თავდაპირველ სელნაწერში ასეც ეწერა: „როდესაც ელჩობამ სულთანს მიმართა დასახმარებლად მან „მოსცა ძმა თვისი მალიქი“ და არა „ძე თავისი მალიქი“. თუ ეს ასეა — მაშინ ძმა სულთანისა მალიქი უნდა იყოს მელიქ თორღულიო.

რაც შეეხება მათე ურპაელის მიერ მელიქის ტაფარის ძედ წოდებას, ამასაც თავისი გამართლება წოდებენ. „თორღულის მამა მოჰამედი, როგორც წყაროებიდან ჩანს, ზოგჯერ მოჰამედ-ტაფად ან კიდევ, უბრალოდ, „ტაფარადაც“ იწოდებოდა. ამიტომაც მოუხსენებია მათე ურპაელს სულთანი მელიქი ტაფარის ძედ“.

ზოგ მკვლევარს თორღულის ანუ მელიქ ტაფარის ძის მონაწილეობა დიდგორის ომში ხატივოდ მიაჩნია⁷.

⁴ ე ა ხ უ შ ტ ი, „საქართველოს ისტორია“, I, დ. ბაქრაძის შენიშვნებით, თბ., 1885, გვ. 181.

⁵ „ქართლის ცხოვრება“, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1955, გვ. 340.

⁶ შ. მესხია, დიდგორის ბრძოლა, თბ., 1965, გვ. 54.

⁷ V. Minorsky, *Caucasia in the History of Mayyafarigen*, BSOAS, XIII, p. 1, 1949, გვ. 32. რ. კიენაძე. XI—XIII სსუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები V, ნაკვ. I, თბილისი 1960, გვ. 122, 123.

3. არაპკელთა მხარე, კარმიანის ქვეყანა

არაპკელთა მხარე იგივე არაბთა მხარეა, რაც შეეხება კარმიანის ქვეყანას, აკად. ვარი ბროსის ის ნოქნივეია კაბადოკიად, ამჟამად ასევე აქვს ასხნილი პროფ. შ. მესხიასმ.

4. ამირა ხაზი არდუხის ძე

ამირა ხაზი (ლაზი) იგივეა, რაც დავითის მემატინის ილღაზი და აღდარიკის ნეჟმ-ად-დინ-ილღაზი. როგორც ქართველი მემატინე გვაუწყებს, ილღაზი დანიშნული იყო სელჩუკიანთა სულთანის მიერ თურქთა გაერთიანებული ლაშქრის მეთაურად. სტენლი ლენ-პულის ცნობით, 1108 წელს ილღაზისათვის მიუციათ მარდინი, რის შემდეგაც განაგებდა ორთუქიდების ორი შტო, ერთი კაიფში, ხოლო მეორე მარდინში... ილღაზი ითვლება მარდინის შტოს დამაარსებლად.

ილღაზი იყო ისლამის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მკაცრი დამცველი ჯვაროსნების წინააღმდეგ. 1117 წელს მან ხელთ იგდო ალუპო, ხოლო 1121 წელს სელჩუკიანთა სულთანმა მამუდმა ის დანიშნა მაიაფარიკინის გამგებლად⁹. როგორც მათე ურპაელი, ასევე დავითის ისტორიკოსი და გოტიე ილღაზის ახასიათებენ, როგორც უფლებამოსილს, მრავალღონება და ამაყს.

5. ხალა ტუპაინის ძე

მათე ურპაელის ცნობით, ხალა არის არაბთა მეფე, მეომარი და გულადი კაცი, რომელსაც დაუწარცხებია სპარსეთის მეფე ტაფარინი, აუღია ქ. ბაღდადი. არსებობს აზრი, რომ მათე ურპაელის ხალა არის შვილი სეიფ ედ-დულა ხადაკისა ანუ სალასი და არა ნიკით სალა¹⁰ (სადაკა). ან მოსაზრებას ადასტურებს ქართველი მემატინე-დავითის ისტორიკოსი, რომელიც აღნიშნავს, რომ „სულტანმა მოუწოდა არაბეთისა მეფეს დურ-ბეგს, სადაყას ძესა“¹¹ და არა თვით „სადაყას“, ასევე აქვთ აღნიშნული იბნ ალ-ასირსა და ალ-ფარისკ. დიდგორის ბრძოლამდე დურბეიზს ცოლად შეურთაფს ილღაზის ასული გოპარ-ხათუნი. ამაზე მიუთითებენ როგორც არაბული წყაროები, ასევე მათე ურპაელი.

6. დეკორი

აკად. ივ. ჯავახიშვილი იმ ადგილის შესახებ, სადაც მათე ურპაელი წერს: *كشانه من زكفور* (დეკორი) *كشك* აღნიშნავს: ცხადია, რომ თავდაპირველად ეწერებოდა „*زكفورك*“ (დიდგორი) და მერმინდელ გადაწერებს დაუზნინებიათ¹².

7. გორა

მათე ურპაელის გორა იგივე ქ. გორია. ხაშყენიერო ლიტერატურაში ცნობილია, რომ დავით IV-ის ნებით და ხელის შეწყობით XII ს. დამდგეს გორის ციხე და მისი მიმდგომი დაბა ქალაქად იქცა¹³, პროფ. დ. გვრიტიშვილი აღნიშნავს „მეთერთმეტე საუ-

8 შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

9 Stepan Lash-Pulay, Musulmanские династии, С.-Петербург, 1899, გვ. 140.

10 შ. მესხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

11 ქართ. ცხოვრება, დასახ. გამოცემა, გვ. 340.

12 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბილისი, 1948, გვ. 203.

13 საქართველოს ისტორია (სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 116, 117.

კუნის ბოლო წლებიდან მტერთა შემოსევამ ერთგვარად იკლო... ამ საერთო აღმავლობის დროს გორმაც თავისი ძველი მნიშვნელობა აღიდგინა, თანდათან მოშენდა და საგაბრო ცენტრად გადაიქცა. ეს ზღვრებარეობა უდევს საფუძვლად, როდესაც გორის აშენებას დავით აღმაშენებელს მიაწერენ¹⁴.

დავით აღმაშენებელის ბრძანებით გორში სომეხი ვაჭრები ჩაასახლეს¹⁵.

ყველა ამ მოსაზრებას ადასტურებს, როგორც პირველწყარო მათე ურპაელის ცნობა, რომ დავითმა ქ. გორი ააშენა და შიგ სომეხები დაასახლა.

8. მ ა ნ უ რ ე ს შ ვ ი ლ ე ბ ი

1123 წელს (მათე ურპაელით 1124 წ.) დავით აღმაშენებელმა აიღო სონხთა სატახტო ქალაქი ანისი. იმ დროს ანისის ამირა მანუჩე უკვე გარდაცვლილი იყო, ხოლო ქალაქს მისი შვილი „შხდალი და ლაჩარი“ აბულსოვარი ფლობდა. როდესაც დავითმა ანისი აიღო, ქართველი მემატიანის ცნობით, მან „წამოიყვანა ბულახვარ რვათა ძეთა მისთა თანა, და მჭევალთა და სძალთა, და ჩაგზავნა აფხაზეთად; ანისისა მცველად დაუტევნა აზნაურნი წესხნი და წარმოვიდა ქართლად“¹⁶. ასეთივე ცნობა მოგვცემა სომეხ ისტორიკოსის ვარდანს. რაც შეეხება მათე ურპაელს, ის დავითის მიერ თან წაყვანილებს მანუჩეს შვილებს უწოდებს. დავითმა რადგანაც აბულსოვარიც თან წაიყვანა, რომელიც მართლაც მანუჩეს ძე იყო, მაშინ შესაძლებელია დავეუშვათ, რომ მათე ურპაელს საერთოდ მათთვის (აბულსოვარისა და მისი შვილებისათვის) მანუჩეს შვილები ეწოდებინა.

¹⁴ დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორიიდან, თბ., 1947, გვ. 7.

¹⁵ რ. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, თბ., 1965, გვ. 81.

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, დასახ. გამოცემა, გვ. 345, იხ. აგრეთვე ივ. ჯაქეაშვილი, წ. II, თბ., 1949, გვ. 207, 208.

გურამ მაისურაძე

ნათი სომხური წყარო ღებნა უჯლისნული აჯანყების შესახებ

ბატონყმობა ჩვენშიაც ხანგრძლივი და მწვავე კლასობრივი ბრძოლის გზით შემოვიდა. XII საუკუნის მეორე ნახევარში მთელი სიმძაფრით გაჩაღდა გადამწყვეტი ბრძოლა წვრილსა და დიდ აზნაურებს შორის მწარმოებელი საზოგადოების დაუფლებისათვის. ამ საქმეში დიდგვარიანმა ფეოდალებმა კლასობრივი ბრძოლის თავისებური გზა აირჩიეს. საქართველო გაერთიანებული იყო და დიდ აზნაურთა შორის ქვეყნის დანაწილების ცდას წარმატება არ ექნებოდა; ამიტომ, საკუთარი კლასობრივ-წოდებრივი ინტერესების უზრუნველსაყოფად, დიდმა ფეოდალებმა სამეფო კარის დაუფლებისათვის გააჩაღეს ბრძოლა.

დიდგვარიანი ფეოდალების კლასობრივი ბრძოლის თავისებური გამოვლინება იყო გიორგი III მეფობის დროს ორბელთა ხელმძღვანელობით მოწყობილი აჯანყება, რომელიც ისტორიაში დებნა უფლისწულის აჯანყების სახელწოდებითაა ცნობილი. აკად. ნ. ბერძენიშვილი ამ აჯანყებას დიდი მნიშვნელობის მოვლენად მიიჩნევს: „ეს აჯანყება განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობისაა. არსებითად ამ აჯანყებით დაწყებული საქმე (პოლიტიკური მღელვარება) 12 წელი გრძელდებოდა: 1178—1190 წლებში მიმდინარეობდა შეუწყვეტელი ბრძოლა დიდგვარიანებსა და „უგვაროებს“ შორის, საერო და საეკლესიო ფეოდალებს შორის, მეფის ხელისუფლებასა ეკლესიას შორის, ეკლესიის შიგნით არსებული წესების გამო, ვაზირთა უპირველესის ხელისათვის, სახელმწიფო წყობილების ძირითადი საკითხების გადაჭრისათვის ...მთელი ეს მოძრაობა ფეოდალური ურთიერთობის ახალი ეტაპის, ბატონყმობის გამარჯვების მათწყებელი იყო, რომლის შემდგომი განვითარება ახლო დროში კლასობრივი ბრძოლის ახალ ფორმებს წარმოშობდა შესაფერისი საშეფისკარო პოლიტიკით“¹.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო ურთიერთობაში (საქ. მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის შრომები, I, 1955, გვ. 178).

როგორც ვხედავთ, აკად. ნ. ბერძენიშვილი დიდგვარიანთა ამ აჯანყებას მაშინდელი საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების ცენტრალურ მოვლენად თვლის. ასეთი დიდი მნიშვნელობის გამო ორბელთა აჯანყების ჯეროვნად შესწავლა უდავოდ ინტერესს იწვევს.

ორბელთა აჯანყების შესახებ გაგვაჩნია როგორც ქართული, ისე უცხოური (სომხური) წყაროები. მაგრამ ეს წყაროები თავისი პირუთვნელობითა და სიღრმით ერთმანეთისაგან ძალზე განსხვავდებიან, ზოგჯერ კი თითქმის უპირისპირდებიან ერთმანეთს. ეს გარემოება, შეიძლება, თვით ამ აჯანყების დიაპაზონით იყვეს გამოწვეული, როცა დაპირისპირებულმა სოციალურმა ძალებმა კლასობრივი თუ შინაკლასობრივი ბრძოლა იდეოლოგიის სფეროშიც გადაიტანეს და იქ გააგრძელეს ბრძოლის ველზე დაწყებული დავა. შეიძლება ამიტომაც იყოს, რომ როგორც ამბის თანამედროვე, ისე შემდგომდროინდელი ისტორიკოსები თავს მოვალედ თვლიდნენ აუცილებლად აღწერათ ეს დიდი „შფოთი“ და შესაფერისად შეეფასებინათ იგი. მაგალითად, მე-13—14 სს. სომეხი ისტორიკოსი სტ. ორბელიანი—ორბელთა საგვარეულოს წარმომადგენელი და ძლიერი საეკლესიო ფეოდალი — დიდგვარიანი ფეოდალების ინტერესების გამომხატველია და მოვლენებსაც ამ პოზიციებიდან აფასებს. იგი ცდილობს ყოველნაირად გაამართლოს ორბელთა საქციელი და აღწერილ აჯანყებას „კანონიერი“ სახე მისცეს. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორი კი დიდგვარიანი ფეოდალების წინააღმდეგ მებრძოლთა ბანაკშია გაერთიანებული და მეფის ცენტრალისტური მისწრაფების დამცველად გამოდის. გმობს აჯანყებულებსა და დემნას. სხვა ავტორებიც სოციალური კუთვნილებისდა მიხედვით აშუქებენ მოვლენებს.

ამას გარდა, ისტორიკოსთა შრომებს თავისი კვალი დაამჩნიეს სხვადასხვა პირობებშიც. ზოგ ავტორს მეტ-ნაკლებად მიუწვდებოდა ხელი სათანადო წყაროებსა თუ დოკუმენტებზე და საქმის ვითარებაშიც მეტ-ნაკლებად იყო გარკვეული, ზოგს ამბის თანამედროვეთაგან შეეძლო სანდო ცნობების მიღება, ზოგი კი თვით იყო ამბის თანამედროვე და თვითმხილველი, რის გამოც სხვაზე მეტად იყო საქმეში ჩახედული და უფრო დაწვრილებითაც შეეძლო მოეთხრო ამ აჯანყებაზე.

აჯანყების შესახებ არსებული წყაროებიდან ყველაზე ვრცელი ცნობები შემონახულია თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ და სტ. ორბელიანის „პატმუთიუნ ტანნ სისაკანში“, რომლის ერთი (66) თავი მთლიანად ორბელთა თავგადასავალს ეხება. საინტერესო ცნობები შემონახუ-

ლი აქეთ აგრეთვე ლაშა გიორგის დროინდელ მემატიანეს, სომეხ ისტორიკოს ვარდანს თავის „პატმუთიუნ ტიეზერაკანში“. ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე მეტად ძუნწია თხრობაში და ქრონიკალურ ცნობებს გვაწვდის, ვარდანი კი, საქართველოს შესახებ ისტორიის გადმოცემისას, ძირითადად ქართლის ცხოვრებას ეყრდნობა და ახალს ბევრს არაფერს გვაწვდის. ამას გარდა, ეს ავტორები თითქმის მთელი საუკუნით არიან დაცილებული აღწერილ ხანას და მხოლოდ წერილობით წყაროებსა და გადმოცემებს ეყრდნობიან.

აღნიშნულ ავტორთა ფონზე განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ჩვენთვის საინტერესო ამბების თანამედროვე და თვითმხილველი, XII საუკუნის სომეხი მოღვაწე დავით ქობაირელი, რომელსაც თავის „მოსახსენებელში“ (*ჩქჯათოასყაჲან-ში*) გადმოცემული აქვს ორბელთა აჯანყების ისტორია. ქობაირელის თხზულებისადმი ინტერესს ისიც აძლიერებს, რომ ავტორს ახასიათებს თხრობის ობიექტური ტონი.

ქობაირელის ცხოვრება და მოღვაწეობა დაკავშირებული იყო „ჩრდილო სომხეთის“ სამონასტრო საეპარქიოტთან. ეს მხარე კი, როგორც ცნობილია, XII საუკუნის 20-იანი წლებიდან, როცა ქართულთა ძლევამოსილმა მხედრობამ იგი თურქთაგან გაათავისუფლა, ვიდრე XIII საუკუნის 30-იან წლებამდე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური ჰეგემონიის ქვეშ იმყოფებოდა. იმ დროის მაღალგანვითარებული საქართველოს ეკონომიკა კეთილისმყოფელ გავლენას ახდენდა სომხეთის კულტურულ-ეკონომიურ ცხოვრებაზე და ხელს უწყობდა ძორაგეტის ხეობის რაიონში სომხური კულტურის ცენტრების გაჩენა-გამრავლებას. მათ შორის „ახპატი ცენტრი იყო XII საუკუნის ჩრდილო-სომხეთის სულიერი და გონებრივი განვითარებისა“². ახპატის მონასტერში მოღვაწეობას იწყებს დავით ქობაირელი, რომელიც მალე „ჩრდილო-მხარეთა სომეხ მოღვაწეთა“ ერთ-ერთი მეთაური ხდება. ქობაირელის სახელი დავითს ჰქონდა სოფელ ქობერისაგან, სადაც ის დაიბადა, ხოლო ახპატში მოღვაწეობის გამო ახპატელიც უწოდეს. იგი, პროფ. მელიქსეთ-ბეგის ვარაუდით, 1205 წელს უნდა გარდაცვლილიყო. დასაფლავებულია ახპატისავე მონასტერში. ლ. მელიქსეთ-ბეგი დ. ქობაირელის ნაწარმოებად ძირითადად სასულიერო შინაარსის თხზულებებს მიიჩნევს: „იობის წიგნთა განმარტება“, „ფილონთა წერილთა მიზეზი“, „ალ-

² ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ჩრდილო მხარეთა... თბ. 1928 წ. მისივე—სტ. სინეელის „ორბელთა ისტორიის“ ქართული ვერსია (საისტორიო მოამბე“, ტ. VI, 1952, გვ. 84).

რიცხვა წელთა ისრაელის მამამთაჯართა და წინამძღვართა აბრაამით იერუსალიმის უკანასკნელ ტყვეობამდე“ და მრ. სხვა.

1951 წელს სომხეთის ხელნაწერთა მუზეუმის (მატენადარანის) სომხურ ხელნაწერთა № 5602-ის ქვეშ მიაკვლიეს დავით ქობაირელის მოსახსენებელს (სომხურად „ჰიშატაკარანი“³), რომელიც თავისი შინაარსითა და ხასიათით მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა ავტორის მანამდე ცნობილი ნაწარმოებებისაგან. ეს ისტორიული ხასიათის თხზულებაა. მას ხელნაწერში 268—272 გვერდები უკავია (ზომა 17×13) და ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველ ნაწილში ავტორი ლაპარაკობს თავის ვინაობასა და მასწავლებლებზე. აღნიშნავს, რომ ამ დროს მიჰყო ხელი დიდი გრიგოლ ღვთისმეტყველის, აგრეთვე ევნომანიოსთა და სხვა მწვალებელთა ნაწერების დაწერილებით განმარტებას და სხვა.

მეორე ნაწილში საუბარია გიორგი III-ის წინააღმდეგ ორბელთა ხელმძღვანელობით მოწყობილ აჯანყებაზე. სამწუხაროდ, ამ ნაწილს ბოლო ფურცლები აკლია და თხრობა იქ წყდება, სადაც ავტორი აგვიწერს ლორეს ციხიდან დემნას გამოპარვის ამბავს.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ისტორიკოსები თავიანთი სოციალური კუთვნილებისდა მიხედვით სხვადასხვაგვარად აფასებდნენ და აღწერდნენ აჯანყებას. დავით ქობაირელი, იქ სადაც აჯანყების სამზადისს აღწერს, ქართველი დიდებულების განზრახვას „ბოროტებას“ უწოდებს. ეს ძალზე საინტერესო მომენტი: საქართველოს ქვეშევრდომი სომეხი ბერი ქართველი მეფის წინააღმდეგ მოწყობილ აჯანყებას ბოროტებად სახავს. როგორც ჩანს, მისთვის ერთიანი და ძლიერი საქართველოს არსებობა უფრო სასურველი იყო, ვიდრე, მისი დასუსტება. ქობაირელის ასეთ პოზიციას კლასობრივსა თუ შინაკლასობრივ ბრძოლაში ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ აჯანყებულებში სოციალურ თანამომძეგებს ვერ ხედავდა. მაშასადამე, დავითი მეფის ცენტრალისტური მისწრაფებების მომხრეთა რიგებშია და ქვეყნის მოწინავე ძალთა ინტერესებს გამოხატავს. ამას გარდა, აჯანყების ერთ-ერთი კერა სწორედ ლორე-ახპატის რაიონში იყო და ჩვენს ავტორსაც დინჯად შეეძლო თვალი ედევნებინა მოვლენებისათვის. ეს კიდევ იგრძნობა მის თხრობაში.

ავტორის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ იგი ზოგ შემთხვევაში საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა მოვლენებში ჩაწვდომის უნარსაც იჩენს და მოვლენების ობიექტური მიზეზებით ახსნას ცდილობს. მაგალითად, როდესაც ქობაირელი აჯანყების მიზეზზე მსჯელობს, ის სხვებისავეთ ცალკეულ პირებს კი არ მიაწერს და-

³ ვ. ნაქიქიანს. *Պատմություն Հայաստանի*. თბილისი, 1952, № 8.

შაულს („ისტორიანი და აზმანის“ ავტორის მიხედვით დემეტრე ყო დამნაშავე, ვარდანის მიხედვით—იჯანე, სტ. ორბელიანის მიხედვით კი—გიორგი მესამე), არამედ ფიქრობს, რომ აჯანყებას უფრო რბა მიზეზები ჰქონდა. ქართველ დიდებულებს დიდი ხნის მოტიკებული ჰქონიათ მეფისაგან განდგომა, ამისათვის სათანადოდ ემადებოდნენ კიდევ და მხოლოდ შესაფერის დროს უცდიდნენ ამოხეობისათვის. იქ, სადაც საუბარი აქვს თავისი თხზულების დაწერის დროზე, დავითი წერს: „შფოთის ნიშნები გამოჩნდა; მეფის კახი გაიპო. ქართველთა ქვეყნის დიდებულებს დიდი ხანია განზრახული ჰქონდათ მეფისაგან განდგომა და გამოძებნეს კიდევ შესაფერი პრო თავიანთ ძველ ბოროტ ზრახვათა განსახორციელებლად, გააიბიერეს იმავე მეფის ძმისწული“.

საინტერესოა ისიც, რომ ქობაირელი სახელმწიფო შფოთს მარჯო ორბელთა გვარს კი არ მიაწერს, არამედ საერთო მოვლენად მიხეწევს და ამაში ყველა ქართველ დიდებულს ერთნაირად ადანაშაულებს. წინააღმდეგ სტ. ორბელიანის მტკიცებისა, რომ ორბელინი შემნა—დემეტრეს კანონიერი უფლებების დასაცავად გამოვიდნენო, ქობაირელს მიაჩნია, რომ დიდებულებმა გადაიბიერეს უფლისწული და თავიანთი გამოსვლის დროშად აქციეს. თავის ამ მოსაზრებას ქობაირელი კიდევ უფრო ამაგრებს, როცა დემეტრეზე ამბობს: მოიყვანეს აგარაჲის სიმაგრეში, და გაამეფეს, რათა ვერაჯის შესწებოდა მათი საქმისთვის ხელის შემლა“. ქობაირელის ცნობებიდან ჩანს, რომ ორბელებს დემნას ბედი კი არ აღეღებდათ, არამედ აქუთარი კლასობრივ-წოდებრივი ინტერესებისათვის იბრძოდნენ. მოსახსენებელში“ ისეთი ფაქტებია თავმოყრილი, რომ ფეოდალური საქართველოს კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის სუბათებს წარმოგვიდგენს თვალწინ.

ქობაირელის „მოსახსენებელი“ ყურადღებას იქცევს იმ დროის საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ზოგადი შეფასების ზვალსაზრისითაც. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ცნობა გიორგი მესამესა და მოჯანყე ორბელს შორის საზავო მოლაპარაკების შესახებ. პოლალატე ფეოდალსა და დიდ მოხელეს, რომელიც ამ შემთხვევაში საქართველოს სამეფო ტახტის პრეტენდენტის—დემნას სახელით მოქმედებდა, თავის პირობად სამეფოს ორად გაყოფა მოუთხოვია. როგორც ვხედავთ, ორბელი ამ შემთხვევაში გამოხატავდა ქვეყნის ამთიშველ მსხვილ ფეოდალთა ინტერესებს. ორბელი და მისი თამოაზრენი მას შემდეგ, რაც დარწმუნდნენ, რომ გიორგი მესამეს ტახტს ვერ წაართმევდნენ, ასეთ მოთხოვნას აყენებდნენ. მათი მთავარი მიზანი, რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაშიაც თანმიმდევრულიყო—ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტება და ისეთი კანდი-
7. საქართველო რუსთაველის ხანაში

დატის გამეფება, რომელიც ფეოდალთა ნება-სურვილის უყოყმანო შემსრულებელი იქნებოდა. ფეოდალთა მიერ ტახტზე აყვანილი და მათგან დავალებული მეფე ამავე ფეოდალთა შემწყალებელი და მსახური იქნებოდა. სამამულო-ფეოდალური მიწისმფლობელობის გაბატონება უკვე აშკარად არღვევდა ქვეყნის პოლიტიკურ მთლიანობას.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ტექსტში ქვეითი მეომრების აღსანიშნავად ნახმარი სიტყვა „ხარნიჭალანჯ“. მალხასიანი თავის სომხური სიტყვის განმარტებით ლექსიკონში ამ სიტყვას განმარტავს როგორც „ანკარჯ — (ბაზმუთიუნ), გრეჰიკ (ამბოხ)“⁴. აქვე ნაჩვენებია, რომ ეს სიტყვა შუა საუკუნეების სომხურში ჯარის რომელიღაც კატეგორიის დასახსიათებლად იხმარებოდა და გამოითქმოდა „ხარნიჭალან ზორქად“. „ანკარჯი“ უწესრიგოს, ურიგოს, ნიშნავს, უფრო უკეთ კი ამ შემთხვევაში ქართულ წყაროებში მოხსენებული „შეურაცხი“ მოუხდებოდა; „ბაზმუთიუნ“ კი სიმრავლე ხალხის, ერის, შეიძლება სიჭრელედაც გაგვეგო. ერთად კი შეურაცხთ: სიმრავლე სიჭრელე უნდა იგულისხმებოდეს. მეორე განმარტებ: „გრეჰიკ“, „ამბოხ“ ასევე მასას, ბრბოს უბრალო ხალხს ნიშნავს; „გრეჰიკ“ კი ძველიდანვე უბრალო, დაბალი კლასის წევრს, მდაბიოს, სოფელს ნიშნავდა. ჩვენთვის ამ შემთხვევაში განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ აქად. აჭარიანი „გრეჰიკს“ „გრეჰკ“—ისაგან წარმოებულად თვლის, რომელიც თავის მხრივ უბან-ქუჩას, საზოგადო გზას ეწოდებოდა. ღარიბიანის რედაქციით 1958 წელს გამოცემულ რუსულ-სომხურ ლექსიკონში კი „ხარნიჭალანჯი“ განმარტებულია, როგორც ცნքიძი-ი.

ამრიგად, ვფიქრობთ, არის საფუძველი „ხარნიჭალანჯი“ გავიგოთ როგორც კლასობრივი საზოგადოების დაბალ საფეხურზე მდგომი ადამიანების მასა, ნარევი, კრელი „ბრბო“, რომელიც თუ მხვედველობაში მივიღებთ და გარკვეულ მნიშვნელობას მივანიჭებთ „გრეჰიკის“ „გრეჰისაგან“ წარმოშობას, უბან-ქუჩასთან და საზოგადო გზებთან ყოფილა დაკავშირებული, ე. ი. საზოგადო გზებზე ხეტიალს მიჩვეული. როგორც მალხასიანის სომხური სიტყვის განმარტებითი ლექსიკონიდან ჩანს, ამგვარი ეპითეტით ჯარსაც ახასიათებდნენ, თურმე, ძველად. დ. ქობაირელიც მეომრების დასახსიათებლად იყენებს ამ სიტყვას და თავის მხრივ, კიდევ ერთი ეპითეტო აშუქებს მათ სოციალურ მდგომარეობას. ის მათ „ხარნიჭალანჯ ჰეტევაკ სპარაზინანცნს“ უწოდებს, ე. ი. ქვეითი მეომრების „ნარეჯ ბრბოს“.

⁴ Малхасян, Толковый словарь армянского языка, Ереван, 1944.

„ხარნიჭაღანჯის“ ერთ-ერთ სინონიმად მალხასიანს „გრეპიკი“ ბიაჩნია, რომელიც თავის მხრივ საზოგადო გზებს უკავშირდება. დ. ქობაირელიც მეომართა ამ კატეგორიას ქართლისა და დვალეთის მხარის საზღვრებს უკავშირებს. ასე რომ, ქვეითი მეომრების ეს ბრბოები საზღვრისპირა გზებზე მოძრაობენ.

დავითის მიერ დახატული ეს სურათი გვაგონებს მდაბიორ-მოლაშქრეთა სოციალურ ფენას, რომელიც იმ დროს დაშლა-გაქრობის გზაზე იყო შემდგარი.

როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავს, „მეკობრეები და გლახაკები უმთავრესად მდაბიორ-მოლაშქრეთა სოციალური ფენიდან გამოდიოდნენ“. იქნება, დ. ქობაირელი მეომართა ამ მდგომარეობას გულისხმობდა, როცა მათ დასახასიათებლად სიტყვა „ხარნიჭაღანჯს“ ხმარობდა. ახასიათებს რა გიორგი მესამის ეპოქას, აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერს: „გიორგი მესამის დროს საქართველო ფეოდალური განვითარების სიმწიფეში შედიოდა, როცა ქალაქებს, ხელოსნებს, და „მესამე წოდებას“ უკვე მოუღდამთ ფეხი, მაგრამ ჯერ კიდევ გადამწყვეტი ომი ფეოდალებისათვის არ გაუმართნიათ, ხოლო „წურილი ერი“, მოლაშქრენი და წვრილი აზნაურნი სულ უფრო და უფრო მეფის უშუალო ყმობიდან გამოდიან და დიდ აზნაურთა ყმებად იქცევიან (თვითონ მეფე იძულებულია ამას შეუწყოს ხელი)“

ლორეს ციხის ალყის ამბავთან დაკავშირებით, ქობაირელი წერს: მეფემ „მრავალგზის გაგზავნა მოციქულები (ივანე ორბელთან) და დაყვავებით ეხვეწებოდა დაზავებას, მაგრამ პასუხი საწინააღმდეგო მიიღო. რომ არასგზით არ შეუძლია იხილოს იგი ცოცხალი იმის გარეშე, თუ ნახევარ სამეფოს მას არ დაუთმობს ისე, რომ პარაპოვისაგანაც და სხვებისაგანაც ნახევარი შეხვდეს, ამას არ დათანხმდა მეფე, თუმცა ეპქობდა ჯარის ერთგულებაში“.

რა უნდა იყოს „პარაპოვი“? — ამ სიტყვას იმ დროის სხვა სონებს ისტორიკოსებთან ჩვენ ვერ მივაგნეთ. პირველად მას, თითქოს. ქობაირელის „ჰიშატაკარანში“ ვხვდებით. აქ მოტანილი ნაწყვეტის გარდა. ქობაირელი სხვა ადგილასაც ხმარობს ამ სიტყვას და მით „მეფის საჯდომ სოფელს“ აღნიშნავს. დავითი წერს: „ესენი (აჯანყებულნი) გაემართნენ აქედან, ახალი მეფის (მეთაურობით) აიღეს მეფის საჯდომი სოფელი, რომელსაც ეწოდება „პარაპოვი“. სიტყვა „პარაპოვი“ ორივე შემთხვევაში დიდი ასოთი იწყება, რაც იმაზე მიგვიჩვენებს, რომ გეოგრაფიულ სახელწოდებასთან უნდა გვკონდეს საქმე. მაგრამ უცნაურად გამოიყურება ერთი სოფლის ნახევრის ასეთი პრინციპიალური მოთხოვნა იქ, სადაც სამეფოს მთელ ნახევარზეა დავა. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ ეს სიტყვა არა

ბარტო ერთ სამეფო სოფელს უნდა აღნიშნავდეს, არამედ უფრო მეტი მოცულობისა და მნიშვნელობის გეოგრაფიულ რაიონს. მალხასიანის დასახელებულ ლექსაკონში „პარაპოვის“. შესატყვისად ნაჩვენებია სიტყვები: „ანგორწუთიუნ“, „აზატ მიჯოცინ“, „დატარკ“, „ანპეტქ“, „არანც გორწი“. როგორც, ვხედავთ, ყოველნაირ ვარიანტში ეს სიტყვა მოცლილს, თავისუფალს, უხმარს, უსაქმოს, გამოუყენებელს ნიშნავს და მხოლოდ კერძო გეოგრაფიული სახელის აღმნიშვნელი კი არ არის, არამედ საკმაო ფართო შინაარსაც შეიცავს. მალხასიანის მიერ მოცემული განმარტებიდან ორი რიგის მნიშვნელობის სიტყვები შეიძლება გამოვყოთ: პირველი—„ანპეტქ“—უხმარი, გამოუყენებელი, უვარგისი, „დატარკ“—ცარიელი, ფუჭი, ე. ი. ისეთი სიტყვები, რომლებიც ამ ადგილების საწარმოო მნიშვნელობაზე მიუთითებენ, და მეორე რიგის „ანგორწუთიუნ“ უსაქმობა, უმოქმედობა; „აზატ მიჯოცინ“—დროის თავისუფალი მონაკვეთი, თავისუფლების საშუალება; „არანც გორწი“—უსაქმოდ ყოფნა, უსაქმობა და სხვა. ამ რიგის სიტყვები თავისუფალ დროსა და თავისუფლად დროს გატარებას აღნიშნავენ. მასხადაძემ, „პარაპოვი“ თავისი შინაარსით ნიშნავს, როგორც საწარმოო თვალსაზრისით უხმარ ანდა გამოუყენებელს, ისე თავისუფალი დროის გასატარებელ ადგილებს. ასეთი თავისუფალი ადგილები, სადაც უქმად ყოფნა და დასვენება შეიძლებოდა, მართლაც იყო თბილისის გარშემო XII-XIII სს. და ის მეფესა და ქალაქის მაღალ საზოგადოებას ეკუთვნოდა. ასეთები იყო: შინდისი, ტაბახმელა, კოჯორი და სხვა. მათი საერთო სახელი, როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილმა გამოარკვია, „აგარანი“ ყოფილა⁵. შესაძლებელია, ივანე ორბელის დროს „პარაპოვი“ ყველა იმ აგარაკებს გულისხმობდა და ის მთლიანად მეფის საკუთრებას შეადგენდა, მეფის სახლის უფლების მოწმობა იყო; მაშინ არც თუ ისე უცნაურად გამოიყურება „პარაპოვის“ გაყოფისათვის ბრძოლა.

ყურადღებას იქცევს აქ მოტანილი ტექსტის ის ნაწილი, სადაც ნათქვამია, რომ მეფე არ დაეთანხმა ივანე ორბელს ნახევარი სამეფოსა და „პარაპოვის გაყოფას“, თუმცა ეჭვობდა ჯარის ერთგულებაშიო. აქ ნახმარი „ზავრაცნ“ ჩვეულებრივ მემორებს კი არ უნდა გულისხმობდეს, არამედ იმ „ლაშქარს“, რომელიც საქართველოს გავლენიან სამხედრო წრეს შეადგენდა და რომელსაც ივ. ჯავახიშვილი დასავლეთ ევროპის რაინდობასთან აიგივებდა. ამ ვარაუდის სა-

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, ძვ. თბილისის ტოპონიმიკიდან, „მემომხილველი“ II, 1951, გვ. 37—60.

სარგებლოდ უნდა ლაპარაკობდეს გამოთქმა „თუმცა ექვობდა ჯარის ერთგულებაში“. ამ გამოთქმით ავტორს იმის თქმა სურს, რომ მეფე საერთოდ ანგარიშს უნდა უწყევდეს ლაშქრის ნება-სურვილს, თუ კი მას წარმატების მოპოვება უნდა. როცა ივანე ორბელი, თავისი პოზიციების გაუარესების მიუხედავად, მაინც მაგრობდა, შესაძლებელია, ფეოდალური ლაშქრის მხარდაჭერაზეც ამყარებდა იმედებს. მეფესაც, ეტყობა, იმიტომ შეჰქონდა ექვი ლაშქრის ერთგულებაში, რომ ამ გარემოებას ითვისებდა. და თუ მაინც არ დაეთანხმა ივანე ორბელის პირობას და შეუტია, ალბათ, ვარაუდობდა, რომ ის წყალობა-დასაჩუქრება, რომელიც მან თავისი პოზიციების გასამტკიცებლად გაიღო, საკმაო უნდა ყოფილიყო ერთგული სამსახურისათვის. მოსყიდულებში მოქალაქეები არ უნდა იგულისხმებოდნენ, რადგან ისინი ისედაც მეფის ბუნებრივი მოკავშირეები იყვნენ. მათ არ აწყობდათ დიდ ფეოდალთა გამარჯვება. დამახასიათებელია, რომ დიდგვარიანი ფეოდალების წინააღმდეგ გაგზავნილი დამსჯელი ჯარის სარდლობა მეფემ თბილისის „ამირმთავარ“ („ამირაპეტ“) ქურდს დაავალა. ავტორი მას „კეთილ მსახურს“ უწოდებს.

ქობაირელის თხზულება დემნას აჯანყების თარიღსაც აზუსტებს. აჯანყების თარიღად ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მიღებულია ის წელი, რომელსაც ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე და სტ. ორბელიანი უჩვენებენ, ე. ი. 1177 წელი. მათგან განსხვავებით, ქობაირელი უფრო ზუსტ თარიღს იძლევა. ავტორი ამბობს: „1179 წლის (როცა ეს თხზულება დაიწერა) წინა წელს, აპრილის თვეში, ახალ კვირიაკეს, პირველ საათზე, დაბნელდა მზე და შფოთის ნიშნებიც გვეჩვენა—გაიპო მეფის კარავი და აჯანყებაც დაიწყო“. ქობაირელის ცნობა უფრო დამაჯერებელია, რადგან ძნელი წარმოსადგენია, რომ მას თავის ნაშრომის დაწერიდან ერთი წლის წინ მომზადარი ამბავი დაჰვიწყნოდა. ამას გარდა, მართლდება მისი ცნობა მზის დაბნელების შესახებ, რაც მართლა მომხდარა 1178 წლის აპრილში. აღსანიშნავია, რომ ერთი ქართული ქრონიკაც ადასტურებს ამ თარიღს: „ქკს: ტყშ: დასაბამითგან: ხლპბ: აქა დემეტრე გაადგა და ორბელნი დახოცნეს“.

ქობაირელის თხზულება სხვა ფაქტებსაც აზუსტებს. სტ. ორბელიანის ცნობით, ლორეში ალყაშემორტყმულ ივანეს დახმარებისათვის ელდეგუზ ათაბეგისათვის მიუმართავს, თამარის პირველი რეტორიკოსის მიხედვით კი, „ელდეგუზის ძეთათვის“. აკად. ნ. ბერძენიშვილმა თავის დროზე უარყო სტ. ორბელიანის ეს ცნობა და

გამოთქვა აზრი, რომ ივანეს დახმარებისათვის უნდა მიემართა არა ელდეგუზისათვის, არამედ მისი უფროსი ძის მუჰამედისათვის⁷. ქობაირელის მიხედვით კი აჯანყებულებს დახმარებისათვის მიუმართავთ ელდეგუზის უმცროსი ძის ყიზილ-ასლან-ოსმანისათვის. ზუსტდება, აგრეთვე თბილისის „ამირმთავრის“ ქურდისა და ლიპარიტ ორბელის ჯარების შეტაკების ადგილი და ზოგიერთი სხვა წერილმანი.

ზემოთქმულიდან, ვფიქრობთ, კარგად ჩანს დავით ქობაირელის „მოსახსენებლის“ მნიშვნელობა არა მარტშო ორბელთა აჯანყების ისტორიისათვის, არამედ XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის ზოგი სხვა მომენტის გარკვევისათვისაც.

ტ ი მ ს ტ ი

«Արդ՝ եղև շարագծութիւն ալար տառի մեկնութիւն յամի Ուորդի և եւթան առ քսանիւ թուարեութիւն հայ ազնեան քրինիկոնիս, իսկ նորոյս շրջանի իննասնի և չորցի, և ի կենարարին մերոյ ծնընդենէ հագար և հարիւր և թանասուն և ինն էին ամացն շրջագալութիւնք, իսկ հոռովմին շրջանի չորէք հարիւր իննասուն և ութ էին բովանդակութիւնք ամաց:

საქედან ვაქუ მჩიქ ამაღ სადაარხვოღ არხფაღინს კააქრ-ღიის ამაღო, ի նորում կիրակէին, კառաუნომს ժամო և նշանք լետ აյար ցուցան շփութման: Զի վրան թագաւորին երկփեղկեր և նოյնհետայն ვაպատამբութիւն խոկաին մხბამხბըն վրաց աշխարհին ի թագաւորէ անտի, գոր ի վაղուց լետէ երկէին, և գտხալ

ეს შრომა ექნას ოცდაშვიდ წელს დაიწერა, სომხური ქორონიკონით, ახალი წელთაღრიცხვის მიხედვით, ოთხმოცდათოთხმეტ წელს, ცხოველმყოფელის შობიდან ათას ას სამოცდაცხრამეტ წელს, რომაული წელთაღრიცხვის მიხედვით კი — 498 წელს.

აქამდე ერთი წლით ადრე, აპრილის ახალი კვირის პირველ საათზე, დაბნელდა მზე და შფოთის ნიშნებიც გამოჩნდა: მეფის კარავი გაიპო. ქართველთა ქვეყნის დიდებულებს დიდი ხანია განზრახული ჰქონდათ მეფისაგან განდგომა და გამოძებნეს კიდევ შესაფერისი დრო თავიანთ ძველ ბოროტზრახვათა განსახორციელებლად. ორბელებმა — ივანე სპასალარმა, მისმა ძმამ ლიპარიტმა, მათმა შვილებმა და ნათესავებმა გადაიბირეს იმავე მეფის ძმისწული, მოიყვანეს

⁷ ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XII საუკუნის საქართველოში, თსუ შრომები, ტ. VII, 1938, გვ. 189—220.

ყოფილი ქართველი ხანაგის
ქართული, ანთონი ირ-
ანსაღ აო ხნდხანს გეგრა-
ფიქსი) სორის ქადაგორი ანთ-
ქაღენ მარტეღ, ჩანსე აყა-
ფორ კ ლყარით ხეგაქო ჩერ-
ფიღე კ აღგაკანსაღ ქერ-
ხე კ მხრხაღ ქღყარაკ ჟღსაკი,
აღაღორღვიღსანტენ, ორახე მტ-
რე მხინჩასიყე ჟღღსხღ ონ-
ოხ ჟორბ... ნახ ქერხანგის
აღოაკანსაღ კ ამრაკანსაღ
ანაოჩინ ზაკან კ გვაკობნ ჩან-
სე ნამჩნ აყაქმანხნ ქ მსაკღაგ
ნაჩ მხინსოღ სოგა ქინჩნ კ ორე
კოღმანს ღაღღოღ კ ჩხრხმღოღ
ვახსექოღ ქღსხგოღღენ ოღამრე
მხიგ აყასამრენ კ სოგა ქ
სოგაღორტენ კ ამრანან ქი-
რხ-
მგან კ გერქომნ ათინს სარ-
მსაკიგე გაღაოგე ქაღაღორჩნ;
სოგა ქაქამ კოღმანტე სოღ ქა-
ღორაღნ ათინს გქაღაღორა-
ქათ გხაღღ, ორ აქან ზარაყოღ
აოღღენ ქამხნაქნ სოღორღა-
მანს ანჟრ გოღმარსღ, ოჩ ქაქსა-
ხაკიკანჩენს გქაღაღორჩნ ქამ
სე ოღამრ აბჩენს; ჩასნა ოღანს
ქ ოსიკაღჩნ ონჟ მხინამ ონტერ
გაღაღა კ ოღამრიგე სხიქასანს
სოგაღოროქხანს ქეროღ კ ოღან-
ორანს ორეღონჩი, ონქანსაღ ქ
სებ ჯანასათანს მქიქი, კ ქ
სორღორღ მქარანოქხანს კოღტ
ქთხრქამა ქაღაღოროქხანს ქღ-
ოღ კ სოგჩნ სოღორღაკვიღოქხამრ
სოათანსაღ კ ორჯიხ ოღანმა ოსიკოღ
კ ორბაქოღ კ ჩანოგრბა აყათო-
ოქხანს ოღათ ორბანჩი ქაოჩინა-
ღანტე ჩხთსაკი აყაოღაღჩნაგნ ოღ-

ავარაკის სიმავრეში და გაამეფენ;
რათა ვერაკის შესძლებოდა მათი
საქმისთვის ხელის შეშლა.

თავდაპირველად (აქანსებუ-
ლებმა) მიუდგომელი კაიანის და
კაიწონის მხარეთმმართველები და
მეციხოვნეები დაითანხმეს მის
(მეფის) წინააღმდეგ, რათა მათ მო-
სახლეობასაც ხელი შეეწყო. და
როცა, პირობისამებრ, შაქის ჰერე-
თისა და კახეთის მხარეების მთავ-
რები აჯანყდნენ, ესენიც (კაიანის
და კაეწონის მმართველები) თავი-
ანთ ადგილებში გამაგრდნენ და
მათი მოსაზღვრე მეფის მხარეები
აიკლეს. ესენი (გაემართნენ) აქე-
დან და ახალი მეფის (მეთაურო-
ბით) აიღეს მეფის (გიორგის).
საჯლომი სოფელი, რომელსაც პა-
რაპოვი ეწოდება. აქ შესაკრებად
მოუწოდეს ყველა თანამზრახულს
იმისათვის, რომ მეფე განედევნათ
ან ძალით (შეპყრობილი) მოეყვა-
ნათ.

ხოლო იგი (გიორგი III), რად-
გან ჰერ კიდეც ხელთ ეპყრა თა-
ვის საკუთარ სამეფოში ქალაქები
და სიმავრეები და სამეფო კარის
განძეულები, სასწრაფოდ გაემარ-
თა დიდ სამეფო ქალაქ თბილისი-
საკენ და მოიწვია სათათბიროდ
მისი ერთგულნი. მათთან თათბი-
რის შემდეგ გადასწყვიტა დამსა-
ხურების მიხედვით გაუყოს ოქრო-
სა და ვერცხლის განძეული და სა-
პატიო სამოსლები იმ ნარევი ქვე-
ითი მეომრების ბრბოს, დვალეთი-
სა და ქართლის მხარის საზღვრებ-
ში რომ არიან. შემდეგ ყველა
ესენი ქვევითი მეომრები ერთ

ჩუგოვნი ვაღრა რაღომა, ირ
მხრბ ხელაქ ი საანანა ქაფა-
ლორინ. მინჯ აკანათსა რანა-
კინ ქინსქ, ვანფითხაქ ი რაღამო-
ქხნტნ ვაფთაფიქი რნჯ კროსქ
ჯანონაჩნი: ჩსქ ვაღრე ქაფალო-
რინ საყათასქ არბასქსაქ ი ქხ-
რა შირაფაქაჩი ამრასკანაგნი,
ანონიქნი ვამიოგა რაღომა
რონოქხამაქ კ ვჩინჯანი კაღორქ
თანტჩინ მინჯს აკამაქ ამხნხ-
გხანი ვაჩნი ი რნაღანჯოქხინ,
ამროგაღქ კ ვქსქაღქ, კ ქორქამ
კამსნაქნი კოქამანგ საყათხანგ
ქოქა ანღნასკანოქხანი, ვქ ს ავ-
ვაქინგ სს ორავხსაქ ვნიოთაქ ი
რნაღანჯოქხინ ვქმხვჩინ ქაფა-
ლორინ, ირ ასქერ ვაყათჩინოქხინ
ქსათოთხ ონსქ კ ქაქაღქს
სრქოგ, საყა კ ჩინგქანგ ჩსქ ნხ-
ვხსაქ კ ანრნარხსაქ, ხრქამანი მჩქ-
ნიორქოქხსამაქ ართაგჟ ხქანტნი კ
ვანი ასაღვხსთხსაქგ აო იოთ
ქაფალორინ, ქასანი ვქ ნაქს ხქ-
რაღორქი ქაფალორინ ვაფთა-
ფიქი ჭქ ქანჯასკაღ რნჯ ყარქაყნი
კ ხქნი აო ქაფალორინ...»:

განედევნა მეფე და მისი სამფ-
ლობელო დაეპყრო. მართლაც,
იგი, თხოვნისამებრ, მრავალრიც-
ხოვანი ჯარით წამოვიდა და მეფის
საზღვრებს მოადგა. მაგრამ, რო-
ცა თვალთ იხილა ის ლაშქარი,
მისი სიმრავლისაგან თავგზააბნე-
ული ჩუმად უკან გაბრუნდა.

ამასობაში მეფის ჯარი თავს
დაესხა ძორაგეტის მხარეში გამა-
გრებულთ, ძალით აიღო მრავალი
სიმაგრე და იავარპყო მთელი ქო-
ნება, (და ასე იქცეოდა), სანამ
ყველანი ძალაუნებურად არ და-
მორჩილდნენ და არ დათმეს ცი-
ხე-სიმაგრეები. როდესაც დახმა-
რების იმედი ყოველი მხრიდან
ამოიწურა, რადგან თვისტომნიც
გადაუდგნენ (ივანეს) და მეფეს
დამორჩილდნენ... შეეწირებულ-
ნი და ილაჭგაწყვეტილნი. პატი-
ების ფიციოთ დაიმედებულნი, გა-
რეთ გამოვიდნენ და თალხად შე-
მოსილნი განრთხმულნი წარუდგ-
ნენ მეფეს,—მით უმეტეს, რომ
მეფის ძმისწული ფარულად ჩა-
მოვიდა ზღუდებზე გოდრით და
მივიდა მეფესთან...

ოლაზ ჟჟჟნაჟ

საქართველოსა და რუსეთის პატიმართობის ისტორიიდან XII საუკუნეში

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა ისტორიის ბევრი საკითხი ჯერ კიდევ არ გამხდარა კვლევის საგანი ან სათანადო სისრულით არ არის შესწავლილი. ასეთ საკითხთა რიგს განეკუთვნება საქართველოსა და კიევის სამთავროს ურთიერთობა XII ს. შუა წლებში, რის შესახებაც ცნობები შემონახულია ძველ რუსულ მატყანეებში.

1153 წლის ამბებში იპატის მატყანე გადმოგვცემს, რომ „იმავე შემოდგომით მამამ (კიევის მთავარმა იზიასლავ მსტისლავის ძემ — ო. ე.) გაგზავნა თავისი ძე მსტისლავი ვლადიმირ ანდრიას ძესა და ბერენდელიჩებთან ერთად მისი სადელინაცვლოს შესახვედრად; ისინი მივიდნენ ოლეშიემდე, მაგრამ ვერ ნახეს იგი და უკან დაბრუნდნენ“¹. ამ ცნობიდან არ ჩანს, თუ ვინ იყო იზიასლავ მსტისლავის ძის საცოლე, რომლის შესახვედრადაც გაგზავნა მან თავისი შვილი მსტისლავი. სამაგიეროდ მატყანეს ე. წ. აღდგომის მონასტრის ნუსხაში, 1153 წ. ამბებში გვხვდება სათანადო განმარტება. იქ ნათქვამია, რომ იზიასლავი თავის მეორე ცოლს ობეზთაგან, ე. ი. საქართველოდან მოელის². 1154 წ. იპატის მატყანე კვლავ მოგვითხრობს იზიასლავ მსტისლავის ძის ქორწინების ამბავს: „წელსა 6662-სა იზიასლავმა რომელმაც წამოიყვანა ობეზთაგან ცოლად მეფის ასული, ხელმეორედ გაგზავნა სადელინაცვლოს შესახვედრად თავისი შვილი მსტისლავი. შეეგება რა მას ქორომებთან, მსტისლავმა მიიყვანა ის კიევში, თვით კი პერეიასლავში წავიდა. ხოლო იზიასლავმა შეირთო იგი ცოლად და გადაიხადა ქორწილი“³. მოტანილი ცნობიდან აშკარა ხდება,

¹ „На ту же осень посла отец Мьстислава против мачесе с Володимиром Андреевичем и с Берендичи, и ходиша до Олешья; и не обретише ей востышас“. (Полное собрание русских летописей (შემდეგ ПСРЛ), ტ. II, იპატის მატყანე, СПб, 1508, გვ. 465).

² „Посла бо бьяше Изяслав по другую жену себе во Обезы“. (ПСРЛ, ტ. VII, СПб, 1856, გვ. 60).

³ „В лето 6662. Посла Изяслав второе сына своего Мьстислава противу мачесе своен, бе бо повел из Обез жену себе. цареву дщерь, и срете ю в порозех, приведе ю Киеву, а сам иде в Переяславль. Изяслав же поя ю себе жене и учини сватбу“. (იპატის მატყანე, გვ. 463).

რომ კიევის დიდი მთავარი იზიასლავი 1154 წ. ქართველი მეფის ასულზე დაქორწინებულა.

კარგა ხანია, რაც ამ ცნობამ ისტორიკოსთა ყურადღება მიიპყრო. ვ. ტატიშჩევი⁴ და პ. ბუტკოვი⁵ იზიასლავის მიერ ქართველი მეფის ასულის ცოლად შერთვას ამ უკანასკნელის სილამაზითა და კეთილზინანობით ხსნიდნენ. ი. ცინცაძე შენიშნავს, რომ იზიასლავის დაქორწინების ამგვარი ახსნა უსაბუთოა. იგი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ მეფეებსა და მთავრებს შორის დამოყვრება იმ დროს, უპირველეს ყოვლისა, პოლიტიკური შინაარსის მქონე აქტს წარმოადგენდა. ი. ცინცაძე ყურადღებას მიაქცევს იმ ფაქტს, რომ ქართველი ხელისუფალი საერთაშორისო ურთიერთობაში მეფედ იყო ცნობილი. „კიევის მთავრისათვის „მეფის“ ქალის შერთვა უდავოდ მიმზიდველი უნდა ყოფილიყო. იმ დროს ამ გარემოებას საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამავე დროს ქართველი ხელისუფალი მართლმადიდებელი ქრისტიანი მეფე იყო“⁶. ი. ცინცაძემ მეფის ასულის ვინაობის დადგენაც სცადა და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ იგი უნდა ყოფილიყო დავით აღმაშენებლის ან დემეტრე I-ის ასული⁷.

კიევის მთავრის ქართველი მეფის ასულზე დაქორწინების კონკრეტული მიზეზები ჯერ კიდევ არ არის დადგენილი. წინამდებარე წერილში ჩვენ შევეცდებით გავარკვიოთ, რით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული იზიასლავ მსტისლავის ძის ქართველი მეფის ასულზე დაქორწინება.

საამისოდ, ჩვენი აზრით, გვთვალისწინებულ უნდა იქნეს იმდროინდელი კიევის რუსეთის საშინაო და საგარეო მდგომარეობა.

XI ს. დამლევს და XII ს-ის დამდეგს კიევის რუსეთის ერთიანი სახელმწიფო ირღვევა და მის ტერიტორიაზე იქმნებიან მეტ-ნაკლებად დამოუკიდებელი სამთავროები — „ნახევრადსახელმწიფოები“. ეს იყო ხანგრძლივი პროცესი, რომელიც იაროსლავ ბრძენის გარდაცვალების შემდეგ დაიწყო და გრძელდებოდა XV ს-მდე, როდესაც ქვეყნის საწარმოო ძალთა ზრდის შედეგად მომზადდა ეკონომიური პირობები ფეოდალური დაქსაქსულობის დასაძლევად.

ფეოდალური დაქსაქსულობა კანონზომიერ ისტორიულ ეტაპს, ფეოდალური წარმოების წესის განვითარების ბუნებრივ შედეგს წარმოადგენს. ამიტომ ქვეყნის განვითარების ეს ეტაპი პროგრესუ-

⁴ В. Н. Татищев, История Российская с самых древнейших времен. М., 1774, т. 3, гл. 76 — 77.

⁵ „Северный Архив“, СПб, 1825, № 13, № 1, гл. 320.

⁶ ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1956, გვ. 184, 185.

⁷ ი. ცინცაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 172-176.

ლი მოვლენაა განსაზღვრულ ისტორიულ მონაკვეთზე⁸. მისთვის დამახასიათებელია დაქსაქსულობისა და ცენტრალიზაციის ძალთა შორის ბრძოლის დიალექტიკური წინააღმდეგობა, რის შედეგადაც ერთიანი სახელმწიფოს წარმოშობის პირობები იქმნება. დეცენტრალიზაციისა და ცენტრალიზაციის მომხრე ძალთა შორის ბრძოლა რუსეთში განსაკუთრებული სიმძაფრით XII ს-ის შუა წლებში გაიშალა. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ცენტრალიზაციის ძალებს ჯერ კიდევ კიევი ხელმძღვანელობს, ხოლო დეცენტრალიზაციის ძალები წარმოდგენილია რუსეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სამთავროებით. ამ ბრძოლაში კიევი საბოლოოდ კარგავს თავის პრივილეგიებს, ეკონომიურს პოლიტიკური დაქვეითებაც მოსდევს, ხოლო რუსეთის გაერთიანებისათვის ბრძოლის დროშა ჩრდილო-აღმოსავლეთ სამთავროების ხელში გადადის და, ამრიგად, უკვე XIII ს-ის დამდეგისათვის ცენტრალიზაციის მომხრედ გვევლინება ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო, კიევის მიერ პირველობაზე პრეტენზიების განცხადება კი ანაქრონიზმად იქცა. ასეთია ამ ბრძოლის ძირითადი მიმართულებანი და შედეგები. აღნიშნულ ბრძოლაში მონაწილე მხარეების ძალთა თანაფარდობის გაგებისათვის საჭიროა მისი განხილვა იმ დროის საერთაშორისო ურთიერთობათა ფართო ფონზე. ამავე დროს აუცილებელია რუსეთ-ბიზანტიის საეკლესიო-პოლიტიკური ურთიერთობის გათვალისწინებაც, ვინაიდან ამ ორი ქვეყნის საეკლესიო ურთიერთობის ქვეშ იმალებოდა რუსეთის ეროვნული დამოუკიდებლობის საკითხი. და ურთიერთობის სწორედ ეს მხარე წარმოადგენდა XI-XII სს-ში ერთ-ერთ ყველაზე რთულ და გადაუჭრელ პრობლემას⁹.

⁸ იხ. Б. Д. Греков, Главнейшие этапы в истории крепостного права в России, М.-Л., 1940, გვ. 19; იხ. აგრეთვე Л. В. Черепнин, Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII в.), „Вопросы истории“, 1953, № 4, გვ. 51.

⁹ ამის შესახებ იხ. М. Д. Присяжков, Русско-византийские отношения в XI-XII вв., ВДИ, 1939, № 3, გვ. 104, მისივე, Очерки, по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.; СПб, 1913, გვ. 80—82, 88—90, 93—95, 128—130 და სხვ. Д. С. Лихачев, Национальное самосознание древней Руси, М.-Л., 1945, გვ. 16; მისივე, Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.-Л., 1947, გვ. 44, 48. В. В. Мавродин, Образование древнерусского государства, М.-Л., 1945, გვ. 367; მისივე, Древняя Русь, М., 1946, გვ. 262—263. М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, М.-Л., 1956, გვ. 394, 395 და სხვა. И. У. Будовниц, Общественно-политическая мысль древней Руси, М., 1960, გვ. 62.

იზიასლავ მსტისლავისძემ 1146 წ. 13 აგვისტოს დაიკავა კიევის ტახტი¹⁰. დღიდან კიევში შესვლისა, იწყება მისი ბრძოლა გაძლიერებულ ჩრდილო-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის სამთავროებთან. ამ ბრძოლაში შეიძლება გამოიყოს სამი ეტაპი: 1) 1146-1149 წწ. — იზიასლავ მსტისლავის ძე წინააღმდეგობას უწევს თავის მტრებს და ფლობს კიევს. 2) 1149-1151 წწ. — იზიასლავი განდევნილია კიევიდან, მაგრამ განაგრძობს სასტიკ ბრძოლას კიევის დაბრუნებისათვის. 3) 1151-1154 წწ. — იზიასლავი მტკიცდება კიევში, აერთიანებს მის ირგვლივ სამხრეთ-რუსეთის სამთავროებს და ჩრდილო-აღმოსავლეთ რუსეთზე გადამწყვეტი დარტყმისათვის ემზადება.

ბრძოლის სხვადასხვა ეტაპებზე ძალთა განლაგება არაერთხელ იცვლებოდა, მაგრამ მისი ძირითადი მიმართულება — ბრძოლა ჩრდილო-აღმოსავლეთისა და სამხრეთის კოალიციებს შორის, უცვლელი რჩებოდა.

იზიასლავ მსტისლავის ძეს მხარს უჭერდნენ ვლადიმირ და იზიასლავ დავიდოვიჩები, სვიატოსლავ ვსევოლოდის ძე, რიაზანის მთავარი როსტისლავ იაროსლავის ძე, სმოლენსკის მთავარი როსტისლავ მსტისლავის ძე. მის წინააღმდეგ კოალიციას შეადგენდნენ იური ვლადიმირის ძე დოლგორუკი, სვიატოსლავ ოლგოვიჩი, ივანე როსტისლავის ძე ბერლადნიკი¹¹, ხოლო 1149 წლიდან — ვლადიმირკო გალიციელი¹². 1147 წ. ვლადიმირ და იზიასლავ დავიდოვიჩებმა ულაატეს იზიასლავს და იური დოლგორუკის მხარეზე გადავიდნენ¹³.

ბრძოლა, რომელიც რუსეთში მიმდინარეობდა, მკიდროდ იყო დაკავშირებული XII ს-ის საერთაშორისო ვითარებასთან. ორივე დაჯგუფებას მოკავშირეები გააჩნდა რუსეთის საზღვრებს გარეთ. იზიასლავ მსტისლავის ძე ეყრდნობოდა უნგრეთს, ჩეხეთს, პოლონეთსა და იტალიელ ნორმანებს, ხოლო იური ვლადიმირის ძე და მისი მოკავშირე ვლადიმირკო გალიციელი — ბიზანტიას¹⁴.

ათასებდა რა აღებული ხანის საერთაშორისო მდგომარეობას, ვასილევსკი აღნიშნავდა: „აქ აღმოსავლეთში, ძალთა განლაგება ისეთი იყო, რომ თითოეულს თავისი მტრის და მეზობლის ზურგს უკან მეგობარი და მოკავშირე ჰყავდა. ბიზანტია იყო უნგრეთთან მტრო-

¹⁰ ПСРЛ, т. II, № 21, Матане, стр. 327.

¹¹ № 21, Матане, стр. 328-331, 332.

¹² იქვე, стр. 376.

¹³ იქვე, стр. 343-345.

¹⁴ იხ. М. Грушевський, Історія України — Руси, т. II, Львів, 1905, стр. 153, 154.

ბაში და გალიჩთან კავშირში; უნგრეთი გალიჩთან მტრობაში და იზიასლავ კიეველთან — კავშირში; გალიჩი იზიასლავთან მტრობაში და იური დოლგორუკისთან — კავშირში¹⁵.

ამ რთულ საშინაო და საერთაშორისო ვითარებაში იზიასლავ მსტისლავისძემ გადადგა იმ დროისათვის მეტად უჩვეულო და გაბედული ნაბიჯი, რომელთანაც, როგორც ვფიქრობთ, დაკავშირებული უნდა იყოს მისი ქორწინებაც ქართველთა მეფის ასულთან. კიევის მთავრის რჩევით რუსი ეპისკოპოსების საეკლესიო კრებამ, ბიზანტიელ პატრიარქთან შეუთანხმებლად მიტროპოლიტად აირჩია კლიმენტ სმოლიატიჩი — წარმოშობით რუსი. (უნდა აღინიშნოს, რომ მანამდე კიევის მიტროპოლიტებად, ერთი შემთხვევის გამოკლებით, როგორც წესი, ინიშნებოდნენ ბერძნები).

მატიანე მომხდარ ამბავს ასე გადმოგვცემს: „დასვა იზიასლავმა მიტროპოლიტად კლიმი სმოლიატიჩი, გამოიყვანა რა იგი ზარუბიდან. სადაც იგი სქემოსან ბერად იყო (შემდგარი). იყო იგი მწიგნობარი და ფილოსოფოსი, როგორც მანამდე რუსეთს არ ჰყოლია“¹⁶.

კლიმენტ სმოლიატიჩის მიტროპოლიტად არჩევა მოხდა 1147 წ. 7 ივლისს. ე. ი. იზიასლავ მსტისლავის ძის კიევში შესვლის წლისთავზე.

თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ კიევის ახალი მთავარი ამ ხნის განმავლობაში ებრძოდა თავის პოლიტიკურ მტრებს და, აგრეთვე, მხედველობაში მივიღებთ, რომ ასეთი მნიშვნელოვანი შინაპოლიტიკური აქტის მომზადებას დრო სჭირდებოდა, დავრწმუნდებით, რომ ერთი წლის ვადა, რომელიც აშორებს კლიმენტ სმოლიანტიჩის მიტროპოლიტად დასმას იზიასლავის კიევში დამკვიდრებისაგან. არც თუ ისე დიდია. იზიასლავი ამ ერთი წლის განმავლობაში განსაკუთრებულ ზომებს ღებულობდა, რათა კიევის სამიტროპოლიტო ტახტზე, რომელიც 1145 წლიდან, მიტროპოლიტ მიქაელის კონსტანტინოპოლში წასვლის შემდეგ¹⁷, ვაკანტური იყო, თავისი, წარმოშობით რუსი, კანდიდატი დაესვა.

იმის შესახებ, თუ რა მიზანს ემსახურებოდა იზიასლავს მსტისლავის ძის მიერ კლიმენტის მიტროპოლიტად დასმა, სამეცნიერო ლიტერატურაში ორი მოსაზრებაა გამოთქმული. ვ. ვასილევსკის, ნ. ნი-

¹⁵ В. Г. Васильевский. Из истории Византии в XII в. «Славянский сборник», т. II, СПб. 1877, გვ. 235.

¹⁶ «...постави Изяслав митрополитом Клима Смолятича вывед из Заруба, бе бо черноризецъ скнижник и бысть книжник и философъ так якоже в Рускон землн не бяшетъ». იატის მატანე, გვ. 340.

¹⁷ ПСРЛ, т. IX. ნიკონის მატანე, СПб, 1862, გვ. 168.

კოლსკის, მ. პრისელკოვს, მ. ლევმენკოს, ი. ბუდოვნიცს¹⁸ და სხვებს მიაჩნიათ, რომ ამ აქტის იზიასლავი რუსული ეკლესიისათვის ბიზანტიისაგან დამოუკიდებლობის მოპოვებას ცდილობდა. მიტროპოლიტის რუს ეპისკოპოსთა საეკლესიო კრებაზე არჩევის ახალი წესის შემოღებით მას უნდოდა შეეზღუდა კონსტანტინოპოლის პატრიარქის უფლება, რომლის საფუძველზე ეს უკანასკნელი აწარმოებდა რუსი მიტროპოლიტების დანიშვნას და ხელდასხმას.

განსხვავებული აზრისაა ე. გოლუბინსკი¹⁹, რომელიც კლიმენტ სმოლიატიჩის მიტროპოლიტად არჩევას აფასებს, როგორც რუსული ეკლესიის ისტორიის შემთხვევით, კერძო ეპიზოდს. მისი შეხედულებით, იზიასლავი უკმაყოფილო იყო მიტროპოლიტ მიქაელის მოქმედებით, რომელმაც 1145 წ. დატოვა კიევი და თავისი იქ არ ყოფნის დროს აკრძალა ეკლესიებში წირვა. გარდა ამისა, აღნიშნავს ე. გოლუბინსკი, კონსტანტინოპოლის პატრიარქი აგვიანებდა რუსეთში ახალი მიტროპოლიტის გამოგზავნას. ყოველივე ამის გამო, გადადგა იზიასლავ მსტისლავის ძემ იმ დროისთვის უჩვეულო ნაბიჯი. ე. გოლუბინსკის აზრით, იზიასლავ მსტისლავის ძე არ ფიქრობდა მიტროპოლიტთა არჩევის არსებული წესის შეცვლას და კლიმენტის დანიშვნა მხოლოდ კერძო შემთხვევად უნდა მივიჩნიოთ. ჩვენ კი ვფიქრობთ, რომ იზიასლავ მსტისლავის ძის მიერ მიტროპოლიტად, წარმოშობით რუსის, კლიმენტ სმოლიატიჩის, დანიშვნა, სცილდებოდა წმინდა საეკლესიო საკითხის ჩარჩოებს. ამ ფაქტით იზიასლავი ცდილობდა გადმოებირებინა ის მთავრები, რომლებიც რუსული ეკლესიის კონსტანტინოპოლისაგან დამოუკიდებლობის მოპოვების მომხრენი იყვნენ. ამით მას სურდა საყრდენი შეექმნა თავისი გამაერთიანებელი პოლიტიკისათვის, მოეპოვებინა მოკავშირენი იმ ეპისკოპოსთა სახით, რომელნიც უკმაყოფილონი იყვნენ ბერძენ მიტროპოლიტთა ბატონობით და, ბოლოს, გული მოეგო მოქალაქეებისა. განსაკუთრებით მათი ზედა ფენის, რომელსაც ის არა ერთხელ ეყრდნობოდა თავისი მოღვაწეობის დროს. გარდა ამისა, ფეოდალური დაქსაქსულობის, მთავართა შორის ურთიერთობის გამწვავების, პოლიტიკურ კავშირთა უკიდურესი უმდგარადობისა და დღემოკლეობის პირობებში, იზიასლავ მსტისლავის ძისათვის ბრძოლაში განსაკუთრებით აუცილებელი იყო ერთგული მოკავშირე, უმაღლესი სა-

¹⁸ В. Г. Васильевский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 235. Н. Никольский, *О литературных трудах митрополита Климента Смолятича писателя XII в.*, 1892, гв. VII. М. Д. Приселков, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 375, 378. М. М. Левченко, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 493. И. У. Будовниц, *დასახ. ნაშრ.*, гв. 406.

¹⁹ Е. Е. Голубинский, *История русской церкви*, т. I, *ნაწ. 1*, М., 1901, гв. 302, 303, 315.

სულიერო ძალაუფლების წარმომადგენლის, — მიტროპოლიტის სახით. ასეთია, ჩვენი აზრით, კლიმენტ სმოლიატიჩის მიტროპოლიტად არჩევის შინაპოლიტიკური პირობები.

რაც შეეხება საერთაშორისო ვითარებას, კლიმენტის მიტროპოლიტად დანიშვნა, როგორც ჩანს, გამოხატავდა პროტესტს იური დოლოგორუკისა და ვლადიმირკო გალიციელის პრობიზანტიური საეკლესიო პოლიტიკის წინააღმდეგ და რუსეთის ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის მოწოდებას წარმოადგენდა. კლიმენტ სმოლიატიჩის არჩევა რომ არ იყო შემთხვევითი, არამედ ყოველმხრივ მოფიქრებულ პოლიტიკურ ღონისძიებას წარმოადგენდა, ამას მოწმობს, უპირველეს ყოვლისა, საერთაშორისო ვითარების თვალსაზრისით მეტად მოხერხებულად შერჩეული სიტუაცია.

ახასიათებდა რა ბიზანტიის იმპერიის მდგომარეობას XII ს. შუა წლებში, ვ. ვასილიევსკი წერდა: „ბიზანტიამ, კომნინთა გვარის ორი წინამორბედი ხელმწიფის (ალექსი 1081-1118; იოანე 1118-1143) უნარიანი მმართველობისა და მათი პირადი ენერჯიის წყალობით, სიძლიერისა და ბრწყინვალეების იმ ზომას მიაღწია, რომელზედაც ის დიდი ხანია აღარ მდგარა და რომელიც მესამე კომნინის შემდეგ (მანუილი 1143-1181) აღარასოდეს უხილავს²⁰“.

მაგრამ, თუ გადავხედავთ XII ს. 40-იანი წლების მიწურულისა და 50-იანი წლების დამდეგის ბიზანტიის ისტორიას, ე. ი. იმ ხანისა, როდესაც კლიმენტი იყო დასმული მიტროპოლიტად, დავრწმუნდებით, რომ სწორედ ამ პერიოდში განიცდიდა იმპერია მნიშვნელოვან სიძნელეებს და ამიტომ არ ჰქონდა შესაძლებლობა აქტიურად ჩარეულიყო რუსეთის შინაურ საქმეებში.

1147 წ. იწყება მეორე ჯვაროსნული ლაშქრობა და სამხრეთ ნორმანთა თავდასხმა, როეერ II-ის მეთაურობით, ბიზანტიის სამფლობელოებზე²¹. 1148 წ. ყივჩაყთა ურდომ დუნაი გადალახა და იმპერიის ჩრდილო ნაწილი დაარბია²², 1149 წ. დაიღო ბიზანტიის საწინააღმდეგო ხელშეკრულება როეერ II-სა და ჰეიზა II-ს შორის²³. იმავე წელს ბიზანტიის წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედებას იწყებს სერბეთი, რომელიც ნორმანებსა და უნგრეთს შორის დადებულ კავშირს ეყრდნობა²⁴. 1150 წ. ევროპაში მესამე ჯვაროსნული ლაშქრობის მზადება დაიწყო. საყოველთაოდ ცნობილი იყო, რომ ამ ლაშქრობის მიზანს კონსტანტინოპოლის აღება წარმოადგენდა.

²⁰ В. Г. Василевский. დასახ. ნაშრ., გვ. 213.

²¹ იქვე, გვ. 215.

²² იქვე, გვ. 220.

²³ იქვე, გვ. 233.

²⁴ იქვე, გვ. 237.

1150-1154 წწ. განმავლობაში ბიზანტია აწარმოებს ბრძოლას სერბეთთან და უნგრეთთან²⁵. მხოლოდ 1154 წ. შემდეგ შეიცვალა საერთაშორისო ვითარება ბიზანტიის სასარგებლოდ.

XII ს. 40-იანი წლების მიჯნაზე მომხდარი ამბების ზოგადად მიმოხილვა გვარწმუნებს იმაში, რომ მანუილ კომნინის მეფობის პირველ წლებში იმპერიის მდგომარეობა არც თუ ისეთი სახარბიელო იყო.

უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ პატრიარქ მიქაელ ოქსიტის გარდაცვალების შემდეგ (1146 წ.) მისი მემკვიდრე კოზმა ატიკი ძალიან მალე იქნა გადაყენებული და თითქმის მთელი 1147 წ. განმავლობაში საპატრიარქო ტახტი თავისუფალი იყო. მხოლოდ ამავე წლის დეკემბერში დაიკავა იგი ნიკოლოზ მუზალონმა²⁶.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება აღინიშნოს, რომ იზიასლავ მსტისლავის ძე შესანიშნავად ერკვეოდა XII ს-ის შუა წლების რთულ საერთაშორისო ვითარებაში და ამიტომაც იყო, რომ სამიტროპოლიტო ტახტზე თავისი კანდიდატის არჩევა შეუფარდა იმ მომენტს, როდესაც იმპერია განსაკუთრებულ სიძნელეებს განიცდიდა. კლიმენტ სმოლიატიჩის პიროვნების გაცნობა აგრეთვე გვარწმუნებს იმაში, რომ მისი არჩევა არ წარმოადგენდა შემთხვევით ამბავს.

შესაფერის კანდიდატს, როგორც ჩანს, გულდასმით და დიდხანს ეძებდნენ (1146 წ. აგვისტოდან 1147 წ. ივლისამდე). სმოლენსკის ზარუბის მონასტრიდან გამოყვანილი კლიმენტი სამიტროპოლიტო ტახტზე აიყვანეს არსებული საეკლესიო წესის დარღვევით, რომლის თანახმად სქემოსანი ბერი არ შეიძლებოდა გამხდარიყო მიტროპოლიტად²⁷.

მიტროპოლიტთა დახასიათებაში ჩვეულებრივად სიტყვაძვირი რუსული მატრიანეები კლიმენტზე საუბრის დროს არ იცავენ ამ წესს. მაგალითად, იპატის მატრიანეში აღნიშნულია, რომ კლიმენტის მსგავსი მწიგნობარი და ფილოსოფოსი მანამდე არ ჰყოლია რუსეთს²⁸. ნიკონის მატრიანე კი ვგამცნობს, რომ მან ბევრი ლიტერატურული ნაწარმოები დატოვა²⁹. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მატრიანეები არაფერს ვადმოგვცემენ ძველი რუსეთის დიდი მწერლების, ილარიონისა და კირილე ტუროველის, ლიტერატურული მოღვაწეობის

25 იქვე, გვ. 245—259.

26 М. Грушевский, Очерк истории Киевской земли, гв. 360. იხ. აგრეთვე, Е. Е. Голубинский, დასახ. ნაშრ., გვ. 301, უენიშვნა 2.

27 Е. Е. Голубинский, დასახ. ნაშრ., გვ. 306, უენიშვნა 2.

28 იპატის მატრიანე, გვ. 340.

29 ნიკონის მატრიანე, გვ. 172: „...и много писання написав предаде“.

შესახებ, აშკარა გახდება, რომ თანამედროვეთ მიტროპოლიტი კლიმენტი გამოჩენილ ლიტერატურულ მოღვაწედ მიაჩნდათ. გარდა ამისა, მემატიანე არ დარჩენილა გულგრილი კლიმენტის პოლიტიკური მრწამსის მიმართ, რომელიც, ჩანს, თვით მემატიანის პოლიტიკურ შეხედულებებს ემთხვეოდა.

მემატიანის ამგვარი დამოკიდებულება კლიმენტისადმი აიხსნება იმით, რომ მათიანე კიევის მღვიმის მონასტერში იწერებოდა³⁰ და მისი ავტორისათვის, რომელიც ამ მონასტრის ეროვნულ ტრადიციებზე იყო აღზრდილი, იზიასლავ მსტისლავის ძისა და კლიმენტის მისწრაფება რუსული ეკლესიის ნაციონალიზაციისაკენ ახლობელი და ადვილად გასაგები იყო.

ამის გამო შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ მემატიანე მიკერძობას იჩენს კლიმენტის მიმართ. მაგრამ ჩვენამდე მოაღწია მისმა ერთმა ლიტერატურულმა ნაწარმოებმა «Послание, написано Климентом митрополитом русским Фоме прозвитуру, истолковано Афонасьем мнихом»³¹, საიდანაც ჩანს, რომ მიტროპოლიტი კლიმენტი თავისი დროის განათლებული პიროვნება ყოფილა, რომელიც იცნობდა ჰომეროსის კლასიკურ ნაწარმოებებს, პლატონისა და არისტოტელეს ფილოსოფიურ ნაშრომებს³².

ყოველივე ეს მოწმობს, რომ იზიასლავ მსტისლავის ძეს სათანადო სერიოზულობით ჰქონდა მოფიქრებული ისეთი საპასუხისმგებლო საქმე, როგორიც იყო რუს ეპისკოპოსთა საეკლესიო კრებაზე კონსტანტინოპოლის პატრიარქის დაუკითხავად რუსი მიტროპოლიტის არჩევა.

მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ ამ პოლიტიკური აქტის ყოველი დეტალი წინასწარ იყო გათვალისწინებული, კლიმენტის მიტროპოლიტად დასმამ გამოიწვია მწვავე პროტესტი როგორც პრობიზანტიურად განწყობილი სამღვდელოების, ასევე დეცენტრალიზაციის ძალთა მხრივ, რომელთაც არ სურდათ კიევის მთავრის გაძლიერება საერო და სასულიერო ძალაუფლების მჭიდრო კავშირის შექმნის შედეგად.

სახელმწიფოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის ამ ეტაპზე დეცენტრალიზაციის მომხრენი უფრო მძლავარი აღმოჩნდნენ. ფეოდალური დაქსაქსულობის პირობებში მიტროპოლიტად რუსის დანიშვნა

³⁰ იხ. А. А. Шахматов, Кievo-Печерский Патерик и Печерская летопись. ИОРЯС АН, т. 3, кн. II, 1897, стр. 835.

³¹ Н. Н. Никольский, დასახ. ნაშრ., გვ. 103.

³² Н. Н. Никольский, დასახ. ნაშრ., სტრიქონი 18 — 21: «Аз писах от Омира, и от Аристоля, и от Платона, иж во елньскихъ нырехъ славне беша...»

შეუძლებელი იყო. მეტოქე რუსი მთავრები არ დაუშვებდნენ, რომ ერთ მათგანს რუსული ეკლესიის მეთაურად დაესვა თავისი კანდიდატი, რომელიც მას სხვა მთავრების წინააღმდეგ მხარდაჭერას გაუწევდა³³.

1147 წ. 27 ივლისს გამართულ რუს ეპისკოპოსთა საეკლესიო კრებას ლავრენტის მატეანეს თანახმად ექვსი ეპისკოპოსი ესწრებოდა³⁴, ხოლო იპატის მატეანით—შვიდი³⁵. მაგრამ, ამჟამად დადგენილია, რომ ნიფონტი ნოვგოროდელი და მანუილ სმოლენსკელი საეკლესიო კრებას არ დასწრებიან და კლიმენტის არჩევის საწინააღმდეგო მოსაზრებანი მოგვიანებით გამოთქვენ, მომხდარი ამბის შემდეგ³⁶. ამრიგად, საეკლესიო კრებას, იმ დროს არსებული 10 საეპისკოპოსოდან, 5 ეპისკოპოსი ესწრებოდა. ამ ხუთმა ეპისკოპოსმა კამათის შემდეგ კლიმენტი მიტროპოლიტად აირჩია. ნიფონტ ნოვგოროდელი და მანუილ სმოლენსკელი, რომლებმაც შეურიგებელი პოზიცია დაიკავეს კლიმენტის არჩევის მიმართ, თავიანთ მოსაზრებას იცავდნენ კანონიკური ხასიათის დასაბუთებით: „არა არს იგი კანონში, რათა დასვან ეპისკოპოსებმა მიტროპოლიტი გარეშე პატრიარქისა, მიტროპოლიტს პატრიარქი სვამს“³⁷. მაგრამ საეკლესიო კრების ყველაზე ავტორიტეტულ პირს, ჩერნიგოვის ეპისკოპოსს, ონოფრეს მიტროპოლიტის არჩევა ეპისკოპოსთა საეკლესიო კრებაზე სრულიად დასაშვებ ამბად მიიჩნდა. „მე ვიცი, რომ ეპისკოპოსებს აქვთ მიტროპოლიტის დასმის უფლება“³⁸—შეედავა იგი მოწინააღმდეგეებს. მართლაც, არსებული კანონიკური წესის თანახმად, პატრიარქს, მიტროპოლიტის არჩევის შემდეგ, მხოლოდ მისი ხელდასხმის უფლება ეძლეოდა, თვით არჩევა კი, იმავე წესით, უნდა მომხდარიყო მიტროპოლიტის ეპისკოპოსთა საეკლესიო კრებაზე³⁹. მეოთხე მსოფლიო საეკლესიო კრების ამ 28-ე მუხლს რუსეთის მიმართ სისტემატურად არღვევენ კონსტანტინოპოლის პატრიარქები. და რუსეთის სამიტროპოლიტო ტახტზე თავიანთ კანდიდატებს ნიშნავდნენ.

ამრიგად, კანონიკური წესების თვალსაზრისით კლიმენტის არჩევა სავსებით კანონიერი იყო. მაგრამ ძალაში რჩებოდა იმავე წესის მეორე მხარე: ეპისკოპოსთა საეკლესიო კრებაზე არჩეული მიტ-

33 И. У. Будовный, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 406.

34 Летопись по Лаврентьевскому списку, СПб, 1872, გვ. 299.

35 იპატის მატეანე, გვ. 340-341.

36 იხ. Е. Е. Голубинский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 305, შენიშვნა 2. აგრეთვე М. Д. Приселков, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 376.

37 იპატის მატეანე, გვ. 341.

38 იქვე, გვ. 340.

39 Е. Е. Голубинский, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 271 — 272.

როპოლიტი უფლებამოსილად არ ითვლებოდა და ვერ შეუდგებოდა თავის საქმიანობას პატრიარქის ხელდასხმის გარეშე. ისარგებლეს რა ამით, მიუხედავად კლიმენტის არჩევის კანონიერებისა, ნიფონტ-მა და მანუილმა არ სცნეს მისი უფლებები და მასთან თანამშრომლობაზე უარი განაცხადეს («А не поклониве ти ся, ни служиве, с тобою, зане не взял еси благословения у святое Софьи, ни от патриарха»)⁴⁰. ისინი მზად იყვნენ მხოლოდ პატრიარქის მიერ ხელდასხმის შემდეგ ეცნოთ საეკლესიო კრების გადაწყვეტილების სამართლიანობა («и тогда тияся поклониве»)⁴¹. 1147 წ. საეკლესიო კრების შემდეგ რუსეთში დაიწყო მძაფრი ბრძოლა მთავართა ორ კოალიციას შორის, რომელმაც დროებით უკანა პლანზე მოაქცია მიტროპოლიტის არჩევის კანონიერების საკითხი. მაგრამ 1151 წ., როდესაც იზიასლავ მსტისლავის ძე ხელმეორედ დამკვიდრდა კიევიში, ეს საკითხი კვლავ უნდა დამდგარიყო დღის წესრიგში, რადგან კლიმენტი, კანონიერი წესების თანახმად, ამ ხნის განმავლობაში ფორმალურად სამიტროპოლიტო ტახტზე დაუსმელი რჩებოდა, რაც იზიასლავის მტრებს აძლევდა საფუძველს, არ ეცნოთ იგი რუსეთის ეკლესიის მეთაურად. ეს, კი უდავოდ ამცირებდა მის მნიშვნელობას, როგორც იზიასლავის მოკავშირისას. შექმნილი ვითარებიდან გამოსასვლელად კიევის მთავარს ან უნდა ეცნო თავი დამარცხებულად და თანხმობა განეცხადებინა ბიზანტიიდან ახალი, ბერძენი მიტროპოლიტის გამოგზავნაზე, ანდა კონსტანტინოპოლის პატრიარქის გვერდის ავლით კლიმენტის ხელდასხმის საკითხის გადასაჭრელად მიემართა რომელიმე მართლმადიდებელი ქვეყნის დამოუკიდებელი ეკლესიის მეთაურის დახმარებისათვის. იზიასლავს ამით შეეძლო მოესპო მიზეზი, რომელიც საშუალებას აძლევდა მის მტრებს არ ეცნოთ კლიმენტის ძალაუფლება.

პირველი შესაძლებლობა თავისთავად გამორიცხულია, რადგან ცნობილია, რომ იზიასლავის მთავრობის უკანასკნელ დღემდე სამიტროპოლიტო ტახტი კლიმენტის ეკავა და სხვა მიტროპოლიტი ბიზანტიიდან არ გამოუგზავნიათ. მეორე შესაძლებლობის განხორციელების შესახებ მათიანეები არას გვეუბნებიან, მაგრამ, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ისინი გვაწვდიან ცნობას იზიასლავ მსტისლავის ძის ქართველი მეფის ასულზე დაქორწინების შესახებ. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ კლიმენტ სმოლიატიჩის ხელდასხმის საკითხსა და იზიასლავ მსტისლავის ძის ქართველი მეფის ასულთან ქორწინებას შორის არსებობს პირდაპირი კავშირი, რომელმაც წყაროებში ასახვა ვერ კპოვა.

⁴⁰ იპატის მატიანე, გვ. 341.

⁴¹ იქვე.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, იზიასლავის ქორწინება პოლიტიკური მიზეზით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. მაგრამ ისმება საკითხი: რა კონკრეტული მიზანი ამოქმედებდა იზიასლავს შორეულ საქართველოსთან ნათესაური კავშირის დამყარების დროს? ი. ცინცაძის აზრით, იზიასლავის გადაწყვეტილება, განპირობებული უნდა ყოფილიყო, ერთი მხრივ, ქართველი ხელმწიფეების „მეფის“ ტიტულით, რასაც იმ დროს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ხოლო, მეორე მხრივ, ის, შესაძლებელია, ფიქრობდა საქართველოს საშუალებით, რომელიც დავით აღმაშენებლის დროიდან კეთილმეზობლურ ურთიერთობაში იმყოფებოდა ყივჩაყთა სახელმწიფოსთან, შეენელებინა ამ უკანასკნელის შემოტევა კიევის სამთავროს მიწებზე⁴². ჩვენი აზრით, ორთავე დასახელებულ მაზეზს შეიძლებოდა ხელი შეეწყო კიევის მთავრის ქართველ მეფეებთან დანათესავებისათვის, მაგრამ ვერც ერთი მათგანი, გადაწყვეტი ვერ იქნებოდა ამ პოლიტიკური ნაბიჯის გადადგმის დროს. საქმე ისაა, რომ კიევის მთავრები X ს-დან მოყოლებული თითქმის სისტემატურად იმყოფებიან ნათესაურ კავშირში ბიზანტიის და დასავლეთ ევროპის იმპერატორებსა და მეფეებთან. ამ მხრივ, კიევის რუსეთში ერთგვარი ტრადიცია დამყარდა. ეს ტრადიცია არც იზიასლავის საგვარეულოს დაურღვევია⁴³. იზიასლავი რომ „მეფის“ ტიტულით ყოფილიყო დაინტერესებული, უფრო ბუნებრივი იქნებოდა, რომ მასაც მოეყვანა ცოლი დასავლეთიდან, რომელთანაც მეგობრულ და ნათესაურ კავშირში იმყოფებოდა და რასაც მას არსებული ტრადიცია უკარანახებდა.

რაც შეეხება ყივჩაყთა საკითხის მოგვარებას საქართველოს დანხარებით (რაც თავისთავად გამორიცხული არ არის), იზიასლავს, ჩვენი აზრით, გაცილებით უფრო ქმედითი საშუალება გააჩნდა: მას შეეძლო ყივჩაყთა მთავართან მოყვრობა იმავე ქორწინების გზით. ცნობილია, რომ რუსეთის მთავრებს ხშირად ჰყოლიათ ცოლებად ყივჩაყთა მთავრების ასულები. მაგრამ, როგორც ვიცით, იზიასლავი არც ერთ ამ ჩვეულ გზას არ გაჰყოლია და ცოლად ქართველთა მეფის ასულის მოყვანა გადაწყვიტა.

ამგვარად, როგორც ვხედავთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე არ არსებობს კიევის მთავარ იზიასლავის ქართველი მეფის ასულზე დაქორწინების მიზეზებისა თუ მიზნების რამდენადმე დამაკმაყოფილებელი ახსნა.

⁴² ი. ცინცაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 185.

⁴³ ასე, მაგალითად, მისი დები მალფრედი, ინგებორგა და ეფროსინე გათხოვილი იყვნენ შვედეთის, პოტლანდის და უნგრეთის მეფეებზე, ხოლო მის შვილს მსტისლავს ცოლად პოლონეთის მეფის ბოლესლავის ასული ჰყავდა.

მთავარი მიზანი, მძლავრ ქართულ სახელმწიფოსთან დაახლოების ცდისა, ჩვენი აზრით, ის უნდა ყოფილიყო, რომ კიევის მთავარს სურდა საქართველოს დახმარებით გადაეწყვიტა ჩიხში შესული საეკლესიო საკითხი.

ამ ცდის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს იზიასლავის ქართველი მეფის ასულთან ქორწინებაც, რის შესახებ ცნობა რუსულმა მათიანებმა შემოგვინახეს.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კლიმენტ სმოლიატიჩის ხელდასხმის საკითხის გადასაწყვეტად იზიასლავ მსტისლავის ძემ ქართული ეკლესიის მეთაურს მიმართა და ამ საკითხზე გამართული მოლაპარაკების დროს მისი ქორწინების საკითხიც გადაწყდა. ეს მოსაზრება რომ არ არის საფუძველს მოკლებული, ამაში გვარწმუნებს, პირველ რიგში, იზიასლავ მსტისლავის ძის პოლიტიკური კომბინაციების ფართო საერთაშორისო ხასიათი, რომელსაც ზემოთ გავეცანით, და აგრეთვე იმ დროის საქართველოს საერთაშორისო მდგომარეობა. როგორც ცნობილია, XII ს-ის შუა წლების საქართველო წარმოადგენდა ბიზანტიისაგან დამოუკიდებელი საეკლესიო ორგანიზაციის მქონე მძლავრ ფეოდალურ სახელმწიფოს. ახლო აღმოსავლეთში მას ანგარიშს უწევდნენ არა მარტო მცირე, არამედ ისეთი ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანებანი, როგორიც იყო ბიზანტიის იმპერია. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ XI ს-ში საქართველოს მოუხდა მძაფრი ბრძოლის გადატანა ბიზანტიის იმპერიასთან თავისი ეკლესიისათვის ავტოკეფალობის მოპოვებისათვის⁴⁴ და რომ ამ ბრძოლიდან იგი გამარჯვებული გამოვიდა (რის შესახებაც უდავოდ ექნებოდა მიღებული ცნობა კიევის მთავარს), ჩვენ მიერ გამოთქმული შესაძლებლობა უნდადავოდ არ უნდა მოგვეჩვენოს. ავტოკეფალიის მქონე ქართული ეკლესიის მეთაურს ჰქონდა კლიმენტის ხელდასხმის უფლება და უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი სიამოვნებით ისარგებლებდა ამ უფლებით, როგორც ქართული ეკლესიის პრესტიჟის ამაღლების, ისე კონსტანტინოპოლის პატრიარქის დამცირების მიზნით.

ზემომოყვანილ დასაბუთებას ისიც უნდა დაერთოს, რომ რუსეთისათვის საქართველო ავტოკეფალური საეკლესიო ორგანიზაციის მქონე უახლოეს მეზობელ მართლმადიდებელ ქვეყანას წარმოადგენდა; ეს გეოგრაფიული ფაქტორიც იზიასლავ მსტისლავის ძის პოლიტიკური მიზნებისათვის მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო.

⁴⁴ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბილისი, 1965. II, გვ. 181-186.

ამრიგად, უნდა ვიფიქროთ, რომ XII ს-ის 40-50-იან წწ. ჩვენ მიერ განხილულ ფართო საერთაშორისო ბრძოლაში, სხვა ქვეყნებთან ერთად, საქართველოც იღებდა მონაწილეობას და საეკლესიო საკითხის გადაწყვეტაში მხარს უჭერდა კიევის მთავარს. ამით უნდა აიხსნებოდეს იზიასლავ მსტისლავის ძის ქორწინებაც ქართველთა მეფის ასულზე, რითაც განმტკიცდა საქართველოსა და კიევის სამთავროს საეკლესიო-პოლიტიკური კავშირი. მაშასადამე, საქართველოსა და რუსეთის ურთიერთობა XII ს-ში არა შემთხვევით, არამედ ღრმა პოლიტიკური საფუძვლის მქონე ამბად უნდა წარმოვიდგინოთ. იმ დროს კიევის რუსეთი და საქართველო საშინაო და საგარეო პოლიტიკის ზოგიერთ საკითხებს ერთნაირად წყვეტდნენ, რის გამოც, ბიზანტიის იმპერიის მსოფლიოზე გაბატონების პრეტენზიების წინააღმდეგ ბრძოლაში მათი მოკავშირეობა ბუნებრივად გამოიყურებოდა. მაგრამ იზიასლავ მსტისლავის ძეს არ დასცალდა თავისი ფართო პოლიტიკური გეგმების განხორციელება. ქორწინების შემდეგ სულ მოკლე ხანში, 1154 წ. იგი გარდაიცვალა⁴⁵. მის გარდაცვალებასთან ერთად რუსული ეკლესიის ნაციონალიზაციის საკითხიც მოიხსნა დღის წესრიგიდან. იგი გადაწყდა მხოლოდ მოსკოვის ცენტრალიზებული სახელმწიფოს არსებობის პირობებში.

სამწუხაროდ, წყაროები არაავითარ ცნობებს არ გვაწვდიან იმაზე, თუ რა ბედი ეწვიათ ჩვენ მიერ განხილული საინტერესო ისტორიული ეპიზოდის მოქმედ პირებს — კლიმენტ სმოლიატიჩს და ქართველთა მეფის ასულს იზიასლავის გარდაცვალების შემდეგ.

⁴⁵ იპატის მატეანე, გვ. 469.

З. М. БУНИЯТОВ

ГРУЗИЯ И ШИРВАН В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XII ВЕКА

(Страничка из истории эпохи Шота Руставели)

В многовековой и многообразной истории грузино-ширванских отношений есть немало интересных моментов, которые остаются в стороне от внимания современных исследователей. А между тем есть в истории судеб обоих государств много общего и освещение этого общего даст возможность раскрыть всю полноту означенных взаимоотношений, показать их многогранность.

В грузинских, арабских, персидских и армянских исторических источниках есть много сведений о взаимоотношениях Грузии и Ширвана в эпоху Руставели. Средневековые авторы (Историк Давида Строителя, Летописец времени Георгия Лаша, Ибн ал-Асир, Ибн ал-Каланиси, ал-Фарики, Мунадджим-баши, Захир ад-дин Нишабури, Мхитар Гош, Киракос Гандзакец и др.) сообщают весьма ценные сведения политического, военного и династического порядка, на основе которых можно составить цельную картину событий, имевших место в Закавказье в конце XI—I половине XII вв.

Немаловажную роль в освещении исторических событий, в частности, истории взаимоотношений между представителями правящих династий (Багратионы и Кесранидов) могут сыграть произведения (оды—касиды) выдающихся поэтов XI—XII вв. Катрана Табризи, Фарийаби, Низами, Абу-л-Ала Гянджеви, Хакани и его ученика Фелеки Ширвани.

Исследователи, как правило, игнорируют материал исторических касид поэтов. Однако, надо отметить, что именно в поэтических произведениях можно встретить такие данные, о которых в исторических сочинениях ничего не сказано, или высказывается ошибочное мнение, неточно датируются события и т. д. Особо надо подчеркнуть значение произведений поэтов изучаемого периода для уточнения исторических дат и имен лиц, о которых в исторических источниках ничего не говорится или же упоминается вскользь.

О произведениях знаменитого Хакани в связи с грузино-ширванскими отношениями уже писали. Однако не меньший, если не больший интерес для изучения грузино-ширванских отношений и особенно взаимоотношений царствующих динас-

тий, представляет историческая касида ученика Хакани — Фелеки Ширвани (родился ок. 501—1107/8, умер в 551 — 1156 г.), написанная на смерть сына Давида IV царя Деметре I.

Как известно, в XII веке Грузией правила династия царей из рода Багратиони, а Ширваном династия ширваншахов Кесранидов.

В царствование Давида IV Строителя (1089—1125) и в правление ширваншаха Фаридуна I (убит в мае 1120 г.)¹ общие интересы борьбы за освобождение от сельджукского господства обусловили сближение Грузии и Ширвана, в результате чего возникает династический брак. Давид IV выдает свою дочь Тамар за сына Фаридуна I — Фахр ад-дина Минучихра II.

Историк Давида сообщает об этом следующее: «В том же (1116) году [Давид] отправил свою дочь Катю в Грецию замуж за сына греческого императора.² А до этого он отправил свою старшую дочь Тамар царствовать над Ширваном».³

Оба эти мероприятия должны были иметь благоприятное влияние на политическое положение Грузии. Безопасность страны была обеспечена со стороны Ширвана и Греции и Давид Строитель мог все свои силы направить на изгнание сельджуков.⁴

Давид IV вел непрерывную войну против сельджукских завоевателей и вскоре почти полностью изгнал их из Грузии. После этого он перенес войну за пределы страны и в 1117—1120 годах совершил несколько набегов на Ширван.⁵

В 1123 г. сельджукский султан Махмуд вторгся в Ширван, захватил Шемаху и пленил ширваншаха Минучихра II. При помощи грузинского войска территория Ширвана была очищена от неприятеля.⁶

В 1124 г. Давид занял Шемаху и поставил там свой гарнизон, но после его смерти город был возвращен Минучихру II.

¹ Картлис цховреба, под ред. С. Г. Каухчишвили, I, Тб. 1955, (на груз. яз.), стр. 339; *Histoire de la Géorgie*, I, стр. 364.

² Она была невестой Алексея, сына Никифора IV Вриенниа.

³ Картлис цховреба, I, стр. 334; *Histoire de la Géorgie*, I, стр. 360.

⁴ И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, II, Тб., 1965 (на груз. яз.), стр. 198.

⁵ Картлис цховреба, I, стр. 334, 339; *Histoire de la Géorgie*, I, стр. 360, 361, 380. См. также, Н. А. Бердзенишвили и др., История Грузии, I, Тб., 1962, стр. 162—164.

⁶ Имад ад-дин Исфакхани, Таварих ал Салджук, Лейден, 1889, стр. 139—141; Ибн ал-Асир, X, стр. 234, 235; Картлис цховреба, I, стр. 343.

В 1125 г. на грузинский престол вступил сын Давида IV Деметре I. С этого года в грузино-ширванских отношениях начинается новая полоса — в царствование Деметре I (1125—1156), т. е. в течение 30 лет, между двумя государствами царили мир и спокойствие. Не было совершено ни одного набега ни с одной стороны.

Грузинский царский род Багратиони владел обширными землями не только в самой Грузии, но и в Армении.⁷ Известно, что этот род начал царствовать в Грузии в VIII в., а первым представителем династии был Адарнасе (ум. в 779 г.).

Знаменитый Хакани называет грузинских Багратиони «Бакратиан»:

من و ناجرمکی و دیر مخران * در بقراتیان جا و ملجا

Я и Начармаги и монастырь Мухран*.

(Мое жилище и убежище — ворота Багратидов*.)

Фелеки Ширвани называет Багратионов «Бакрат»:

دبمطری داؤد سر تخمة بقرات * کز تخمة او کشت ملک بیر آورد

Деметре, сын Давуда, глава рода „Баграт“,

Кто своим семенем сделал плодородной всю страну.

По грузинским источникам Давид IV родился в 1073 году; в 1189 г. в возрасте 16 лет занял после отречения своего отца Георгия II, престол;¹⁰ умер 24 января 1125 г.¹¹ Он имел двух сыновей — Деметре и Вахтанга (Цвата),¹² и двух дочерей: Катю и Тамар.

В 1117 г., по приказу отца, Деметре нападает на Ширван и занимает крепость Каладзор¹³. Следует отметить, что

⁷ W. Allen, A History of the Georgian People, London, 1932, стр. 81.

⁸ „Начармаги“ от „Начармагевн“ — царский лес в Карли, восточнее Лиахви; Мухрани — городок и р-н восточнее Нижи. Ксаини. См. Histoire de la Géorgie, I, стр. 351, 359; История и восхваление венценосцев, изд. К. С. Кекелидзе, Тб., 1954, стр. 21, 30, 101. Издатель „Куллиат-е Хакани“ считает „Наджурмак“ именем монаха.

⁹ Куллиат-е Хакани, Тегеран, 1316, стр. 22.

¹⁰ Карлис цховреба, I, стр. 324; Histoire de la Géorgie, стр. 10, прим. 4.

¹¹ Карлис цховреба, I, стр. 362.

¹² Вахтанг родился в 1118 г. (Карлис цховреба, I, стр. 337). Позднее он оспаривал царский престол у своего старшего брата Деметре (И. А. Джавахишвили, ук. соч., стр. 223 — 224; История Грузии, I, стр. 191).

¹³ Карлис цховреба, I, стр. 334, 365 — 366; Histoire de la Géorgie, I, стр. 360, 381; См. также, Н. Насан, Falaki-i Shirvani. His Life, Times and Works, London, 1929, стр. 8.

военные кампании Грузии в 1117 г. осуществлялись под предводительством Деметре, а не Давида, как считал В. Ф. Минорский в статье «Шеки» в «Энциклопедии ислама».

В 515 (1121) году Деметре сопровождал отца при штурме Тбилиси¹⁴, а в 1125 г. он, говоря словами Фелеки, стал главой рода Багратидов.

Не успел Деметре пробыть на троне и одного года, как шаддадид Фадлун ибн Абу-л-Асвар Шавур II взял Ани, который с 1124 г. принадлежал Грузии. Однако, Деметре активных мер для возвращения Ани предпринять не успел, т. к. крепость снова сдалась грузинам в 1126 г.¹⁵

Через некоторое время сам Деметре принимает активное участие в военных мероприятиях: Он взял Дманиси и Хунапи — два ключа к Триалети — и разбил тюрок на равнине Гаги¹⁶. Однако, в целом, Деметре утрачивает ведущую роль на Кавказе, терпя ряд военных неудач¹⁷, которые были обусловлены событиями, назревавшими внутри грузинского феодального общества¹⁸.

Грузинские и армянские источники характеризуют Деметре как славного воина и энергичного правителя. Однако, по словам акад. И. А. Джавахишвили, жизнь и деятельность Деметре покрыта тайной и даже неизвестно на чем основана такая популярность этого царя¹⁹.

Если грузинский хронист, писавший уже в первой четверти XIII века, в правление сына царицы Тамар — Георгия IV, был вынужден ограничивать повествование о Деметре, то Фелеки это обстоятельство не стесняло. Он пишет, что Деметре «в течение 63 лет своим талантом, знанием и мужественностью устанавливал в мире каждый день новый порядок» и что «времена, подобно посыльным, постоянно приносили ему послания о победе и завоевании».

Однако, указание Фелеки, что каждый день царствования Деметре «приносил новые победы», не находит подтверждения в других источниках.

¹⁴ Ибн ал-Асир, X, стр. 215: Ibn al-Qalanisi, History of Damascus 363 — 555 AH., Leyden, 1908, стр. 205.

¹⁵ Kasravi Tabrizi, Shahriyaran-e Gomonam, III, Tehran, 1930, стр. 63 — 65; См. также: V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953.

¹⁶ Histoire de la Géorgie, I, стр. 382, прим. 2; W. Allen, A History of Georgian People, стр. 102.

¹⁷ Там же.

¹⁸ История Грузии, I, стр. 190.

¹⁹ И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, II, стр. 221.

Исторические источники зафиксировали только три значительные военные кампании Деметре: В 1130 г. он разбил в сражении Насир ад-дина Шах-Армена и взял большие трофеи²⁰. В 1139 г., после землетрясения, он захватил Гянджу и увез ворота города в качестве трофея²¹. Но самым значительным военным успехом Деметре была его победа над войсками мусульман под городом Ани в 1154 г. и пленение правителя Арзрума Изз ад-дина Салтука²². В этом же году Деметре I удалился в монастырь, а царский трон занял его сын Давид, который после 6-месячного правления был отравлен еще при жизни отца²³. Деметре немедленно вернулся к власти, покинув монастырь, и в 1156 г. возвел на трон своего второго сына Георгия III (1156—1184)²⁴.

Грузинские источники не сохранили даты рождения Деметре. Время его смерти датируется между 1154 — 1156 гг. Этот пробел восполняется сообщением Фелеки, который отмечает, что Деметре умер в возрасте 63 лет.

Как уже было указано, Давид IV, отец Деметре, родился в 1073 г. Ко времени рождения Деметре ему было около 20 лет, и Деметре, следовательно, родился около 1093 г., а не в 1091 г. Умер он в 1156 году²⁵. Деметре был старшим сыном Давида Строителя, старше Тамар, которая была старше Каты. Самым младшим был Вахтанг.

Ниже прилагаются составленная нами генеалогическая таблица и персидский текст произведения Фелеки Ширвани—«Ода на смерть Деметре I» с подстрочным переводом.

²⁰ Картлис цховреба, I, стр. 366; Histoire de la Géorgie, I, стр. 381. См. также, И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, II, стр. 222.

²¹ Мхитар Гош, Албанская хроника, Баку, 1960, стр. 11—12; Киракос Гандзакети, История, Баку, 1946, стр. 63, 103; Имам ад-дин Исфахани, стр. 190. См. также, И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, II, стр. 223; З. М. Бунятов, Новые материалы о землетрясении в Гяндже в 1139 г. Доклады АН АзССР, XXI, № 1, 1965, стр. 55—58.

²² Мхитар Гош, стр. 18; Ибн ал-Асир, X, стр. 125—126; Ibn al-Qalanisi, стр. 328; История и восхваление венценосцев, стр. 44.

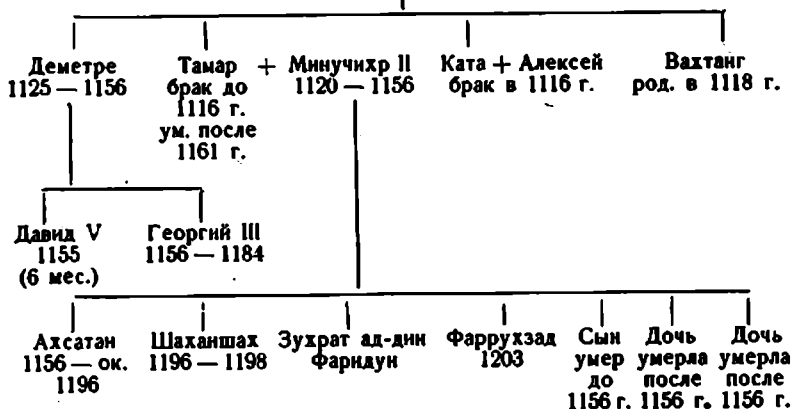
²³ Мхитар Гош, стр. 17—18; Вардан, гл. 78, стр. 126;

²⁴ Мхитар Гош, стр. 18; Картлис цховреба, I, 366—367; История и похваление венценосцев, стр. 18.

²⁵ Такая же датировка имеется у акад. И. А. Джавахишвили (Ук. соч., стр. 226—228) и в «Истории Грузии» (стр. 191).

ГЕНЕАЛОГИЧЕСКАЯ ТАБЛИЦА ГРУЗИНСКИХ БАГРАТИОНИ
И ШИРВАНШАХОВ — КЕСРАНИДОВ В XII ВЕКЕ

Давид IV Строитель
1089 — 1125

[قصیده - برای ملک دیپتری تابرگ گریه کن]

باز از مدد فتنه بهالم حشر آورد
 خونی و چه خاری بدل چرخ فرو برد
 کز ماتم او سور جهانی بسر آورد
 کو باج بخاور همی از باختر آورد
 کز تخته خود کشت ممالک بر آورد
 در کوبه رایت گردون سپر آورد
 دست فلک خیره سر از پای در آورد
 از نقطه امید بخط خطر آورد
 شد - روی سوی تخته جد و پدر آورد
 از قوت کن آتش نیکون شر آورد
 خم در قد و غم در دل و تف در جگر آورد
 در قاعده عالم و عدل عمر آورد
 دایم سوی او نامه فتح و ظفر آورد
 شخصی که ز دل فعل قضا و قدر آورد
 دستی که ز دریای سعادت در آورد
 تأثیر و فائش اثر شور و شر آورد
 صاحب خبر آمد سوی شروان خبر آورد
 خورشید فلک را بچهارم گهر آورد

گردون که بگردش ز جهان گود بر آورد
 خاری و چه خاری بدل چرخ فرو برد
 بر بود ز تخت ملکی تاجوری را
 شاهنشاه ابنغاز و شکی خسرو آفاق
 دیپتری داود ، سر تخته بقراط
 شمشیر مسیح ، آنکه ساحات فلک
 در دا که چنان دادگری را ز جهان زد
 در دا که چنان تاجوری را ستم چرخ
 در دا که پدر از سر تخت پدر وجد
 در ملک چنان بود که در چرخ سعادت
 در خاک چنان خفت که شیران جهان
 شک نیست که تاریخ و فائش خلقی صعب
 شد زیر زمین آنکه زمانه چو برید ان
 آویخ که شد از خاک سبک مایه ، گران بار
 آویخ که بقهر اجل از کار فرو ماند
 او برد ز عالم اثر خویش و در آفاق
 آن خود چه زمان بود که از عزت عمرش
 این خود چه قران بود که از چرخ چهارم

در شصت و سه سال از هنر و دانش بودی
 آن مادر فرزندکش از عالم جانی
 و آخر چو بدوران کمالش برسانید
 چون وقت سفر، بتأمید، هنر داد
 او رفت زدنی و جهان مدت عمرش
 شروانشه غازی ملک عالم عادل
 فریاد رس خلق جهان شاه نوچهر
 آن شیرشکاری که بتاثیر عنایت
 ای روشنی دیده و کام دل گردون
 گردون زمینی که هر طرف کله خویش
 دادار، پدیدار از آن رای محیطت
 گر در حرم عالی متقدم مقدس
 او عالم عقل است شناسد که بخلق
 جز صبر چه چاره است که ایزدهمه گانرا
 چون نیست درین منزل آشفته قراری
 هم شکر شود واجب و هم صبر دهد کام
 جز شکر که بر دارد و جز صبر که یارد
 داد ایزد مقصود بدان پرده عصمت
 عالی ملک قادر قاهر دوبر آور
 فرخنده چهار اختر و فرخنده دگر
 گر بود پدر سایه شفقت ز سر او

هر روز در آفاق نهاد دگر آورد
 چون او پسری زاد و پرورد بر آورد
 او بستد اگر داده و هم بود گر آورد
 الحق چه نگو نیت عزم سفر آورد
 در مدت عمر ملک دادگر آورد
 کاندازد ملکی فخر بداد و هنر آورد
 کافاق فلک بر سر خیل خزر آورد
 از گربه ماده هنر شیر نر آورد
 کز نام تو، عالم، مدد و زیب و فر آورد
 پیش تو کهنی گوهر طرف کبر آورد
 دریای فلک را بشمار شمرا آورد
 ایام ز تاثیر مصائب اثر آورد
 حق عزوجل زخم اجل کارگر آورد
 در راه وجود، از پی این رهگذر آورد
 رست، آنکه شد روی بدان مستقر آورد
 کاین حادثه خار از دل دولت بند آورد
 شوری که مدار فلک اندر مدار آورد
 داد آنچه بدان دور فلک مفتخر آورد
 کایام بهر یک ز نظر صد نفر آورد
 کایزد ز بقاشان بجهان زیب و فر آورد
 باقبال بدو مژده سیصد پسر آورد

აზპრდუ მფოთ ბჰაბ კდრ ადრ
 ამდ მლკ ო აბრ სეადტ მტრ ადრ
 ზინ შამ ზაბ შბ ნკრტ სეკრ ადრ
 დრ ემრ თო ემრ მშე დაკრ ადრ
 კაიზდ ბშა ფდრტ ხოდრ ახსრ ადრ

ზრეჩნდ კრზინ ჰადთე ანარ დრ აქრხ
 კო ბეიშ მხოდრ მტოკე ბრ ბაგ ამედტ
 ხოშ ბაშ კე ქრეხ აზ კელ რეზრ ადრ
 აორტ ზდნია ობჰან მდტ მლკშ
 თა ხსრ ბყა ბად ტრა ბა მლკანტ

ФЕЛЕКИ ШИРВАНИ

ОДА НА СМЕРТЬ ЦАРЯ ДЕМЕТРЕ I

Еще раз вращающиеся небеса подняли земную пыль
 И с помощью беспорядка создали судный день!

Занозу, какую занозу, они вонзили в сердце земного шара!
 Кровь, какую кровь, они выпустили из вен страны!

Они вырвали прочь из царственного трона венценосного правителя,
 От скорби по которому пресекалась мирская радость.

Шахншах Абхаза и Шаки, царь горизонтов,
 Кто доставлял на Восток подати с Запада —

Деметре, сын Давида, глава рода Бакрат,
 Кто своим семенем сделал плодородной всю страну;

Меч Христа, что привел пространство небес
 Под свой звездный флаг.

Увы! Власть своенравного неба
 Весьма поспешно унесла из мира такого справедливого человека!¹

Увы! Тирания небес вытащила такого владыку
 Из средоточия надежды к границам [смертельной] опасности!

Увы! Он уйдя с трона своего отца и деда,
 Должен повернуться лицом к гробовой доске своих предков!

В царстве он был подобен прекрасной фортуне в [хрустальных] небесах:
 С силой «Будь» он создает огнензлучающие искры из «оно бывает»!¹

¹ Қоран, XIX, 36.

Он так отошел ко сну в земле, что согнул стан,
Опечалил сердца и огорчил печень [тех, кого считают] львами мир;

Несомненно, что дата его смерти причинит бедствие,
Которое повлияет на порядок мира и справедливость Омара [иби-
ал-Хаттаба].

Ушел под землю такой человек, которому времена,
Подобно посыльным, постоянно носили послания о победе и завоевании.

Увы! И такой вот человек засыпан землей!
Человек, через сердце которого действовали рок и судьба!

Увы! Такие вот руки, что доставляли жемчужины из моря счастья.
Были обессилены жестокостью смерти!

Он унес свои следы из мира, но влияние его смерти
Оставило в мире следы смятения и бунта.

О, какое [ужасное] время настало, когда
Посланец прибыл в Ширван и принес новость о его кончине!

О, какое [ужасное] время настало, которое низвергло вниз
Солнце судьбы с четвертых небес к четвертому элементу².

В течение 63 лет своим талантом, знанием и мужественностью,
Он устанавливал в мире каждый день новый порядок.

Тот мир, что породил, вскормил и взлелеял
Такого сына в мире живых,

В конце концов доведя его до полного совершенства. И если сама
Привела [его], сама же взяла назад и если она сотворила, то сама же
сгубила.

Когда время путешествия стало ближе, она сказала ему помощь
[на его пути]:
Понстине с какими прекрасными намерениями он отправился в свое
последнее путешествие!

Он оставил мир, и мир увеличил продолжительность его жизни
Продолжительностью жизни справедливого царя.

Ширваншах, Гази, справедливый царь мира!
Кто своим превосходством и справедливостью принес славу царству.

Защитник человечества, шах Минучихр,
Который обрушил злобу небес на голову хазарских ватаг³.

² По средневековой мусульманской космографии солнце находилось на четвертых небесах; четыре элемента — огонь, воздух, вода и земля. Здесь земля четвертый элемент.

³ Имеются в виду победы Минучихра II над алапами и кипчаками в начале его правления.

Тот охотник за львами, кто влиянием своей заботы
Добился от кошки ловкости льва.

О, свет глаз и страсть сердца небес!
От твоего имени мир приобрел помощь, красоту и славу!

Небесный свод сделал самую блестящую диадему на его тнаре,
Самым ничтожным бриллиантом мира!

С твоей обширной, как океан, мудростью
Бог сделал небесное море похожим на омут!

Если времена, с их пагубным влиянием
Не пожелали твоего благородства, чистоту и святого гарема,

Она (шахиня Тамар) — мир ума, и знает, что для [смертного] человека,
Бог, преставший и всевышний, делает смертельную рану неизлечимой!

Какое лекарство спасет, кроме терпения, если Бог привел
Всех нас в бытие [лишь] для того, чтобы пройти этот проход [смерти].

С тех пор, как в этом обезумевшем доме (т. е. мире) нет спокойствия,
Свободен лишь тот, кто отправился в вечность и повернул свое лицо к
тому постоянному жилищу.

Благодарность становится обязательной, а терпение принесет
удовлетворение,
Так же, как доцарение наместника выдергивает шип из сердца
государства Ширван.

Что кроме терпения и благодарности может привести в порядок
Тот беспорядок, учиненный небесами на земле?

Тому покрывалу целомудрия (шахине Тамар) Господь дает то,
Чем могут гордиться вращающиеся небеса.

Возвышенный царь, могущественный, непобедимый; два брата:
Каждому из которых мир принес сто рабов в виде победы;

Четыре благоприятных звезды и две благоприятных жемчужины⁴.
Благодаря их существованию Бог дал миру великолепие и блеск.

Когда умер ее отец, счастливая случайность
Принесла ей [взамен] счастливую новость трехсот сыновей.

Хотя в результате этой трагедии небеса перенесли ее
Из-под лучших занавесей под мрачное покрывало [смерти].

⁴ Четыре сына и две дочери Ширваншаха Минучихра II и Тамар.

Скажи ей: «Не мучайся чрезмерно!» и добавь: «Царь отошел в сад
Твоей мечты и принесет при своем пробуждении облако, изливающее
дождь счастья».

Будь радостна, ибо небеса приведут в исполнение день твоих желаний
И превратят твои вечера бедствий и опасные ночи в рассвет!

Он ушел из мира — и продолжительность его правления
Мир прибавил к твоей жизни и к жизни справедливого царя.

Живи со своими князьями до дня Воскресения ради того,
Чтобы Бог вложил в вас свое могущество!

АННОТАЦИИ

М. К. ДУМБАДЗЕ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ ГРУЗИИ И ШОТА РУСТАВЕЛИ

Цель этой статьи — вкратце ознакомить читателя с историческим развитием Грузии эпохи Руставели и показать органическую связь творчества гениального поэта с родной ему действительностью, обусловившую необыкновенный успех «Вепхис-ткаосани».

В первой части статьи дана характеристика главнейших явлений политического подъема государства, основанная на достижениях современной грузинской историографии.

Во второй части исследования автор освещает основные тенденции экономического и социального развития и показывает, что XI — XII вв. были эпохой не только политической, но и экономической мощи в истории Грузии. Там же дана краткая характеристика культурного развития Грузии времен Руставели.

Таким образом, автор попытался определить quintэссенцию развития эпохи и доказать, что появление в Грузии такого крупнейшего мыслителя, как Руставели, было обусловлено высоким уровнем социально-экономического, политического и культурного развития страны.

Сравнительно высокое развитие сельскохозяйственной техники, земледелия, ремесленного производства, городской жизни, торговли и расцвет культурных сил указывали на то, что в Грузии создавались предпосылки для возникновения зачатков новых общественно-экономических отношений и развития идей ренессанса.

В заключительной части статьи рассмотрена связь творчества Руставели с современной ему грузинской исторической действительностью и сделана попытка по-новому осветить социально-политические взгляды великого поэта.

В поэме Руставели в аллегорической форме отображены социально-политическая обстановка Грузии XII века и отношение автора к главнейшим явлениям эпохи. Также встречаются с реминисценциями событий, о которых повествуют истории времен царицы Тамары, а в некоторых случаях сталкиваемся даже с текстуальной близостью.

Руставели и современная ему грузинская историческая литература во многом перекликаются друг с другом. Они согласованно выступают в защиту центральной власти, ратуют за необходимость самопожертвования в интересах родины, проповедуют мир между классами и идеи равенства между мужчиной и женщиной.

Социальные воззрения великого поэта содержат некоторые противоречия. Это обстоятельство объясняется своеобразием социальных противоречий современной поэту эпохи. В то время в Грузии усиливается процесс окончательного порабощения полусвободных производителей и все сильнее утверждается суровая крепостная неволя.

Руставели имел основание полагать, что лучшим было то время, когда еще не так резко были обострены противоречия между крестьянами и их господами. Поэт-гуманист мог еще воочию видеть пережитки сельских общин (хотя бы в нагорной местности страны), которые, по крайней мере внешне, олицетворяли прежнюю свободу и внеклассовое общество.

Руставели, с одной стороны, выражал идеологию феодального класса, защищал феодальные отношения, с другой же стороны, ему было не по вкусу угнетение человека человеком и грезилось прекрасное будущее, когда люди обретут настоящую свободу и независимость. Он воспевал свободу человеческого коллектива в целом.

По мнению автора статьи, Шота Руставели не являлся представителем класса крупных феодалов. Автор не согласен с теми исследователями, которые считают, что Руставели занимал при дворе высшие государственные должности, был эриставт-эриставом (воевода воевод) и мечурчлетухуцеси (министр финансов и торговли). Мировоззрение Руставели резко противостояло индивидуалистическим стремлениям крупных феодалов, особенно же идеологии тех торгово-финансовых кругов, с которыми был связан мечурчлетухуцеси и которых поэт немилосердно бичует в своем произведении.

Руставели, по всей вероятности, был представителем средних или низших рыцарско-аристократических слоев, мудрецом «нечиновным», который не мог быть известным в современном ему высшем обществе. Этим и объясняется, что гениальный мыслитель в письменных источниках своей эпохи не упоминается.

Поэма «Вепхис-ткауcани», созданная на рубеже XII-XIII веков, нужно полагать, нашла свое распространение в обществе позднее и поэту не привелось при жизни насладиться всеобщим признанием своего непревзойденного творчества.

ИЗ ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В ГРУЗИИ XII В.

(К вопросу об утверждении крепостничества)

Социальное развитие в Грузии XI-XII вв. шло под знаком утверждения крепостничества.

Утверждение крепостничества прослеживается по материалам, указывающим на завершение, в основном, прикрепления крестьян к земле и на всеобщее распространение и усиление барщины.

В XI-XII веках часть крестьян в Грузии еще пользовалась правом свободного перехода, но дальнейшее развитие социальных отношений шло по линии прикрепления крестьян к земле, и к концу XII и нач. XIII века основная масса крестьян уже прикреплена к земле (Н. А. Бердзенишвили).

Процесс становления крепостного крестьянства начинается совместно с зарождением феодализма в Грузии, но широкое распространение данного процесса происходит примерно с X века.

К концу X века в Грузии в основном завершается процесс становления крестьянства, как основного производительного класса эпохи феодализма, что создает благоприятные условия для широкого распространения прикрепления крестьян к земле.

К концу века осуществляется политическое объединение большей части феодальной Грузии и создается грузинская феодальная монархия, что со своей стороны, также способствует прикреплению крестьян к земле.

Вторжение тюрк-сельджуков в 60-х годах XI века временно затормозило этот процесс, но, как известно, к 20-м годам XII века вся Грузия была очищена от турецких орд, и прикрепление крестьян к земле развернулось с еще большим размахом.

Положение о завершении процесса прикрепления к земле основной массы крестьянства к концу XII века в грузинской историографии обосновывалось: 1) законодательством XIV века, где говорится, что феодал имеет право искать беглого крестьянина в течение 30 лет, причем специально указывается, что законодательство эту норму считает «ранее установленной»; 2) Указом Газан-хана (1303 г.) о запрещении свободного перехода крестьян.

Предполагаем, что положение о завершении прикрепления основной крестьянской массы к земле к началу XIII века, подтверждают также те статьи грузинского законодательного кодекса XIII века, где говорится о закреплении земли за

крестьянами, сведениями грузинских документальных источников XI — первой пол. XIII веков, подтверждающими продажу крестьян вместе с землей, и указанием армянского судейника XII века.

Как известно, основой крепостничества является барщина, которая существует в Грузии со времен зарождения феодализма, но если вначале она охватывала сравнительно небольшое число земледельцев, то постепенно, с процессом феодализации число барщинников растет, соответственно растут и размеры самой барщины.

Объединение феодальной Грузии создает благоприятные условия для дальнейшей интенсификации сельского хозяйства, что способствует расширению барского хозяйства, требующего со своей стороны увеличения барщины, которая с X по XIII век чувствительно растет.

Таким образом, экономическое развитие и политическая обстановка создают предпосылки для дальнейшего социального порабощения крестьянства, что, путем усиления барщины и прикрепления крестьян к земле, в конечном итоге, к концу XII века, проявляется в утверждении и крепостничества.

М. М. БЕРДЗНИШВИЛИ

ГРАНИЦЫ ГРУЗИНСКОГО ГОСУДАРСТВА В НАЧАЛЕ XIII ВЕКА

В состав Грузинского государства в начале XIII века входили, помимо собственно грузинских земель, и негрузинские (Западный Ширван и Северная Армения). Грузинское государство вместе со своими вассалами и зависимыми странами занимало обширную территорию. К Грузинскому государству с севера, востока и юга прилегали страны, находившиеся в различной от нее зависимости, как-то: вассалы Грузии Ширван и Арран (на востоке), страны кашагов, овсов, дурдзуков, дидойцев, аварцев, леков и Дербент (на севере). Данники Грузии: Хлатский султанат, Арзрумский эмират и Эрзинкайский султанат (на юге); находившаяся в сфере влияния Грузии Трапезунтская империя (на западе).

Цель статьи — определить границы между Грузинским государством и зависимыми от него странами; т. е. установить, какую именно территорию включало в себя Грузинское государство.

По показаниям первоисточников (грузинских и армянских) государственная граница Грузии проходила:

На востоке у Шемахийской горы и по реке Чаган-усун, причем восточным соседом Грузии являлся Арран с центром

в г. Гандза. В этой части пограничными его областями были г. Шамхор с окрестностями и Гелакуни.

На юге граница проходила по среднему течению реки Аракс, причем в пределы Грузинского государства входили армянские провинции: Хачен, Сюник и Айрарат (с центром в г. Двин).

Дальше межа шла вдоль внешних границ провинций Багреванд (с центром в г. Валашкерте) и Басиани.

С юго-запада к Грузинскому государству прилегали Арзрумский эмират, а также провинции Спери и Чанети (которые входили в состав Трапезунтской империи); здесь граница проходила вдоль реки Борчхис-цхали.

Западная граница шла по побережью Черного моря до пункта Никопсии (в стране Джиков, в современном Краснодарском крае).

Северная же граница тянулась вдоль Кавказского хребта.

Б. Р. ЛОМИНАДЗЕ

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЦЕРКОВЬЮ И ГОСУДАРСТВОМ В ГРУЗИИ VIII—XII вв.

Политические отношения между церковью и государством изучаются автором в тесной связи с проблемой государственного строя феодальной Грузии. Эти отношения рассмотрены в теоретическом и практическом аспектах.

В истории развития взаимоотношений церкви и государства в Грузии различимы три ступени: 1. С IV в. по нач. VI в. (до упразднения царства), 2. Время политического распада (с VI в.); 3. Время существования централизованной монархии.

1. Союз церкви с государством изначально основывается на реальных расчетах—взаимно обеспечить друг друга необходимой помощью. Во взаимоотношениях сторон ясно видна зависимость церкви от царской власти. Зависимость принимает законченные формы в царствование Вахтанга Горгасали (V в.).

В борьбе за торжество христианства над устаревшими религиями, за расширение сети церковных организаций, решающей силой являлась светская власть. Вся политика картлийских царей была направлена на утверждение единой религии в едином государстве. В практической деятельности царя, в его расчетах забота о церкви равнозначна заботе о государстве. Господствующий класс в церкви имел свою идеологическую опору; церковь пропагандировала идею божественности начал царской власти, богом установленной социальной неправомерности людей (Мф. 22, 21; Рим. 13, 1—5).

Церковь, как растущая феодальная сила, в конце концов, вступает в борьбу с светской властью за независимость. Конфликт с центральной (светской) властью все более усиливается. Свое выражение он находит, в частности, в разногласиях, возникших между царем Вахтангом и мцхетским епископом Микаелом. В лице «сребролюбца» Микаела царь борется против церкви, в практике которой непомерно возросли нормы землевладения.

2. Упразднение в Картли царской власти (523 г.) и установление эрисмтаварства («воеводства», конец VI в.) создавали благоприятные условия для дальнейшего усиления церкви, упрочения ее независимости. В этом отношении значительную роль играли и внешнеполитические силы (Иран-арабы).

В Грузии, распавшейся на царства и княжества, лишенной объединяющего политического центра, в роли объединителя выступала церковь, обладавшая обширными землями, широкой юрисдикцией, охватывавшей все население.

Обособление в VIII в. мцхетского католикосата от Антихийского патриаршества означало завершение процесса организации грузинской церкви. Росту авторитета грузинской церкви содействовала и ее просветительская миссия в борьбе против персов, арабов и других поработителей.

К этому времени процесс аристократизации церковников в основном завершается. Католикос, подчиненные ему епископы создают собственные хозяйства, владения. Эти последние, поскольку их выгодно отличали и обширность и давность хозяйственной практики, успешно противостояли домогательствам вновь возникавших владетельных центров эрисмтаваров, мтаваров и прочих власть имущих.

Церковь активно участвует в борьбе, охватившей феодальный мир, в отдельных случаях превосходя даже своим политическим и моральным весом светские власти.

Таким образом, в VIII—X вв. налицо были все данные приведшие к порождению в церковно-феодальных кругах иерократических (цезарепапистских) идей. Примат церковной власти нашел свое теоретическое обоснование уже в труде Георгия Мерчуле «Житие св. Григория Хандзтийского» (труд датирован 951 г.).

3. С XII века, согласно велениям государственной политики Давида Строителя, церковь целиком подчинилась царской власти, осуществилось структурно-политическое слияние церкви с государством.

В решении этой задачи главную помощь светской власти оказывали мцхетский католикос, а также кафедральные (епископские) храмы, вновь созданные царями. Интерес мцхетской кафедры к объединению страны определяли централистские традиции, издревле выработанные в практике ка-

толикосов, крупное землевладение, — отличительная черта экономических основ католикосата, — открывавшее мцхетским иерархам доступ во все концы Грузии.

В условиях успешной борьбы царя Давида Строителя за объединение Грузии выработалась теория, обосновавшая непреложность самодержавной царской власти и, вместе с тем, безусловной принадлежности высшей церковной власти — к священной отныне особе царя.

Согласно с этим, «самодержавный» царь — наместник бога на земле. Царствование — то же, что царствие божие. Прерогативы царя — безграничны, безраздельны. Идеи эти глубоко отразились в труде анонимного историка царя Давида Строителя, в введении к Завещанию Давида, пожалованному Шиомгвимскому монастырю (1123 г.), в протоколах Руис-урбнисского церковного собора (1103 г.) и др.

Для поддержания достигнутого государственного единства страны, правящие круги в своей деятельности исходят из факта существования в царстве и негрузинского населения (народов, сохранивших память о былой своей политической самостоятельности, присущие им этнические черты). В царстве пользуется признанием принцип веротерпимости. Так что, единство государства не покрывается единством религиозным.

Для существующей системы церковно-политического управления находим сходные черты в исторической действительности Византии, Западной Европы (эпохи реформации) с той разницей, что эта система в Грузии сложилась в иной ситуации, в условиях борьбы за единоличное управление; кроме того, в Грузии царская власть, в отличие от византийской, не получила теократического характера; в Византии исключалась веротерпимость. В Западной Европе уже в XII в. проявляется (сохраняя силу до XV в.) резко выраженная тенденция церкви — достичь превосходства над светской властью (в иных случаях она и осуществляется полностью), и только в эпоху реформации, в результате постепенного огмирования папской власти, оказалось возможным (как в протестантских, так и католических государствах) окончательное приведение церкви в зависимость от светской власти.

Р. К. КИКНАДЗЕ

ЕЩЕ ОДИН ГРУЗИНСКИЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ГЕОРГИЯ ЛАША

Первая четверть XIII века знаменует начало упадка грузинского могущественного феодального государства. В этот период Грузия переживала кризис феодального развития. Стране не доставало внутренней спаянности, что отрица-

тельно отражалось на устойчивости ее государственного строя и военной организации¹. Кроме того, из-за резко ухудшившейся в результате появления монголов общей политической ситуации, одержавшее в предыдущие десятилетия ряд блистательных побед государство было поставлено перед необходимостью защиты собственных границ.

В такой сложной внутренней и внешнеполитической обстановке править страной пришлось молодому царю Георгию Лаша, и неудивительно, что некоторые его промахи и личные недостатки особенно рельефно стали видны на фоне блестящей эпохи царицы Тамары. Этим же можно объяснить, что в грузинской исторической литературе бытуют две противоположные версии в оценке личности и государственной деятельности Георгия IV. В частности, современник царя, историк XIII века (т. н. историк времени Георгия Лаша) всячески восхваляет Георгия и даже сравнивает его с Давидом Строителем². Анонимный же историк XIV века (условно названный Жамтаагмцерели) хотя и признает некоторые положительные качества Георгия IV, но в целом дает ему резко отрицательную характеристику³. Примерно такую же версию повторяет и Вахушти Багратиони (XVIII в.).

В грузинской историографии последующего периода также продолжалась борьба мнений вокруг личности Георгия IV и были попытки его реабилитации. Так, например, в составленном в первой половине XIX века сочинении Иоанна Багратиони имеется даже указание на произведение, якобы ставшее источником отрицательной характеристики Георгия Лаша, и дано опровержение выдвинутых против него обвинений⁴.

В настоящей статье автор ставит целью рассмотреть еще один грузинский источник, в котором дана своеобразная попытка реабилитации Георгия. В частности, имеется в виду историческое произведение автора XVII века Парсадана Горгиджанидзе, рассказ которого о периоде царствования Георгия Лаша хотя и основан на сочинении анонимного историка XIV века, однако автором опущены некоторые места, а в ряде случаев изложение дается более пространно или же в ином освещении. Особенно примечательно, что Парсадан Горги-

¹ Н. А. Бердзенишвили и др., *История Грузии*, I, Тб., 1962, стр. 220.

² *Картлис цховреба*, под ред. С. Г. Каухчишвили, I, Тб., 1955 (на груз. яз.), стр. 370.

³ *Картлис цховреба*, под ред. С. Г. Каухчишвили, II Тб., 1959 (на груз. яз.), стр. 151, 154—157.

⁴ К. С. Кекелидзе, *Новые литературные источники по истории Георгия Лаша*, «Этюды из истории древнегрузинской литературы», I, Тб., 1956 (на груз. яз.), стр. 290—299.

джанидзе не согласен с анонимным историком XIV века в оценке личности Георгия Лаша⁵. В частности, им пропущены все отрицательные отзывы о Георгии и взамен добавлены хвалебные эпитеты. Кроме того, Парсадан Горгиджанидзе сообщает ряд ценных сведений по истории царствования Георгия IV, которых нет в сочинении историка XIV века.

Трудно сказать, является ли сам П. Горгиджанидзе автором данной версии, или же использованный им список сочинения анонимного историка XIV века уже был подвергнут подобному редактированию. Однако, учитывая то обстоятельство, что Парсадан Горгиджанидзе с явной симпатией относится к Георгию Лаша, можно предположить, что на основе различных источников у него сложилось свое собственное представление о Георгии и в соответствии с этим он изменил или же вовсе опустил некоторые сведения историка XIV века, которые казались ему излишне резкими или необоснованными.

На основе анализа сведений, сообщаемых Парсаданом Горгиджанидзе о Георгии Лаша, в работе сделаны выводы:

1. Задолго до Иоанна Багратиони, во второй половине XVII века, Парсадан Горгиджанидзе попытался реабилитировать Георгия Лаша и представил его не только отважным воином, но и щедрым, справедливым, умным и энергичным правителем страны.

2. Следует пересмотреть высказанное в грузинской историографии мнение о том, будто т. н. вторая (до сих пор неизданная) часть сочинения Парсадана Горгиджанидзе, основанная на сведениях «Картлис цховреба», не содержит ничего нового и постольку лишена всякой научной ценности.

Б. Г. СИЛАГАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ГРУЗИИ ЭПОХИ РУСТАВЕЛИ В СВЕТЕ СВЕДЕНИЙ ИБН АЛ-АСИРА

Эпоха Руставели является одним из важных периодов в истории Грузии. В это время начинается политический, экономический и культурный расцвет грузинского государства, освободившегося от господства турок-сельджуков. После освобождения территории Грузии, неотложной задачей страны стал прорыв мусульманского окружения, изгнание сельджуков из соседних стран и расширение границ государства. Эта задача была успешно выполнена. В XII-XIII вв. полити-

⁵ Рукопись Ин-та рукописей АН СССР, Н 2140 (автограф), лл. 33v—35r (Две рукописи исторического сочинения П. Горгиджанидзе имеются также в Ленинграде; см. Р. Р. Орбели, Грузинские рукописи востоковедения АН СССР, М.—Л., 1956, стр. 20—22).

ческое влияние Грузии распространяется на территории от Северного Кавказа до Ванского озера и от южного и восточного побережья Черного моря до берегов Каспийского. Грузия превратилась в силу международного значения не только на Востоке, но и в Европе, многие государства которой возлагали на нее большие надежды во время крестовых походов.

Этот интересный отрезок истории Грузии давно является объектом интенсивного исследования, однако в виду недостатка или отсутствия известий, а иногда и неправильного их толкования, некоторые вопросы освещены неверно. В этом нас определенно убеждает сравнительное изучение сведений арабского историка XII—XIII вв. Ибн ал-Асира (сравнение их с другими источниками, в частности с известиями грузинско-армянских летописей).

Например, согласно грузинскому источнику, город Двин был занят грузинами раньше, чем Ани. В действительности же выясняется, что первоначально был предпринят поход на Ани (июль—август 1161 г.), а через год был взят Двин (июль—август 1162 г.). Согласно принятой в грузинской историографии датировке, после создания в 1204 г. Трапезундского царства, грузины покорили Карс, а в 1205/6 гг. разбили на Басианском поле румского султана Руки ад-дина. По сведениям Ибн ал-Асира, которые подтверждаются армянскими и турецкими источниками, Басианское сражение произошло до образования Трапезундского царства, т. е. до 1204 года. Карс же был присоединен к Грузии в 1206/7 гг., что подтверждается и словами второго историка царицы Тамары.

В результате такой датировки Басианского и Карсского сражений по новому решается вопрос о времени смерти Давида Сослана и объявления Георгия Лаша соправителем царицы Тамары, а также вопрос о смерти царицы Тамары и воцарении Георгия Лаша, от решения которых во многом зависит и освещение ряда других вопросов истории Грузии.

Как выясняется, после Басианской битвы Давид Сослан прожил недолго. Уже во время Карсского сражения (1206/7 гг.) соправителем Тамары упоминается тринадцатилетний Георгий Лаша и ключи от крепости преподнесли ему и Тамаре. Это определенно означает, что Давида уже нет в живых. Следовательно, он умер приблизительно в 1205 г. а не в 1207 году, как это принято в грузинской историографии. Согласно Ибн ал-Асиру, в 1207 г. умирает не Давид Сослан, а царица Тамара (это подтверждается и грузинскими, и армянскими, и западноевропейскими источниками). Поэтому, многие события, происшедшие в 1207—1213 гг. и связываемые до сих пор с именем Тамары, в действительности следует отнести к царствованию Георгия IV. Это,

между прочим, имеет большое значение для оценки личности и государственной деятельности Георгия IV.

Обычно Георгия Лаша упрекают в том, что он не сумел по достоинству оценить серьезную опасность, угрожавшую Грузии со стороны монголов. Однако, как выясняется из сведений Ибн ал-Асира, проникнутый рыцарским духом Георгий IV, был в то же время дальновидным и осторожным политиком. Во всяком случае, он правильно оценил опасность монгольской угрозы и начал переговоры с правителями Азербайджана и Ал-Джазира (Месопотамии) о коалиционном походе против монголов и вместе с ними разработал план похода. Участники коалиционного похода должны были весной 1221 г. начать совместное наступление, но монголы вовремя узнали об этом, опередили союзников и выступили первыми, с тем чтобы сокрушить стоящую во главе коалиции Грузию. Согласно сведениям того же историка, во время царствования Георгия Лаша, монголы трижды вторгались в Грузию (ноябрь или декабрь 1220 г., январь 1221 г., начало 1222 г.), трижды победили грузинское войско и подошли к Тбилиси. Несмотря на это, одним ударом они не смогли захватить сильную, пересеченную множеством ущелий, Грузию и сломить сопротивление ее народа, а для длительных военных действий они в то время не были подготовлены, в виду чего, в 1222 г. покинули Грузию, Закавказье и пройдя через Дербент перешли на Северный Кавказ. В связи с этим думается, что принятое в грузинской историографии мнение, будто во время царствования Георгия Лаша произошло только два вторжения монголов, которые были разбиты и изгнаны из Закавказья грузинскими войсками, требует уточнения. Видимо, следует пересмотреть также и другое положение, согласно которому монголы в тот период ставили себе целью лишь разведку Закавказья, а не его покорение.

Совершенно новые, и потому заслуживающие внимания, сведения сообщает Ибн ал-Асир относительно появления в Грузии кипчаков. Большие отряды кипчаков, потерпевших поражение и изгнанных со своих мест перешедшими на Северный Кавказ монголами, подошли к Ширвану и якобы просили пристанище, заняли часть его территории. Вслед за этим они двинулись к Грузии, и в 1222 г. дважды вторглись на ее территорию, однако потерпели поражение.

После изгнания кипчаков Грузия пыталась вновь подчинить отложившиеся от нее во время нашествия монголов и кипчаков, вассальные страны, а также приобрести новых подданных. С этой целью она начинает военные действия на востоке и юге. Согласно известию Ибн ал-Асира в сентябрь-октябре 1222 г. грузины покорили город Баилакан в Азербайджане, а в 1223 г. они угрожали Хлатскому султанату. Эти сведения, которые не встречаются в грузинских источни-

ках, указывают на то, что Грузия даже после пережитого ею первого нашествия монголов, а также кипчиков, все еще оставалась сильным государством на Ближнем Востоке.

З. В. АНЧАБАДЗЕ, М. В. ЦИНЦАДЗЕ

ГРУЗИЯ И НАРОДЫ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА В XII— НАЧАЛЕ XIII ВВ.

Взаимоотношения Грузии с народами Сев. Кавказа имеют глубокие исторические корни. В рассматриваемый период эти взаимоотношения поднимаются на новую ступень.

Интересы феодальной Грузии на Сев. Кавказе имели как экономический характер (развитие торговли, зйлажного скотоводства и др.), так и политический (охрана перевальных путей, военное наемничество и др.). Народы Сев. Кавказа также нуждались в Грузии во многих отношениях.

В указанном аспекте в статье рассмотрены взаимоотношения Грузии с осетинами, кипчаками, народами Дагестана и т. д. Некоторые народности и племена Сев. Кавказа, обитавшие в горных районах, входили в состав многонациональной грузинской монархии на началах вассальной зависимости. Политическое единство Грузии и народов Сев. Кавказа (а также Закавказья) диктовалось общими интересами борьбы против иноземных захватчиков и задачами хозяйственно-культурного развития.

Реальными следами культурного влияния феодальной Грузии на соседние северокавказские народы являются многочисленные памятники культуры (архитектура, эпиграфика и пр.), обнаруженные на их территории.

В результате монгольского господства и других неблагоприятных явлений, характер последующих грузино-северокавказских взаимоотношений приобретает ряд новых черт.

К. А. ЧХАТАРАИШВИЛИ

ВОИНЫ-ИНОЗЕМЦЫ В ГРУЗИНСКОМ ВОЙСКЕ XII ВЕКА

В войсках Грузии до монгольского нашествия в довольно большом количестве находились воины-иноземцы. В основном из лиц иностранного происхождения, с малых лет воспитывавшихся при царском дворе, состоял созданный Давидом Строителем царский гвардейский корпус — «мона-спа». Впоследствии воины «мона-спа» пополнили ряды грузинских феодалов.

На всем протяжении XII века в составе грузинских войск находилось большое число половцев. Большую массу половцев переселил в Грузию Давид Строитель. Взамен военной службы, царь предоставил половцам для поселения земля царского домена в южных и восточных пограничных областях («санапиро») Грузинского государства. Военные поселения половцев, расположенные на важнейших стратегических подступах к Грузии, образовывали барьер против турок-сельджуков и других врагов, наподобие «турецких поясов» на границах Византии и Киевской Руси. Часть этих половцев постепенно ассимилировалась с населением тех областей, где они были поселены.

Позже в грузинских войсках часто служили и наемные половецкие отряды (по грузинским источникам «новые половцы» — в отличие от половцев-переселенцев, — «старых половцев»).

В XII веке в войсках Грузии служили наемники из разных стран — жители Сев. Кавказа (осетины, дагестанцы, адыгейцы), русские, курды, арабы и др. В армянских исторических источниках, в исландских сагах и скандинавском фольклоре сохранились сведения о службе в грузинских войсках наемных норманнов-варягов.

Поселенные на территории Грузинского государства полвцы, так же как и другие наемные иноземные отряды, выполняли роль вспомогательных войск. Грузинская царская власть обычно использовала воинов-иноземцев в борьбе против феодальной реакции, но решающую роль как во внутренних делах, так и в борьбе с внешними врагами играли не они, как думают некоторые исследователи, а грузинские войска, в первую очередь — царская гвардия и ратники царского домена («самепо спа»).

И. А. ГЗЕЛИШВИЛИ

ГРУЗИНСКОЕ СЕЛО ЭПОХИ РУСТАВЕЛИ

В письменных источниках мало данных о городах и еще меньше о селах древней Грузии. Поэтому на основании только письменных источников не представляется возможным осветить историю средневековых городов и сел Грузии. Для заполнения этого пробела особенно ценные материалы могут быть получены в результате археологических исследований городищ и селищ.

В Грузии особое внимание на изучение селищ зрелого средневековья было обращено после Великой Отечественной войны. Основы этому изучению положила Квемокарт-

лийская историко-археологическая экспедиция Академии Наук Грузинской ССР, которую возглавлял академик Н. А. Бердзенишвили.

Экспедиция в Тетрицкаройском районе первые четыре года (1948 — 1952 гг) производила общие историко-археологические исследования и занималась составлением археологической карты района. Последующие четыре года (1953 — 1956 гг.) она осуществляла систематические археологические раскопки селища Начивчавеби и разведочные раскопки других селищ ущелья р. Чивчива (Ткемлара, Надарбазеви, Тахтисцкаро и Бедени).

На основании проведенных работ установлено, что в названных селах зрелого средневековья существовало от 18 до 36 крестьянских домов. Крестьяне в основном занимались смешанным хозяйством, местами превалировало земледелие, местами — животноводство. Усадьба крестьянина состояла из двора и следующих помещений: жилого помещения (дарбази), кладовой-кухни, пекарни, винного погреба и хлева. Рядом с усадьбой находились ток, саманник и стоянка для скота.

Семья крестьянина состояла не более чем из 10 душ. Основной для такой семьи являлась пахотная земля площадью в десять дгуири (около 4 гектаров). С этой земли семья получала зерна около 5 тонн, которого хватало для еды, покрытия оброков и приобретения необходимых вещей, орудий производства, одежды и др.

Крестьяне землю обрабатывали плугом, в который впрягалось не менее трех пар быков. Мологьба зерна производилась на токах молотильными досками. По-видимому, состоятельность крестьянской семьи (как это было и позже) определяло количество поголовья скота, принадлежащего семье и находящегося постоянно на летних и зимних пастбищах.

В обиходе крестьянской семьи очень широко использовалась глиняная посуда, в том числе и глазурированная. Женщины в качестве украшений применяли различные стеклянные браслеты.

Крестьяне употребляли в пищу мясные (говядину, баранину, свинину, птицу), молочные и растительные продукты.

Таковы результаты археологического изучения некоторых селищ Тетрицкаройского района. Для представления полной картины жизни трудового населения средневековой Грузии необходимо расширить рамки исследования. Археологические исследования селищ необходимо производить и в других районах Грузии.

ОБ ИНСТИТУТЕ ТБИЛИССКОГО «АМИРТ-АМИРСТВА»

На основании собранного материала относительно правителя города Тбилиси феодальной эпохи, автор пытается доказать, что после освобождения от владычества чужеземцев города Тбилиси (1122 г.), правитель города назывался «амира» (эмир). Так было до 80-ых годов XII столетия, когда в результате развития и осложнения городской жизни молодой феодальной страны был создан институт «амирт-амира» (эмир эмиров). Так именовался правитель города Тбилиси вплоть до XVII века. «Амирт-амира», как высший представитель городской власти должен был иметь подчиненных ему должностных лиц — «амира». Таким образом, распространенное в специальной литературе мнение об идентичности «амира» и «амирт-амира» не является правильным.

Г. Г. ЦКИТИШВИЛИ

К ЧТЕНИЮ ОДНОГО МЕСТА В СОЧИНЕНИИ — «ИСТОРИЯ И ВОСХВАЛЕНИЕ ВЕНЦЕНОСЦЕВ»

Известное сочинение анонимного историка царицы Тамары до нас дошло в искаженном и неполном виде.

В тексте, восстановленном акад. К. Кекелидзе, наше внимание привлекло одно место, — «Эриставами в то время были: в Имерии, за Лихскими горами: Барам Варданисдзе — в Сванетии, Кахабери — в Раче и Таквери, Дотагод Шарвашидзе в Цхуми, Аманелисдзе в Аргвети, Бедиани в Одиши».

В сохранившихся рукописях Аманелисдзе упоминается без эриставских земель.

Акад. К. Кекелидзе исходил из того, что Аргвети большая территориальная единица и она должна была иметь своего эристава. В довершение этого Аманелисдзе упоминается в перечне эриставских земель.

По указанию историка Давида строителя, в 1103 г. царь упразднил Аргветское эриставство, пожертвовав его Гелатскому монастырю, и Аргвети на протяжении веков остается гелатской сеньорией.

Таким образом, это место «История и восхваления» надо читать без восстановления — «Эриставами в то время были: в Имерии, за Лихскими горами: Барам Варданисдзе — в Сванетии, Кахабери в Раче и Таквери, Дотагод Шарвашидзе в Цхуми, Аманелисдзе..., Бедиани в Одиши».

В. Д. ДОНДУА

«ВЕПХИСТКАОСАНИ» И ИСТОРИКИ ЦАРИЦЫ ТАМАРЫ

Цель резюмируемой статьи — усилить, сделать более убедительной и прозрачной аргументацию, к какой прибегают специалисты для утверждения принятой датировки (XII в.) бессмертного творения гениального поэта Шота Руставели.

В силу неотвратимого положения, что Шота Руставели, поэт реалистического направления, жил и творил в годы царствования знаменитой грузинской царицы Тамары (1184—1213), руководящей стала мысль о том, что общие прогрессивные идеи, воспетые великим певцом, даже сюжетные особенности поэмы, наблюдаемые в ней реалии, черты культуры и быта — это, в общем, составляет отражение тогдашней исторической действительности Грузии.

Подобные утверждения, сами по себе правильно продуманные, еще, конечно, не освобождают специалистов от необходимости более тщательно, чем до сих пор, изучить вопрос, в первую очередь, по материалам современной Шота Руставели грузинской историографии, так красочно иллюстрирующей и поясняющей многие и многие места поэмы. Известны положительные высказывания на этот счет, в особенности академика И. А. Джавахишвили, у которого читатель может обнаружить и примерную, как это нам представляется, программу вопросов, подлежащих изучению в интересующем нас направлении (см. И. Джавахишвили, Вопросы истории грузинского языка и литературы, стр. 13, 18 и др.; Тб., 1956, на груз. яз.).

Автор этих строк, в частности, предлагает вниманию читателя подмеченные им у историков параллели к четверостишиям 45, 48, 49 и 50; к строфе 33; в прологе поэмы к строфам 5, 9 — 11. В статье привлечены исторические факты, которые, как считает автор, дают основание признать сомнительной подлинность строф 9, 10, 11 пролога. Они в русском переводе читаются так:

«Я в грузинских пересказах эту повесть из Ирана
Разыскал и в стих чеканный переплавил без изъяна»

(Шота Руставели. «Витязь в тигровой шкуре». Перев. Шалва Нуцубидзе, М., 1941).

В статье делаются ссылки на 1) так наз. «первого историка» царицы Тамары, которого читатель найдет и в русском переводе проф. К. С. Кекелидзе под заглавием: «История и восхваление венценосцев» (Тб., 1954); 2) на Басили, «Жизнь царицы цариц Тамары» (русс. перев. см. сборник «Памятники эпохи Руставели», изд. Гос. Эрмитажа, Ленинград, 1938).

Л. С. ДАВЛИАНИДЗЕ

СВЕДЕНИЯ МАТЕОСА УРХАЕЦИ О ДАВИДЕ СТРОИТЕЛЕ

Труд армянского летописца XII века Матеоса Урхаеци— «Хронография» охватывает период с 952-го до 1136 года. Это сочинение содержит сведения не только по истории Армении, но и по истории Ближнего Востока, а также Грузии. Книга состоит из трех частей.

«Хронография» издана на армянском языке два раза: в Иерусалиме в 1869 году, а затем в Вагаршапате в 1898 году. Труд переведен на французский язык и издан в Париже в 1858 году.

Матеос Урхаеци дает весьма интересный материал для изучения истории Грузии XII в. Автор касается последнего периода деятельности Давида Строителя, в частности, подготовки и хода коалиционной войны правителей некоторых мусульманских стран против Грузии. Этот материал неоднократно был использован учеными, интересующимися вопросами истории Грузии. В работе дан грузинский комментированный перевод сведений Матеоса Урхаеци о Грузии.

Г. М. МАЙСУРАДЗЕ

ОДИН АРМЯНСКИЙ ИСТОЧНИК О ВОССТАНИИ ЦАРЕВИЧА ДЕМНЫ

Под означенным «один армянский источник» подразумевается мемуарное произведение («Хишатакаран») армянского монаха Давида Кобанского, жившего в XII—XIII вв., современника и наблюдателя описываемых событий.

Это произведение было обнаружено в 1951 году в Ереванском государственном хранилище древних рукописей (Матенадаране) В. Акопяном и опубликовано им же в «Известиях» АН Армянской ССР, № 8, 1952 г.

Особый интерес представляет та часть произведения, где дано описание крупного восстания грузинских феодалов про-

тив царя Георгия III, которое в истории известно как «восстание царевича Демны». В статье публикуется армянский текст и грузинский перевод означенной части произведения.

Армянский монах, живший тогда в пределах Грузии (так как большая часть современной Армении и часть Азербайджана в то время входили в состав Грузинского феодального государства) выступает сторонником централистических устремлений царя и тем самым осуждает феодальную раздробленность.

Данный в мемуарах материал позволяет нам проследить характер внутриклассовой борьбы феодальной Грузии 70-х годов XII в.

По данным Кобаирского, восставшие крупные грузинские феодалы, во главе которых стоял начальник войск страны Иванэ Орбели, под предлогом защиты законных прав царевича Демны на престол Грузии, пытались воцарить в его лице претендента, который полностью подчинился бы их воле.

Определенный интерес представляет впервые в этом тексте встречающийся термин «парапов», упоминаемый автором для обозначения «царского села». По нашему мнению, под этим названием подразумевались пригородные дачи, которые принадлежали высшей аристократии столицы. Можно полагать, что «парапов» одновременно означал и летнюю резиденцию царя.

Мемуары Кобаирского дают возможность уточнить дату восстания. В нашей исторической литературе началом восстания считают 1177 г., Кобаирский, как очевидец этого события, пишет, что оно началось в 1178 г. Это показание подтверждает и одна грузинская хроника.

О. Г. ЖУЖУНАДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГРУЗИИ С РОССИЕЙ В XII В.

В статье рассмотрено известие русских летописей о женитьбе киевского князя Изяслава Мстиславича на дочери грузинского царя (1154 г.). Известие это и раньше привлекало внимание исследователей, однако, удовлетворительного объяснения цели и причин, побудивших киевского князя искать себе жену в Грузии, до сих пор не было дано. Поскольку в рассматриваемое время заключение брака между правящими феодальными фамилиями имело политическое значение, постольку выяснение цели, с которой был заключен этот брак, возможно лишь путем анализа внутреннего и международного положения Киева, с одной стороны, и положения Грузинского царства — с другой.

К середине XII в. Киевское государство уже не представляет собой единого политического организма, оно распадается на ряд княжеств и на Руси наступает эпоха феодальной раздробленности. В 40—50 гг. XII в. здесь происходит упорная борьба между двумя лагерями. Во главе одного из них стоит Киев, стремящийся сохранить былой приоритет и играть роль объединителя государства; другой лагерь составляют северо-восточные княжества, не желающие признавать главенства Киева и утверждающие свое право на независимое существование. Деятельность Изяслава Мстиславича была направлена на объединение русских земель вокруг Киева. События происходящие на Руси тесно переплетались с международными делами середины XII в. В своих политических исканиях Изяслав Мстиславич опирался на антивизантийскую коалицию, в состав которой входили Венгрия, Сербия и итальянские норманны. Его главный политический противник, Юрий Владимирович Долгорукий, был в союзе с Византией.

В обстановке сложной политической и военной борьбы Изяслав Мстиславич предпринимает необычный для того времени шаг. По его совету собор русских епископов 27 июля 1147 г. избирает митрополитом Климента Смолятича, русского деятеля. До этого времени за единственным исключением (Илларион) митрополитами на Руси были греки. Избрание Климента Смолятича и устанавливавшийся в результате этого союз светских и духовных властей должны были служить, с одной стороны, объединению государства, а с другой — это избрание ставило целью добиться для русской церкви автокефальности и освободиться от византийского господства. Борьба за автокефальность русской церкви являлась в то же время борьбой против врагов Изяслава Мстиславича — Юрия Долгорукого и Владимира Галицкого, которых поддерживала Византия. Таким образом, избрание Климента Смолятича митрополитом имело большое политическое значение.

Враги Изяслава Мстиславича, используя 28-е правило четвертого вселенского собора, гласящее, что избрание митрополита становится действительным лишь после поставления его патриархом (т. е. главой автокефальной церкви), отказались признать Климента Смолятича законным митрополитом, чем фактически обесценивали его значение, как союзника Изяслава Мстиславича. Русские митрополиты, как правило, поставлялись константинопольским патриархом, однако, в данном случае он конечно, не санкционировал бы решения собора русских епископов. Поэтому Изяслав для решения вопроса должен был обратиться к главе автокефальной церкви какого-либо другого православного государства и просить у него поставления Климента митрополитом.

Предполагаем, что в создавшемся положении киевский князь обратился к помощи Грузии, которая в это время являлась сильным феодальным государством и имела автокефальную церковную организацию во главе с католикосом-патриархом. Грузия являлась ближайшим к Руси православным государством с автокефальной церковью, поэтому обращение именно к ней кажется вполне закономерным.

Исходя из вышесказанного, думаем, что брак Изяслава Мстиславича с представительницей грузинской царской фамилии следует рассматривать, как результат переговоров, ведущихся между Грузией и Русью по вопросу поставления Климента Смолятича на русскую митрополию главой грузинской церкви. Если это так, то можно полагать, что в середине XII в. между Грузией и Киевом существовал своего рода церковно-политический союз, отражавший сложную политическую борьбу рассмотренной эпохи.

შინაარსი

1. მ. დუმბაძე, საქართველოს ისტორიული სინამდვილე და შოთა რუსთაველი	5
2. მ. ლორთქიფანიძე, სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XIII ს. საქართველოში (ბატონყმობის გამარჯვების საკითხისათვის)	32
3. მ. ბერძნიშვილი, საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები XIII საუკუნის დამდეგს	52
4. ბ. ლომინაძე, სახელმწიფოსა და ეკლესიის ურთიერთობა VIII—XII საუკუნეების საქართველოში	66
5. რ. კიკნაძე, კიდევ ერთი ქართული წყარო ლაშა გიორგის ისტორიისათვის	93
6. ბ. სილაგაძე, XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შუქზე	105
7. ზ. ანჩაბაძე, მ. ცინცაძე, საქართველო და ჩრდილოეთ კავკასია XII საუკუნესა და XIII საუკუნის I ნახევარში	144
8. ქ. ჩხატარაიშვილი, უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში	161
9. ი. გძელიშვილი, რუსთაველის ეპოქის ქართული სოფელი	187
10. დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთაპირობის ინსტიტუტისათვის	199
11. გ. ცქიტიშვილი, „ისტორიანი და აზმანი შარაჟანდედთანი“-ს ერთი ადგილის წაკითხვისათვის	222
12. ე. დონდუა, „ვეფხისტყაოსანი“ და თამარის ისტორიკოსები	228
13. ლ. დავლიანიძე, შათე ურპელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ	242
14. გ. მაისურაძე, ერთი სომხური წყარო დემნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ	253
15. ო. ეუეუნაძე, საქართველოსა და რუსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XII საუკუნეში	267
16. З. М. Бунятов, Грузия и Ширван в первой половине XII века (Страничка из истории эпохи Шота Руставели)	281
17. Аннотации	293

ГРУЗИЯ В ЭПОХУ РУСТАВЕЛИ

(На грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი ელ. ფიფია
მხატვარი ტ. შეყილაძე
ტექნორედაქტორი ლ. ჯვებენაძე
კორექტორი ლ. გელოვანი

ბელმოწერილია დასაბეჭდად 17.8.1966; ნაბეჭდი თაბახი 19.62;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 21.41;
უე 02383; ტირაჟი 1000; შეკეთა 506;
ფასი 1 მან. 74 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Кутузова, 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის ქ., 15
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Кутузова, 15